

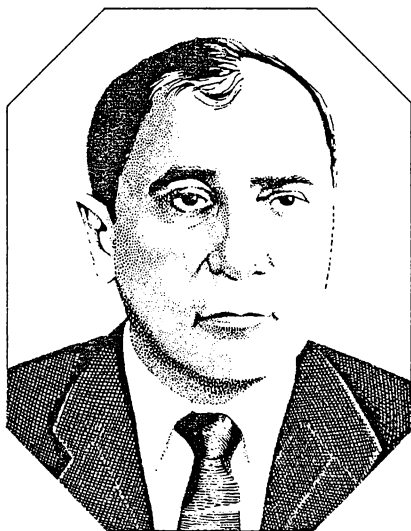
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВОЛОДИМИР
СОСЮРА

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Володимир Миколайович

СОСЮРА

(1898—1965)

НОВІТНЯ
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

**ВОЛОДИМИР
СОСЮРА**

ВИБРАНІ ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ

2

ПОЕМИ
РОМАН

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
2000

ББК 84.4УКР6
С 66

Серію засновано 1982 р.

До тому ввійшли поеми, що не друкувалися за життя поета, та автобіографічний роман “Третя Рота”.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

М. Г. Жулинський (голова),
В. Г. Дончик (заступник голови),
О. В. Мишанич (заступник голови),
С. А. Гальченко (секретар),
М. П. Бондар, Т. І. Гундорова, **Ф. П. Погребенник**,
В. Л. Смілянська, І. Р. Алексеєнко, А. Я. Бельдій

Упорядкування, післямова та примітки
С. А. ГАЛЬЧЕНКА

Науковий редактор
В. Г. ДОНЧИК

Редакція філології, художньої літератури
та словників

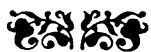
Редактор *Н. М. Максименко*

С $\frac{4702640206 - 032}{2000}$ 21-2001

ISBN 966-00-0619-5
ISBN 966-00-0621-7 (т. 2)

© С. А. Гальченко, упорядкування,
післямова, примітки, 2000

ПОЕМИ

МАХНО

(Уривки)

I

Село живе чи тільки сниться?..
Чи, може, не дає заснуть?..
Бо кожний вечір юні лица
кудись порубаних везуть...
 Це ким розкидано патрони,
 сліди чиїх чобіт, колін?..
 Одні рубаються за трони,
 а другим — волі і землі?!
А другим ніч у драну хату,
зорю з засмажених долонь...
“Ага!..” Таким єдина плата —
через плече клинка огонь...
 Гуляє вітер в Гуляй-Полі...
 Там сонця золоте вино.
 Усім одрізав хліба й волі
 веселий батько наш Махно.
Лежать голічерва вагони,
а дні — як самогонний дим...
Це ж ви залляли самогоном
Комуни макові сліди,
 це ж ви хотіли на тачанці
 шляхи залізні перетять,
 аби одним — прокльони
 й пранці,
а вам — сметаною життя?!

Сьогодні свайба у Степана,
дочку він заміж оддає.
Сидить, розпатланий і п'яний,
і по столу рукою б'є.

— У мене коні, як огоні,
ярновки повні закроми, —
на чорта нам

здались червоні,
в комуні жить не хочем ми!
Співає бубон тонко й лунко
виключно для веселих дам.
А за столом од поцілунків
розчервонілась молода...

А за столом...

ремні хрестами...

Крізь цигарковий дим-туман
блестить таємними очами,
немов турецький ятаган,
блестить холодними очами...

Сказать?.. Ну, ясно. Це ж... Махно.
В лице янтарними очами —
лице не голене давно.

— Я не люблю тебе, Тетяно,
але подобаєшся ти
за вид закоханий і п'яний,
за стан віддано-молодий.

Вчителював колись погано,
лиш дівчору одну любив.
Так наливай мені, Тетяно,
за наше гасло: “Ріж і бий!”

А в вікна діти заглядають,
молодики, молодики...

Уже ніхто не прочитає
у клясі вам: “Та гей, бики!..”

Бо кляси дві биками стали,
на крицю — криця... Хто — кого?
А вітер хилиться житами,
співає: “За огонь — огонь...”

Вчителював колись погано,
лиш дівчору одну любив?!
Так хай же лле йому Тетяна
за чорне гасло: “Ріж і бий!”

А ми тривожними рядами
оточим прокляте село,
щоб те, що всі віки над нами,
в крові руїною лягло...

А молодий, такий слинявий,
курча в порівнянні з Махном.

Нехай бутилками халяви,
нехай вуста, немов вино.

“Ей, гірко! Гірко!” — гості — п’яно.

Ой, молодий, ти ловиш гав.

Невже ж оце твою Тетяну

Махно при всіх поцілував?!

Невже ж тебе —

по скроні чулій...

Лежить, не встане молодий.

Йому застрягла в оці куля,

і од крові густої — дим...

Ех!.. Вилітали коні! Коні!

За затуманене село...

Обличчя сонні та не сонні,

а сонце золоте жало

встромило в спину отаману

і гладить куртку шкіряну...

З ним рядом

молода, Тетяна, —

у даль ясну і неясну.

III

Уже не лускають насіння

баби на призьбі, на дубках...

Тільки вгорі спокійно й синьо...

Тільки вгорі незнаний жах...

Шумлять і клени, і тополі...

Лиш не шумить

один перон...

Лежить зарубаний за волю...
Лежить зарубаний за трон...
А ти?.. Не волі і не трону?!
Сьогодні — з нами, завтра — ні?!
Скажи, чому ти не червоний?
Кому? Кому твої огні?..
А вітер — відповідь: нікому!
А вітер — відповідь: на всіх!
Немає для людей закону,
немає для людей межі.
Шумлять і клени, і тополі...
Лиш не шумить один перон...
Лежить зарубаний за волю...
Лежить зарубаний за трон...

1924

“СЛОВО”

*т. Гончаренкові І.
“І на сторожі коло вас
поставлю слово”.*

Т. Г. Шевченко

Здоров, мій друже сміхотун,
Співець колгоспівських комун,
Степів розкішних в сяйві ранку
І тих стежок повз верб і нив,
Що ними й я колись ходив.
Такі ж у тебе сірі очі,
Як у Шевченка, друже мій,
І лоб упертий і крутий,
А в серці гнів до всіх клекоче,
Хто у житті — неначе гній,
Хто звук чужим трудом жиріти, —
Й любов незмірена до тих,
Хто без труда не може жити
Й живе од мозку й рук своїх.

.....

До наших днів, до правди правд,
Хто чесно йшов і хто не мав
Зерна неправди за собою.

.....

...Люби народ, служи йому, —
І слава прийде осіянна,
А все гниле піде у тьму.
Усі бездари, що обсіли
Смачний літфондівський пиріг,
Хто лиш в уяві має крила,
А сам блукає без доріг
У хащах шкурництва й холуйства.
Я знаю, любий друг, таких:
Уста їх повні алілуйства,
А в серці вітер, холод, сніг.
У них девіз: хапай уміло,
Своя сорочка ближче к тілу.

Візьми, наприклад, Городського —
Вже двадцять років пише він,
Але таланту ніякого:
Бляшаний і порожній дзвін,
Безглузді образи. До гроба
В його душі один іней:
“Преодолей отпор сугроба,
Ступени все преодолей...”
Да! Ти — сугроб! Такий ти зроду,
А ми — віків ясний дозор,
Здолаєм дружно всі ми “сходи”
І перебором твій “отпор”.
Твої ж думки — як мавпи танок,
Одне безглуздя і туман:
“Шла демонстрация, шел ранок,
Ломая по пути бурьян”.

.....

Та ще й до того графоман.
А ходить в геніях! Облудно.
Жере з Літфонду скільки літ.
Колись він звав мене прилюдно:
“Літературний паразит”.

Нещасна курка! Вам не знати
Залитих зорями висот!
Чи паразит я, шашіль клята,
Давно сказав про це народ.
За ваші ж віршики — кімнати
Високі й сонячні у вас.
Ви живете в них без печалі,
Жрете і слухаєте джаз.
А Гарцман? Гарцман у підвалі
З двома дітьми і без штиблет,
Хоч він справжнісінький поет,
Поет, як кажуть, то від Бога, —
Куди там Феферу до нього!..

А Тардов? Той ганя футбол
В своїм “дворці”, в п’яти кімнатах.
Їх трое там. О Феб, Еол!
“Футбол я буду там ганяти”, —
Так він сказав, коли на сміх
Його насмілились спитати,
Що він робитиме в своїх
П’яти розкішних кімнатах.
..... За ці слова,
За вчинки всі його жорстокі,
За те, що ходить важним кроком
(Де гордий дуб, а де трава?),
Що ворогам на дудку грав, —
Йому б я ордена не дав.
Коли ж отримав нагороду,
Хай носить з честю. Вище спів,
Навік присвячений народу,
Що в серці ще не стуманів...
Та горе — Тардов безнадійний,
Бо він з породи повзунів.

А Талалайка — балалайка,
Що на плечах у нього гайка
Стирчить на місці голови!..
Його не раз стрічали ви
З портфелем, повним договорів,
З вогнем халтурницьким у зорі...

У нього друзі, — що за жуть! —
Червінців кури не клюють.

Я не один несу дозор,
Нас хори хорів... Ми без гільдій.
Сумує марно Хаїм Гільдін,
І спекулянт, і фантазьор!
Завжди не в міру язикатий,
На слабих дужий. Мухомор!
Не треба партії брехати!
Якби ти правду всю сказав, —
Не йшов би ти за валом лав,
Що звирували даль пред нами,
Як морем Чорним, прапорами,
Віків пронизуючи гать...

О краю-раю, раю-краю!
Тобі я, Хайме, от що раю:

Працюй і перестань брехать.

.....
А Ле Іван! Іване Ле,
З тобою зле й без тебе зле,
Але душа до тебе лине,
Як у Комуни вічні дні, —
Немов пожар в очах мені
Роман великий "Україна".
Хай вороги вели на торг
Твої думки, твої пориви, —
Ти все здолав, і ти щасливий
(Тільки віддай Літфонду борг*).

.....
Щоб задавать одвикли тон
Полянкер, Прицкер і Смульсон.
Щоб дір не гризла скрізь, як мишка,
Японоокая Малишка,
Не задавалось щоб уже
Корнійчукове протезе...

* 60 000 крб., що позичав на дачу.

Де — шовк, де — ворон, де — голубка,
Вузькі очі, хижі зубки,
Сирени спів, гадючки свист, —
Ходяча заздрість, кар'єрист!

...На горі всім синам Ваала
Проб'єм до щастя ми вікно,
Щоб сонце й нам проміння слало,
Як шле усім його воно
Над морем жита і метала.

...Ех, Анатолію Шияне,
Чудесний труженик пера,
Для тебе свято ще настане,
Як і для всіх, кому пора.

.....
Дитина, жінка. Бідний мій!
Ще й рецидив від менінгіту!
Та ти, як вибух динаміту,
Не зрадиш нам в останній бій.

.....
І хмари чорною габою...
Встають палаци у вогні,
І Шпак на грізному коні
Жене непотріб недобиту...
В Союзі в нас уже незмінно,
А вколо сонце, щастя сад...
Куди ж це дивиться Тичина,

Орденоносний депутат?
“Подайте бідним через кладку!”
Але ж чоло таке ясне...
Йому усіх цих неполадків
Не видно, мабуть, крізь пенсне.
Для чого ви такий манерний
І рафінований украй?
Чому ваш ритм повзе химерно,
Неначе по ріллі трамвай?..
Для чого це? Усі ж ми люди,
І мова в нас усіх одна.

Як ви, писать ніхто не буде,
Хіба Малишко! Навісна
Вам простота, як світла хор,
Що в небі зоряному грає...
Хоч є у вас слова “прозор”,
Але прозорості немає.
Це добре — “Партія веде”:
В ній трубний глас і дзвін металу.
Та щоб співать воскреслий день,
“Перевисань” одних замало
І абстрагованих пісень.
Де много дум — чуття убоге,
Тому й туманна форма там!
З народом треба злитись вам,
А не “звисать мостом” до нього.

.....
Та ви сліпі й німі до всього,
До наших злиднів і образ,
Бо ви Павло, а не Тарас,

А серце — тук!.. А серце — тук!..
І гнів у ньому, і зневага.
До Спілки ходить з видом мага
Колгосп двоногий — Корнійчук.
В словах його і дзвін, і грюк.
А в ділі лиш порожній звук,
Жеманний тон аристократа.
Вино й жінки. Бокалів дзвін.
Твоє життя — суцільне свято,
Охотник до чужих дружин!
Змінив весло ти на палати
І став чужий нам. “Більшовик!”
Йому нужди уже не знати.
До підхалімів він привик.
І навіть любить їх. Нічого,
Що в нас в серцях клекоче гнів!..
Зате письменники у нього

Прийому ждуть по кілька днів.
Він поправляється на сало,

Для нього ми раби бліді,
Він важко ходить повз підвали,
Де інші мучаться в нужді.
Йому й не соромно. В Натана
Квартира є зате “на ять”.
Бо то шуряк його. Омана,
Що вам ще довго жирувать
І корчити панів із себе,
Бо, бачте, звичка вже така!
Але одне над нами небо,
І звати небо те — ЦК.

Максим Тадейович! Мій брат!
Людина, світла ти людина,
І слів, і діл аристократ!
Це не Бажан і не Тичина,
Це дійсно геній — скромний,
простий,
Не залітає в високості
І гостро бачить все навкруг.
Максим Тадейович — мій друг!
А “Пісня Сталіну!” Герої
Її на озері Хасан
Співали в битві, в дзвоні зброї.
Да, любий Рильський, ти — титан.
Твої думки, чуття святее
Були на рідних Піренеях,
Де тимчасово переміг
Фашистський звір. Там тьми барліг,
Там дні, як бред, як чорна казка,
Звучить нахабно “вас іст дас?”
Колись воно звучало й в нас,
Але тепер звучить “будь ласка!”

А нуте, спробуйте, пани.
То знов погубите штани,
Шинелі, чоботи і каски,
Як в роки давньої війни,
Що ми прозвали — громадянська.

КАЇН

ПРОЛОГ

Лети, лети, о мій Пегас,
неначе молнія єдина
в жагучім сяйві!.. Не погас
натхнення шал од атропіна,
а став ще дужчий!.. Люміналь,
ще й ти шумиш мені у жилах
і в серце шлеш дзвінку печаль?!.
Мені б співать, зоріти в даль,
самому стать в піснях, мов далі...
І к чорту всякі люміналі!

Я починаю. Ось — Едем,
і між дерев: змія і Єва...
Пашить лице її вогнем,
неначе сонце полудневе...
Вона ридає і куса
змію в роздвоєнеє жало...
І обплела її коса
спокуси кола... Ти ж не знала,
що Демон це, що ангел той,
який повстав на владу Бога
і впав, як зламанний герой,
із зоресяйного чертога,
й разом із ним — мір'яди тих,
що йшли за ним у битву сміло,
як рій метеликів сумних, —
в безодню впали і зчорніли...
На землю вождь їх полетів,
той хмурий дух, безсмертний Демон..
В падінні крила він зложив,
щоб у сади святі Едему
упасти, наче метеор...
Ще не стеріг архангел Раю,
і десь звучав надземний хор...
Скрізь тишина була німая,
в любові й мирі все жило.

Ходили тигри, горді й рижі,
й між ними — вівці, й звірі хижі
їх не чіпали... Все цвіло...
Співало все в зеленім святі...
Літали ящури крилаті...
Так ніжно й дивно все було.
Це був Едем. (О мій Едеме!
Можливо, й мій звучав там спів?!
Ким був тоді я?..) Й раптом Демон
побачив Єву між кушів...
Вона, як ночі сни, косою
собі зв'язала стегна... Ах!..
Краси розкішної такої
не бачив в горніх він краях...
Там тільки Бог у сяйві вишнім
та співи янголів святих...
Її ж уста, мов п'яні вишні,
манили вгризтися у них...
І на землі, і над землею
пливло мовчання в далі гать...
І Демон обернувся змією,
щоб діву Раю не злякать.
А Бог все бачив... Та нічого
з небес не вдарило в траву,
де повз удав, що дня чертоги
не вздрить ні в снах, ні наяву,
повстанець вічний, що Марію
й Тамару, як і Єву, в сни
солодкі втягне... Де ви, де ви,
далекі дні життя весни,
і світла, й правди?.. Вже ніколи
його простить не схоче Бог.
І обплелись гадюки кола
круг тіла дивного... Тривога,
його тривога затихли бурі,
він потонув в очей лазурі, —
і щастя їм одкривсь чертог...
Як довго, довго йшли хвилини,
що, як віки, для них були...
Їх не лякав ні рик левиний,

спів не будив їх солов'їний, —
вони друг в друга увійшли...
Й він скинув образ мудрий змія
в пориві дикої жаги...

Д е м о н

О Єво, Єво!.. Я й не мріяв,
що ти така!.. — І береги
життя розсунулись без краю...

Є в а

Ще, любий, ще!.. Я так кохаю...
Твоїх очей в душі — печать...
Хіба тебе, о мій розмаю,
з Адамом можна порівнять?!
Той волохатий, вузьколюбий,
і замість носа — дірки дві...
Люблю тебе, а він — худоба,
не виклика в моїй крові
такої щасної нестями...

Але на квітах сонця плями
погасли... Й кроки у траві
важкі загупали, й сопіння
глухе почулось... То Адам
із лісу вийшов... О тремтіння
жагучих тіл на лоні трав!..
Що в світлі може розірвати
сплетіння рук?.. І хто так груб,
щоб шалом ревнощів розтяти
красу вкислих губ до губ...
А Рай шумів уже і злився...
Зчинили мавпи дикий гам...
Як зачарований спинився
перед коханцями Адам...
Сопів і думав думу хмуру,
забутий нею, чи ж навік?..
Затис у серці чорну журу
цей, Богом даний чоловік
бездушній Єві... Все забули

вони в солодкому півсні...
Адам пішов... Вони ж не чули,
як змовкли кроки... Й голосні
притихли мавпи... Тиш безкрая
вже напливала іздала...
І гамір гаснув... Тільки Раю
шуміло довго ще гілля...
А Єва й Демон — мов прибої
незнаних слухали морів...
Вже вечір синьою рукою
на небі зорі засвітив...
І вартовий, блідий і тихий,
зійшов, зайшов за свій поріг...
Але жаги їх запал дикий
ніяк утихнути не міг...
Усе сплітались губи й руки,
хоч колючки троянд пекли
їм шоки й стегна... Щастя муки
вони напиться не могли...
Уже погасли дальні зорі...
Вони ж п'яніли без вина...
Й почервоніть прийшлося Аврорі,
коли з небесного вікна
вона побачила й відчула
тих, що на світі все забули
(вона, іще не знявши крил,
крізь громовиць далекі гули),
сплетіння радісне двох тіл...
А грім все ближчав... І тривога
спинила серць жагучий спів...
Скінчивсь їх сон... І голос Бога
із моря молній заgrimів.

Б о г

(до Єви)

За те, що зрадила Адама,
тобі душі я вже не дам.
Чужі для тебе Раю брами.
За ними буде лиш Адам.

Він буде янголом навіки,
він з смертного безсмертним став!..

Не встигла Єва знять повіки,
а Рай... навік уже пропав...

Є в а

О Боже мій!.. Як мокро й сиро!..
Я ж гола... Демона нема.
А я ж любила ніжно й широко!..
Коли ж скінчиться ця тюрма?..

Б о г

Йди, все просто... Йди до моря,
там тепло буде. Всі путі
в квітках і сонці. Раю ж зорі
ти вже не стрінеш на путі.
Ти вже запліднена Проклятим...
У безповітря ринув він...
І здійме руку брат на брата,
уб'є молодшого твій син!..

Є в а

Верни його!.. Бо зла тривога
мене ятрить, і кров буя...

Б о г

Його прогнав я. Що до того!

Є в а

О, як горю, як мерзну я!
Та не від холоду — з розлуки...
О, поклади на мене руку,
що благовісно з хмар сія!..

І неземні почувись звуки,
мов світ увесь як пісня став...
І Бог... поклав на Єву руку,
на серце й на чоло поклав...

І мов прокинулася Єва...
Все далі — синь Едему брам,
все тихне спів...

Чужі дерева...

А перед нею: “Єво, Єво!”
Стоїть усміхнений Адам,
мов із проміння.

А д а м

Бог великий
тебе простив і душу дав.
Я не кошлатий і не дикий...
Поглянь!..

Розтерзаний удав
лежить край ніг струнких Адама,
в крові... А він! Яка краса!
Стоїть з простертими руками...
І їм відкрились небеса...
Сплелись жагуче їхні руки,
втонуло все в солодкій млі...
Вона такого щастя-муки
іще не знала на землі!..
Неначе молнія протягла
їм душі, очі і серця,
і довго так вона сіяла,
і сяйву не було кінця...

А д а м

Ну, от і все. Скажи, — щаслива?..

Є в а

Нащо питаєш ти мене?!
Ти ж бачиш?! Сліз бурхлива злива
немов затьмарила ясне
твое обличчя... Я ж кохаю!..
Я знов тремчу... О, губи дай.
Ти мій навек. І що в тім Раю,
коли зі мною ти — мій Рай.

П І С Н Я П Е Р Ш А

І от прийшли Адам і Єва
до моря грізного, як гнів...
Земля гула од рику й реву,
і ліс так пристрасно шумів...
Так гаряче було... На вії
їм попіл сипався, як сніг...
І бронтозаври довгі шиї
тягли з покорою до них...
Були голівки в них маленькі...
Десь близько мамонти паслись...
Хтось тятивою туго дзенькав,
мисливський ріг гримів увись...
Ось і печера, ніби хата...
Там темно так... Спахнула кров...
І Єва пала, мов розп'ята,
у трави, звихрена немов...
А з віт веселі мавпенята
дивилися на їх любов
і в них учились... Цю “науку”
вони вже знали і без них...
Це ж, як інфекція!.. О муко
поривів крові огняних!
Ти скрізь однакова... Комашки,
і жаби, й жабичі, усе,
хто це ярмо, солодке й тяжке,
з життя в життя в собі несе...
О тихі зорі, ясні води!..
Краса запліднення, мов грім...
Живеш у тілі ти й моїм...
Інстинкт продовження це роду...
й тут навіть мозок ні при чім.
Ах, ні! Він світло корегує,
він цар над темним у мені.
Всіма чуттями він керує,
щоб, наче молнії огні,
вони не вирвались і дико
не полетіли навмання...
Щоб і вночі, і в сяйві дня

шукать прекрасного, до крику...
Щоб, ідучи крізь років рій,
у боротьбі за існування,
не будь рабом свого бажання.
Нехай і добір статевий...
Нехай живе з інстинктів муки
встає... Пливи в валах на буй...
Візьми його у волі руки
(інстинкт), — це — щастя запорука, —
і ним, як тим конем, керуй.
Він хоче вправо, ти — наліво
його залізно повертай...
Любов? Коли ти весь щасливий
і нею сповнений украй...
Коли тобі не буде гидко,
коли ослабне творчий спис,
коли нічого мов не видко,
коли ти вдячний їй до сліз...
Оце любов!.. А пристрасть дика,
безумна, темна і сліпа!..
Вона буває схожа з риком
лиш у статевого раба.
Маріє! Ні! Ні, ти не Єва,
а я (не смійсь ти), як Адам
(о Боже слав, о Магадева)...
Для мене ти маленька Єва,
й тебе нікому не віддам!..
Хай світ летить хоч у безодню,
і все, подібне до вогню,
ударить з неба, і сьогодні,
і безліч завтр (чи друзі згодні?)
держатись буду я за ню
зубами, серцем і ногами,
хоч все летить хай к чорту в грім...
Так. Лиш таким, таким природен
мужчина, що боронить дім
свого кохання в час негоди.
Цілком, але не зовсім згоден
я з Джеком Лондоном у цім.

З печери крик несамовитий,
харчання, булькання і крок
(Адама крок), та не сердитий...
О другій ночі з лона-літа
з'явився Демона синок,
покліпав жовтими очима,
що в них все той же давній гнів
(лиш крил немає за плечима)...
Розкрилив вії, повні диму,
й за руку... Єву укусив...
Вона до перс його притисла.

Є в а

О сине мій, здоров же будь!
Воно ж, кошлатеє і злісне,
вкусило Єву знов... за грудь...

А д а м

Нічого це. Хлоп'я маленьке,
не знає, що таке Едем.
Воно кошлате і худеньке.
Й за те, що так кусає неньку,
його ми Каїном назвем.
Мабуть, не пити він, а їсти
щось дуже хоче. Їсти ж: “кай”
в едемній мові. Він же чисто
такий, мов я колись. Ну, дай
йому цю мишу.

Й маленя
тільки зубами захрумтіло,
коли брунатне мишеня
дали йому... І сяйво дня
в печеру глянуло несміло,
мов сніп тонкий із струн-ниток,
де маленя не залишило
од мишки навіть кісточок.
І Каїн ріс. Здирав він шкіри
із пацюків... і їв мишей...

За ним із сяєвом очей
(усмішка радісна і щира,
як у дорослого... О, гей!)
білявий Авель на руках
трояндно в матері розцвівся,
мов стяг... Цвіла трава в квітках,
і чад од них духмяний лився...
Їхтіозаври грізно мріли,
вулкани рев свій зупинили...
А Єва в радості й сльозах
сміялась...

Є в а

Глянь, о мій Адаме,
він не кусає грудь у мами,
він не вищить, мов ласка та,
й на тебе схожий...

Хмари — храми
пливли багряні, золоті...
Ї Авель жадними губами
припав до теплої груді
і пив життя, і м'яв руками
тугі округлості... Весна
пливла, весна чи вічне літо...
Ночами сурми десь гули,
хтось полював, когось терзали...
Й собаки вили круг огнів
на місяць синій... Нені спів
у небо ниткою тонкою
на крилах туги мов летів...
А ніч пливла, як темний гнів...
В кущах погоні гук гримів,
кістки хрустіли на зубах
незнаних звірів... Тихий жах
блукав примарою між трав...
Ї, наче янгол той в сльозах,
в печеру місяць заглядав...

Сини зростали. Каїн — чорний,
як ніч глуха, кошлатий, злий

і непокірний, був незборний
у грі завжди. Стрункий такий
був Авель. Карими очима
дивився він на білий світ,
неначе крила за плечима,
щоб керувать увись політ,
тремтіли в нього... Був він тихий,
блукать і мріяти любив.
Покірний син і брат примірний,
він жив, неначе і не жив...
І ніжним голосом, як ліра,
він часто брату говорив.

А в е л ь

Послухай, Каїне! Для чого
ти так жорстокий із живим?
Я ж не вбиваю і нікого
з живого в лісі я не їм,
коли потреби в тім немає.
Для чого ж мучиш ти звірят,
коли ти ситий аж до краю?..
Чого такий ти лютий, брат?

К а ї н

Я не люблю живе й красиве.
Дивись: мов корінь я з сплетінь
кісток і нервів... Я обличчям
на мавпу схожий. Всіх створінь
гнучких, красивих не люблю я,
як батька, матір і тебе!
Я за звір'ям тому й полюю,
що їх лице моє рябе
немов лякає.

А в е л ь

Брате, брате!..
Ну як не соромно тобі
таке й подумать, — не сказати...

Ї Авель хилиться в журбі
на листя папороті тихо...
А Каїн дивиться так дико
на хмари дальні, голубі...
Й йому ввижається... З-за хмари
неначе глянула вона,
що він зустрів на полюванні,
коли на землю тишина
спускалась з неба золотого...
У неї — крила... Ніжні ноги
вона колола об терни...
Чогось злякалась... і прожогом
у тьму побігла, попливла...
Знялась розкрилено увись
і зникла зіркою, пропала...
“Хто ти така? Вернись, вернись!” —
душа у Каїна ридала...
Хотів злетіти він у небо,
але упав... і так розбивсь,
що одхворав він днів чимало...
Ї от на хмар сумні овали
він мовчки й сумно задививсь...

А в е л ь

Про що ти думаєш, о брате?

К а ї н

Дивись!.. Це знов вона, крилата!

Ї ніжно вийшла із кущів
прекрасна діва... Неба шати
немов розсунулись... Ї спів
полинув з нього, й зір із снів
упав на Авеля, й крилато
він весь од щастя затремтів...
Він шепотів лиш: “Мамо, тату!..
Вона така, як і у сні:
жадана, рідна і крилата,
що часто снилася мені...”

В о н а

О Авель, Авелю, тобою
давно живе душа моя,
завжди не знаючи спокою!..
І от, з любов'ю неземною
до тебе прилетіла я.
А хто цей чорний? Жовті очі...
Його душа темніша ночі,
як думи демонів в аду...

К а ї н

Я — брат його.

В о н а

Іди!

К а ї н

Іду.

І Каїн зник, мов тінь журлива...
Вони лишилися удвох.
В очах її — проміння злива,
немов із них дивився Бог...

А в е л ь

Нащо ти Каїна прогнала?

В о н а

Він заважав з очей твоїх
кохання пити. Втрюх — це гріх.
В його душі якась тривога,
летить униз він, а не ввись...

І так поглянула на нього,
що душі їх в одну злились...

А в е л ь

Скажи, як звать тебе, кохана?
О, не спускай додолу вій!

В о н а

Мене!? Марія, мій жаданий!
Багато в небі нас, Марій...

А в е л ь

Ї всі однакові?

М а р і я

Ні, любий!
На всіх не схожа кожна з нас.

Ї знов серця їх, наче губи,
в тиші зливалися не раз,
як сині ріки, ясні зорі,
в єднанні, жданому давно...
Як світ, широкі і прозорі
вони робилися — одно.

А в е л ь

Ви розмовляєте очима?

М а р і я

Так, мій коханий!

А в е л ь

А любов?..

М а р і я

Очима теж.

А в е л ь

А в жилах — кров?

М а р і я

Ні, сонця спів... Я вся — з проміння...

А в е л ь

Я хочу бути таким, як ти...

М а р і я

Це швидко буде.

А в е л ь

Люба, мила!

Й хотів обнять її... Вона ж
над ним знялась і полетіла,
і в небі зникла, як міраж...
Замовкли десь надземні звуки,
лиш даль одгонила луну...
А він стояв, простерши руки
в залиту сяйвом вишину...

.....

Ї от, завила каменяка,
так туго й гостро з-за дерев,
мов рикнув хрипко грізний лев...
Удар глухий, упали руки
(о плач, душе, сльозами муз!..),
і камінь, гострий, наче мука,
у череп Авелеві вгруз...
Ї він упав лицем у трави
(невже у нім і я живу?!..),
а з голови фонтан кривавий
так туго вдарив у траву...
Ї Авель вийшов з тої крові,
неначе той, але й не той...
Кудись пливли хмарки багрові,
і він злетів над ними...

А в е л ь

Ой!..

Як сяйно скрізь!.. У мене крила?!
Чому ж їх четверо?!

М а р і я

Це я.

А в е л ь

Це ти, Маріє?

М а р і я

Я, мій милий!

А в е л ь

І ти моя?

М а р і я

Навік твоя!

.....
Кущі розсунулись... Десь труби
прощально грали в вишині...
І Каїн нахиливсь над трупом
в залитій кров'ю тишині...

К а ї н

Я вбив його!..

А даль громами,
у блиску молній, наче гнів,
уже гула, мов над віками
розкрились неба горні брами, —
і голос Бога заgrimів.

Б о г

Так. Ти убив!.. Хоч тут, зі мною
у сонмах він, мов щастя птах,

на тебе дивиться з журбою
й за тебе молиться... О жах!
Кров брата на твоїх руках...
Моє прокляття над тобою,
як меч, сіятиме в віках!..
Ніде не знатимеш спокою,
ні в ночі тьмі, ні в сяйві дня,
ти, чорне демонське щеня!..

Й замовкнув Бог. Немов розп'яті,
думки у Каїна були...
Громи прощально одгули.
І лиш хмарки кудись крилаті,
як сонми янголів, пливли,
немов конвалії і рожі,
і всі... на Авеля похожі...

К а ї н

Я вбив його!.. Прости, о Боже,
мене за рук раптовий гнів!..
Та докір душу не тривожить —
бо я його з любові вбив.
Я чув усе...

За деревами
я бачив все, немов із сна...
Хотів він бути, як вона,
не міг обнять її руками.
О брате мій! Вона ж — твій Рай,
свою кохану не руками,
а вже промінням обнімай.
А я піду, рябий і косий,
такий кошлатий, як і ті,
що теж, як я, не мають носа,
що в них над носом дірки дві.

(Нахилиючись над травною.)

Дитина!? Ні... Була дитина,
а зараз... підліток... Росте?!..
І, як у брата, очі сині,
й волосся ніжне, золоте...

*(Гладить голову підлітка, що лежить в траві,
і щось світиться.)*

А де ж той мрець? Дивись!
Немає?!

А де ж той підліток?..
Юнак?!

Дивись, він рота розтуляє...

І от крізь губ багряний мак
слова почувись.

Ю н а к

Що це? Де я?..

К а ї н

Живий!
А я ж тебе убив?!.

А в хмарах сонячних алея,
і полилось проміння слів.

А в е л ь

Це — наш синок.

М а р і я

Щоб не тривожив
ти душу й серця не терзав,
на батька вбитого схожий
для того він, о Каїн, став,
щоб знаком вічного докору
в очах у тебе він стояв.

К а ї н

Так будьте ж прокляті! Не знаю
і знать я вас не хочу, ні!
Що з мене вам, коханцям Раю?

Хотів лиш добрим стать
в огні
свого земного я кохання,
хотів я щастя осягти
і добрим быть. Я вбив з любові,
щоб десь звучав ваш горній спів,
щоб ви за мене Богу слово
сказали, й Він мене б простив.
А ви?! Докори вічні знову?!.
Маріє, я ж тебе любив!..
Хотів быть янголом, щоб очі
твої сяли і мені...
А ти?! Мій дух чорніший ночі?!
Хіба ж я винен? О кати!
Ви батька кинули в безодні,
й повстанців зоряні рої
зчорніли в муці... Від сьогодні
ми оголошуєм бої
на всіх планетах вам, о чисті,
в чіїх очах думки нечисті!
Я — знак майбутньої доби.
Ви опромінені любов'ю!..
Та в жилах вам немає крові,
модернізовані раби
розпусти тонкої, що буде
між рицарів і буржуа
печаттю розкладу, де груди
сховає хутряне боа,
де ніч і день в червивій каші
вони тонуть, як тля...
Їх зненавидить вся земля, —
й підуть на гній нащадки ваші,
в ніщо од залпів огневих
моїх нащадків дорогих...
Ї стане світ як повна чаша!

Ї він замовк. Юнак молився
і руки вгору простягав,
аж поки в травах простяглися
зорі вечірньої заграв

мечі огнисті. В роси листя,
немов у сльози, одяглось...
Та марно все. І я молився,
як той юнак, і в синь дивився,
але мовчала сумно вись...

К а ї н

Ходім.

Ю н а к

Куди?

К а ї н

Я й сам не знаю.

Десь плем'я є таких, як я,
там, за далеким небокраєм,
що тихо й холодно сія...
Жорстокий я?! Ну, був жорстокий.
Сумління докори страшні
душі моєї вбили спокій,
і я змінився... Добрий я.
Але добру я ціну знаю,
тому я й добрий не для всіх.
Я у борні за зорі Раю
себе собою переміг.
Він тут. Я чую. Тільки бачить
не можу я, бо тіні злі
між нами й ним. Та ми, юначе,
його повернем на землі!
Пройдуть віки, хоч нас з тобою
не буде вже, а може, — ні?!
Ударить час всесвітній бою,
і заклеоче все в огні...
Ми переможемо! Так треба.
Хто ми? Та ми — земний народ...
А потім підемо на небо
і Бога скинемо з висот.

П І С Н Я Д Р У Г А

Од тятиви стрілі дзвеніти
дано законами труда.
Ось круг багаття троглодити
сидять. І юнка молода
тонкими пальчиками коси
в задумі чеше. Вітер злий
шпурнув в кущі її волосся,
де стежив Каїн... “Боже мій!.. —
він прошептав, як в сні. — Яка ти?!
Невже? Невже кохання це!?”
Морями дивних ароматів
йому повіяло в лице
з волосся того, що закрило
його від голови до ніг...
А листя страсно так шуміло,
і в небі місяць біг та біг,
як срібний вершник...

Тихо стало.

Заснули всі. І лиш вогонь
не спав, і дівчина не спала,
у тьмі вартуючи його.
Не спав і Каїн. Як він спати
в цю нічку зоряну посмів?!
Бо він земну, а не крилату
всім ніжним серцем полюбив.

.....
І Каїн ніс її. Нетривко
було іти й так гаряче...
Уся в сльозах, йому голівку
вона поклала на плече.

Відстали десь погоні гули...
І Каїн тихо проказав:
“Злий гаю, цить! Вона заснула...”
І на траву її поклав...
Вже даль цвіла в зорі інєї.
Заснула бранка (о любов!..),
і ніжний Каїн коло неї
мов скам’янів і захолов...

Почулись кроки... Він здригнувся,
мов скинув сон солодких дум.
Гай зашумів і мов проснувся...
Та не тривожний був той шум.
Десь потягнуло димом хати
або печери (добрий знак),
і вийшов з тіні мов крилатий,
привітний зоряний юнак.

К а ї н

Як батько й мати?

Ю н а к

Все нічого.

Зоря як мідь.

Вони ще сплять.

Огонь горить. Я вчув тривогу
і вийшов, щоб тебе стрічать.

К а ї н

Посидьмо, юнче! Що казали
вони, як вбачили тебе?..

І небо в сонці засіяло
між віт, як море голубе...

Ю н а к

Вони? Нічого. Лиш спитали:
“О Авель, Авель, де ти був?”
Який я Авель?!

К а ї н

Так прозвали
тебе вони.

Ось ліс загув
од вітру дужого. “Ну, добре, —

промовив Каїн. — На путі
зустрів її я, бивсь хоробро
за коси бранки золоті,
за ці крилаті, довгі вії,
за губ солодкий аромат...
Ми прозвемо її Марія.
Ти будеш їй, юначе, брат.
Люби її, та не за неї,
а, як мене, як дім і сад”.

А в е л ь

Так, як тебе?!

К а ї н

Звичайно, брате!
Яке лице її ясне!..
Вона ще довго буде спати.
Люби Марію, як мене.

Ї довго так вони сиділи
в гаю над юнкою. Та от,
напівзвелась вона й несміло,
неначе промінь той з висот,
у очі глянула суворі
і ніжні, ніжні, як весна.
Ї полстіли зори в зори:
влюбились в Каїна вона,
як він у неї. Поруч світлий
сидів юнак. Але його
вона не бачила й розквітло
усе пила з очей вогонь,
що в волохатого над нею,
що у рябого... Так, це він,
що снівся їй у млі годин,
що звав її у сні зорею.
“О, зоре моя!” — він казав
і обнімав її так млосно,
й було так солодко-незтносно
в диханні голубому трав

відчуть його і груди, й губи
(о, майво мрійне вітерця!..),
і ніжність, ніжність без кінця...

М а р і я

Чого так дивишся на мене?..
О, не хвилюй мене, молю!..
Ти татко мій, моя ти нене,
я так давно тебе люблю.

К а ї н

І я. Давно про це я знаю,
з тобою виріс я немов.
Я на небесну не змінюю
тебе, земна моя любов!

Давно вже встало жовте коло
і, як їжак, повзе в блакить...
Зелений лист шумить навколо,
так в жилах кров моя шумить...

К а ї н

Ходім, кохана! Авель, руку
подай дружині. Так, вона
мені, на радість чи на муку,
моєю долею дана.

М а р і я

Ходім. Душа моя крилата,
я не спіткнузь об стовбури.

І руку Авелю, як брату,
вона дала. Гудуть бори...
Вони ідуть.

У листі кроки
шумлять і тонуть раз у раз.
Зустріло їх печери око,
огонь у ній давно погас...

Вони ввійшли й уздріли —
лева,
що впав захекано, без сил...
Під ним в крові лежали Єва
й Адам, розірваний навпіл...
І скрикнув Каїн.
Кігті звіра
знялись... Та швидкий смерті лет.
То гостра Каїна сокира
угрузла левові в хребет...
І здохнув лев...

Чорніший ночі,
заплакав Каїн. Плач, мов грім,
рвав дужі груди, мов на клоччя...
А лев лежав, і жовті очі
так люто стежили за ним,
скляні й холодні... Смерті жало
в батьків не вирвать, що німі...
А біля Каїна ридала
Марія з Авелем у тьмі...
Гули вітри, і хмар овали
тони міняли в сірій млі...
Адама й Єву поховали,
і виріс горбичок землі
над їх тілами. Бідні, милі!
Любов же ваша, як блакить.
Ви так любили, що й в могилі
смерть не змогла вас розлучить.
Вони любили. Так любити
ніхто із нас іще не вмів.
Хреста поставили б їх діти,
та не було тоді хрестів.
З Адамом зброю положили
і хутра Єви, й камінці,
що так вона колись любила
зорить на їхні промінці,
і в руки брати, і з журбою
на них дивитися з-під вій;
вони чаруйно фарбів грою
Едем нагадували їй.

Далеко ще кінець поеми...
Пропали троє в листя млі...
І плакав вітер із Едему
над бідним горбиком землі.

ЕПІЛОГ

Солоний вітер з моря віє.
Пливе тонкий з печери дим.
Щасливі Каїн і Марія
живуть над берегом крутим.
Лиш море чуло гуркіт реву
і крові клекоти, коли
вони убили самку лева
і цю печеру зайняли.
Над ними неба сині шати,
під ними моря синій сміх...
Лежать наївні левенята
покірно біля їхніх ніг.
Вони лежать; малята ніби,
очима стежуть горобців.
І Авель сіть плете для риби,
узорить даль печальний спів.

П І С Н Я А В Е Л Я

“Далеко десь сади Едема,
пропали за гріхи чужі.
І от, молюсь я на тотема,
що в нього очі, як ножі.
Його зробила нам Марія
із камня чорного, як ніч.
Його лице журбою віє,
не схоже до людських облич.
У нього чорні й гострі крила,
немов летить він з неба в тьму,
страшна в його польоті сила...
І Каїн молиться йому.
Летить він у бажанні слави,
а десь над ним сія блакить...”

О Боже милий, Боже правий,
навчи мене, як треба жити!
Куди летить цей ангел ночі?
Яких ще він чекає битв?
Йому молитись я не хочу,
тобі не знаю я молитв”.

Та от, торкнув наземно вуха
у Авеля прозорий спів...
Блідий і чулий Авель слуха
хор із надзоряних світів.

П І С Н Я Я Н Г О Л І В

“Пісня без тривоги
лине хай до зір.
Слава в вишніх Богу,
а на землі — мир.

Там, де небо тане,
Раю є сади...
Богові осанну
ти співай завжди.

Він створив це небо,
світло дав і тьму.
Більш молитв не треба
Богові твому”.

Готує Каїн гострі стріли,
на них ще кремій, а не мідь.
І спів, як пташка легкокрила,
у далечінь морську летить.

П І С Н Я К А Ї Н А

“Я братовбійник?! Це — омана.
Свого я брата не вбивав.
Він ось сидить, моя кохана!
Його знайшов я поміж трав.

Синочок Авеля й Марії?!
Ні! Ти — не син!

У голубе
зняла тебе оця повія
і звідти кинула тебе.

Не одного, мабуть, дурила.
Не одного з ума звела.
Якби я вбив, було б і тіло.
Такі-то Богові діла!..

У вишині там тихо й пусто.
Едем замкнули на печать.
Не небо це, а дім розпусти.
Я більш не хочу Бога знать.

Не я, а мною він проклятий.
Я для людей Едем верну.
Немарно татко мій крилатий
оголосив йому війну.

У нього блискавки?! Нічого.
У нас і мозок, як стилет.
В Едем ми знайдемо дорогу,
ми знайдем блискавок секрет!

А може, Демон я?! Не знаю.
Бог не прогнав мене з землі.
Я запліднив красуню Раю,
безсмертя в мене на чолі.

Так. Це приречено віками.
Бог лиш одно зумів зробити:
віддать красу мою Адаму
і в лоні Єви наділить

мене Адамовим обличчям
і з ним — усім, на зло, на гнів.
Мое він тіло покалічив,
але душі не покоровив!

Надземних хорів дивні звуки?!
Та це ж гіпноз! Омани спів.
Коли поклав на Єву руку,
він діло чорнее зробив.

Він навіть обдурив Адама,
коли про душу ту сказав,
що Єві дав. У цім ні грама
немає правди. “Боже слав?!”

Якщо правий ти, то, як треба,
скарай мене на камні цім!”

Але пусте мовчало небо,
і не скарав сміливця грім.

Тоді він випроставсь і руку
протяг мечем у вишину...
І полились із неба звуки.

Б о г

Тобі красу я поверну.
Тим більше, що уже Адама
нема на світі. Ти війну
оголосив мені!? Я пляму
змиваю з тебе. Що ж, воюй!

Побачим, хто кого! І крила
тобі я навіть поверну!

В словах у Бога лють безсила:
“Ну, що ж, продовжуймо війну!..”

Замовкли грому перекати,
спахнули й згасли десь Сади...
І знову Демон став крилатий
такий прекрасний, як завжди.

М а р і я

Я не люблю тебе. Повія
тобі говорить це. Вона,
ясної сповнена надії,
злетіла з неба, як весна,

щоб волю Бога непреложну,
хоч без охоти, та здійснить.
О, як же гидко, як тривожно
було мені з тобою жити!

(До Авеля.)

Летімо, Авель! Кличуть висі,
а ти, проклятий, стережись!

Ї в синь два янголи знялися,
обійми їм відкрила вись...

Для них зірки, сади Едему,
любові шастя, днів блакить?!!
А на землі лишився Демон,
щоб Революцію творить.

*7—11 жовтня 1948 р.,
Київ*

МОЙСЕЙ

У Нілі купалась дочка фараона —
струнка, і смуглява, й гнучка...
Купалась, а сльози... А серце холоне...
Чи ж сина віддасть їй ріка?..
А Ніл позолотно тече без турботи...
А жура у серці — німа...
Багряні фламінго... Лелеки... Скорбота,
що сина нема... Ї нема.
Купаються дзвінко веселі рабині...
Ї зойкнула раптом одна:
“Дитинка?!!” Несуть дитинча у корзині.
А в юнки у серці — весна.
“До мене! До мене!” — гукнула, й шалено
забилося серце її...

“Це син од гебрея...” — майнуло у неї.
І дум полетіли рої...
Він раб був... Цеглини робив він із глини,
злий бич за спиною свистів...
Мордастий наглядяч... Наруга і кпини...
Юнак же — як сонячний спів...
Мов янгол, що бачила у синагозі
таємно від батька вона
й в його закохалась... І раз по дорозі,
коли в колісниці ясна
летіла в зорю, мов у смертній знемозі,
гебреїв уздріла вона,
рабів фараона... Той... Янгол між ними,
але без меча (що за знак?..),
ішов крізь пилюки хвилястої дими.
Це він був... Її Ісаак.
А потім... І серце забилося, як птиця,
що в небо злітає, де спів,
і кличе між хмарами синя криниця
у сьайві далеких мечів.
І все їй здавалось... Неначе то очі
крізь хмари їй шлють промені...
Чиї? Невідомо... О зоряні ночі,
обійми жагучі, міцні!..
Ті очі погасли у мертвому сні...
Кати юнака зарубали...
А в неї... “О Ра!.. Як же тяжко мені!”
І юнка зомліло упала.
Рабині несуть фараона дочку,
а поруч — маля у корзині,
таке чорнооке, в янтарнім вінку
із лотосів... “Дайте дитині...
ну, моні!..” — сказала рабиня одна,
і всі потягнулись за нею
к дитині...

Не одна промчала весна...
І сонце не раз золотее
криваво заходило й сходило знов...
Мойсей вже юнак. До гебрейки любов
спажнула й погасла... Гебреї

навчали наук таємничих його...
Навчали його єгиптяни...
І серце надвое колосось... Вогонь
пізнав він, повітря, тумани
і зорі далекі, і Ніл золотий,
і синього моря приплив і одбій,
забувши для цього кохану,
і погляд останній її ніби злий,
і вірного друга Датана.
Покинув науку для юнки Датан,
хоч знав, що вона полюбила
навіки Мойсея... Кохання ж туман...
За носа нелюба водила
Есфір... На Мойсея дивилась не раз
і кликала серцем крізь очі
до себе в вечірній задумливий час,
туди, де під шатами ночі
про щось піраміди розмову ведуть,
де Сфінкс, напівлев, напівптиця...
З обличчям... Кого? Чарівниці?
Чи мудрого змія?! Не знаю. Та в муть
жорстокої зради Мойсея
Есфір не втягнулась... Не одна ж бо путь
у неї, зрадливки, й в Мойсея.
І роки промчали... Пустеля... Піски...
Хоч вільні Ізраїлю діти...
Та діти у них, мов зів'ялі квітки,
немає ні їсти, ні пити...
Забутий, покинутий Богом народ
зламав золоті заповіти.
Їх Бог обдурив... І Ваала д'висот
зняли вони злотно й теляті —
з металу; як сонце, молитви все шлють
в жорстоких пісках, мов прокляті.
Веде їх Датан. Він їх люті навчив,
це він зацькував Моїсея...
Смагляві гебрейки сидять між шатрів,
сплять мули, і сонце їх злее
нестерпно цілує і жалить вогнем;
неначе незлічені бджоли —

проміння бринить... Десь шакали кричать,
гієни гризуться за трупи.
Блукає Мойсей за шатрами. Печать
печалі наморщила губи...
Високий, ставний, він до Бога гука:
“Я знаю тебе, Адонає!
В Єгипті ти волю нам дав?! І в пісках
од голоду й спраги вмирає
народ, що облудно назвав ти “своїм”.
Ішов перед ним ти стовпом огняним
і от — обдурив і покинув...
Ти нас Ханааном міражно манив,
ти нам обіцяв Батьківщину...
А де вона, кате?..”
 І чує: “Синок!..”
І мати над сивим титаном
схилилась крилато, мов сяйво зірок
прорвалось крізь ночі тумани...
“Синок! Не сумуй! Лиш ніколи не вір
тому, хто дурив нас одвічно.
Не Бог він, а кривда, не янгол, а звір,
омана йому тільки звична.
Він хоче згубити гебрейський народ,
він навіть сади Ханаана
одкриє для смілих, та крил їх польот
зупинить... І знову, мов рана,
Ізраїль, роздертий катами навпіл,
тремтітиме в муці... Й мільйони могил
залишить по грізній дорозі...
Веди з них обраних, не всіх, о мій син,
з Датаном борись за їх душі!..”
І голос замовк... Але довго, як дзвін,
тремтіла луна... І уже не один
вигнанець до табору рушив.
Іде він... А сонце палить і палить,
і дзьобає голову сиву,
і плаче пісок, що від спеки, як мідь,
десь мекають кози плаксиво,
худенькі, як діти...
Та, враз, перед ним,

з очима, як грози, як бою той дим,
титан появився крилатий...
Ставав він все менший і став, наче брат,
і брат і не брат... Але зросту
такого, як люди... “Ні кроку назад!
Тебе розтерзають дівчата
і хлопці, й жінки, і старі й молоді...
Нема молока в материнній груді,
Датан їх веде... О, Датана
всі слухають! Люта Есфір всіх жінок
розбурхано кине на тебе!!!”
Але Моїсей не спиняє свій крок
і йде крізь примару... “Ганеба!” —
гукає позаду злий голос... Але
Мойсей вже далеко... Звірятко мале
з піску визирає, мов кличе:
не вірить примарам... Іде Моїсей...
Зорі золотої на бровах іней...
Як сяє героя обличчя!..
Немов із проміння увесь він... Жінки,
що хтіли його розтерзати,
спинились... І тільки єдина Есфір,
неначе та кішка завзята,
хотіла вчепитись в волосся йому, —
та, враз, захиталась і впала у тьму,
обличчям в пісок, мов розп’ята...
Веселі верблюди в дорогу ідуть,
в корзинах міжгорбних малята
сміються до сонця... Пісків каламуть
уже не страшна їм... Як свято,
навколо все сяє... Десь бубни гудуть, —
то молодь смуглява танцює,
іде з караваном... Тимпани... Їх путь
лежить в Ханаан осіянна.
Датана обвів Моїсей, як мечем...
І з золота мертве телятко
розбив об каміння! І, раптом, ключем
забило з-під нього... “О татко! —
скричала дитина. — Вода! Це вода!”
“Осанна! — гукають. — Осанна!”

Стоїть Моїсей як весна молода...
А з неба все падає манна...
“Не вмер Моїсей!” Їх веде Гедеон,
що рід свій веде од Мойсея
й Есфірі... Датана десь кості печуть
вітри за горами й зорею,
що встала під вітром, пахучим, дзвінким,
і, наче та фата-моргана,
вдалі розгорнули барвистий килим
жадані сади Ханаана.
Їдуть легіони... Їх зброя горить
од сяйва вечірньої пері,
і пісня лунає і лине в блакить,
неначе в розверстії двері,
широкі й привітні... Осанна тому,
хто вів нас мечами між димів,
хто кинув мечами, як порошок, у тьму
криваві полки філістимів!
Від себе додаю я. А як же це так,
що син від Есфірі й Мойсея
з’явився на світ?.. Що за диво? Дивак,
о читачу! Серце ж не з гасла...
А ти пам’ятаєш слова, що як мак:
“Спахнула любов і погасла”.
Вона ж не погасла в Есфірі. Це так.
До шлюбу, з любові, мов п’яна,
вона “согрішила” з Мойсеєм... Юнак
покинув її для науки навек...
Датан дитинчати почув перший крик,
але то не син був Датана...
Буває й таке. Мойсей же не знав...
А може?! Не знаю... І я так кохав,
і я за дружину зрадливую взяв,
її я і зараз кохаю.
Буває... Пішов я від неї навек.
До щастя закрито вже браму...
“Прощай, о Бальзакова дамо
“Гобсека”! Встромила ти в серце м’ні штик,
але я до болю ще змалку привик,
хоч серце тремтить, ніби рана,

та я од Мойсея, а ти, навісна,
що снілась мені, як весна чарівна, —
прокляте посліддя Датана!

21—23.XII.48

ХРИСТОС

(Легенда)

I

Їшли віки, мінялися народи...

Ї от з'явився син у тесляра
й Марії Діви. Зоре з небозводу,
усіх віків омріяна зоря,

його прихід ти світу возвістила,
й безумний Ірод — бранець злих оман —
йому хотів святі відтяти крила
і кинуть в тьми одвічний океан...

Ї знов... Єгипет... Знову... піраміди...
Ї Сфінкс, все той же... левів хижий рев,
і жах пустелі, і пісок той рижий,
кривавий місяць між гучних дерев...

Десь кров дітей земля сумна всотала...
Рахілі плач... Але за кров дітей
відплатить він синам сліпим Ваала
огнем своїх незборених ідей...

II

Христос — юнак. Вершина Евересту.
Ї храм на ній. Він в храмі тім — чернець,
наук проходить зоряні семестри
в сімох мужів... Далеко десь отець

живе в долині. З ним — його Марія.
Все ждуть вони, коли настане час, —
і крізь тугі й грімліві буревії,
як промінь той, що в серці не погас,

прилине Йсус, похожий, так похожий
на отого, що в снах приходив їй
і наяву, кому блаженства рожу
вона дала... А він, стрункий такий,

благоуханням, ніжний і жагучий,
їй шепотів: “О Єво, ти — моя!..”
Під плач шакалів мчали в небі тучі...
І він мінивсь — то красень, то змія...

Десь на горі — обвали й хуга віє...
І там її синок, Ісус...
Немов монгол... Борідка, довгий вус...
“Яка я Єва?” — думає Марія.
О золотий кохання серцетрус,
коли душа од щастя пломеніє...

Його нема. І лиш Ісуса очі,
такі ж, як в його... А старий тесляр
все теше, теше... Думи — як пожар,
і сни, все сни, безумні сни жіночі...

III

І от Христос науку закінчив.
Сім мудреців його благословили.
“Неси любов. Вона ж — відплати гнів,
людського духу вічні верховини.
Іди і вчи, між рож і між тернів...
Любов і гнів — це почуття єдине.

Любов до світла — ненависть до тьми.
Але любов — не в кожному людському серці.
Її нема там, де вітри зими
у душах злих. І з ними в лютім герці

загинеш ти... Але твоя любов
в віки сіять мечем відплати буде...
Іди, пророк! Пролий за світло кров,
і кров твоя в народах світлом буде”.

Так говорили Йсусові вони,
хто не боїться навіть безповітря,
хто знає все, й вселюдської весни
вітри все чують... “Сльози, юнче, витри
і йди. Будь здоров”. І храму вже нема...

Христос іде долиною, і квіти
йому осанну дзвонять... Синя тьма
сповзає з гір... А він іде в промінні,
вбирає все в блаженні очі сині,
немов для його простору нема

й часу немає... Кобри — як вужі —
повзуть круг його... Тигри на ягнят
при нім подібні... Рідні, не чужі
йому всі тони... Він увесь крилат...

Он лама йде. І срібні храму дзвони
пливуть і кличуть... Зоряні хітони
прослала ніч в диханні трав і рос,
і лине тьма, ковтає сині гони...
І в тьмі нічній, мов сяйво, йде Христос...

IV

Марія вийшла із шатра
і молиться на зорі...
А там — вогні безмежна гра
в безмежному просторі...

Який екстаз її несе
все д'горі, д'горі, д'горі?!
Вона забула все, усе...
А вколо — зорі, зорі...

Й вона вся — з зір... Її нема...
Летить... Не світло і не тьма
її святее тіло...
Вона летить, її нема...
А вколо — крила, крила...

Ї очі... Очі угорі...
Вона летить у очі,
немов у храм... Як дві зорі...
Все ближче щастя ночі...

Ї знов — земля... Вона стоїть,
маленька і худенька.
Очей над матір'ю — блакить...
Ї серце в неї дзенька:

“Синок?! Це ти? О мій синок!..”
“Це я, моя матусю!”
Стоїть Христос, мов весь з зірок,
в світів шаленім русі...

Земля хитнулась... Це рука
лягла їй на волосся,
неначе промінь той, легка...
Ї наче шум колосся

помчав їй в жилах... “Мамо, я
на жертву вже готовий...”
Стоїть Христос і весь сія...
Не сльози — краплі крові

на руки впали їй... Як дим,
під сяйвом місячним, жахним
стоїть Христос... Горить на нім
в крові вінець терновий...

Ось він змінивсь... Він — на хресті...
Які він терпить муки!..
Сіяють очі золоті —
гвіздки пробили руки...

“О сине мій!.. — кричить вона. —
Нащо ці крові плями?!”
Ї на траву, як в тьму без дна,
упала у нестямі.

Ой, яка ти спеко,
спеко золота!..
Ти лети далеко
за жита, жита...

За шляхи безкраї
і за моря грім,
де шумить, сіяє
Іерусалим...

Коні, коні, коні...
Роки горя й мли...
Римських легіонів
золоті орли...

Там садів алеї
і раби німі...
Знову, знов євреї
у ярмі.

У ярмі, в'язниці,
гей та гей!
Звужує зірниці
фарисей...

Моря мертві води,
дум прибій...
Править там народом
багатій.

Скинія... Синаю,
де твій шлях?
Запроданці краю
в золоті й шовках.

Крамарі у храмі,
правда у тюрмі...
Дзвонить ланцюгами
в тьмі...

VI

То не сонце над землею
після хмар, дощу і гроз —
стерезіться, фарисеї,
йде із правдою Христос!

Він іде, немов з туману,
й наче світиться здаля...
Дітвора кричить: “Осанна!”,
кида пальмове гілля...

Люди юрмляться, і віє
вітер, ластівка немов...
Ї гукають всі: “Месія,
це визвольник наш прийшов!”

Він іде, з ним — одинадцять
друзів-учнів, що до них
Юда ще не приєднався,
щоб продати Того, хто зміг

так уплинути на душі,
світлі душі злидарів,
хто, як вітер голу грушу,
розхитав багатіїв

словом огненным пророка;
хто із храму крамарів
вигнав, грізний, огнеокий,
що бичем по них свистів...

Ї народ його вітає.
Гей, вітай, вітай, вітай!
Притаїлись вовчі зграї...
Тільки римський поліцай

ходить, ходить рівним кроком
між, немов ножів, очей...
За його мечем коротким
заховався фарисей...

“Де ти, Анна? Де ти, Анна?
Що ховаєшся, мовчиш?
Обдурив нас Ханааном,
дав у руки брату ніж,

щоб терзав такого ж брата,
як і він, братам на жах!..
О, не всидиш ти, проклятий,
та на римських на мечах!”

Так кричав народ, і громом
брами ковані гули...
Мов огонь, над Анни домом
співи й вигуки цвіли...

І от спинилися усі —
од діда до маляти...
Сіяло все, немов в росі...
І людям промовляти
почав Христос: “Братове!
Не мир на землю я приніс,
де пан раба, як вовк той, гриз,
гризе і гризти буде...
А меч! Той меч не із заліз,
а із любові, люде.
Він є в нас в кожного в груді,
він із любові й гніву.
Залізом стане він тоді,
коли нам стане ясно,
що тільки в вільному труді
ми зможем світ прекрасний
здобуть! А труд од ланцюгів
ми звільнимо у битві.
Йому ви шліть молитви спів,
а другої молитви
не знаю я. Сплетіть водно
серця, і думи, й руки,
і стане світ, як знамено,
без сліз, і крові, й муки,
без злих кайданів, без нужди,
що йде між вас марою.

Свої гуртуючи ряди,
готуйтеся до бою!
Вперед з огнем святих ідей
на бою дальні звуки!
Самаритянину — єврей
подай братерську руку!
Вам Рим — вампір, але і там,
у цім проклятім Римі,
такі ж, як ми, і руки нам
вони простерли... В димі
важких робіт вони той Рим
на скровлений на виї
тримають. Браття! Руки їм
ми подамо! Хай змії
сичать і золотом нехай
купують сталь булата.
О Палестино, бідний край,
тебе і всіх, хто з нами, знай,
ми звільнимо від ката!”

Так промовляв Христос юрбі...
О слів безсмертних чудо!
Пониклі голови в журбі
звелись над кривди брудом.

“Осанна! — грянуло. — Веди!”
Знялись грозово руки...
А вдалині — сади...
Голгофа... Сурми звуки
заграли грізно... Мідний крок
загупав ковано... Мечі
знялися над народом...
Ї фарисеї, як сичі,
завили: “Смерть забродам!
Їсусу смерть!” Але народ
під грізним тиском зброї,
мов океан алмаз між вод,
сховав од злих героя...
Тихо в Їерусалимі,
лиш на площі кров... Кричить
чорно, пля[ма]ми!.. Незримі

тіні вбитих ходять... Мідь
грає гулко... Дзвонить крок,
крок легіонерів.
Скорбно блимає зірок —
ссяйво у етері.

VII

Хто це на паперті храму
руки ламає бліді?
Хилиться, наче з нестями,
щоки в сльозах молоді...

Чорнії коси, як змії,
скорбно затислі вуста.
Це Магдалина-Марія,
що полюбила Христа.

Пружні здіймаються груди,
рвуться в небесні краї...
А біля юнки — Іуда,
давній коханець її.

“Забудь, забудь його, Маріє!
Я так, я так тебе люблю!..
О, підійми чудесні вії
й на мене глянь, тебе молю!

Твої квітками я дороги
встелю і злотом, о, дивись!..
Вона ж не дивиться на нього
і мов летить уся увись...

Увись... Над нею сині очі,
що осіяли небо все...
“Ісус!.. Ісус!..” — вона шепоче
й, закинувши в сльозах лице,

немов летить. До ніг Іуда
їй притуливсь. Вона ж його
не любить і любить не буде...

В її душі святий вогонь
кохання вічного палає...
Шепоче тьма: “Забудь його!”
“Люблю... Люблю...” І тьма ридає...

VIII

“Хто ж ти, Маріє?” —
питає Христос.
“Я? Я — повія...”
Жалами ос
слово Ісусу
в серце вп’ялось...

“Що ж ти, повіє,
хочеш од мене?..”
Стукає серце
Ісуса шалено.

“Знаю тебе я...
Знаю... Ти та,
що прилітала
колись... Висота
сурмами грала.
І з Авелем — ти...”
Тьма заридала:
“О Йсусе, прости!
Бог мене грубо
дурив, все дурив...
Рвав мені губи,
і янголів спів
крик мій глушив...
Авель?! Його я
не хочу й знать,
як не хотіла.
Він чорний, мов тать...
Крила! Д е к р и л а?
Летім в голубе!
Знай, я любила
й люблю лиш тебе”.

Подивилась так ніжно й ласкаво —
ї Христос похилився до трав.
Зашуміли і стихнули трави...
Ї од щастя Христос зарідав...

М а р і я

Так що ж? Летім?

Х р и с т о с

О ні, кохана,
я мушу вмерти за любов,
щоб в ній воскреснуть осіянно
в серцях людей, щоб не схолов
її вогонь, щоб покоління
його несли усі вперед...

Ї так спажули очі сині
й Марії серце, як стилет,
огнем незносної любові
вони проткнулись назавжди...
Зоря простерла пурпурові
на Гефсиманській сади
печальні руки... Груді в груди
вони стояли... О любов!
Ї що для неї тьма Ваала...
Ї ледве кров не розірвала
Марії серце... Щастя кров...

Дощ... Гроза вирує...
Що їм до тривоги!..
А вгорі лютує
молніями Бог.

Б о г

Ти забрав Марію?!
Стережись!

Хмари — Бога вії,
а із них все блись!..

Блись та блись!.. О серце,
скільки щастя в нім!..
І Христос сміється,
і Марія — з ним...

ІХ

В кушах гасав Їуда.
Його жалка мета —
побачити, що буде
в Марії і Христа.

Він стежив їх так часто,
але, сліпий дивак,
їх огненного щастя
не зміг уздріть ніяк.

Він біг, він біг, нетяга,
од дум ревливих блід,
і молнії-зигзаги
наводили на слід.

Ось тут іще зітхала
од них в росі трава,
як музика, звучали
закоханих слова...

В душі Їуди — грози,
огонь гуде в крові...
Чи роси це, чи сльози
Марії на траві?

А ось її хустина,
вся мокра... Од роси?
О ні!.. І вепром лине
Їуда... “О, спаси

мене від божевілля!
Холоне в жилах кров!”
Та марні всі зусилля...
Не вернеться любов...

А Бог із неба грима:
“Верни її! Верни!”
Та сила незборима
в любові!.. Зла сини,
сини усього злого,
що в небі й на землі...
Ведуть вас в тьму дороги,
потвори зради злі!..

Ї всі ви, як і Юда,
чи Авель, чи Датан,
в огні Страшного суду
загинете від ран,

полинете в безодні
з небесних верховин...
Ви чуєте — й сьогодні
погребний кари дзвін...

Запінений Іуда
захекався...Од пін
йому білють груди...
Упав, не диха він...

Ї довго без зітхання
лежав, страшний, блідий...
Пекельного страждання
загусла кров з-під вій...

М а р і я

Спіймай мене!

Як пташка,
вона поміж дерев
біжить... Хтось диха тяжко...
Ї раптом дикий рев

мов розірвав тумани
блаженства й дивних мрій...

М а р і я

Їуда?

І у д а

Я, кохана,
безсмертний друже мій!

М а р і я

Не друг тобі й ніколи
не йти разом!
Поглянь!..

Од сяйва коло
над Сусовим чолом
все ближче, ближче, ближче...
“Маріє!” — чути крик...
Стає все нижче, нижче
Їуда й раптом — зник...

Х р и с т о с

Туди йому й дорога.
Та знаю, що мене
віддасть катам він. Бога
слуга він. Це жахне

створіння зради й блуду,
із янголів отих,
що полетять в нікуди
од наших сил святих...

Так буде, буде, люба!
Ми будемо удвох!..

Стоять. Ї губи — в губи...
Ї плаче з горя Бог,
дощем холодним плаче,
скупим, дрібним і злим...
“Пождіть!.. Я вам віддячу!..” —
зітхає дальній грім...

Прийшов до учнів Христа
 один.
 “Де Йсус?” — прохально пита
 він.
 “Нащо тобі Йсус?” —
 питає один...
 (Голос — як храму дзвін...)
 “Я теж, як і він,
 Богів син”.
 “Син?”
 “Я — з палестинських долин”.
 “А як тебе звать?”
 “Одвіт даю”.

(Входить Христос.)

Х р и с т о с

Їудою.

Ї наче прорізало щось
 між учнями Христа...
 Ї їм здалось: Христа вуста
 здригнулися чогось...

По кругу чаша золота
 все ходить. Учні п'ють.
 Мовчить Христос. Бліді вуста,
 в очах страждання муть...

І у д а

Прийми мене в твою сім'ю.
 Я буду — як твій брат.
 Ти бачиш цю сльозу мою?!
 Я, як і ти, — крилат.

У ч н і

Та крила в тебе щось не ті...
 Вони — мов жала лютих ос...
 З тобою в нас не 'дні путі...

“Ти — наш”, — сказав Христос. —
“На, випий!”

Чашу золоту
дає рука Христа,
й Іуда (серце: тук, ту-ту)
в ній обмочив уста.

Щось тихо йокнуло в груді
у всіх чи, мо', здалось...
І учні п'ють, бліді-бліді...
І мовчки п'є Христос...

Він п'є, а чаша вся сія,
мов з зоряних загравав...
“Це — кров, це — кров, це — кров моя...” —
він тихо проказав.
І встав. І встали мовчки всі.
Сивіла ночі тьма...
І квіти плавали в росі...

Х р и с т о с

Іуда де?

У ч н і

Нема.

ХІ

У залі злотній і дзвінкій
од холоду та блиску
первосвященик Анна з вій
сльозу змахнув і низько

в задумі голову схилив
і слухає Іуду.

І у д а

Він підійма народу гнів
до бурі... Стане слизько

скрізь од єврейської крові...
В нерівні кине він бої

народ Ізраїлю... “Святий?!” —
сказали всі. “Нічого!
Не кинуть же народ у гній
з-за одного святого!
Хай краще згине сам святий,
ніж весь народ — за нього.
Рим вимагає...”

А н н а

Ну?

І у д а

Схопить

його! А де? Я знаю...

Їуди очі, наче мідь,
в них лють кипить безкрая...
Вхопив він бороду руду
у вузлувату руку:

“У Гефсиманському саду
він молиться і любить
гулять з одною...”

А н н а

Хто вона?

Шепочуть Їуди губи
незрозуміле щось.

І у д а

Одна...

А н н а

Ім'я! Ім'я! Скажи ім'я!
Кохана чи дружина?

І у д а

Вона колишня моя
Марія-Магдалина...

А н н а

Його ти з ревношів віддять
катам на муки хочеш?

Стоїть Іуда, ночі тать,
і смерті повні очі...

І у д а

Ні! З любові! Тридцять три
я срібники бажаю
за нього.

А н н а

Чому тридцять три?..

І у д а

Йому ж бо стільки років.
За кожний рік його.

А н н а

Бери!

Дзвін срібла рушить спокій...
Ах, то не срібло... Дзвонить кров
у жилах злих Іуди...

А н н а

Дешева щось твоя любов...

І у д а

Я жить по нім не буду.
Я знаю це, я чую це...

Рве кашель рижі груди,
і волохатее лице
аж труситься в Іуди...
Він — як горила... Мов угруз
в підлоги чорні плити...

А н н а

О Боже правий, Боже мій,
як тяжко в світі жити!
Як тяжко смерті віддавать
святе дитя любові!..
Він — світло. Ми є ночі тать,
ми — тіні зимнокрові.
Та треба. Треба. Знаю я,
хоч і слуга Ваала.
Що меч над нами вже сія,
той меч не із металу,
а з того вічного вогню,
що пожене в безодні
нас у останньому бою,
хоч зверху ми сьогодні...
Та що є верх і що є низ?
Я знаю: верх є комунізм,
який гряде... Я чую...
Ваал! У скреготі заліз
під нами “низ” вирує.
Вони є верх, а ми є низ.
Помилуй мя, о Боже!

І у д а

Та хто ж є Бог? Ваал?!

А н н а

Не він...

І у д а

Христос?!

А н н а

Христос — син Божий!

І у д а

А хто ж є Бог? З яких висот
керує він живими?

А н н а

Дурний, дурний...

І у д а

Хто ж Бог?

А н н а

Народ.
Комуна — йому ім'я.

І у д а

Хто ж я?

А н н а

Хто ти? Ти янгол тьми,
сліпий слуга Ваала.

І у д а

А ти?

А н н а

І я. Лиш не сліпий.

І у д а

Як темно мені стало.
О Анно, Анно!.. Де ти? Де?

Стоїть в саду Іуда...

Обличчя місяця бліде
немов летить в нікуди
і з ним — Іуда...

І у д а
(кричить)

О, рятуй!
Рятуй мене, Ваале!

В а а л

Іди! Його ти поцілуй...
Це — знак. І смерті жало
його протне.

І у д а

О, хто ти?

В а а л

Бог.

І у д а

А Анна звав Ваалом.

В а а л

Я п'ятьми золотий чертог,
не знаю я земних тривог.
На троні, я на троні.

І у д а

Так ти не Бог?

В а а л

Я Бог, я — Бог.

І у д а

А янголи червоні?!

В а а л

Ні, чорні, чорні.

І у д а

Од журби
вони колись зчорніли...
а зараз крила в них...

В а а л

Раби!

Як сміли, о, як сміли
вони червоними стать знов!..

І у д а

Їх залива Христова кров,
хоч він ще не розп'ятий.
Він каже, що несе любов,
що ж ми несем, о тату?

В а а л

Що? Що? Іди! Не пащекуй...

І у д а

Кричать... "Ісаїя, лікуй!"
Ідуть... Летять їх хори —
о що це, що...

В а а л

Мотори...

Їх легіони, їм нема
ні ліку, ані краю.

І у д а

Так хто ж вони? Хто ми?

В а а л

Ми — тьма.
Вони всі — адонаї.

А вітер в сурму: “Ду-ду-ду...”

І у д а

Куди ж ми?

В і т е р

У нікуди!..

У Гефсиманському саду
ридає тінь Іуди...
Та от замовк ридання грім...

І у д а

Так треба, о так треба...
Хоч і піду я у ніде,
й мені на голову впаде,
як меч, віків ганеба.
Його люблю я, не її...
Ах, і її люблю я...
О, плачте, плачте, солов'ї,
душа моя вирує...
Він хоче так. На жертву він
іде в ім'я любові,
Комуни син, народу син.
З його святої крові,
що зросить поколінням путь,
як стяги пурпурові,
мільйони янголів зростуть
з його святої крові...

Х р и с т о с

Іди!

І у д а

Куди?

Х р и с т о с

У лють,
що з бронзи в них мечі є.

І у д а

Не можу.

Х р и с т о с

Йди!

І у д а

У жуть?..
Помилуй мя, Месіє!

Їуда зник. У морі сліз
мір'ядно небо грає.
Христос неначе в зорі вріс,
йому ні дна, ні краю...

Його чоло поміж заграв
над зорями сіяє...
І знову він Людина став,
і тяжко так ридає...

М а р і я

Чого ти плачеш?

Х р и с т о с

Це не я...
Це вітер між кущами...

І він обняв її (“Моя!..”)
лілейними руками...

ХІІ

Нема між ними юнок,
хвилини, як літа...
І Юди поцілунок
Учителя вуста

уже обпik жагуче...
Заснули учні... Ніч...
Лиш Юда, наче туча,
з Христа не зводить віч...

Х р и с т о с

Заснули. От герої!
Ця ніч, немов мара...
Я чую брязкіт зброї
і кроки... Йдуть... Пора...

І у д а

Не пізно ще, о Йсусе!
Я, мов в аду, горю.
За тебе, я клянуса,
жандармів обдурю.

Віддам і нерви, й жили,
умру за тебе я.
Тікай! У тебе крила,
о муко ти моя!

Х р и с т о с

Так треба. Що нам крила?
На день іде ця ніч.
Вже пізно. Оточили,
Я вийду їм навстріч.

По ночі світло буде.
Я йду в диханні трав.

“А я? — спитав Іуда. —
А я?..” — і зарідав...

XIII

Ой, ведуть Христа...
Синь очей свята
в тузі.
Він іде, іде...
Де ви, де ви, де,
друзі?
Синьо як окрест!
Плечі давить хрест...
Люди сльози ллють,
як душа моя...
Ой, тяжка ти, путь
та Голгофная!

Ї упав Христос,
і підвівся він...
Ї йому здалось —
лине, лине дзвін...
А кругом вогонь,
та все з крилами...
Ах, то кров його
дзвонить жилами.

В криках воїв лють
нам навіяна,
ой, тяжка ти, путь,
путь Месїїна!

Сціпив він уста...
“Я іду, любов!”
Пролилась свята
на Голгофі кров.

XIV

Як очі Йсуса, даль синіє,
а він, немов Синаїв сніг,
висить... Ї плачуть дві Марії
коло його прекрасних ніг.

Одна Марія: “Сине, рає!..
Де синій світ очей твоїх?..”
А друга косами стирає
гарячу кров з прибитих ніг.

Над ними крила, крила, крила..
Над ними плач, і спів, і крик..
Марії дві закам’яніли
біля Христа, немов навік.

Вони нічого мов не чули,
а вколо плач, а вколо грім,
і тьма, й глухі підземні гули..
Вони заснули, й сниться їм...

Х р и с т о с

Не плачте, мамо і Маріє,
і не росіть сльозами вій.
Збулась віків жадана мрія..
Я не умер. Я в в а с ж и в и й.

Нехай не б’є вже серце в груди,
хай бік списа пробила мідь, —
я не умер, живий я в людях,
і буду в них я вічно жить.

Я бачу даль... Там все розквітле,
там сад, де пусто все було...

Ї неземне, чудесне світло
Маріям душі залило...

“Це ти! Це ти!” — їх серце оха,
лиш не в вінку з кривавих рос..
Скінчивсь їх сон... Мовчить Голгофа..
А де ж той хрест, а де Христос?..

Скрізь тишина пливе німая,
мов чути кров у дзвоні жил..
Ї в синім небі пропадає
далекий шум далеких крил...

8—9.ІІ.49 р.

Санаторій ім. Серафимовича

ВААЛ

ПРОЛОГ

За зорями, зорями в далях безмежних,
а може, між зорями й скрізь
у зміні матерії, в тьмі і пожежах,
що в вічнім борінні сплелись,
у хорах надземних жили легіони,
що й зараз між ними живуть,
що ми — їх продовження, в зоряні гони
блискучу торуємо путь.
Як рівний між рівних жив Демон між ними,
усі там були як брати,
і світ був чудесний, той світ незборимий
у сяйві добра й краси.
Був Демон іскристий, як вічне проміння,
як музика і аромат...
А очі то чорні, то радісно-сині,
а серце, як зоряний сад...
Гіганти космічні, його побратими,
летіли крізь темні світи
або крізь планети, для зору незримо,
для людського ока завжди.

Між ними Ваал був. Стуманені крила,
як очі, і очі пусті,
пусті і холодні... Його не любили
його побратими святі,
і він не любив їх. Завжди самотній
любив безповітря і тьму,
і мертвих планет непорушливий спокій
раніш був за зорі йому.
І світла гіганти завжди воювали
з гігантами злоби і тьми
і в битвах ніколи поразки не знали,
як весни — з снігами зими.
Та молнії, молнії вдарили в добрих
мір'ядами огненних жал,

і мряки гіганти здолали хоробрих, —
то зрадив звитяжців Ваал...
В безмежних блуканнях він молній секрета
в якійсь катастрофі світів
одкрив і шпурнув їх, із темними в леті,
в гордині страшній, на братів,
і з темними в злуці... І світла герої
розбиті скорились йому...
Скорились. Лиш Демон не міг із журбою
покинуть кромішнюю тьму
й братів під'яремних... Снопами жахними
за ним полетіли вогні,
але не здогнали... В хаоси, у дими
летів він і зник вдалині...
І рабство настало для світла. І трона
безумний Ваал збудував.
Зіпершись на молнії й тьми легіони,
себе Саваофом назвав.

I

“О світла гіганти в тенетах Ваала,
чи довго рабами вам будуть?
Зве, янголи, вас він, а ми ж — адонаї,
що тьми не пускали ми лють
у світла чертоги. Він зве себе Богом,
наш день обернувши на льох.
Сидить він на троні з короною-рогом,
безумний, сліпий Саваоф.
На нього здійму я пожежу криваву
повстання святого за день,
а поки що янголи вічну славу
складають йому із пісень”.
Так думає Демон... Летить він в простори,
як смуга якась світляна.
На нього заплакані дивляться зорі,
а їм же — ні краю, ні дна.
Він сурму здійсмає, сурмить і ридає
і знову сурмить і сурмить...
Та що це?.. Летять... Їм ні ліку й ні краю...

І Демон настріч їм летить...
Брати то, брати то... Їх огненні крила,
їх світлі безсмертні тіла...
За ними женеться глуха, ошаліла,
із молній і вибухів мла.
“Повстання! Повстання!.. О Демоне! Де ти?..”
“Я — тут!” — він гукає... Й як гнів
помчали крізь грози на молній багнети
за Демоном хори братів...

Гей ви, янголи лазурі,
молній краяні вогнем!
Чую крики ваші в бурі:
“За Едем ми, за Едем!..”

“Стережись, о брат проклятий,
наших сонячних вендет!”
Палять молнії крилатих,
а вони — усе вперед.

Все вперед! Уже Едему
видно радісні сади.
Раптом — вибух!!! “Що це? Де ми?”
“Ах!.. Ми падаєм!.. Куди?..”

Це мір'ядів молній шалом
їх Ваал ударив всіх...
Вал за валом,
вал за валом
полетіли
без доріг
у безодні
адонаї,
де ні дня, ні вітерця,
як метеликів тих зграї
у
безодні
без
кінця...

II

І подумав Бог:
тут мій Рай-чертог
громобійний.

На землі нехай
розцвітає Рай
легковійний.

Глянув він туди...
Там сади, сади,
а між ними —
ізмрудних трав;
там — за ставом став
мрійнії дими...

А на землі були вже троглодити,
і в них маля архангел Гавриїл
украва, і Бог назвав його Адамом.
Йому подругу з тьми небесних сил
приніс архангел і поклав на трави,
подругу ніжну з зоряних світил...
Була то Єва. Линув час. Малята
зростали в шумі ароматних трав
поміж тварин безжурно і щасливо,
немов для них безмежний світ сіяв.
Вони росли і сорому не знали,
а потім, враз, розкрились, мов квітки,
і стали жить на радість злу Ваала,
як і до них істоти всі жили
і будуть жить... Як сяйно роки мчали,
як їх мінив обіймів ніжний шал
поміж кущів і руж благоуханних...
З них рід рабів почать хотів Ваал,
не тільки з них, а на усіх планетах,
щоб світло скрізь навіки погасить,
щоб не боятись янголів вендети
і вічно в тьмі для тьми і тьмою жить.

III

О сад який, о саде мій!
В цвіту дерева...
“Дзвеніть, пташки, зефіре, вій”, —
співає Єва.

Вона з квіток плете вінок,
квітки — лілеї.
І повний вір не зводить зір
Адам із неї.

Кошлатий він... О серця дзвін!..
Мов струни — бджоли
бринять кругом... Здається сном
високочола
йому вона...

А д а м

Чому сумна?..

В його очах любов без дна...
Вона ж зітхає...
І позіхає...

Є в а

Хі-хі, ха-ха,
як скучно жити!..
Обридло все: твоє лице,
тварини й квіти...

А д а м

Чому? Скажи... О, положи
свою голівку
на груди м'ні! Я весь в огні,
моя ластівко!

Є в а

“Моя... Моя!..” Не хочу я
тебе любити

(і позіха: “Хі-хі, ха-ха!..”),
мій троглодите!

(*Співає.*)

“Я з далеких світил. Хай не маю я крил,
та уся я, неначе крилата.
В сонні янголів я, в хори зоряних сил
полетіла б на небо до тата.

Та земля не пуска... Я прекрасна, струнка...
Це сказали лазурні свічада
сонних вод, де висот
відбиваються зір сяйвопади,

наче очі братів і сестер, де мій спів
розлягався б із їхнім луною.
Але Бог наказав і я мучусь між трав
і квіток, троглодите, з тобою.

Ти — кошлатий, бридкий, довгорукий такий,
кривоногий, і з рота у тебе
трупним смородом тхне, як цілуєш мене,
як мене притягаєш до себе”.

Сумно слуха Адам. Лине щебет і гам,
сумно озеро хвилями грає,
шепче щось комишам, плаче гіпопотам,
мов Адамові він співчуває.

В серці дужім гроза, за сльозою сльоза
діамантами падає в трави,
все в тумані щеза, плачуть квіти... Роса...
Єва дивиться гордо й лукаво...

Є в а

Я жартую... Цілуй!
О хвилюй же, хвилюй!
Ти для мене і тато, і мама...

Все Адам забува... і ховає трава
неповторнеє щастя Адама...

Є в а

Годі!.. Годі!..

А д а м

О, ні!..

Дай-но губи смачні,
дай ще хвильку побути так з тобою.

Є в а

Хі-хі, ха, хо-хі-ху! Як же скучно мені...

І Адама з усмішкою злою
відштовхнула...

“Пустити” ...

Журно шепчуть цвіти...
Журно хвилями озеро грає...
Знов сумує Адам... Плаче гіпопотам,
мов Адамові він співчуває...

А д а м

Що робити мені?.. Вічні неба огні,
мою тугу розвійте навіки...
Зорі, зорі мої, зорі — очі ясні,
любі квіти, озера і ріки!

Я ж люблю, о, люблю... Вас я, зорі, молю,
поможіть... Ох ти, крові вишнева,
як шумиш ти, як плачеш!.. Мов страшно я сплю...
О, невже не для мене ти, Єво?..

Є в а

Не для тебе... Авжеж,
ти мене не ведмеж...
Я не самка, що все павіана
виглядає сумна, гірко плаче вона...
Я для тебе на мить лиш кохана.

Знаю я... Не дивись... Павіанша ота
вже не раз цілувала бридкі ці вуста!

Ї в обличчя щосили Адама
Єва б'є...

“Павіан!.. От із нею й живи!”

Сумно слухав Адам журний шепіт трави...
Устає і зникає...

Є в а

Ну да, ми
з ним не можемо жить. Як же серце щемить
і слізьми заливаються очі...
Туманіє блакить, юне тіло пашить,
мов чогось невідомого хоче...

Г о л о с

Єво! Єво! Я тут...

Є в а

Соловей чи когут?!

Г о л о с

Єво! Єво! Тебе я кохаю...
Я з далеких світів,
з тих призивних огнів,
що укрили мір'ядами небо...
Ще на зорях, мій друг, я тебе полюбив
і сюди прилетів лиш для тебе.

Тихий шелест...

“Це — я!..”

Є в а

(з жахом)

Змія?!

А змія переливно сіяє,
й тягне Єву той зір,
що з далеких тих зір...

Г о л о с

Не змія, не змія, не змія я!

Є в а

Ах!.. Змія — не змія!
Я навіки твоя!
О, які в тебе зоряні очі,
в них небесні гаї...
Дай же губи свої!

Й губи Євині жало лоскоче...

Тільки блиск, тільки тьма...
А Адама нема...

Журно озеро хвилями грає,
шепче щось комишам,
плаче гіпопотам,
мов Адамові він співчуває...

20—21.ІІ.1949 р.

МАЗЕПА

ПРОЛОГ

О як люблю я рідний край
І в щастя мить, і у негоду!
Дунай, Дунаю мій, Дунай,
Ти у піснях мого народу.
Я бачу вод твоїх розбіг
І постать, зігнену судьбою,
Над стародавньою рікою,
І сльози у очах старих.
А він колись гігантом був,

В його руках були мільйони
Людей... та “Бог мене забув,
Погнав крізь чорний вітер згуби”, —
Шепочуть страдницькї губи.
Стоїть Мазепа, як докір
Безжальній долі, над водою...
І небо, повне вічних зір,
Те небо вічне долі злої
Відбив його старечий зір...
Стоїть з усмішкою сумною
Колишній велет, богатир.
Худі здіймаються ще груди,
А щоки у сльозах бліді...
Од рук його одпали люди,
Його покинули в біді.
І влада, всемогутня влада,
Навік розвіялась на прах...
Лиш спомини — одна відрада...
Як сльози у сумних очах...

Стоїть старий, о далі милі!..
Стоїть і згадує про все...
Під ним Дунай блакитні хвилі
До моря Чорного несе.
Він сивий весь... Як дві зорі,
Його зіниці світять дико,
Він слухає чайні крики,
Квиління їхне угорі,
Ламає пальці він у хруст,
І лине пісня з скорбних вуст...
Тремтить у творчій він тривозі...
”Та біда тій чайці, чаєцці-небозі,
Що вивела чаєняток при битій дорозі...”

На спів нанизує слова
Він про далеку Україну,
І пісня та крізь вічність лине,
Як завжди, юна і нова.

І знов минуле ожива...
Коли ж кінець кривавим зливам?..

Колись і він міг быть щасливим,
Та все розбила буря зла
І до Дунаю привела,
Щоб тут він ліг у домовину,
Де все не те й не та блакить.
”Прощай навіки, Україно,
Мені уже недовго жить...
Але й в останню смертну мить
Твоє ім’я, о мамо любя,
Шептатимуть вигнанця губи”.
І перед сивим і сумним,
Немов могутньою рукою,
Хтось розгорнув життя сувої,
Коли ще був він молодим,
Не знав ні розпачу, ні муки,
І забриніли ліри звуки...

I

І од зорі і до зорі
При королівському дворі
Танки й музики без перерви...
Там очі панн хвилюють нерви...
І під крилами віт густих
У тьмі алей цілунки й сміх.

Там у далекім зор огні
Все ходять лицарі ясні,
Мов рух меча, метке їх слово.
І паж між ними чорнобровий,
Мов тінь, легким блукає кроком,
Такий стрункий і одинокий.
В його очах туман, вогонь...
Хто він такий, як звать його?
Він задививсь у ночі тьму,
Притис до пліч вузькі долоні,
І чорні кучері на скроні
Упали хвилями йому.

На бархат вій, на владні очі
Вже не одна молилась панна,

Зорею тихою цвіла,
І перед гордою красою,
Непереможною такою,
Встоять ні одна не могла
І потім вічно пам'ятала.
Від панн жінки не відставали...
Він дарував на мить любов
І знов, байдужий, далі йшов.

Куди він чорною стрілою
Немов летить на фоні ночі,
Що загубив, чого він хоче
Тут, над північною рікою?
Кого він жде і відкіля
У тихім парку короля?

Та обриває думки лет
Тонкий і ніжний силует,
Що в тьмі все ближче і чіткіше...
Це — пані Зося, удова,
Любов Мазепи чергова.
Вона іде і швидко дише
(Звичайно, буде тет-а-тет...)

Який вибагливий поет
Таку красу вікам опише,
Щоб самому з собою в герці
Не вмерти од розриву серця?
Цей стан, ходу і тіні ці,
Що на волоссі й на лиці...
Таке лице — сія неначе...
Це треба мацати і бачить...

Що перед ним Еллади міти?
(Пахтить під місяцем левкой...)
Ці губи й плечі треба пити,
Як мед, вино і молоко.
Тремтить під місяцем волосся...

М а з е п а

Ах, пані Зося, пані Зося!
Хтось все життя моє кляне,
Що ви так мучите мене!

З о с я

Я ледве вирвалась, мій любий!
Він тис мене в кутку так грубо,
Питав: “Його, а чи моя?”
Дзвеніли струни і остроги,
Він не соромився нічого...
Я затулялася рукою...

М а з е п а

І от нарешті я з тобою!

З о с я

З тобою, орле мій ясний!..
А той противний і немилий.

Світили зорі з вишини,
Вбрання ритмічно шелестіло,
Стегно оголене біліло,
Зігхали трави і вони...
Світили зорі з вишини...

Він цілував і губи, й брови,
А потім стало ніяково
Й не так бажані плечі й груди...

М а з е п а

Тут небезпечно довго будь,
Побачить можуть...

З о с я

Ще, мій любий!..
У цій зеленій тишині
З тобою солодко мені.

І паж летить. Та вже не те
Її волосся золоте,
І поцілунки Зосі ревні
Йому нудні і неприємні.

М а з е п а

Ходім, кохана!

З о с я

Що ж, ходім.

Спокійно серце в нього стука,
І на обличчі молодім
Іван хова холодну скуку.
В його очах — осінній став.
Він не знайшов, чого чекав.

М а з е п а

Не плачте, Зосю!..

І у тьмі
Пропали тіні їх німі...
І тільки мертво пахла м'ята
Там, де трава була прим'ята.
Та ми, читачу мій коханий,
Од них не будем одставать,
І хоч незручно підглядать,
Але усе нам треба знать.
І в глибину алей туманну
Ми йдем за Зосею і Йваном...

Де тане звук, і думка, й слово,
Безмовних зір пливе ріка.
А тут на талії чудовій
Байдужа Йванова рука,
І мовчки проклина свій стан
Мій чорнобривий Дон Жуан.
Але одвертістю образить
Не може він двора окрасу.

І стан пригноблений Івана
Помітила на мить кохана.
Вони ідуть під тьмою арк,
І слуха Зося тихий парк.

З о с я

Тепер мені все ясно стало.
Та я ніколи не чекала,
Щоб можна швидко так забуть
І, як непотріб, одшпурнуть
Ту, що усім ризикувала
Й коханкою, рабою стала
В гіркий і радісний цей час,
Жорстокий хлопчику, для вас!
Але чужа мені журба,
Бо жінка я, а не раба.
Собі я добре ціну знаю,
Не шлю на вас небесних кар
І за образу вибачаю,
До збачення, о ревуар!

Чому ж Мазепі стало спорзно,
Він потонув немов у транс?
Божественний і граціозний
Її прощальний реверанс
Усе в очах йому стоїть...
Та не вернуть розбиту мить.

М а з е п а

Ну, що ж! Я знаю вже давно,
Що набрида одне вино.
Це над красою не наруга.
В моїй душі єдине гасло:
Не засмагатися удруге
Із люльки, що уже погасла.

На листі місячний іней
Повиснув срібною фатою
Там, де походкою легкою

Іван блукає між гостей,
Немов шука нових пригод.

Мов ельфів мрійний хоровод,
Там пари ніжні і щасливі
Їдуть направо і наліво,
Щоб десь, забувши часу лік,
Зійтись чи розійтись навік.
Та в парку бути не можна Йвану,
Він королівський паж коханий,
І од зорі і до зорі
Він мусить бути при королі,
Коли вино рікою ллється.
Король всміхнувсь, і паж сміється,
Він зна заздальгідь, здаля
Усі капризи короля,
Він зна усі його секрети.
Кому завидна доля ця?
Не тільки подавать штиблети,
А подавать іще й серця, —
Водити дам вночі і днем
На рандеву із королем,
Забувши сон, любов, утому,
І, як могила, бути при тому,
Ходить навшпиньках день за днем,
Коротше — бути холуєм.

А Йвану заздрили, ще й як!
І чув не раз мій чорнобровий:
— Паж — українець, круль — поляк?!
Та де це видано, панове?

Але сказать не сміли крулю,
Бо круль Івана полюбив
За голос ніжний, наче спів,
За рухи бархатні і чулі,
За гречно зроблений уклін
І що такий пригожий він.
Й Мазепа — шляхтич з України —
Теж уподобав короля
І полюбив любов'ю сина,
А не любов'ю холуя.

Він подає йому вино:
“Паж і холуй... не все одно!.. —
Так дума Йван під чарок дзвін. —
Я хочу бути таким, як він,
Де народивсь і виріс я,
Там, де Україна моя!..”

Хтось відповів на влучне слово,
Круль засміявся сивобровий,
Із ним сміється заля вся,
Мов буря, що шумить над степом...
І не сміється лиш Мазепа.

К о р о л ь

Чого задумався, мій паже?
Обридли мо' красуні наші,
Що за усмішку їх єдину
Ішов не оден до загину
І зараз не один би вмер...
Чи, може, ти згадав тепер
Про чорнобриву Марусину,
Що десь забув і загубив?

М а з е п а

Ні, я згадав про Україну,
Козацьку волю і орлів...
Про дальній плач, і сміх, і спів,
Про рідний шум і верб, і трав...
Козацьку волю я згадав!..
Там дзвін копит, і крик, і постріл,
Там шаблі рух меткий і гострий...
На бунтівливій оболоні
Живуть там бурею яркою,
І золоті зорі долоні
Тремтять над синьою рікою,
Мов хочуть впасти в сrebro...
І зветься та ріка Дніпро.
Там у ясному хороводі
Дівчата чайками...

К о р о л ь

Ну, годі...

Я бачу, ти не тільки паж,
Але й поетом бути можеш.
Твої слова, як зорі й рожі,
В них і любов, і туга, й гнів...
Бач, як усіх заворожив...

І круль повів навколо оком.
Усі задумались глибоко,
У всіх під віями гроза...
І пишний палац іще за...
А там за муром — сурми, коні...
І до шабель сверблять долоні.
Шумлять знамена, вітер віє,
Запахла кров'ю вже земля...
Та владний голос короля
Їх поверта із царства мрії.
Вони у залі. Що за жах?
Й замість шабель — чарки в руках.
Їм світло ранньої зорі
В очах — кривавою рікою...

Г о л о с

Ах, ці лайдацькі кобзарі!
І тут нема від них спокою...
Ну що робити нам тепер?

Й невдалий Зосин кавалер
На Йвана дивиться й чекає...
Та той уваги не звертає,
Лише здригнув і трохи зблід.

М а з е п а

Пан Броніслав хильнув як слід,
Це видно в пана з носу й з мови...

К о р о л ь

Ну, годі, годі вам, панове,
Покиньте дотепи і гнів!
Таких побільше б вечорів,
На добрий час! Ходім, мій паже!

Г о с т і

На добрий час, величність ваша!

Усі встають під крики “слава!”,
Одсовують стільці і лави
І різнобарвною юрбою
Їдуть в одведені покої,
Щоб і диханням відтіля
Хвалити доброго круля...

Ї от у залі вже нікого.
Ї гаснуть золоті чертоги,
Ї малює ніч на стінах їх
Лиш довгі тіні вартових...

Злітає сон гостям на очі,
Лиш парк шумить і спать не хоче,
Усе жаліється й голосить...
Ї сниться сон Івану й Зосі:
...В саду під місяцем палати,
Ї Зосю Мотря чомусь звати.
Вона біжить в траві густій...
Там гетьман жде її старий,
Такий закоханий і чулий...
Їй груди рвуть і плач, і сміх...
Для нього все вона забула —
Ї сором, і батьків своїх,
Ї навіть Бога злі погрози!..
Їй на очах роса і сльози...
Вона біжить... Це що за дзвін?..
Це хто кричить, немов на дибі?..
Ї сниться Йванові, що ніби
Ясновельможний гетьман він.
Що не далеко вже до трона,

І з ним лежить вже не Мотрона,
Що любить в нім не славу й гроші,
А злами брів, очей огонь,
І що так солодко хороші
Невтомні пестоші його.
Та раптом холодно подуло
І по костях побігли гули,
Із тьми наблизився чийсь сміх,
Десь покотилася корона...
І з ним лежить вже не Мотрона,
А труп з оскалом губ гнилих...

“Ой Боже ж мій, та що се, що се?”
Й прокинулись Іван і Зося...
На світло швидше з цеї мли!
Й там, де алеї парку шумні,
Вони зустрілись, як безумні,
Й зазнали знов огню і мли,
Там на траві якійсь колючій,
Так ураганно і жагуче...
Іван лиш бачив накінець,
Як випав Зосин гребінець,
І він схопив його у жменю
Й поклав на пам'ять у кишеню.
Але в яву цього не було.
Прокинулись і знов заснули
Іван і Зося на зорі.
Ніколи їм не бути в парі...
Чого не зроблять ті кошмари,
Де сипле ранок янтарі
При королівському дворі?

Проснувся Іван... Навколо тьма.
Корона де? Нема корони...
А з нею мрійної Мотрони,
І навіть гребінця нема.
Проснулася Зося. Тільки з ліжка
Вона ніяк не хоче встать.
З-під ковдри виглянула ніжка,
Мов кличе ковдру зовсім знять,

Обняти плечі, впасть на грудь
І у блаженстві потонуть...

Крізь сну нескінчену загать
До Зосі линуть дивні звуки...
Її струнки і повні руки,
Мов білосніжні дві гадюки,
На чорнім бархаті лежать...
Мов обнімають шию бранну
Старому лицарю-гетьману.
Мов листя шум, його слова.
Мов похід радісного війська...
Й в вогні зорі лежать так близько
Жупан, шаблюка й булава...

Ах, Зосю, Зосю, це — омана!
Нема ніякого гетьмана.
Лиш чорними хрестами рами
В ранкову врзались блакить...
І парк за вікнами шумить
Своїми сонними верхами...
Все як завжди, усе як треба:
Химери хмар, зорі діез...
Молитва білая до неба
Струнких заплаканих берез...
Привіти птиць, роса, земля
І тихий кашель короля.

К о р о л ь

Вдягни мене, мій любий паже!
Я од вина, немов маля.
Така стареча доля наша,
Така вже доля короля.
І більш до мене панни Юзі
Ти не приводь. Ми вже не друзі.
Мій вік не юний, я не ти.
У мене з Юзею не теє...
Я тільки нерви рвав із нею!
А нерви треба берегти.
Ти уявляєш? Цілу ніч
За молоко розкішних пліч,

За губ огонь, за бархат брів
Я, мов крамар, її молив,
Ридав, як за розбитим полком...
І все, мій хлопчику, без толку!
Да, хлоню, я — уже не ти.

М а з е п а

Так я вам можу допомогти...
Якщо ясна величність ваша
Не погребує після пажа...

К о р о л ь

Ну, що ти! Що! Це — забобони.
Тут ні при чім моя корона.
Я хочу, щоб була моєю
Ця норовиста Галатея!
Аби було міцне вино,
А перший хто — не все одно?

ІІ

Знов од зорі і до зорі
При королівському дворі
Танки й музика без перерви...
І парку шумному не вперше
У тьмі амурні таємниці
Благословлять широким листям,
Все чуть слова: “твоя”, “люблю”...
Й зіркам підморгувать лукаво,
Коли коханці довгі трави
Псують у ласках без жалю...

Був парк і темний, і туманний.
Та ніч без місяця була,
Коли уся в сльозах Івану
Вінок свій Юзя віддала...
У шумі стомленому трав
Вона нічого не питала
І тільки одного благала,
Щоб він нікому не казав.

Він цілував її чоло,
Підтримував її рукою...
І дивно бачити було,
Як Юзя під зелен-габою
Ішла походкою новою...
Так чудно, чудно було Йвану...
Та ніч без місяця була...
Ішла дівчина в парк туманний,
А жінка з парку з ним ішла...
Хоч все було із нею в згоді,
Він почував себе як злодій.

Ю з я

Ти йдеш сумний і ніяковий.
Чого мовчиш? Скажи хоч слово.
В мені ні краплі каяття.
За тебе, любий мій Іване,
Я віддала б усе життя!

М а з е п а

Мені так соромно, кохана!
Так несподівано все це...
Було так буряно і гостро,
Що сил нема дивитись просто
В твоє заплакане лице.

Ю з я

Це сльози радості, коханий!
Я плачу тому, що люблю...

І Юзя на плече Івану
Поклала голову свою.

Вони ішли в солодкій млості
В шум заль, на музики прибій...
А потім в спальні голубій,
Коли заснули п'яні гості,
Король позвав до себе пажа.

К о р о л ь

Ну, як?..

М а з е п а

Уже, величність ваша!

К о р о л ь

Невже так швидко?.. Ну й Іван!
Паж, і поет, і Дон Жуан.
Зі мною крицею була,
Ти підійшов — і воском стала...
Та за такі твої діла
Тебе озолотити мало!
Як радість висловить мою,
Що розпирає серце, груди?..
Ну, словом, я тебе люблю
Й цього ніколи не забуду!

Пан Броніслав не п'є, не їсть,
Його гнітить безсилий гнів...
Він, як осінній скорбний лист,
Увесь пожовк і почорнів.
Безжурний музики мотив
Його нервує, непокоїть...
Ще й досі Зосі молоді
Він чорним вусом не скорив.
Од муки серце в нього рветься...
Вона ж кепкує і сміється.
Її любов, о Матка Боска! —
Безвусий паж, цей шляхтич хлопський,
Цей ловелас тонкоголосий
Із голубої України!?
Чому ж, як зір його зустріне,
Голівку хилить пані Зося,
Стає, мов ластівка, мов пава,
Й не помічає Броніслава?!

Ці думи вихорем гудуть
У голові ревнивій пана.

Він зором пробиває грудь,
На землю кидає Івана
З лицем, од болю помертвілим...
Із хряском сталь вгруза у тіло...
Здається, швидко так і просто:
На те при боці й шабля гостра
В оправі висить золотій,
Щоб пажа викликать на бій!
В уяві і любов, і слава
Над головою Броніслава...
“Я так рішив. Наспів вже час.
А шабля викона наказ!”

Немов на тихім тлі заграв,
Бенкет в огнях сія і тане...
Сидить совою Броніслав
І скося погляда на Йвана.

Ніс од вина немов блакить,
Зійшлись над ним грозою брови...
Ах, як він заздрить, як болить
Шляхетне серце гонорове!
Не чує Йван, любов'ю радий,
Як пан гадюкою сичить:
“З якою радістю, проклятий,
Я б заколов тебе в цю мить!”
Йван покида огні та дим,
Іде на шум берез і хвої...
Усмішка Юзі молодій
І непомітний знак рукою
Його покликали туди.

Зірки, зірки, лиш вам одним
Шумлять задумані вершини,
Й про Дон Жуана з України
Пливе, снується пісні дим,
То тане, то зростає знов...
Яка це музика — любов!..
Зірки мої, квітки лазурі!
А Броніслав, неначе буря,
Зарані кров'ю помсти п'яний,
По парку скрізь шукає Йвана

Над Вісли дзеркалом ясним...
Він думає, що Зося з ним.
У глушині шепоче листя,
Там тіні дві в одну злилися,
Подібні губи їх до ран...

.....

А потім з Зосею Іван
Десь біля замку розійшлися.

Був вітер юний і дзвінкий.
Мазепа звів до неба очі.
“Зірки, зірки мої, зірки,
Я віршувати зараз хочу!”

Снується, лине пісні дим
Про довгий шум берез і хвої,
Про козаків, про дальній дім,
Що над могутньою рікою,
Про дзвін копит у далині,
Про очі дівчини сумні,
Що, всі в сльозах вікна малого,
Глядять печально на дорогу.
Стирає час копит сліди...
Він не повернеться, не жди!

Іван у настрої сумнім
Душею тоне молодію...
І раптом чує: хтось за ним
Іде рішучою ходою...
Хто одірвав його од дум?
Хто дав на те нахабі право?..
Та протинає ночі тьму
Суворий голос Броніслава:

“Постійте, блазню чорнобровий,
Я хочу вам сказати два слова,
Щоб неповадно вам було...
Ну, словом, шпаду* наголо!” —
Спокійно каже Броніслав.
Але в словах жага цупка.

* Ш п а д а (заст.) — шпага.

Знялась, як тінь, його рука,
Мов хвіст слизький і чорний гада...
І ляпас дзвінко пролунав.
Мазепі стало млосно й радо,
Скривила губи лють терпка,
І дороге держальце шпади
До болю стиснула рука.

Держися, любий мій козаче,
Не можна тут ловити гав!
Іван дає спокійно здачі, —
І захитався Броніслав,
Немов стоять йому обридло.
“Тепер держись, прокляте бидло!”
Удар летить і марно пада.
Вони схопилися за шпади,
І от схрестилися дзвінкі
У світлі місячнім клинки...
Літають шпади, наче птиці,
Як іскри од очей і крищі...
Такі страшні у пільмі бурій
Бійців напружені фігури!
Все їх життя — на лезі шпади...
З них ні один не дасть пощади.
І тільки думкою жие,
Коли клинком своїм проб’є
Він серце ворога уперте
На радість і собі, і смерті!

Був довгий бій під ночі крепом.
Був наче буря Броніслав...

Спіткнувся, похилився і впав
З проколотим плечем Мазепа.
“Невже кінець?” Під ночі крепом
Було все тихо так кругом.
Пан напоровся животом
На золотий клинок Мазепи,
Немов спочить на нього ліг...
І все.

Знайшли на ранок їх
Бліді стривожені пани.
Лежало в чарах тишини
На Йвані тіло Броніслава,
І виглядав клинок кривавий
З його широкої спини...
Немов дивились очі злі
На Йвана хмуρο і сердито,
Що був клинком його пробитий,
Немов метелик до землі...

Хто з них повернеться із мли,
Загоїть знов розтяті жили?
Тіла у палац принесли
І на підлозі положили.

Немов живий лежав Іван
З трояндою жажкою рани...
А поруч нього мертвий пан...
І плакали нечутно панни...
Іван немов всміхавсь у сні.
Був пана зір неначе жало.
І сумно лицарі стояли
Над їх тілами в тишині.
День заливав шибки і рами
Немов рікою голубою...
Іван зітхнув, повів рукою
І глянув мутними очами,
Підвівсь на лікті й запитав:
“Здається, пане Броніслав,
Вам не зійтись уже зі мною?!
Я вмію володіть клинком!”
І мовчки слухали героя
Печальні лицарі кругом.
Іван зітхнув (тяжка робота),
Кров показалася із рота...

М а з е п а

Прощайте.. Мабуть, не знесу...

Скривився круль, змахнув сльозу,
Що у своїм повільнім русі
Спинилася на довгім вусі.
Дарма! Ці сльози, наче мухи.
За першою тече вже друга...
І сивобровий женолюб
Її ковтнув куточком губ.

К о р о л ь

О, як душа моя болить!
Не покидай мене, Іване!
Ти — як дитя моє кохане...
Без тебе сумно буде жить.
Твої страждання серце крають,
Мое ти сонечко ясне!
Я все, я все тобі прошаяю,
Тільки не кидай ти мене!

Ось лікар. Він нагнувсь над пажем,
Приклав якихсь до рани трав
І потім коротко сказав:
“Він буде жить, величність ваша”.
“Він буде жить”, — зітхали панни...
Крізь вікна зацвіла блакить...
“Він буде жить, він буде жить!”

К о р о л ь

Вони зійшлись на чеснім герці.
І от фінал. Судить не нам.

Але безмовним воякам
Слова круля не йдуть до серця.
Бо в їх серцях жалю вогонь
Тільки за шляхтича свого.

Та одгула гроза кривава...
Така вже доля Броніслава.

Був день холодний і сумний,
З дощем і без золотожара.

У вишині летіли хмари
Кудись на південь золотий,
Мов лицарі на грізний бій
Непереможною юрбою...
Шуміли верби над рікою,
Був день холодний і сумний.
Прощально шелестіли трави,
Коли ховали Броніслава.

Востаннє лицарі за ним
Ішли печальною юрбою.
Шуміли верби над рікою,
Його несли в останній дім...

Всі зосереджені, сумні.
Було усе одного тона.
На бойовім його коні
Лежала траурна попона.
Був крок і сум у світлі дня,
І сльози на очах коня...

Ми всі приречені косі,
Що держить смерть... О світе білий!
Гроб у могилу опустили,
А потім розійшлись усі.

Лишився цвинтар спорожнілий,
І на могилі хрест новий,
Мов самотній вартовий.
Хтось на ознаку дружбі милій
Лишив квітки на тій могилі.

Їх дощ мочив, і у траві
Вони лежали мов живі.
Там невідома з України
За паном плакала дівчина,
Ламала руки в шумі трав:
“Ой Броніславе, Броніслав!.. —
Ридала дівчина і небо. —
Якби ж ти знав, якби ти знав,
Що я приїхала до тебе!..

Він став тоненький і худий,
І на обличчі, що — як віск,
Погас очей юнацький блиск.
Він дихав швидко і невпинно,
Немов дідусь або дитина.
Та боротьба, як ніч, була,
Не раз здавалося, що гине...
Та тільки думка про Україну
Герою вмерти не дала.
Над ним яснити стала мла,
Став повільнішим дих Івана.
І смерть з косою відійшла
В свої незлічені тумани...
Десь сміх її востаннє гув,
Мов реготали дальні грози...
І на щоках своїх відчув
Іван чиїсь гарячі сльози.
Немов огонь вони пливли.
То сльози Юзині були.
Мов хмарка ніжна і пухка,
Що над вікном в задумі стала,
Покірна Юзина рука
В руці Івановій лежала.
Тонула синіми очами
Вона у тьмі його очей,
І погляд невимовний цей
Не можна передать словами.
Як передать волошки зір,
Що ніччю тягнеться до зір,
Або як у ставок глибокий
Журлива дивиться осока,
Чи у короні з янтаря
В вечірній океан — зоря?

М а з е п а

Так свіжо й легко на груді,
Неначе гору з неї збили.
Знов за вікном степи руді
І Україна — край мій милий,
Що як зоря мені сія...

Її побачу знову я!
Я буду жить. Прощай, могило!..
Повніє зір і серця бій...

Ю з я

Яка я рада, любий мій!

І голос Юзі молодий
Неначе лле солодкі сили
В Мазепи виснажені жили...
Й кохана в білому вбранні
Над ним поникла в тишині,
Неначе янгол білокрилий...

М а з е п а

Мій геній добрий, золотий,
Моя любов, відродо мила!
Якби ти знала все, то б ти
Зі мною більше б не ходила,
В свої долоні золоті
Не брала б ти мого обличчя,
А прокляла б на віки вічні
І брови, й губи, й руки ті,
Що ти життя своє невинне
Зв'язала з ними до загину.
Якби я все сказав, кохана,
Чи дарувала б ти Івану?

Ю з я

Мовчи, мовчи, орлюню, цить,
Тобі не можна говорить.
Що б не було, я добре знаю, —
Моя любов усе прощає.

Такі віддані й молоді
Були вуста її розкриті,
Що Іван забув усе на світі, —
Кров налила вуста бліді,

І він притис її к груді.
Дивився в очі до знемоги,
Де щастя сонцем розлилося,
Все гладив плечі і волосся
І цілував так довго, довго...

Ю з я

От і пройшли усі тривоги.
Засни тепер, а я піду.

Заграло сонце на дуду.
Квітки вуста свої розкрили,
Щоб славословить день новий,
І за спиною наче крила...
Спокійний сон, коханий мій!

М а з е п а

Спокійний сон, моя кохана!

І сон прийшов, і взяв Івана,
І над морями хмар і гір
Поніс у тихий монастир...

Там, де пливуть вечірні дзвони,
Де мати йгуменя бліда
Перед іконою рида
І хреститься, і б'є поклони,
І сина згадує свого...

Там тихий спів, лампад огонь,
Черниці йдуть, мов тіні чорні,
Рядами скорбними у тьму.
І все нагадують йому
Про дні дитинства неповторні,
Про золоті хлоп'яцтва дні,
Що пролетіли, наче птиці...

Лице учительки-черниці
Над ним схилилося... — Маля! —

Так добро світять очі сині.
Він з нею вільно розмовля
І по-французьки, й по-латині,
Він знає, де яка земля,
як там живуть чужі народи,
Які в них звичаї і як
Україну полонив поляк,
І, наче оводи ті злі,
Її обсіли москалі...

І очі хлопчику горять,
Він б'є себе в маленькі груди:
“Я України не забуду,
Вона для мене як зоря!
Покличте знову кобзаря!
Я так люблю його мотиви
І золоті його слова
Про те, що воля ще жива,
Що наша слава не загине!..

Така любов до України
В його піснях, в очах його!..
Од них такий іде вогонь,
І пальці струнами невпинно
Біжать, мов коні по степах,
Мов сльози по щоках старечих...”

І трусяться маленькі плечі,
І гнів стискає кулачки:

“Ми візьмем ворога в клинки
І на кістках його проклятих
Знов зацвіте Україна-мати!”

— Учись, Іване!.. І любов,
Свою любов до України
Вмій влинь у формули чіткі,
Умій спинить гарячу кров,
Рух нерозважливий руки
І стиснуть серце, коли треба.

· Хай пада все, палає небо,
А ти іди спокійним кроком
До точки, що намітив оком.
Учись війни у ворогів,
Вивчай удачу їх і зброю,
І слава піде за тобою,
Немов за піснею мотив.

І хлопчик слухає, мов п'є,
Слова послушниці чудові,
Неначе серденько своє
Він стиснуть хоче, й хмурить
брови,
Голівку чорну нахилив
Перед лицем негоди злив,
Мов приготувався до бою
З непереможною судьбою.

Він на війну змінєє мир,
Щоб у вогні згоріти щиро.

Неначе струни дивні ліри,
Далекий дзвонить монастир...
Там золоті Софії дзвони
Пливуть над містом монотонно,
Івана кличуть і гудуть:

“Залізним будь, залізним будь!
Умій боротись до загину,
Й свою нещасну Україну
На чужині ти не забудь!”

— Ні, не забуду! Я іду
До тебе, краю мій убогий! —

Іван спускає з ліжка ноги,
Йде, як сновиди, до вікна.

— Я так люблю твої дороги,
Моя Україно сумна!

Ти на груді моїй як рана...
О, як залізно вірю я,
Що час визволення настане
І шабля золота моя —
Мазепи, гетьмана Івана —
Над трупом ката засія!
Скоріш коня мені, коня! —
Кричить Іван... Волосся — дуба,
Лице натхненне і худе...
Під місяцем білють зуби,
І кров тече з притислих губ...
Він у білизні, наче труп,
Стоїть у місячній кімнаті,
Неначе Марко той проклятий.
Ось повертається, іде,
Ляга на ліжку і безмовний
Так страшно дивиться у тьму...
Крізь вікна — хмар кривава вовна
Про смерть нагадує йому,
Коли, покинутий своїми,
Програє він рішучий бій
І у Молдавії сумній
Безславним сном старий спочине.

Як тяжко знов! Ось по кімнаті
Іде його старенька мати,
Благословля його хрестом.

— Готовий будь! Збирайсь, мій сину!
Народ хвилюється кругом...
Будь оборонцем України,
Що на шаблюки точить рала.
Тебе народ і Бог обрали!
Надінь шолом і меч візьми,
Стань на чолі, здійми повстання,
Нехай чека тебе за тес
Страшна дорога Моїсея,
Доноси, зрада і вигнання...
Та доля страдників така.
По їх дорозі в бурі часу

Колись пройдуть нестримні маси...
Хай не здригне твоя рука,
Будь смолоскипом днів нових!

Хай ти згориш і вітру сміх
Розвіє попелом надії, —

Той не живе, хто жить не вміє, —
З душею темною раба.
Життя ж — це вічна боротьба!
І тільки сильними народи
Куються в нації, ідуть
Крізь бурі в радісні походи,
Торують для нащадків путь.
Їм не страшні ні жар, ні лід,
Бо їхня воля — як граніт.

Люби ж, мій синку, свій народ,
Веди його і йди за ним.
Хай не спиня пожежі дим,
Не кривить в крик твій юний рот,
Усе стерпи! Готовий будь!
Хоч і тяжка твоя дорога,
Та це, мій хлопчику, нічого.
Сідлай коня — і швидше в путь!
Хай не ляка тебе могила!

Їй хрест блиснув, як меч кривавий,
Десь загуло стократно: “Слава!..”

“На смерть мене благословила, —
Іван подумав. — Я готов.
Тепер я знаю, що робити.
Я розкажу, чиї ми діти,
Я возведу ясні міста...
Нас поведе вперед любов,
Любов і слава золота!”
Він довго зорив, до втоми,
В куток таємний і знайомий,
Де мати чорна і бліда
З хрестом пропала без сліда.

Даремно звав її Іван
І простягав до неї руки —
В кутку тремтів якийсь туман, —
Ридала пісня... Й тужні звуки
За серце тисли молоде...

Незчувсь Мазепа, як вікно
Залив багрянцем юний день,
Як Юзя перед ним давно
Стояла, наче на молитві.
І снів він про походи й битви,
Коли крові густе вино
Поллється по степах широких,
Де йтиме цар нестримним кроком
“В Європу прорубать вікно...”*
Він чує, цар іде по ньому,
У грудях грузнуть каблуки,
Так важко дихати старому...
— Чом ти прийшов до мого дому,
Північний злодію? Чому
Мене штовхаєш ти у тьму?..
Що я зробив тобі, проклятий?..

Але у відповідь гармати
Гримлять під мурами Полтави
І заглушає крики “слава!”,
Мов рух розпечений ядра,
Погребним гуркотом “ура!”.
Іван схопив себе за груди,
Сорочку рве, кричить, рида...

І панна злякана, бліда
Його в сльозах од муки будить.

М а з е п а

Коня! Скоріш мені коня!
Дай шаблю й чоботи, кохана,
Тендітна горлице моя!

* З Пушкіна.

Ти не побачиш більш Івана,
Цей палац покидаю я.

Ю з я

Та що ти, любий! Ти — як тінь,
Тебе на смерть розіб'є кінь...
Тобі лежать ще довго треба!

Але не слухає Мазепа
І хоче встати, та легка
Лілейна Юзина рука
Його тримає й не пуска.

М а з е п а

Я хочу швидше відціля —
Віддячить москалю і ляху,
Що мій народ ведуть на плаху
Під сміх царя і короля!
Що так знушаються над ним,
Несуть йому ганьбу, образи!..
А я забув його накази
Й життя розмінюю на дим.
Крізь мури пишні і багаті
Я чую плач його, як дзвін...
Я — в пишнім палаці, а він
Гниє рабом у власній хаті.

Народе мій! В твоїй журбі
Невже нема чого робити?..
Невже судилося тобі
Рабів і зрадників плодити?!
А доля іншою була б...
Хто ж поведе тебе повстати,
Коли і я, мов пес, мов раб,
Тебе змінював на ці палати?
Де взять тобі своїх месій,
Коли і я такий, як всі?

Ю з я

Ой, заспокойся, любий мій!
Не можна ж так! Я ніби рана.
Невже в цей час твоя кохана
Така чужа душі твоїй?
А я усе зроблю, мій милий,
Щоб бути з тобою до могили,
Піду в огонь і боротьбу,
Я розділю твою судьбу,
Степами буду золотими
З тобою скрізь блукати я.
Однині будуть хай моїми
Любов і ненависть твоя!
Хай коні ждуть, і шабля, й слава,
І козаків бурхливі лави —
З твоїм зіллється Юзі слід,
Коли одужаєш як слід.

Неначе хмар останнє клоччя,
Пропали привиди кругом.
І перший раз за довгі ночі
Іван заснув спокійним сном.

IV

Був день за вікнами такий,
Коли сидіть в кімнаті жалко:
Блискучий, тихий і лункий...
Над нерухомим білим парком
Тремтіла синь, кричали галки,
І сніг летів, летів і танув
На чорних кучерях Івана,
Що по дорозі тихо йшов
І тепло марив про любов,
Про дні, коли він на коневі
Побачить знов сади вишневі,
Там, де колись малим він жив,
Почує дзвін монастирів
І шум привітної діброви,
Дівчат і хлопців чорнобрових
У хороводі молодім...

Там рідний край, там рідний дім.
А тут алеї нескінчимі...
Йому давно набридло вже
Життя розкішне і чуже
І Юзя з синіми очима,
Як усміх осені прощальний,
Задуманий і золотий...
Іван на себе тільки злий,
Що був такий сентиментальний.
Чужі героям почуття
Людини тихої, малої.
Їх вабить іншеє життя
У шумі радісному зброї,
Орлами думи їх летять,
Мов до вершини снігової,
До того, що дається з бою.
А що само до них іде,
Їх вабить на короткий день,
На мить. Бо кличе їх багрян
Нових вражін, де серце тане,
Щоб знов у пристрасті шукань
Іти до обр'їв незнаних.
Так і з Мазепою Іваном,
Що до нових іде хотін
І потопає в їх отруті...
В його душі, нічим не скутій,
Жіночі образи забуті
Живуть як відгомін, як тінь,
І тільки про Україну мрія
Над ними нічно пламеніє,
Во ім'я вічних поколінь.

v

Уздрів Мазепа на балу
Дружину одного магната...
Забув про Юзю він і свято
Молився білому чолу,
Бровам і віям тим крилатим,
Що обернули день на млу
Для пажа. Бо була для нього

Терезія холодна й строга.
Вона не йшла — пливла землею...
Її скорити він не міг,
Хоч вився хмелем перед нею
Й барвінком слався їй до ніг...
Він ніс у серці муки жало,
Став білий світ йому як тьма.
Здавалося, що жить — дарма.
Але вона все удавала,
І в цім призналася сама
У шумі і у сяйві балу
Під світлий музики прибій,
Коли на талії гнучкій
Рука Іванова лежала.

М а з е п а

Знов світ ясний, і зникла тьма,
І в серці повно дня сіяння...

Т е р е з а

Який це жах! Я вам сама
Освідчилася у коханні!

М а з е п а

Для мене ви — зоря світання
І в світі кращої нема!
Любов і зряча, і сліпа,
Вона не знає меж між нами.

Так розмовляли їх устами
Серця закохані між “па”.
А Юзя вже в монастирі,
Й перед розп’яттям, мов з туману,
Очей сяють дві зорі
В жаркій молитві за Івана.
Вже в’януть губ її цвіти,
Що все шепочуть із журбою:
“О пане Єзус мій, прости
Його за зроблене зі мною!

Тебе, святий, про це благаю,
З собою у тяжкій борні!
За все, що він зробив мені,
Прости його, як я прощаю”.
Минають ночі, линуть дні,
А Йвана Юзя все ж кохає
У монастирській тишині.

Терези муж на полювання
Подався з друзями у гай.
Ну, що ж, герою мій Іване,
Покіль ти молодий, кохай.

Шепоче він: “Моя кохана!”,
Забувши Юзю без жалю...
І губи губ шукають п’яно...
— Терезо!.. Я тебе люблю!
— І я тебе люблю, Іване!.. —
Вона шепоче, вся в огні...
— Коханий мій! — Моя кохана!
Глядять зірки в вікно розкрите,
В кімнату ллеться квітів пах.
І, сяйвом місячним залитий,
Спить гордий замок у садах...

Та що це?.. Гомін... Дзвін
копитний

Ввірвався в аромати руж.
Вернувся хмурий, непривітний,
Старий, ревнивий пані муж.
Він одхиляє саду віти,
Він не чорняв, але й не рус.
І, наче кіт, гризе сердито
І крутить, крутить довгий вус.

— Що нам робить? — рида Тереза. —
Тебе він візьме в гострі леза!
Огні ж все ближче між дерев...
— Тікай, тікай! — блага Тереза, —

Він розтерзає нас, як лев!
Так ніч закінчилась жадана.
У двох серцях і мука, й тьма...
Але куди тікати Івану,
Коли вже виходу нема,
Коли в напрузі дужих рук
Веде коня його гайдук...
Коли в пробуджені палати
Їде гроза поміж дерев,
І чуть магната хижий рев:
— Я покажу тобі, проклятий,
Як зводити чужих жінок,
Так покажу, — о правий Боже, —
Що й сам король не допоможе!
Гримить все ближче грізний крок...
Під владним помахом руки
(А серце то біжить, то стане)
Розкрились двері, й на Івана
Накинулися гайдуки,
Щоб взяти його на гострі леза...
Так думав він... “Прощай, мій рай!”
Й вона йому: “Прощай, прощай!”
Все знав зарані муж Терези,
Не їздив в гай, у море трав...
Не полював у хащах звіра,
А, розлютований без міри,
Мазепу він уполював.

З наказу пана слуги пана
(Була недовгою борня)
Ремнями прив’язали Івана
Гуртом до дикого коня
Й бичами вдарили!.. Од брами
З них кожний наче одлетів...
І кінь шалений копитами
У дике поле загримів...
“Прощай, прощай, моя кохана!” —
Шепнув нещасний і зомлів.

Кого це кінь несе у полі
 З скаженим тупотом у синь?
 І за конем у далі голі
 Між довгих трав стрибає тінь.
 Юнак, прив'язаний до нього,
 З спини його звисає вниз.
 Йому скрутили руки й ноги
 Ремнями туго... Моря бриз
 Нагадує безмежне поле.
 Під вітром трави, як води
 Мінливі пасма на просторі,
 Все хиляться туди й сюди,
 Неначе хвилі в синім морі...
 За жінку пана постраждав
 Юнак і мчить безмежним степом,
 І тоне в океані трав...
 Хто цей юнак?

Та це ж Мазепа...

Йому нічого вже не треба, —
 Коня частиною він став.
 В нестямі він. І кров обличчя
 Ось-ось розірве... Небеса
 До нього хиляться все ближче,
 А голова його звиса
 З коня все нижче і все нижче...
 Та що це зникла в травах тінь,
 І вдарився об землю кінь!..
 Його сховали довгі трави
 В своїй зеленій глушині!..
 Лиш чули хрип його кривавий
 Орли в гарячій вишині...
 Та ось наблизилося двоє
 І з коней злізли. Юнака
 Звільнила дужая рука,
 Ремні розрізавши тугії,
 І затремтіли довгі вії...
 А вдалині тумани гір...
 Неначе обважніли хмари...
 Одкрив Мазепа синій зір,
 А перед ним стоять татари...

І от Мазепа у Криму
На виноградниках працює,
А в дар за це — лиш бич йому...
Жага в душі його вирує,
Жага свободи, щоб летіть
У полі на коні баскому
І не коритися нікому,
І бути вільним кожному мить.
І буде так. Бо так він хоче.
Розквітне знов йому весна.
В його уяві карі очі,
Що бачив з ханського вікна,
Коли стинали рожі леза.
Оксани очі — не Терези,
Яка причиною була
Того, що він в степу глухому,
Де лиш орли у вишині,
Ледь не загинув на коні.
Вночі він буде в тім саду,
Де із вікна побачив очі
Та дві коси важкі дівочі
У сонця жовтому меду,
Що розганяв туман на клоччя...
Вони умовились втекти,
І на конюшні хана коні,
Що вкраде він, копитом б'ють,
Неначе вершників двох ждуть,
І очі їм горять червоні,
Щоб в далі їх нести ясні,
Татарські коні вороні.

І ніч прийшла. Іде Іван.
А по траві повзе туман,
Росою мочить юні руки,
За ним глухі копитні звуки,
Веде він коней вороних,
Як слід осідланих, як треба...
Лиш зорі бачили із неба,
Коли украв Мазепа їх.

В кущах він коней залишив
І через мур у сад подався.
Й таким солодким показався
Мазепі соловейка спів,
Що срібним сміхом заливався
Поміж трояндових кущів.
Він жде. Шепоче він: “Кохана!
Виходь. Я жду. Я твій Іван,
Щоб пригорнуть гнучкий твій стан,
Моя солодка і жадана!”
А зорям дальнім, наче ранам,
Нема числа у вишині...
Вони, далекі і ясні,
Горять незлічним караваном
У неосяжній глибині...
І вийшла янголом туманним
У сяйві місячнім Оксана...
І бачив місяць, як в траві
За муром зникли тіні дві,
Що віддалились обіймам долі...
А потім бачив їх у полі,
Де квіти слались їм до ніг...
За Перекопом бачив їх...

VIII

В тривозі хан. І серце в'яне.
Оксана зникла. Все дарма.
Він од любові наче п'яний...
А раз нема його Оксани,
То і життя йому нема.
— До мене! Гей, сідлайте коні,
Відважні вершники мої!
Степ затрясється од погоні,
В садах замовкнуть солов'ї...
Хай до шабель сверблять долоні, —
Узнають всі мою можуть.
Коли ж догнать не зможуть коні, —
Гяурів стріли доженуть!
Вперед, о вершники! До броні!
Загін готов. Сіяє хан,

Немов алмаз, в своїм убранні...
Він очі виріже кохані,
Гнучкий її зламає стан!..
— Вперед, о вершники, вперед!

Він весь немов кривавий бред...
Ї одчиняють дзвонні брами
Раби смуглявими руками...
Татари в сідлах як один...
Ї в гори вирушив загін.

ІХ

Все степ і степ... Їмлу німую
Проміння рве в ранковій млі,
Ї даль двох вершників малює
На тлі багряної зорі.
Вони летять, немов лелеки,
Стомився страшно з них один.
За ними чуть глухий, далекий
Ї зброї, і копитів дзвін.
Все ближче він... Ї все сумніше
Оксана дивиться в блакить...
Під нею кінь так важко дише
Ї спотикається, й хрипить.
А хан все ближче... Чути крики...
Його загін у льоті дикім
Простори рве... Сивіє мла.
Оксані серце мука тисне...
Ї дзвоном радісним стріла
Уже співає смерті пісню...
За нею друга... Без кінця
Вони летять жагучим роєм,
Співаючи над головою,
Ї все страшніше пісня ця
То підіймається, то тане
Ї пропадає без сліда...
Мазепа мчить і на Оксану
З журбою скоса погляда.
Співають стріл кругом рої...
Ось кінь захеканий її

Спіткнувся на обидві ноги
Й почав хилитися набік...
І, повний смертної тривоги,
Протяв далінь Оксани крик.
Вона лице схилила біле
Коневі в гриву, впала з ним,
Стріла в спині їй затремтіла
Кінцем роздвоєним своїм...
Нічого більше їй не треба.
Й спинив коня свого Мазепа.
“Умерти з нею!” — дума він.

То чий, то чий летить загін,
Подібний до важкої хмари?..
Чому спинилися татари
Й замовк побідний їхній сміх?
Невже злякав Мазепа їх?
Над полем вітер тужно лине,
І сходить сонце. Буде бій.
То запорожців з України
Веде вусатий курінний.
За бідних сестер, матерів,
За поневолених братів,
За спалені безжально хати
Він їх веде в огонь відплати,
Старий, та з серцем молодим,
На дикий, непокірний Крим.

Все степ і степ. Без крику й мови
Мчить козаків страшна підкова
Туди, де кров не спинить біг,
Де грізно ждуть татари їх...
Вони стоять залізним ладом,
З-під брів горять їм очі злі,
І ллється сонце водоспадом
На їх оголені шаблі...
Хай не один на цій землі
Впаде і очі під чадрою
Заплачуть теплою сльозою, —
Зате вгорі, де неба муть,

Мов захитались далі степу...
В цю мить жахливу крик Мазепи
Нову енергію бійцям
Улив: “До мене, товариство!”
І коні буряною ристю
Помчали з кола козаків,
Що вже стискалися грозово...
Удар! Удар! І знов, і знову
Впав на Мазепу... Світ хитнувсь...
Та кінь під ним не спотикнувсь...
Його за повід хтось рукою —
Й Мазепу вивів з пекла бою.
Коли ж розкрив зіниць огні, —
Це що таке? О добрі люди!
Маленький дяк з хрестом на грудях
Летів з ним поруч на коні...
Та знов наскочили татари.
Дощем посипались удари,
Було лиш чуть: тупу-тупу!..
І довго гналися татари
За козаками по степу.
Зайшло вже сонце. Зорі небо
Поволі вкрили без доріг.
Але ще довго чув Мазепа
Погоні крики в тишині...

Х

Гарматні жерла з-за валів
На хвилі дивляться суворо...
То Мати-Січ... Музика й співи
Між куренів, як і учора.
В жагучім блисканні шабель
Немов шабаш чортячий сниться,
І поміж ними дяк-п'яниця
Немов Пилип із конопель.

Д я к

Пий, товариство! Хто не п'є,
У того в голові макуха.

В ім'я Отця й Святого Духа,
Панове, пий, як пити є!
Хай тонуть горе і досада,
В горілці лиш одній вірада,
Бо, як зберешся в дальню путь,
У пеклі випить не дадуть!

М а з е п а

Я за визволення своє
З тобою п'ю, великий дяче!
Ти врятував життя моє,
І я тобі за це віддячу.
Обрали писарем мене,
Щоб ваші подвиги у книги
Всі записать... Биття жажне
Мене навчило... Як вериги,
Тягар судьби я ніс в журбі,
Та розтопило сонце кригу,
І з снігу квіти голубі
Щасливих днів життя в степах
На мене глянули в сльозах...
І попросався я з журбою.
Так пий же, дяче, я з тобою!

На Січ проміння сонця скоса
Багряно глянуло... Перо
Хмарок неначе листя стоси...
А сонця золоте цебро
З зеленим обрієм злилося,
І вечір голубі покоси
Поклав на стомлений Дніпро...
Спахнули вогнища в Січі, —
Десь “пугу” крикнули сичі,
Там бубни б'ють в дзвінкі долоні...
В гаю замовкнули пташки.
І, наче коні на припоні,
У берег б'ються байдаки...

Мазепа — писар курінний,
 Юнак лукавий і хоробрий.
 Його життя розширив обрій —
 З життям безперестанний бій,
 Щоб знявсь він птахом до зірок.
 Та жаль — в Січі нема жінок.
 Вперед! Любов'ю я горю,
 Любов'ю до свого героя
 І до народу, чий він син,
 Чия в бою не схибить зброя.
 Я ж українець, як і він,
 Дитя Комуни світової,
 Я партії своєї син,
 І син донецького я степу,
 Що розірвав потали гать,
 Я серцем хочу показати
 Страшну трагедію Мазепи
 І в ній,

в той час страшний незгоди,
 Трагедію мого народу:
 Мазепа не осяг висот,
 Куди ведуть життя ідеї...
 В години зради і негод
 Його прогнало лихо зле
 З землі омріяних свобод,
 Як Богом обраний народ
 Прогнав в легенді Моїсея.
 Любив Вкраїну він душею
 І зрадником не був для неї.
 А Карл Дванадцятий?!. Це — так,
 Як Вашингтонові французи
 Допомогали. Аж ніяк
 Це, мій товаришу і брате,
 Не можна зрадою назвати.
 І хай упав він в боротьбі
 На злі, скривавлені дороги...
 Цар православіє собі
 Взяв за союзника страшного.
 Церкви Мазепа будував,

А цар із дзвонів лив гармати —
І цим, товаришу і брате,
Хребет Мазепі поламав.
І в красеня зів'яли брови
Разом із серцем у Молдові.
Він серцем біль народу чув,
Що в даль дивився крізь багнети.
І єзуїтом він не був —
Це тільки вигадка поета.
І кров стікала на ріллю,
Стискалось коло вужче й вужче...
О Пушкін, я тебе люблю,
Та істину люблю ще дужче!
Колись казав мені Коряк:
“Петро був волею прогреса”,
І розумів поет це так,
Що впав під кулею Дантеса,
Хоч Коряка він і не чув.
А я, як дуб, упертий був
І не хотів це зрозуміти,
Петра вважаючи бандитом,
Що в нас кріпацтва вік завів
На радість злу багатіїв.
Коряк казав: “Що — ваш Мазепа!
Батурин бідний в нього був,
А у Петра був Пітер!.. Степом
Мазепа аж в Бендери гув,
Історії розбитий цепом”.
Я думав: “Як же Вашингтон,
Коли був Лондон у англійців,
Що збагатилися від вівців
І задавали світу тон!
Що із Нью-Йорком Вашингтон,
З селом нещасним міг зробити
Проти гіганта з островів!..
І все ж гіганта він розбив,
Як вітер розбивав сердитий
Громади хвиль під радий спів,
Коли ламає саду віти!
Чого ж Мазепа не розбив

Коли культура в нас цвіла,
І навіть німці вчились в нас.
А Мати-Січ! Ядро звитяг!
Іще Вольтер писав про неї,
Про малиновий слави стяг,
Що гордо маяв над землею,
Аж від Дунаю по Сиваш,
Щоб нам в віках не знать загину...
І славив нашу Україну
Сірко — Суворов рідний наш.
Хіба це викреслиш? О ні!
Це — серце вирвати із болем
Із грудей власних, що гудуть
Од бур чуття... Ні, не забудь
Нам Войнаровського ніколи!
В Сибіру згас він, одстраждав
Під плач тайги і рев негоди...
Його Рилєєв оспівав,
Безсмертний син свого народу.
Судьбу поетову кандальну
Клянусь я оспівати теж
І смерть його на тлі пожеж...
Це буде пісня привітальна.
Про це кажу, щоб кожен знав.
Про “Малоросію печальну”
Й сам Пушкін теж колись писав
В своїй “Полтаві”. Наш Тарас,
Що батьком став навік для нас,
Не полюбив її, братове,
Хоч і у ній натхненне слово
Чеканне, наче кроків мідь.
Та і за що її любить!
“Донос на гетмана-злодея
Царю Петру от Кочубея”?!
Бо бідний гетьман не “злодей”,
А Кочубей — це ж Кучук-бей,
Тому й такі його діла.
Батия кров у нім текла,
У голові, що вийшла з степу,
Що відрубав її Мазепа.

Ну, годі відступів. Пора!
Пора, товаришу і брате,
Коня крилатого сідлати,
Щоб знову літ його відчуть, —
І “з Богом”, як то кажуть, в путь!

XII

А час летів і днів підкови
Губив, як зорі — блиск в траву...
І Самойлович сумнобровий
Віддав Мазепі булаву,
І той узяв її з любов'ю.
Збудує він життя нове
І зійде на його вершини.
А крик гримить: “Нехай живе
Великий гетьман України!”

XIII

Так ось він, Київ, що йому
В Варшаві снівся і в Криму.
Коли розлука з ним проклята
Дні обернула на тюрму,
Якою волею судьби,
Щоб знов любити і страждати,
Він попросився без журби.
Тополі листячко лапате
І весняний каштанів сніг...
Ось чорнобривії дівчата
В вікнах із квітів голубих
Попід зеленою горою
Їдуть шумливою юрбою.
І глянула не раз, не двічі
Одна із них Мазепі в вічі.
Він у червонім жупані,
Байдужий, наче кам'яний...
Він снить про зір з-під довгих
вій,
Бо все віддав своїй Оксані,
Що десь, де сиві ковилі.

Заснула у чужій землі.
Там лиш вовків огненні очі,
Немов свічки, горять у тьмі,
Коли із неба зорі ночі
Шлють промені, як сни німі...
І дума він — о серця біг! —
Оксани очі серед них.

А сонце встане над травою,
Немов над маревом ріки...
Мазепо, тут вона з тобою,
Як помах білої руки,
Що проводжала в бурі бою
Чи на бенкет... Згадки, згадки
Течуть лазурною рікою,
Подібні до Дніпра-ріки.

.....

Красу він Києва відчув
І матір бачив на хвилину.
Та в Києві не довго був
І в Білу Церкву знов полинув.

У Кочубея гроші й слава,
Його життя немов весна,
Й та, що любила Броніслава,
Вже Кочубеєва жона,
Вродлива жінка і лукава.
Мазепу жде в саду вона.
В кущах сіренький тьохка птах
І очі мружить з насолоди,
Там, де роса і прохолода...
І в срібнім сяйві з небозвода
Спить Біла Церква у садах.
Спить Кочубей, йому й не сниться
Про те, що за його вікном
Його красуня-молодиця
Тому, хто ніжний і мов криця,
Схилилась на плече чолом.

М а з е п а

О дай на тебе надивиться,
Моя ти горлице ясна,
Колись була ти цар-дівця,
Тепер татарина жона...

Горять зірки, мовчить алея,
То стала вічність наче мить.
В обіймах гетьмана тремтить
Жона нашадка Кучук-бея,
А Кочубей, хильнувши, спить.
У сні він, мов дитина, хлипа,
Мов доля б'є його лиха.
А за вікном зітхає липа,
І Кочубеїха зітха.

К о ч у б е ї х а

Буть треба далі од гріха,
Та це зробить мені несила.
Що я не мшу, а полюбила, —
Моя вже доленька така.

Ти пам'ятаєш Броніслава?..

І знов цілунки й тишина...

У Кочубея гроші й слава
Та ще й зрадливая жона.

Про щастя мріяла алея,
Де соловей, квітки й роса...
І день настав... У Кочубея
З'явилась дівчинка-краса.

Сидить господар-недотепа,
Не зводить з дівчинки очей.
Сміється радісно Мазепа,
Мовчить рогатий Кочубей.
А Кочубеїха (так треба —

Немарно тьохкав соловей)
Від сивоусого Мазепи
Не може одвести очей.
В її уяві ніч... алея...
І незабутня та весна...
І до сумного Кочубея
Говорить з усміхом вона.

К о ч у б е ї х а

Чого мовчиш?.. Твоя ж дитина.
А чи гадаєш не твоя?..

І зашарілась, мов калина,
Од серенади солов'я.

К о ч у б е ї х а

Вона на тебе схожа дуже,
А очі, очі — мов блакить,
Усе мовчиш, сердитий муже,
Хрещений батько ж не мовчить.

М а з е п а

Пощо мовчать, коли так ясно,
Як у дитини на душі.
Моя хрещениця прекрасна,
Як місяць у нічній тиші.

(До Кочубея.)

І схожа так на тебе, дуже,
Така ж смугленька, як і ти.

К о ч у б е ї х а

Скажи хоч слово, любий муже?

К о ч у б е й

До церкви треба скоро йти
І помолитись за Мотрону,

Щоб як троянда розцвіла
Вона у домі білім цьому
І, як тополенька, росла.

М а з е п а

Ну, що ж. До церкви вам дорога,
Мені ж державнії діла.
Я буду теж молитись Богу,
Щоб Мотренька, як цвіт, цвіла,
Щоб не закрили світ їй тучі,
Не знала щоб нужди заков.
Немарно в ній тече жагуча
Татарсько-українська кров.
Кров степовая, небайдужа.
Здорові будьте! Я пішов.

І вийшов він, як тінь багряна,
З господи білої, мов вгроз
У день, мов явір у тумани...

.....

А Кочубеїсі коханий
Все снівся й снівся. Довгий вус
Торкався до губ її гарячих,
І сад пахтів диханням руж...
Вона проснулась. Мотря плаче...
А поруч спить рогатий муж.

Минали дні, минали роки,
Пливли, як в сонці та ріка.
Росла смуглява й синьоока
У Кочубеїхи дочка,
На батька схожа, особливо
Коли ще був він молодим.
Росла струнка, росла щаслива.
Щастило їй в житті у всім!
Росла, тополенька неначе
В киреї неба голубій,
Швидка, нервова і гаряча,

Як в спеку вітер степовий...
Ну та ж татарська, видно, вдача
в неї,
Як у старого Кочубея,
І викликають мрій рої
Монгольські вилиці її...
Росла і виросла на диво,
Така, як всі і не як всі,
Не мовчазна й не говірлива,
Немов конвалія в росі.

Старий Мазепа все дивився
І надивитися не міг
У очі їй, немов молився
Лиш їй, забувши про святих.

Як золота зорі бандура,
Душа акорди струн бере...
І протяла стріла амура
Два серця — юне і старе.
Неначе блискавка сліпуча,
Пройшла крізь них не для біди,
І стиснулись вони жагуче,
Щоб битись разом назавжди.

Мазепу все, усе тривожить,
Він жити, жити поспіша.
О, як старий любити може,
Коли за обрій йде душа,
Неначе сонце, що заходить
Туди, де холод, тиша й мла,
Й землі востаннє з небозводу
Воно проміння посила...

Їще нема зорі заграви,
І коників змовкає хруст.
А сонечко цілує трави
Вогнем своїх кривавих уст...
І довго ще печаллю степу
Горить зоря... Так і Мазепа,

К о ч у б е ї х а

Я прокляну тебе, гадюко,
Забудь його, забудь його!

Але для Мотрі перепон
Немає і не може бути.
Забуть Мазепу, щастя сон, —
Це значить дихати забути.

Неначе буря у палаті,
Мов я із Мотрею кричу.

М о т р я

Як так, то будьте ви прокляті,
Я до Мазепи утечу!
Люблю його я широко, чисто.
І він мене не улешав.
Я віддала йому намисто,
Щоб він про мене пам'ятав,
Щоб думав він, що я неначе
Злила з ним серденька вогонь,
Щоб відчував, як кров гаряча
Тече із жил моїх в його...

На Білу Церкву світять зорі,
І лист тополі шелестить.
Замкнули Мотрю у коморі.
Заснуло все. Вона ж не спить.
Для нього все вона забула,
А у саду кипить весна...
І Мотря привидам майнула
В траву з високого вікна.

Хіба для неї перепони —
Старої матері прокльони
І навіть Бог, що як блакить...
Вона біжить повз вишні й клени,
У палац гетьмана біжить...
А серце б'ється так шалено,
І кров у жилах так горить...
Буть тільки з ним! І більш не треба

Нічого їй. Буть тільки з ним!
І от вона уже в Мазепи,
В його покої голубім.

М а з е п а

Як ти прийшла, моя кохана,
Як ти могла таке зробити?
Як серце у твого гетьмана
У грудях стогне і болить!
Що скажуть люди?! Як це можна?
Втекти до мене од батьків!
Горить душа моя тривожна,
Мене лякає Божий гнів
І людський суд. Моя хрещена!
Та людям мук моїх не знать.
О, як хотів би “наречена”
При всіх на тебе я сказать.
Твоїх батьків я ублагаю
Вогнем моїх пекучих сліз.

І гетьман в сад, що все зітхає,
Мотрону на руках поніс.
Несе, а горе скалить ікла,
І серце крає меч біди...
Ось Мотря вирвалася і зникла
З очей, неначе назавжди.

Вона гарячим вітром степу
Помчала й зникла у кушах.
І наче зорі, у Мазепи
Мотрони очі у очах...

В тиші палат журба безкрая,
Десь плаче Мотря, вся в сльозах...
А Кочубеїха благає
Свого татарина, на жах
Йому й собі, — вся гнів і крик, —
За Мотрю, зганьблену навік,
І потай дума сумовито:
“І за мою любов розбиту,
За все Мазепі відплати!”

Кочубеїха

Втекти від нас! Його це чари!
Як серце рветься од тривоги!
Ніколи їм не бути в парі,
Цього не хочуть церква й Бог.

Як не блага він, не ворожить,
Закляттям загубивши лік,
Та за дружину будь не може
Йому хрещениця повік.

Та ще він зрадник. Чорні мрії
В душі од всіх охороня
І проти матері-Росії
Готує тайно повстання.

Я знаю все. Пиши Петрові,
Пиши, покіль ми ще живі,
А то настануть дні грозові,
І ми потонемо в крові...

Й хтозна, чи виринемо потім,
Бо вся Україна — збройний стан.
Будь швидко вибуху. Це — злодій,
Це супостат, а не гетьман.

Петрові будем ми в пригоді,
Й він не забуде нас. Пиши.
І пише Кочубей: "... Він злодій..."
Лиш Мотря плаче у тиші...

XIV

*"Кто при звездах и при луне
Так поздно скачет на коне?"*

О. Пушкін

У саяві зоряних огнів
Кого це кінь шаленим скоком
Несе на північ, в даль степів?..

Це красень Іскра, що любив
Над зорі Мотрю синьооку
І тільки нею в мріях жив.
Він нею жив. Ночей немало
Не спав од дум, що, як ріка,
Йому всю душу заливали...
А Мотря тільки кепкувала
З закоханого юнака,
Хоч трохи, може, й жалкувала.
Та що ж, знать, Бог так захотів,
Що чорні брови проміняла
Вона на злами сивих брів
І гетьмана рабою стала.
Як жар, у жилах юна кров...

Летить козак у даль досвітну...
Його ненависть і любов
Женуть на північ непривітну...
Так. Перед ним мета одна,
Це — жало видерти зміїне
З зрадливих уст! Не знають сна
В нім лютя на гетьмана страшна
Й любов до Мотрі й України.
Біжить назустріч далина,
Що ледь світає над землею...
А серце ссе журби мара...
Летить з доносом Кочубея
Полковник Іскра до Петра.

Цар не повірив в діло злеє,
Не скинув ще довіри пут.
Віддав він Іскру й Кочубея
Мазепі на суворий суд.

І от. Шумить майдан широкий
Од розхвильованих людей...
А біля плахи сумноокий
В сорочці довгій Кочубей.

Усе в зловісних фарбах тоне,
Для нього даль вже нежива...

Ї коло ніг його холоне
Кривава Їскри голова.

Кат одрубав її... На жертву
Пішов юнак, а міг би жить...
Ї очі холодно і мертво
В холодну дивляться блакить...

Над батьком Мотрі небо хмуре...
Дочка десь плаче у юрбі,
Ї, наче траурна бандура,
Ридають далі голубі...

Так світло й легко над землею,
А на землі в сльозах любов.
Ї на сорочці Кочубея
Говорить багряно Їскри кров...

“Держіть її! Держіть!” Юрбою,
Немов потоком, хтось пливе...
Обличчя наче неживе,
Ї очі з чорною журбою

У простір дивляться... “Держіть!”
То Кочубеїха... Не в силі
Страшного горя пережить.
За грані волі в ній, як хвилі,
Душі розхлюпалась блакить...
“Держіть її!.. Держіть!.. Держіть!..”

Любило так це серце шире...
Кому ж його любов жива?
На шию впав удар сокири,
Ї покотилась голова
По ешафоту і землею...

Красиві зайві тут слова.
Така вже доля Кочубея...
Там десь прозорий хорів спів...
А він лежить, мов небо лине...
Він теж по-своєму любив
Свою нещасну Україну.

А Кочубеїха? Вона
З наказу гетьмана Мазепи
Худа, розпатлана й страшна
Мчить за конем широким степом...
Вона біжить, а кінь — все швидше
З хвостом нап'ятим, як струна,
Летить, копитом б'є в обличчя
Нешасну страдницю... Одна
В широкім і безжальнім полі
На жертву і коневі, й долі
Катами віддана вона.

Ремні їй вгризлися туго в руки.
Вона ж не розуміє муки,
Співає щось і об грудки
Грудьми все б'ється...

Тіло рветься,
Земля оголює кістки
Од м'яса їй... Вона ж сміється...
Аж доки... Доки лиш кістяк
Пропав, де в житі квітне мак.

У хмарку місяць загорнувся,
В траву лив сльози золоті...
А кінь додому повернувся
З ремня огризком на хвості...

Так важко дихав чорногривий,
Неначе гору поборов...
І довго конюх буркітливий
Стирав з хвоста засохлу кров.

XV

Іще в Січі, о даль моя,
Ховаючи таємні мрії,
Йван зненавидів Палія
За те, що той любив Росію.
А скільки в нім таємних мрій,
Що він зберіг в ім'я любові
До України, Боже мій!

Тепер полковником Палій
На лівім березі Дніпровім.

“Літа, літа... Промчали ви...
Невже рабом і я загину?”...
А довгі руки із Москви
Все обіймають Україну...

“Ні, лобом не розбить бетону
Й сказати, де наші, де чужі,
Коли стрілецькі гарнізони
У кожному місті, як ножі!..”

Так думав він, а кінь копитом
Простори рве і землю б'є
Під вітром злякано-сердитим...
Земля моя, життя моє!

Іван Степанович старіє,
Для нього це не новина.
Його волосся й давні мрії
Вже вкрила років сивина...

“Ах, той Палій!.. Палій, Паліє!
Тобі дорога вся ясна.
Мені ж...” І гетьман шаленіє,
А в серці ненависть одна.
В його очах горить багряно
Якийсь огонь... “Пора, пора!..”
А кінь летить у морі трав,
Нема кінця і краю степу.
Од мрій не звільниться Мазепа...
Він Кочубеїху згадав...
В траві копита б'ють нелунко,
Земля вже скоро буде в тьмі...
Згадав Мазепа поцілунки
І шепіт пристрасний у тьмі...

“Як сяє місяць!.. Скрізь так тихо...
І так шумить гаряча кров... —
Йому шепоче молодиха. —

Од всіх ховаєм ми любов.
Це — гріх, мій гетьмане коханий,
Це гріх великий, о повір!”
Шепочуть повні губи п'яно:
“Мій сивоусий богатир!..”

Давно, давно... Дочка у неї,
Смуглява Мотря... Чи ж його?..
Ах, ніч! Та ніч у зір інєї
Ї щастя повного вогонь!..

Минулих днів далекі тіні
Ніяк не тонуть в років млі...
Те щастя — айстри в дні осінні,
Що запізнались на землі.

А серце ние... В вухах дзвін,
Мов од копит, що б'ють нестримно.
Ї на душі так дико й димно...
Хрещений батько Мотрі він.

Знов, як раніш, всі в зорях ночі,
Останні, може, у житті...
Йому все сняться владні очі,
Мотрони очі золоті...

А роки мчать кудись шалено,
За силуетом силует...
Він кличе Палія Семена.
Ї от шумить уже бенкет...
Зір Палія за мури лине...
А брови — крил орлиних змах...
Сидить вся в золоті старшина.
В багрянім бархаті, в шовках...
Палій між нею, наче цвях:
“Тут зрадою і кров'ю віє”.
Думок не глушить чарок дзвін.
За те, що любить він Росію,
Його не люблять, знає він.
“Росія — щит наш од негод,

Незборний з нею наш народ.
А од старшини лиш халепа”.
Так дума він... І, як сова,
На нього дивиться Мазепа
Й вина у чарку підлива.

Він з Палія не зводить віч,
У них щось темне і вороже.
Він сивий весь, як та, що в ніч
Літа, а в день літати не може.
Одного помаху руки
Було достатньо і немало.
На знак цей дужі сердюки
Біля Семена грізно стали...

“В’яжіть його!” І от Палій
У путах весь, блідий-блідий...
“Невже кінець?.. От так халепа!..”
“Він зрадник!” — вигукнув Мазепа.

XVI

Туман у серці і кругом,
Як дим мутний на полі бою...
Стоїть Палій перед Петром.
Горять докором і журбою
Семена очі... В них любов
Злилася з гнівом невимовним,
Що — то спажне, то згасне знов...
Стоїть перед Петром безмовним
Семен... Вкраїни береги
Далеко десь одтуманіли...
“Дай сил мені, о краю милий!”
Але залізом ланцюги, —
Яка ганьба, і мука, й жах! —
Глузливо дзвонять на ногах...

Тюрма... Далеко ще до ранку.
Ось перервав Петро мовчанку.
“Так це така любов твоя!..
На милість не зміню я гнів!..

Мазепі тільки й вірю я,
Найкращому з моїх братів...”

Петро на ліжкові сидів,
А вищий був за Палія.
“Тобі прощення не знать,
Готуйсь до кари, сучий сину!
Хотів навіки одірвать
Ти від Росії Україну...
Загинеш ти, як хижий звір!”
Не давши вимовить і слова,
Петро, од люті весь багровий,
Пішов. І от його нема.
Кайдани... Туга і тюрма...
Крізь ґрати зір огні вишневі,
Як скорбні думи Палієві...
“Там сонце світить на ріллю,
На квіти і людей обличчя...
Я Україну так люблю,
Її простори бунтівничі,
Її тополі і зірки...
О краю мій, моє ти небо!
Якби я довгі жив віки,
Не надивився б я на тебе!..
Я все дивився б на траву,
Що переливно вітер хилить...
Для тебе тільки я й живу,
Моя ти Україно мила!
Хоч перед смертю надивлюсь
На тебе, краю мій коханий,
Душі очима, мила Русь,
Мій Київ, сонцем осіянный!
Ти, в синь здіймаючи свій спів,
На зло ворожої стихії
Став матір'ю всіх городів
Непереможної Росії.

Хай славою синів жива
Не ображається Москва,
Чий крок в світах гримить залізною,
Щоб славить у віках Вітчизну.

У дружбі, наче сталь єдина,
Живуть Росія й Україна.
Вони — це слави світла рать,
Що стереже простори милі,
І вже ніякій в світі силі
Єднання їх не розірвать.
Не раз вони в вітрах загину
Лили червонеє вино...
Тому й люблю тебе, Україно,
Що ти й Росія — це одно!”
І ці думки у тьмі й тиші,
Як пісня, ллються із душі.

XVII

Палій на каторзі. Несила
Йому дивитись на сніги.
І м'ясо до кісток проїли
Йому іржаві ланцюги.
Поміж дерев виття звірине,
Сичить поземка, як змія...
А десь далеко Україна
Садами кличе Палія,
Там, де зеленою юрбою
Тополі зводяться увисьь,
І над Дніпровою водою
Крильми дві чайки обнялись...

В його хатині стогне лихо.
Там тільки сльози й тишина...
І у зажурі Палііха
Сидить край синього вікна.

До бою твоє серце звичне,
Але чому ти був такий,
Петром брутально і цинічно
Утилізований, Палій.
З релігії, неначе з водки,
Ти кату ноги цілував...
Не міг ти бути Полуботком,
Що за Україну кров пролляв.

Віддав за неї серце шире,
Та не пішов на чорну гру
Й під гострим вилиском сокири
Не покоровся він Петру.

За те, що грав ти і програвся,
Бо виграв лиш Петро лихий,
А ти у монастир подався
Свої замолювать гріхи.

Чи ж замолив? Бо Україну,
Не ту Вкраїну бачив ти.
Од мрій твоїх, козачий сину,
Лишилися одні хрести.

XVIII

Мазепа дума, як на крицю
Знайти ще дужчу силу — гнів...
Щоб будувать свою столицю,
Петро все просить козаків.

Вони в болоті там втопають,
Ллючи в Неву і піт, і кров,
І на кістках їх виростають
Гранітні велетні будов...

Петру ж все мало... Ще, Мазепо!
Все ще і ще... Прокляте “ще”
Терзає серце без потреби,
І серце, як вогонь, пече...
І йдуть на північ діти півдня
Й своє офірують життя,
Ідуть під спів прощальний півня
Без вороття, без вороття...

“Ну, як йому заткнути пельку?” —
Мазепа дума. Пелька ж та
Все ширше зуби розгорта
Й ковта чуби, шлики, петельки —
І вже назад не поверта.

XIX

А небо дихає грозою
Над синім вилиском штика...
То Карл Дванадцятий до бою
Петра з фіордів заклика.

Відважний лицар опівночі
Полки хоробрі ізбирав...
Петро ж іти туди не хоче, —
І швед рушає на Петра...

Та не шляхом Наполеона
Йде завойовник молодий...
Зіткнулися в грозі два трона...
Хто переможе?.. Буде бій!..

І не один. Україна сниться,
Вікінгу сниться вся в садах...
Мазепа жде його, і криця —
Петро — розсиплеться у прах.

Лиш треба здвоєно ударить
Його у точку, ще й одну!..
І загудуть кругом пожари,
І шведи виграють війну.

Шматочок ласий Україна.
Так дума Карл — напівдитина,
Що раз уже Петра розбив
Біля Балтійських берегів.

XX

Не для бенкету, не параду,
Відкривши таємниці тьму,
Мазепа скликав на нараду
Старшину, віддану йому.

М а з е п а

Панове, вже прийшла година
В кривавій величі своїй.

А чи готові за Україну
Ви всі іти на смертний бій?
За нашу націю нещасну,
Що лиха випила до дна,
Щоб путь її була прекрасна
І стала вільною вона?

С т а р ш и н а

“Готові! Ми давно готові!
Веди нас, батьку!” І шаблі,
Неначе блискавки грозові,
Немов огненні жала злі,
Повітря разом розітнули
В покої гетьмана... “Веди!
Щоб нашу вольність нам вернули,
Маєтки наші і сади!”

О д и н і з з м о в н и к і в

Але де візьмем збройну силу,
Щоб нас Петро не поламав,
Неначе хмиз?

Щ е о д и н

Нас мало. Їх же... Я сказав...

М а з е п а

Цього не бійтесь. Це — нічого.
Нам Карл Дванадцятий — допомога.
Звичайно, не за наші очі
Нам буде Карл допомагати.
Загарбать він Україну хоче —
І це нам треба добре знати.
Далеко Швеція. Ми потім
Її розіб'ємо ярмо.
Це не Росія, що так близько.
Та й січове хоробре військо
У нас в руках. В нас козир є.
Хай перше Карл Петра поб'є,
Й йому, ослаблomu, ми будем,

Мої братове, добрі люди,
Козацьку волю диктувать.
Про це нам треба пам'ятать.

Ї, повні ненависті й шалу,
Вони розходитися стали
В передчутті страшних негод.
Та ні словечка не сказали
На цій нараді про народ,
Немов його й не існувало.
То ж знай, жупанство малинове, —
Народ останнє скаже слово!

XXI

Як Палія любила Січ,
Ї як його ще й зараз любить...
Коли він кине грізний клич,
Вони підставлять смерті груди
Ї ринуть бурею за ним
Крізь канонади лютий дим...
Він бачить бронзові обличчя
Своїх братів по боротьбі
За Україну й славу Січі...
В журбі чоло він нахиляє,
А за вікном тайга ридає,
Ї в тундри голос її лине...
Ні, то ридає Україна
У горі-розпачі німім
За сином зрадженим своїм.
Як довго лине ніч зимова,
З морозу все вікно рябе...
Щоб виправдать йому себе,
Петро не дав сказать ні слова.
Ї в дерев'яному бараці
Снуються думи про того,
Хто застромив ножа вогонь
У вірне серце небораці
В жахній зрадливості своїй.
Ї гнівно думає Палій:
“Я відплачу йому, собаці!

Ї буде, як завжди, незмінно
Росії вірна Україна!
Одна в нас правда і можуть,
Як і одна в майбутнє путь!”

Кривив Петро уста вишневі...
Він же не вірив Палієві...
Ї от, нарешті, зрозумів
(У серці невимовний гнів),
Що, як довірливу дитину,
Його Мазепа обдурив.

XXII

Вже Карл Дванадцятий кордони
В пихатій величі пройшов...
Пора, пора набить патрони,
Пролить нападників злу кров!
Там, там, до Ворскли, до ріки
Їде юнак в царя короні.
Титан із золота в броні,
Ї йдуть прославлені, швидкі,
По манію його руки,
По всій, по всій та оболоні,
Блакитні Швеції полки.
Їх запорожців стріли лави
Тих, що Мазепа сивий вів...
Музика грала, крики “слава”
Й різнокольорних прапорів
На вітрі гомін... Як у сні...

Ї от під мурами Полтави
Полки спинилися, міцні
В своїй злютованості грізній,
На горі Матері-Вітчизні.

.....

За штурмом штурм... Але Полтава,
Так, як стояла, і стоїть...
Пожеж все ширшає заграва,
В диму затьмарилась блакить...

І лицарі чубаті степу
Полтавських досягти висот
Ніяк не можуть, бо Мазепу
Прокляв, як зрадника, народ
Й на нього свій обрушив гнів
За те, що шведів він привів,
Що віддає, достойний згину,
Їм на поталу Україну...

Лютує Карл і по намету
Нервово ходить без кінця...
Не можуть шведські багнети
Зломить народного бійця,
Що встав за віру православну,
За рідну землю і церкви,
Щоб записать сторінку славу
В єднанні Києва й Москви,
В скрижалі пам'яті людської,
Й проти чужинців став стіною.
Одна надія в них на Бога,
Щоб захистить своє добро...
Полтаві йде на допомогу
З полками юними Петро —
Вість принесла розвідка степу.
І хмуро дивиться Мазепа,
І довгі вуса, наче кіт,
Гризе він у безсилій люті.
Ні! Не зламать Петра можуть!
Передчуває він, і піт,
Смертельний піт, воложить
скроні...

Й стоять напоготові коні.
Згадав він Мотрину любов,
Солодку, незрадливу, чисту,
І мацає її намисто
На шиї зморщеній ізнов...
Згадав сокири блиск іскристий,
На пласі Кочубея кров
І на сорочці його білій...
Згадки туманять часу хвилі,
Та у згадках чи є потреба,

Час не такий тепер наспів.
Як з Палієм, Петра Мазепа
І з Кочубеем обдурив.
“Палій, Палій... Злі хуртовини
Тепер ти слухаєш в тайзі
Далеко десь на Україні,
Неначе пес на ланцюзі”.
А стрілянина все лунає,
Й Петра Мазепа проклинає,
Як той його. Він ще не знав:
Його в церквах Петро прокляв,
І вся Вкраїна проклинає.
Якби він знав. Якби ж він знав!

К а р л

(Мазені)

Ти обіцяв алмазні гори,
Мій бідний спільнику, і я
Повірив, як у блиск Аврори,
Як в пісню-казку солов'я,
Що нас зустріне Україна,
Як дорогих братів своїх...
А що ми бачимо?! Звірина
Ненависть стріла нас. Батіг
Та штик допомогти не зможуть
Без ласки братньої тепла.
І все це так мене тривожить...
Да. Кепські наші діла.
Допоможи нам, правий Боже,
Охорони од кривди й зла
В країні, де усе вороже!

М а з е п а

Хто знає все, той все уміє.
На Бога лиш одна надія.
Могутній він в своїх ділах
Там, де людина тільки прах,
Пушинка у його руках.
На Бога лиш одна надія.

І Карл наметом знову ходить,
А думою далеко бродить
Там, між озер і скель стрімких,
Що з малих літ так любить їх...

К а р л

Я бив Петра. Він знає добре.
Та і не дуже він хоробрий,
Бо з Нарви так од нас тікав,
Що у медаль на сміх попав.
Але тепер вже інша справа.
Навчена вже його орава,
Та так навчена, що ого!
Чи я, чи він, о духи злі!
Удвох нам тісно на землі.

XXIII

“И грянул бой, полтавский бой!”

О. Пушкін

В залізне коло круг Полтави
Упав тугий удар ядра
І стежку проробив криваву...
В жаданні смерті або слави
То підійшли полки Петра.
Як попіл той, літають гави,
Когось кляне їх чорна рать.
І трупи покотом лежать
В крові під мурами Полтави...
Але живі іще стоять,
Але серця в живих ще б'ються!..
Вони над ядрами сміються...
Живих ще треба подолати!
Зійшлись дві армії. Одна
Покрита славою у битвах.
А друга юна та міцна,
Як сталь, що кута у молитвах...
Неначе тятива туга,
Вона напружилась для вдару...

В крові ковзається нога,
І очі сліпнуть од пожару,
Що в небо посилає хмари
І тут, і там, і тут, і там
З гарматним димом пополам.

Як б'ються шведи вперто, люто!..
Та земляні міцні редути
Їх не пускають і вогнем
Січуть, січуть невідборимо,
Неначе богатир мечем!..
“Невже пролине слава мимо!” —
Так думав Карл у колі тих,
Що з ним пройшли важкі дороги
Для смерті чи для перемоги.
Гримить загрозливе “ура”,
То наплива, то відпливає...
І смерть круг Карла і Петра
На крилах огнених літає.
Ось підморгнула: “Ну, пора!”
Скривила те, що звалось — губи...
Й лишив круг Карла купу трупів
Удар розпечений ядра...
Й од його страшного жала
Земля неначе застогнала,
А з нею й Карл, що тінню впав,
Де, на поживу тліну й гав,
Його соратники лежали...
Але недовго він лежав, —
Його братерські дужі руки
Під невгамовні бою звуки
Зняли під неба димні брами,
Як стяг кривавий над полками...
Й ті, що хитнулися назад, —
Коли побачили героя,
Знов уперед пішли грозою
В страшний ударів громопад,
Щоб перемогу взяти з бою...
Бо він живий, їх вождь і брат,
Як символ радості й весни,
Кумир уславлений народу.

Готові всі іти вони
За нього і в огонь, і в воду...
Вони ідуть. Хай смерть лиха
Відступить від сміливців в ночі!..
Бо сяють їм героя очі,
Бо Карл рукою їм маха...
Й ще дужче бій кругом клекоче...
То гнуться російські полки,
То шведські — синьою стіною,
Як моря вал перед скалою,
Б'ючись об гострені штики...

Все вище й вище бою гами...
Готов і швед, і рос на все...
Чий кінь летить перед полками,
Кого він злякано несе?
І як він ніг не покалічить,
І ребер як не полама!
На ньому велетень північний
Летить, як світло і як тьма,
Коли світанок пестить рожі...
І кінь копита підійма
І трощить голови ворожі...
Смерть замахнулась!.. Та дарма!..
Петру ще жить і йти землею.
Бо він для армії своєї
Неначе молодість сама,
Хоч кров людську він лив, як воду,
За славу Росії в борні...
Летить, як буря, на коні
Любов російського народу
Крізь канонади сивий дим...
Шепоче він святу молитву.
І армія іде на битву,
В однім пориві злита з ним...
Неначе море підпира
Його і з ним все вище лине...
А з боку Карла і Петра
Вкраїнці б'ються до загину.
Який це жах! Який це жах!

Так розмінять можуть орлину!
І наче стогне на ножах
Роздерте серце України...
Над ними круки, круки, круки,
Між ними зрад повзе змія,
Там, де хрестилися шаблюки
І Гордієнка, й Палія.
Палій!.. Важка рука Петрова,
Що, мов не пам'ятає зла,
З Семена збила злі закови
І до Полтави привела
В цей ранок грізний і грозивий...
Розбіглись коні вороні,
Шаблі розскочилися гострі...
До січових бійців, як постріл,
Палій підскочив на коні.

П а л і й

Січовики! За кого люто
Ви кров братерськую лете?..
Як сміли Бога ви забути,
Кому народ продаєте?!
Ви ж не перевертні, а люди!
Сини мої! Чи ви зі мною?

С і ч о в и к и

З тобою, батьку, ми з тобою!
Змії ми голову зсічем!

Загуркотіло: “Слава! Слава!..”
І козаки за Палієм
На шведів ринули, як лава.
Неначе меч титана дзенькнув
Об штик ворожий у борні.
І марно кликав Гордієнко
Свої незборні курені...
Його не слухали. І мимо
Вони летіли, наче сни...
І шведа так невідборимо

По флангу вдарили вони
В рішучу мить! З життям прощання
Тут не один узнав боєць...
Хитнулись терези востанне
І зупинилися... Кінець!
“Кінець, кінець, мої хороші!” —
Кричить Петро до ворогів
В зорі вечірньої пороші...
Він мить жадану зрозумів,
Коли упали з Карлом ноші —
Така зрадлива долі гра —
Од невблаганного ядра.
Коли вони, як грім, упали,
Щоб потонуть в неслави млі,
І січ на терези поклала
Свої нагострені шаблі.

Неначе ночі димні бреди,
Коли цілує день бори,
На захід утікали шведи,
В пилу й крові їх прапори...
Але одрізав їм дорогу
Солдата російського штик,
Як меч відплати й перемоги...
Лиш Карл з Мазепою утік.

Мчать козаки, голодні й голі.
Лице Мазепине як лід...
Під жовтим місяцем тополі
Гіллям хитають їм услід.

Т о п о л і

Пощо ви, діти України,
Тікаєте до чужини?
Одної матері сини?..

Вони ж летять, летять невпинно
Кудись за синюю межу,
Лиш вітер віє їм у спину...
І я з тополями кажу,

В їх шум вплітаючи свій голос
Крізь час, що сивий, наче волос,
Збиваючи століть іржу:
“Куди, куди?” Мовчать тумани...
О краю мій, твої сини,
Немов Канади індіани
В дні братовбивчої війни.
Індійці бились за французів
І за англійців в тьмі дібров...
Їх гнали зрадники й лакузи
За інших лить братерську кров.
Отак і ми. Тягли з нас жили,
Як з тих шотландців, що згубили
І мову рідну для чужих.
Їх кат стискав, неначе губку...
І от лишилася у них
Од суверенності лиш юбка,
Що їм дозволено носить
І проливать в ній кров гарячу
Во славу Англії... Незрячі
Далекії брати мої!
За вами моє серце плаче...
Такі дороги й України.
Сама з собою у бою
Через трагедію свою.
У тьмі страшних її доріг
Російський брат їй допоміг,
І в дні жовтневої відплати
Упало в прах ярмо прокляте.

XXIV

Цей спів — за кров, що у долину
Плила, подібно до ріки,
Коли столицю України
Обороняли сердюки.

З них кожний битися поклявся
За свій народ, за честь свою.
В полон ніхто з живих не здався,
І полягли усі в бою.

Чиї прокляття шепчуть губи?..
Чи ж проклянеш, мій краю, їх?..
Тягли на шибениці трупи,
Бо не було уже живих.

Не стало у героїв сили.
Та хто ж за це їх прокляне?
З наказу Меншикова діло
У тьмі робилося страшне.

Засяло сонце після бою,
Що одгримів валами мли,
І шибениці за водою
До моря скорбно поплили,

Одна за одною... Україно,
Можливо, так і не було...
Прости за вигадку ти сина,
Що не забув своє село,

Що пив святу донецьку воду,
Де шахт копри і домн вогонь,
Що не забув свого народу
І йшов на смерть в ім'я його.
Не жертва я сліпа стихії,
Тваринних чвар, чуття свого.
Люблю я гордий люд Росії,
Та не люблю вельмож його.

Що гнали в бій народ, як бидло,
Щоб все загарбати собі...
Крові їм лити не обридло
Рабів руками в боротьбі.

Простіть мене, нещасні, любі,
Далекі жертви зла і мли!..
Себе — не тільки братні трупи
На шибениці ви тягли!..

Ви полили своєю кров'ю.
Лани для пана, не села.

Поета ж вигадка любов'ю
Лиш продиктована була,
А не ненавистю до брата,
Що, як і ми, солоний піт
Лив у ріллю на кодро кляте,
Аж поки знищив панський рід
І руку нам простяг могучу,
І з нами став, як ми, крилат,
Підвівши голову за тучі,
Великий наш російський брат!

Лиш гайвороння чорний клопіт,
Лиш гайвороння чорний жах...
Батурин знищено і попіл
В глухих розвіяно вітрах.

А потім там, де Дніпр наш лине,
Де згас навік люльок вогонь,
Ядро нової України —
Січ — дочекалася свого...
Та дочекалась... Катерина
Аж за Кубань погнала нас,
В ярмо, що дерло й нашу спину,
І гордий запрягти Кавказ,
Щоб з нами він у рабстві гинув...
Про це слізьми писав Тарас.

XXV

Над садом зорі в хороводі,
Блука зефір між верховіть.
І коло хати на колоді
Мазепа зігнений сидить.

М а з е п а

Прости, прости, Україно-мати,
Мене і спільників моїх!
Я, мов Іуда той проклятий,
На рідний не ступлю поріг.

Хіба народу не любив я!
Та в грізний час страшних негод
Собі на горе й безголів'я
Не зрозумів мене народ.

Не раз за нього я молився...
А він, а він мене кляне!..
І долі вітер, наче листя,
Мене з України жене...

К а р л

(Його виносять з хати.)

Що зажурився, небораче?
Що ми — покинуті, самі?
За нами тільки вітер плаче
Або сміється з нас у темі.
Послухай... Пізній уже час,
І вітер плаче, як дитина...

М а з е п а

Ні, то кляне з тобою нас
Моя нещасна Україна,
Мене як зрадника... Тебе ж
Як завойовника, нетяго,
Що диким полум'ям пожеж
Не зупинив її відваги.
Тебе зламали за сваволю,
За зраду чорну — мене.
І от одна з тобою доля
Нас у Молдавію жене.
Тебе ще далі, аж до турків,
Мене ж, мій друже, у Дунай.
Мушкети наші вже без курків...
Прощай, Україно, прощай!..

К а р л

Я ще вернусь на Україну,
Її залізом і вогнем

Я покорю або загину,
Своїм проколотий мечем.

М а з е п а

Що ж, покоряй. Я не перечу,
Мені тепер вже все одно.
А поки що нехай утечу
Залле солодкеє вино.
Ходімо вип'єм...

На колоду

Сіяє місяць з вишини,
І вартові, як тіні, бродять
В глухій і грізній тишині.

Перший січовик

(до другого)

Мені до всього небайдуже.
Не знаю, як ми ще живі.
Дісталось нам з тобою, друже,
Аж оселедці у крові...

Другий січовик

Да. Катавасія. Халепа!
Нас розметали, як туман...
Хай буде проклятий Мазепа!
Давай тікай до росіян!

Перший січовик

Давай!

І тільки тупіт

Подаленів у ніч суху...
І тільки швед дивився тупо
Услід на битому шляху,
Але він вистрілив. Боявся,
А може, може, й жалкував...
Якби він мову нашу знав,
То й сам до росіян подався б.

Пливуть тумани од ріки,
Шепоче вітер щось деревам...
І наливаються хмарки
Передчуттям зорі вишневим...
Неначе соняшник на тин,
Світанок хилиться над степом...
І знов копит погребний дзвін
Печально слухає Мазепа.

XXVI

Ви вільні знов, лани кохані,
Як хвилі рідної ріки...
І у Туреччині, в тумані,
Пропали шведські вояки.

Полки Петра пішли за ними,
Та сила турків немала,
Де грім гармат, і кров, і дими,
Петра в кільце стальне взяла.

Намет. Од люті серце в'яне
У Карла. Ходить він страшний...
Та мовчки смокче дим кальяну
Паша турецький огрядний.

К а р л

Як можна випускати вовка,
Що до кошари ніччю вліз?!
Вовк — це є вовк. Така помовка.
Його б пекти вогнем заліз!

Він тільки ненавистю й дише
До мене, лицаря добра.
Невже вам золото миліше
За довгов'язого Петра?

Йому б лиш жить. Тхору такому.
Він за життя віддасть і трон.
Він у руках твоїх, так чому
Ти не береш його в полон?

П а ш а

Петру капут.

Ми вирвем жало
Із рота чорного його.
Це так. Та в Порти грошей мало,
А гроші — це вина огонь,

Уста солодкі одалісок
І все, що зможеш ти купить.
З Петром не можем ми так різко,
Бо звикли золото любить.

Та й бути до Петра ворожим
Не зможу я без каяття.
За нього рідна Порта може
Свого позбутися життя.

К а р л

Я гори злота вам здобуду,
Щоб змовкло прокляте “ура”,
Я цілувать вам ноги буду,
Не випускайте лиш Петра!

Карл на коліна хоче стати,
Але паша не дозволя.

П а ш а

Не треба так! Не треба, брате!
Далеко Швеції земля.
Вже золота мечем придбати
Не зможеш ти. Твої поля
Їще не раз заллються кров'ю
Там, де могили і хрести,
Куди повернешся ти знову
Й десь у бою загинеш ти.

К а р л

Ну, годі, годі ворожити,
Ти не циганка, воїн ти.

Що ж, кряч, як ворон, про хрести,
Паша у ролі ворожбита.
Далеко Швеції сади
Й вікінгів плем'я войовниче,
Прощай. Поїду я туди,
Куди синовнє серце кличе,
Що десь зупиниться в бою.
Я їду в Швецію мою.
Прощай!

П а ш а

Прощай, відважний мій юначе!
Ще не зайшла твоя зоря.
Ще кінь за вершником не плаче,
І меч — в руках багатиря.
Прощай, прекрасний мій юначе!

Й лице північного титана
Завіса вкрила. “Що ж. Пора”, —
Й паша над люлькою кальяну
Старечі сльози витира.

Так меч, меч Швеції зломився
Під тиском велетня з Неви.
Петро ж від турків відкупився
І повернувся до Москви.

Туди, туди, де скелі й ріки
У шелесті озер і трав,
Де він, за Пушкіним, навіки
Вікно в Європу прорубав.

Блакитний вечір. Шум акацій,
Немов на вулицях весна,
А у розкішному палаці
В покоях бродить тишина.

Перед господарем Молдови
Мазепа мов закам'янів.
Він у жупані малиновім,
Як кров, що марно він пролив.

М а з е п а

Куди, куди піду од суму?
Під землю чи в глибини вод?!
Хіба ж я міг таке подумать,
Що проти мене мій народ?..

Що він мої розіб'є мрії
Так, як Петро чужинну рать,
Що він ніколи від Росії
Не зможе серця одірвать.

А я шукав у морі броду
І не знайшов його, о ні!
Й, навіки проклятий народом,
Умру на рідній чужині.

Я помилявся од любові,
Що, як пожар, в моїх очах.
О не розвій, молю, Молдово,
По смерті мій печальний прах!

Мазепа сивий. Тільки брови
Все ті ж у нього, як колись.
Тепер він молиться Молдові,
Як Україні він моливсь.

Вони, як сестри. Що ж. Він битву
Програв, і в серці тільки тьма.
Прийма Молдавія молитву,
А Україна не прийма.

Г о с п о д а р

Нешасний брате, годі муки!
Її не вичерпуть до дна.
Хай дні твої, як чорні круки,
Та ще повернеться весна...

Покайся. Їдь на Україну,
На степу рідного суцвіть,

Що йшов за нього ти до згину.
І рідний край тебе простить.

М а з е п а

Не можу я... Я вже проклятий,
Хоч степ і кличе, і гука.
Якби ти знав, мій добрий брате,
Яка важка в Петра рука!

Як жаль, що серце бідне гине,
Що мало все, поля й блакить...
Мене б простила Україна, —
Петро проклятий не простить.

Які ще в світі є падлюки,
Коронодеспоти які!

І він в одчаї ломить руки,
А очі! Очі, як штики...

Вони із люті і туману,
Мов не приймає їх земля,
Ті очі, що любили панни
Колись у парку короля,
Десь понад Віслою, де чуло
Гілля зітхання молоде...
О ні! Не вернеться минуле,
Назад ніколи не прийде!

М а з е п а

Тепер нічого вже не треба.
Заснуть. Заснуть би вічним сном.

І похилив чоло Мазепа,
Немов налите чавуном.

“Заснуть, заснуть...”

Чужинний вечір
Кривавить хмари за Дністром...

Страшний тягар упав на плечі
Мазепі перед вічним сном,
Що зазирає йому у очі
Диханням холоду і ночі.
Вже місяць вирушив у путь
У золотій своїй обнові.

М а з е п а

Я знаю, турки продадуть
Мене за золото Петрові...
Останні хвили я живу.

І сльози падають багрові
З очей Мазепи у траву,
Криваві сльози... Перстень свій
Мазепа з пальця іздіймає,
І в тишині уже нічній
Із нього смерть він випиває
Й на землю пада... Стогне гай...
Зітхнув Мазепа у останнє,
І з губ злетіло, як дихання:
“Прощай, Україно, прощай!”

Над ним у сумі голосінь
Не никли траурно знамена.
Одкинув він у вічність тінь...
Він був талант, а може, й геній.

А геній — це не витів долі,
А й труд ночами й в льоті днів...
Не марно езуїтів школу
Колись Мазепа закінчив.

Так! Закінчив. Та езуїтом
На радість матері не став.
Він серцем, для добра одкритим,
Людей, як пісня, чарував.

“Він інтриган”, — немов вериги,
В душі моїй слова ці злі.

Але були його “інтриги”
Для щастя рідної землі.

Хоч ґрунт її був досить гру́зький...
Інтриги? Ні! Це зброя слав.
Отак один король французький
З інтриг державу збудував.

Хай про Мазепу спів мій лине,
Хоч він був пан, та серце мав.
За суверенність України
Боровся він і в цім був прав.

І я співать про нього мушу
Так, як ніколи не співав.
Народ не марно в свою душу
Про чайку його пісню взяв.

Голів мільйони, світлі, щирі...
До них тягнусь я серцем всім!
Народ — мій Бог, йому я вірю,
А не історикам отим,

Що руку царську цілували,
Що слинили Петрову длань
І про Мазепу написали
Із кон’юктурних міркувань.

Та й досі пишуть... Що ж, пишіте.
Красу душі його висот, —
Як не зовіть його бандитом, —
Вже оспівав давно народ.

Мені ж чинів і “ласк” не треба,
Я не наївний, не сліпий.
Ні! Не народ прокляв Мазепу,
А прокляли його попи.

Попи, що з правдою змагались
І продали царю язик,

Ці чорні ряси, що злигались
З попами руськими навек.

І прислужилися, прокляті,
Катам, що йшли, як криголом,
Щоб наш народ у власній хаті
Ще сотні років був рабом.

Хай повний гніву в даль чаїну
Про дні печальні лине спів,
Коли з моєї України
Петро колонію зробив.

Це він до власної мети
Схилив і шляхту України,
Надавши право їй тягти
І соки, й жили з селянина.

Союз військовий він зламав,
Що склав Богдан із Олексієм
Як рівності й братерства вияв.
Він шляхту золотом обсіяв,
Народ позбавивши всіх прав,
І по Вкраїні “з ласки трону”
В містах поставив гарнізони.

В ті люті дні він добре знав,
Що їсть Вкраїна і чим дише,
Й, щоб зав'язать петлю тугіше,
Мазепи “зраду” скористав.

Так! Будував церкви Мазепа,
Церкви і школи. Просвіщав
Він свій народ. Та шкіл не треба
Царю, й він їх позакривав.

Покрилась тьмою Україна,
Засумував старий Дніпро...
І доробила Катерина,
Чого не встиг зробить Петро.

ЕПІЛОГ

Далекий Галац сниться знову.
А серце! Серце у огні...
Біля господаря Молдови
Лежить Мазепа у труні
В маленькій церкві.

Рідний край
Одснівсь і не присниться знову.
Ї турки, що взяли Молдову,
Їх трупи вкинули в Дунай...

Мов чути голос, що з журбою
Слова так глухо промовля,
Немов говорить їх земля:
“Кісткам — і тим нема покою!”

Такий кінець, Мазепо, твій,
Герою нещасливий мій,
Що так любив свою Україну,
Та все ж не так, як той Палій,
Що все простив Петру за волю,
Як і Петро йому простив
В ті дні кріпацтва і сваволі,
І подвигів богатирів,
Що землю так свою любили,
Що не злякались і могили,
Бо мати в нас усіх одна —
Це наша рідна сторона.

Хай вітер віє нелихий
І нахиля гілля дібров.
Замолювать свої гріхи
У монастир Палій пішов,
Щоб домолитися до раю.
Мазепа спить на дні Дунаю.
Над ним весна іде в похід,
Сади вишень вкриває цвіт...

Та що йому тепер до всього!
Краса Молдавії для нього,

Як сон, що вже не повернуть.
Пішов він у останню путь.

Куди? Цього ніхто не знає.
Спитай у сивих хвиль Дунаю,
У сонця й вітру поспитай...

Над ним тече мутний Дунай,
Старечі кості обмиває...
А десь далеко рідний край
В церквах вигнанця проклинає.

Харків 1928-го, Київ 1959 року

РОЗСТРІЛЯНЕ БЕЗСМЕРТЯ

Безумство бурі світової
одгуркотіло вже давно...
Ти знов стоїш переді мною
й в поему просишся, Махно!..

Ти просиш (зір твій, наче жало...)
поему написать нову,
бо першая давно пропала
в сумних архівах ГПУ.

О, скільки гроз гуло в поеті,
герою нещасливий мій,
коли побачив на портреті
тебе я в куртці шкіряній!..

Тепер не знаю, як ти, де ти?..
Горить душа моя в огні...
Я проти тебе йшов в багнети
іще в далекі юні дні.

Їшли махновці в смерть юрбою...
Чи був це яв, чи дикий сон?..
Їх у бою під Лозовою
ми захопили у полон.

Той сніг... Крові багрянні маки...
Та церква... Тіні чорні гав...
Де я, смуглявий гайдамака,
багнетне коло замикав.

Як їх стріляли, як кололи
штиками в стегна чи в плече!..
А я дививсь... і чорним болем
стискалось серце гаряче...

Така була судьба поета...
Махно, я зовсім їй не рад.
Я проти тебе йшов в багнети
в борні за Єлисаветград!

Гули дроти... був сніг — не трави...
Десь коні грізно: туп-тупу...
А я, політкурсант смуглявий,
стою в дозорі у степу.

Блукала смерть у білих гонах,
я бачив тінь її страшну...
Ї у Петлюри, і в червоних
любив я дівчину одну.

Цього не викреслиш із серця...
Що з вами, очі голубі?..
Весь світ стогнав в гігантським герці,
й земля кипіла в боротьбі...

А ми, з гвинтівками, курсанти,
немов незлічені полки,
хоч мало нас, ішли на банди,
на чорний прапор твій в штики!

Ї входив штик в живіт, як в вату,
як голка в масло, в крик — “оа!..
Я знав, що ти куркуль проклятий,
оскаженілий буржуа!

Твоєю я забризкав кров'ю
сніги широкі та сумні...
І все ж любив тебе любов'ю
незрозумілою мені.

.....

Обличчя Міші Ялового
ще й досі бачу я... Той час,
ті наші думи і дороги...
Та багатьох нема із нас,
немає й Міші Ялового.

Він мовчки слухав про Махна
й хитав в задумі головою...
О Мішо, Мішо! Над тобою
не сяє неба вишина...

Як не порвав я серця струни.
Не я — їх ворог люто рвав!..
А ти в дорозі до Комуни
од кулі братньої упав...

Холодні стіни каземата,
і смерті стогін, сталі спів...
То з пістолетом руку брата
на тебе ворог злий навів...
Така судьба твоя проклята.

Упав орел. Зламались крила,
ти очі золоті зактив...
Тебе прокляв мій тихий спів...
Я ж вірив тим, що Мішу вбили...
А він... а він мене любив!..
І ми усі його любили.
Мене ж злий ворог обдурив.

Я бережу твій образ свято,
прости мене, мій бідний брате!

Тобі хвала й безсмертна слава,
далекий Мішо Яловий!

Вернувся ти в партійні лави,
але вернувся неживий.

З тобою що? Ніхто не знає.
Я ж чую твій печальний крок
і бачу, як у тьмі тримає
рука прозора партквиток
і з тьми привіт нам посилає...

Так. Примаков тебе любив,
як друг, як вітер український,
що мертвий волос ворувив...
Пішли у тьму під кулі спів
і ти, і Юрій Коцюбинський,
що тільки для Радвлади жив...
В вікно б'є вітер непривітний
дощем, як снігом в час зими.
Ї дивляться Василь Блакитний
і Хвильовий на мене з тьми...

Чого ви дивитесь із ночі?..
Ви прожили свій вік не зря.
В одного сині-сині очі,
в другого ж карі, як зоря,
коли прибій в граніт гуркоче
і киди бризки з янтаря...

Ви не боялись Бога й чорта —
ви віддали борні свій спів.
Один умер через аорту,
а другий сам себе убив...
Убив себе, але не спів,
був друг мені і друг Еллану
і на житті своїм, о гнів! —
як Микитенко говорив,
“поставив крапку олив'яну”.

А Микитенка хто убив?..
Все та ж змія, проклята, чорна,
що в наші лави заповзла
і нас, синів ковадла й горна,

таємно жалила й пекла
тортур залізом... Повна шалу,
вона вела у тьмі бої
і в Революцію стріляла
безсмертним іменем її!..

Душа Миколи Куліша
крилами б'є в вікно блакитне
й крізь ніч, похмуру й непривітну,
в мою поему поспіша...

Він геній був... І от не стало
орла духовних тих висот,
куди послав його народ
і партія куди послала.
Пішов у небуття, як дим...
І Курбас Лесь пішов за ним.
Серця спинились їхні чулі
од голоду, а чи від кулі...
І ті, кого любить я звик,
і Кириленко, і Кулик,
що з нами йшли у даль щасливу,
і Підмогильний, і Вразливий,
що з смертю вийшли на двобій,
Кривенко, Плужник, Лісовий
стоять, мовчать у тьмі страшній...
Стоїть в очах примарне військо...
І дивляться Влизько й Фальківський,
і з глибини і тишини,
вітають Мисика вони...
Не чуть за вікнами сирен...
А я дивлюсь у ніч патлату...
Й заходить тихо у кімнату
печальний Міша Йогансен...
Він теж упав від кулі ката
лицем униз чи горілиць, —
і з ним упав Косинка Гриць.
“Прощай, матусенько, єдина!” —
я певен, що так Гриць сказав.
І постріл тяжко зарядав...
І цілували губи сина

криваву землю України...
Про них співаю я сьогодні
і про усіх, кого нема,
кого ковтнула смерті тьма...
Їх кров наповнила б безодні!..
Досвітній, Епik... Любі, любі,
хоч в пісні воскресить би вас
і той страшний, безумний час!..
Аж ось іде Гордій Коцюба,
у кому лева міць жила,
й сідає мовчки край стола...
“Чи всі зібрались?” Ще нема
Панаса Любченка і Лева,
що звався Скрипником (крицева
у нього вдаченька була),
і ще Затонського нема.
Смерть гордий дух їх переміг, —
то тільки тіло сталь порвала...
Нехай фізично вбили їх,
але їх дух не розстріляли!

Хай лине спів, як гул пожеж,
і про товаришку Левкович!..
Зайшли Затонський, Скрипник теж
і Любченко Панас Петрович.
А ось із зором, повним мук,
іде Валерій Полішук...
“Ну що? Зібралися, вояки?
Стіл круглий, тут усі однакі”, —
лунає голос, мов з-за хмар...

О світлі жертви яничар,
гадюк у образі людини!..
Щоб передать увесь мій гнів,
нема таких на світі слів!

Четвертувати мало тих,
хто “планово” понищив їх,
крові розливши океани...
Наслідуючи наші плани,
він плани праці обернув

на смертні плани! Хто ж з них проти
нового був, коли нове
вони творили в повну силу,
під горді кличі “Хай живе!”,
що ввись летіли, в сонця злото...
Але бандити патріотів
націоналістами зробили.
А ми в це вірили!

.....

Сидять, хитають головами
й на мене дивляться... Уперті,
чужі хитанням і журбі,
вони були у боротьбі
за Україну і за Русь...
Так тяжко плачу і дивлюсь
я на розстріляне безсмертя,
як на дитя убите мати...
Страшний пройшли ми, друзі, час.
Та як живі вони між нас
і будуть жить, на горе кату!..
Безсмертя ж бо не розстріляти!
Не розстрілять його ніяк,
хоч смерть підступна, наче кицька,
чи так, мій друг, Володю Гжицький?..
А в серці світять, як маяк,
Ірчан, Бобинський і Коряк...
Од нас не підете нікуди,
ви — в нас, ви з нами як живі,
що на землі лишились чудом
(а серце радісно так тінька)
і Добровольський, і Ковінька.
Нехай поглинула їх мла —
ми їх продовжуем діла
на славу й щастя України.
Павло Григорович Тичина
мені всміхається: “Авжеж”.
“Так, так”, — до мене — Рильський теж.
І Панч, і Головка, і Ле
зі мною згодні. Як троянда,

зоря поезії цвіте
і прози сонце золоте.
Між нами Василевська Ванда
і куций сміх Корнійчука,
і сміх Олійника, й хоч Вишні
нема між нас, як сонце в вишніх,
він не погас. Хоч десять літ
його терзали там, де лід
і гул тайги, і жах розлуки...
Там ми сплели братерські руки
на місці мертвих і, живі,
йдемо на обрії нові,
де сонце правди вселюдської
встає із даліни близької...
І йдуть із нами в далечінь,
во ім'я щастя поколінь,
мов колективний комсомоліч
Шиян, і Сенченко, і Смолич.
О ні, брати, о ні, не сон це!
Встає вже Комунізму сонце!..

Його проміння осява
обличчя наші і верстати,
пшениці колос той вусатий...
Під ним хвилюється трава,
горить воно в очах маляти...
Але не треба забувати
про той страшний далекий час
і тих, що йшли на смерть за нас,
на смерть, з натхненними очами,
щоб бути безсмертними між нами.
Одні в квітках, другі в крові,
зійшлися мертві і живі...
Драй-Хмара, Зеров, Филипович...
Вітають їх в печалі губ
наш Антоненко-Давидович
із Зінаїдою Тулуб.
Так ми йдемо, й вони — між нас,
у цей неповторимий час.
І присвятили Батьківщині,

в труді натхненному єдині,
і мрій політ, і серця жар
Павло Усенко і Гончар.
За ними на Парнасу вишку
зійшли Павличко і Малишко,
куди, одкривши в даль вікно,
Доленго вийшов вже давно.
І навіть Крижанівський Стьопа
з “Берізкою” за ними тьопа.
Він, часто лаючи Сосюр,
не став понад “шаблонів мур”,
бо Байрон в гуркоті доріг
за вуха витягти не міг
того, хто в твань угруз по вуха...
Така вже доля бідних духом.
Ні, не забув я, щастя мріє,
і про Трипільського Андрія,
про Ющенка і про Масенка,
Яновського і Копиленка...
Між нами в спокої чола
я бачу Ходченка Павла,
що йде вперед як довгожитель.
Бо дух наш — тіла є цілитель.
В лице майбуття вітер віє
і Воскрекасенку Сергію...
.....

Сплели ми в льоті світлі крила,
і всі одне ми робим діло.
Не діло, любі, а діла —
і в даль, як блискавки стріла,
мчимо відважно і щасливо...
І в блискавці нема розривів.
Такий характер український,
чи так, товаришу Дубинський,
що довгий час не мав що їсти...
Куди там графу Монте-Крісто!
Такий-то я, мої братове, —
хотів писати про “Махна”,
а написав про Примакова,

що став для мене як весна,
коли палала даль грозова,
коли гули бої уперті,
і подививсь крізь Примакова
я на розстріляне безсмертя,
і зрозумів, що в дні нові
безсмертні — мертві і живі.

Їдуть розстріляні, й між ними
я бачу Лебеда Максима,
завжди спокійного в житті,
мого святого побратима
на тій горьованій путі,
якою йшли ми в далі чулі...
Мене з ним розлучила куля...
Але в комуну, що гряде,
зі мною поруч він іде,
в життя, що радісно вирує...
Його ходу я серцем чую,
ходу спокійною козачу...
Його (товариші, я плачу...)
любив за запорозьку вдачу.
Максime! Рвать в гаю цвіти
любили ми, — й Дніпра прибої...
Той клуб Блакитного, і ти
спокійною ідеш ходою
в життя, як в щастя світлий дiм...
Я знаю, ти і вмер таким.
Стрільбицький, ректор інституту
в далекім Харкові, давно...
Дні обернув ти на минути,
коли одкрив мені вікно
до царства правди і науки.
Мене ти світлою рукою
поніс туди, де хмар ріка
розбита променем-стрілою,
де сонце встало наді мною...
Й була то партії рука,
як в батька, добра і ласкава...
Вона поета-юнака

ввела у царство знань яскраве...
Тебе замучили кати, —
огнем і гострим металом
зламали до життя мости,
щоб з нами ти не міг іти,
але душі не розстріляли.
І ти з живими до мети
їдеш у день ясний, погожий,
такий на татка мого схожий.
Я пам'ятаю, плакав ти,
коли читав про своє серце
я вірші в парку... З висоти
нам срібне сяяло відерце,
і з нього в траві волохаті
лилось, як у дитинстві в хаті,
навколо біле молоко...
“Молюсь... Сомненья далеко”, —
читав я Лермонтова юним...
О, як я заздрих серця струнам,
коли до світла йшов із мли,
що так звучать вони могли!
А з неба сипалась пороша
і синя, й срібна, й золота...
Але юнацька заздрість та
до генія була хороша.
Відомим через тебе став
на Україні лірик ніжний,
що у траві тебе читав
або у сінях, в вечір сніжний...
Дивитись в душу людську — щастя.
Любіть її, як море трав!..
Отак Стрільбицькому я часто
юнацьке серце одкривав.

Ще не віддав я борг поета
своїм братам по боротьбі.
Згадав я далі голубі,
Кирилюка і Шеремета.
Вони не мертві, а живі,
але й повз них пройшли багнети,

так страшно й гостро, всі в крові...
О серце, борг усім даси ти,
кого ти любиш, як життя,
як власнеє, своє биття...
Між поетес цих днів, як башта,
знялась увись Любов Забашта,
що кличе співом всіх у дні
і усміхається мені.

І знов... Озерський... Пилипенко...
Страждали ви од тих же рук,
що і Федькович, і Шевченко,
й Франко Іван... На ниві мук
один серця довбав вам крук
і додовбав-таки, проклятий,
зальотний гість у нашій хаті,
на золотій землі моїй...
Та не програли ми двобій,
хоч воробйови нас в ці роки,
що в даль летять, немов потоки,
рвучи майбутнього загать,
духовно хочуть розстрілять...
І їх на це, о рідний краю,
чиясь рука благословляє.
Нас хоче кинуть в Лети води
той шовінізм рідкобородий,
створіння тьми, бридке, руде,
що від подьячих рід веде.

А саду гнуться пишні віти,
життя так радісно шумить
багряним прапором в блакить...
О ні! Безсмертя не убити!
Ми будем, браття, вічно жить,
як і вкраїнська наша мова.
Я не боюся Воробйова,
хоча ще точить з серця кров
цей колективний Воробйов
під маршу радісного звуки...
Але йому одсохнуть руки...

Ми ж — за Комуни і за Мир!
Так. Одпаде од ран вампір
і в небуття, як дим, полине...
І ти воспрянеш, Україно!

Як юнь моя неповторима,
сіяє зір Собка Вадима,
що кров пролив свою святу
за нашу сонячну мету,
а поруч, променем в негоду,
всміхається Іван Нехода.
Я пам'ятаю, як громи
гули у нас над головою...
То смерть кидали слуги тьми
на Київ чорною рукою,
щоб вбить Вкраїну молоду...
А у письменницькім саду
лежав Вадим на зелен-лаві
у ті години злі й криваві
й читав роман... В моїх очах
героєм став він, як Нехода,
що вийшов на смертельний шлях,
де плач дівчат і сміх гармошки,
і з ними йшов на бій Дорошко,
весь запорошений такий,
а погляд сміливий, ясний...
То ж грай, багряно грай, бандуро,
про Галана і про Качуру...
Той од сокири ката впав,
а той у таборі фашистськім
там довго й страшно так страждав!..
Святі його десь тліють кості...
Це слово й Гордіенку Кості,
й Герасименку, що не зник,
хоч його зрізав грузовик...
Йде колективний більшовик...
Народ іде, мій Бог прекрасний!..
Для нього сонце не погасне,
він крізь безодні злі пройшов,
багато ран зазнав глибоких...

Та що для нього чорні роки,
коли його ім'я —

Любов!

Їде він радісно у весни,
над ним надії знамено.
В труді, у подвигах чудесних
і він, і партія — одно.
Ми летимо у край небесний,
ми для труда зняли шинель...
То ж знайте всі, хто серцем чесний:
земля — космічний корабель!
Я вірю: взимку, а чи літом,
розіб'єм тайн ми грізну гать...
Настане час, — Землі політом
Людина буде керувать
в ясні, невидані дороги,
і люди стануть наче боги.
Не буде хворих на землі,
й ніколи старості не буде...
Загинуть всі мікроби злі,
й Земля Едемом стане, люде!
О ні, не казка це! Усе,
усе, що думає людина,
здійсниться, любі! Правда це,
а правда з нами в вічність лине,
нема їй верху ані дна...
Так. Згине чорне все, вороже,
земна заграє хором твердь,
і правда кривду переможе,
а може, переможе й смерть!

Чумак, розтерзаний штиками
в підвалах білої чуми,
на мене дивиться із тьми
чорнішими за тьму очами...
В агрономічній школі він
учивсь, як я, народу син...
І на шляху у даль орлину
впав за Червону Україну,
яку так огненно любив,

нам передавши свій “Заспів”.
Все гнуться саду пишні віти,
радіє зоряна сім’я..
Та там, де виє ніч сердито,
наркома першого освіти
Михайличенка бачу я
і од штика глибоку рану,
і кров од білого штика..
Я вас любить не перестану
й тебе, Заливчий, мій герой,
що йшов на смерть у дзвоні зброй,
на смерть за нас, кривавим ланом,
оспіваний навек Елланом,
Елланом, що любив Усенка.
Лице Бориса Коваленка
злилось з обличчям Десняка,
як спів один, одна рука..
І Олександра Копиленка
хай славить пісня ця дзвінка,
вся гніву сповнена й печалі,
і радості, що в щастя далі
йдемо ми всі, як день живі,
комуністичні вартіві.

Але судьба людська така, —
життя од куль не може стати,
ні од гармат, ні од штика!
І от, на місце Чумака
прийшов під поетичні шати
Роман Чумак чумакувати.

Смілянський Льоня. Не забудь
твоеї теплої уваги
й підтримки дружньої можуть,
коли, блідого від виснаги,
мене від злиднів рятував,
коли поета всяк довбав,
хто знав мене і хто не знав,
за вірш “Любіте Україну”...
Люблю тебе й твою дружину.

Хай буде прикладом вона
всім дочкам ніжним України
як друг і вірняя жона.
Сорочка вишита Минка,
той зір і довгі добрі вуса...
Він весь в уяві виника.
Люблю його завжди й незмінно
як драматурга і людину.

Земляк. Правдивий, чесний зір...
Ставний, грудастий і пригожий,
збудований, як богатир,
і в прозі на титана схожий.
Його я славлю дзвоном лір,
мов квітки пах, мов блиск меча,
його і чулого Ткача,
що зорить в душу робітничу,
як в море, зоряне, безкрає,
і в морі цім не потопає.

Хай про Сашка про Копиленка
співає Києва бетон!
А я Бандуру і Дяченка
введу в Безсмертя Пантеон.
Введу за труд їх благородний,
за те, що друзі нам вони
як видавці! Це скарб народний —
такі бійці за все нове.
Нехай Бандура наш живе!
Його не тільки славлять рими,
а й струни серця нескоримі,
як і Дяченка, побратими,
як Равлюка, чий рідний зір
сіяє в душу в дзвоні лір...
А серце квітне і співає...
Пала од захвату лице,
од захвату і од любові...
О як же вдячний я за це
і Глухенькому, і Михньову!
Це так, мої товариші!

Вони є наукова сила.
Життя — це крила для душі, —
вони ж дали для серця крила.

Так грайте, грайте, серця струни,
але для світла, — не для мли!
Мій пантеон — чертог Комуни,
куди ми, друзі, вже ввійшли.
Тут і прозаїки, й поети,
й жіночих губ багрянний мак...
І як редактор “Літгазети”
начальству відданий Хижняк.
Він, як телятко те ласкаве,
двох маток смокче без турбот...
Одна з цих маток — є держава,
а друга матка — це народ.
До нас він ставиться критично.
А до начальства?.. “Ну ти, но-о!..”
Начальство й ми — це не одно.
Він, бідний, спігне... Політично ж
Хижняк сліпий уже давно.
Минулих років гордим летом,
коли ми набирались сил,
стріля Мушкетик, як мушкетом...
У нього снайперський приціл.

В квітках козацької могили
шумлять жита, гуде бетон...
Іде Гаско, мій страдник милий,
і робить кулаком: “Рот фронт!”
Він комуніст, прекрасний, чистий,
себе всього усім віддав.
А де ж те щастя особисте?
Його не відав Мечислав.

Завжди у димі цигарок
іде ліричний Костя Дрок.
У пісні він за хмари лине,
до горя й радості він звик.
Од нього утекла дружина,
а він од другої утік.

Іде Косматенко, — з завзятих, —
він полюбля тварин косматих
і, все співаючи про них,
критикувать двоногих, тих,
що звуться “люди”, — слово дзвінке, —
за аморальні їхні вчинки.

Твій зір суворістю іскриться,
хоч добрий ти, мій друг Копиця!
Чужа тобі духовна криза,
бо не з соломи ти — з заліза.
В труді не знаєш ти утоми.
А вороги твої — з соломи.
Ведеш ти інших в боротьбі,
мій дорогий, мій людознавче!
Я пам'ятаю все й назавше
за сина дякую тобі,
за те, що вчитель, добрий, строгий,
ти показав йому дорогу,
і чесно він по ній іде,
сам молодий — за молоде.

О Бориславе Степанюче,
ти йшов на бій крізь грізні тучі
у морі снігу й морі трав...
Душа твоя, як очі сині...
Віддав ти руку Батьківщині,
а з нею й серце ти віддав,
з своїми світлими віршами,
і йдеш в ряду співучім з нами.

Жолдак! На епіграми гострий,
ти сам направив в себе постріл.
Не пий. Лети піснями ввись
і до дружини повернись.
Вона не зна без дочки сна,
що спить на дні Дніпра старого...
Тож не карай її, — вона
і так покарана, їй-богу!
Масенка знаю я давно,
іще із харківських тих років,

коли я, юний, кароокий,
співав в робфаці про Махно,
ще готував до пісні сили,
я, рідний славлячи Донбас...
Тоді безславно так побили
Божко й Масенко в п'яний час
мене удвох... О юні крила!..
То все дрібниці, бачить Бог.
Була на їхнім боці сила,
і я не міг побить обох...
Та ще Масенко, здоровило
й такий він довгий, любі, ох!..
Та я простив, і даль простила
товаришів моїх обох.

Терень, пісняре любий, милий,
ти знявсь до льоту й полетів,
народові віддавши спів
і взявши Майбороди крила.

Уже на вулицях весна,
і день машинним дзвоном дзенька,
шлючи нам птицями привіт.
Я очі Толі Шияна
люблю — вони такі чорненькі
й блискучі, наче антрацит.
Люблю його за смілу вдачу,
за принциповість, чесність, за,
що написав роман “Гроза”
й за милу усмішку дитячу.

Огні Москви, як сум заграв...
Ми ждали, що настане свято...
Мені Сидоренко, мій друг,
дав пістолет, щоб став я в круг,
круг партизанської розплати,
де кров лилась у морі трав...
Її я гнівним серцем чув
і пістолет поцілував,
неначе знайденого брата...

Губами сталь я гостро чув,
але Сидоренко забув
той пістолет подарувати,
коли гримів крові бурун,
поету зоряних Комун.

Товариш Строкачу! Тебе
моє забудь не може серце,
як даль, як небо голубе,
що зорить в лісове озерце,
від вітру мрійного рябе.

В моїх очах, як стягів мак, —
Сабуров, Федоров, Ковпак.
Лице Коротченка ясне
я пам'ятаю в час повстанський...
Він працювать послав мене
в штаб український, партизанський.
Ми йдем у непоборнім русі,
немає міри й краю нам,
і з нами йдуть, біляві й русі,
сини Росії й Білорусі,
бо ми живем одним життям.

Аж ось Сурков... Він важко дише,
в розривах він... Багато їх...
Та співний кінь спиняє біг.
Багато рідних, дорогих, —
я їх люблю, але про них
нехай Твардовський вже напише,
що з ними тьму пройшов доріг.
А я — про далі золоті
і про Гасема Лахуті.
В душі моїй, о юнь грозова,
звучить його фарсидська мова.
Так. Геніальний він поет,
звучав він до усіх віддалин.
Подарував товариш Сталін
йому на пам'ять свій портрет.
І він носив його з собою.
На ньому Сталіна рукою

був напис, сповнений тепла,
рукою, що багато зла
й добра зробила для народу...
Що переважить? Чи добро,
чи зло? Не знаю я. Цебро
лле мрійно золото із неба
на ці рядочки... О ганеба,
о негасимий серця гнів!
Його ж я, як і всі, любив...
Гасеме! Я забудь не можу
твою усмішку і слова...
Я знов на вулицю виходжу
Воровського, 52...
Там він стоїть... В думок свавольстві
я там колись і не відчув,
як у англійському посольстві
я опинивсь... Я в друзів був
під час війни... Той двір порожній,
я ж думав, то поетів клуб...
Та раптом стало так тривожно
і мов заворушився чуб...
А день шумів, такий погожий.
Міліціонер мені сказав
(де він узявся на воротах,
у нелегкій своїй роботі!),
що я у Англію попав.
І вже хотів арештувати,
та я на це йому сказав:
“А ви чому ловили гав!
Де ви були, товариш-брате?
Тож так ви їх стережете!
За це і вам перепаде”.
А час обмірював моменти
без вороття, без вороття...
Він подивився документи,
й я знов пірнув у вир життя.

О скільки в серці сонця й злота!
Вперед, поезія моя!
Про геніального Чарота

на струнах серця граю я,
хоч у крові забитих грузько...
Він був Сосюра білоруський...
Ї куля (з нею впав він в герці)
немов стирчить в моєму серці...
“О Беларусь, моя шыпшына,
зальоны лист, червоны цвет!.. ” —
співав колись мій друг, поет
великий, рідний друг Дубовка...
Але його скрутили ловко
ті, що ведуть свій рід од вовка...
В лице натхненне — пістоlet...
Ї доспівать не встиг поет.
Тепер в Москві він з бородою,
як у Тагора... Мій герою,
мій страднику за Білорусь!

Чи так, товаришу Петрусь,
літкомісаре, друже Бровка?
Шануй, люби, цілуй Дубовку!
Даль наливається, як овоч,
світанку сяйвом... Степ, як дим.
По нім іде Александрович...
Я знав його ще молодим,
смуглявим і таким завзятим.
Од сивини ж ти зараз рус.
Звав і зову тебе я братом,
мій многострадный білорус!
Од мук, що наче землетрус,
не перестав ти быть крилатим.
Хоч у житті їх вже не стало,
люблю я Коласа й Купалу,
як Богдановича люблю,
його поезію в днів русі...
Він — Лермонтов на Білорусі.
Люблю Гурло і Гартни Цішку...
За ними серце, та не трішки,
болить... Я вас усіх люблю,
товариші мої кохані
в труда безсмертнім океані!..

А скільки вас, мої сябри,
рубали, як оті бори,
що простягали в небо крони,
і крапотіла кров червона...
І я на березі Дніпра
згадав Олеся Дудара,
його дівочі спухлі губи...
Шумів на сонці він, співав...
І от, — підрубаний упав...
Кат і на нім поставив “точку”...
І кров’ю крапали листочки...
В потилиці ж маленька ранка...
Вітаю я Максима Танка
і всіх, що стали в дивний ряд,
щоб замінити — брата брат
і друга друг змогли у пісні...
Хай згинуть хмари ненависні,
що, повні смертного туману,
уже повзуть з-за океану!..
Я вірю, що з небес висот
не пустить їх на нас народ...
.....

З одної чаші
ми щастя будем пить разом.
Ні, буде це не тільки сном,
мої сябри Прокоф’єв Саша
і сивий Симонов! Чолом
схиляюся я перед вами,
народу славного синами!
Ти, як Рилєєв, Сашо мій,
узяв під світлу оборону
синів України, що бій
вели й ведуть давно із тими,
хто нас розвіяв би на дими,
щоб змовкла мовонька дзвінка...
Але кишка його тонка!..
Він Пушкіна послав на леза
рукою чорною Дантеса, —
й згасила Лермонтова крик

рука Мартинова навік...
Шевченка мучив він... Їх геній
сіяє нам, хоч їх нема...
Це та ж рука послала кулю
у Маяковського й дала
Єсеніну страшну віршовку
і нею, радісно і ловко,
поета шию обплела...
Як тьма проклята, в очі лине
обличчя ката України...
То шле зміїнії вогні
зір Кагановича мені,
зір палестино-отаманський...
О, як він диха в наші дні
і ходить по землі радянській —
натхненник Берії! Це ти
зробив із ГПУ охранку,
щоб там із вечора до ранку
невинних мучили кати!
Дурив ти Сталіна, проклятий!..
Такого мало розстріляти.
За те, що наробив ти, кате,
за море скорбнее облич
тебе б я різав день і ніч!..
Така ненависть апогейна!
Це ти вбив Фефера й Гофштейна
і знищив Маркіша!.. Це ти
гадючно повз в крові до трону,
щоб до всесвітнього Сіону
по наших трупах доповзти!..
Це ти в дні воєн громадянських
дітей розстрілював повстанських
і “змови” липові “творив”,
щоб нищити учителів,
інтелігенцію народу,
що в тьмі ночей шукала броду...
А ти гатив з їх тіл мости,
троцькістське бидло, Каїн ти,
шматок гнилий і зради, й броду!..
О ні, не Каїн ти, — Іуда!

Вбивати нас — твоя “ідея”...
Ти той, хто вигнав Моїсея,
ти той, хто жалом злим сичав,
коли Адам у гріх упав,
де у плодах цвіли дерева...
Його ж бо спокусила Єва,
а Єву — ти... Кати, кати!
Ви причаїлись... Ви ждете,
коли для нас у водню бурі
погасне сонце у лазурі,
Комуни сонце золоте!..

Ви всі в потенції буржуї!
Але вас Ротшільд — не врятує,
ні Гарріман! Рабів руками
життя їм не вернуть назад.
Бо давнее питання з вами
розв’яже лиш пролетар’ят.
Писав так Енгельс. Та і Марксу
ви не подобалися, барси!
Які ви барси? Та ніякі,
єрусалимські гайдамаки!
Ви на словах всі благородні,
але на ділі — чужеродні.
Хіба зійшов з вас хоч один
до тих моральних верховин.
Вам поправляйтесь би на сало,
наш труд, наш піт — для ваших зграй...
Для вас марксистські ідеали,
як для буржуя — віра в рай.
Вам не вrostи в наш світ побідний,
в майбутнє з нами вам не йти.
Так у залізо монолітне
пеньку гнилому не вrostи.

Що — дружба вам, любов крилата,
що вам — поезії зоря!
Себе од нас вам не ховати
поза спиною трударя.
Ми добре вас розкуштували.
І я кажу це вам не зря:

ми куркуля ліквідували,
але забули — крамаря.

Ні! Ми не візьмем вас з собою
в розмаю зоряну блакить.
Вам, крамарям душі людської,
в чертозі нашому не жить.

Вам, у потенції буржуям,
не заграбастать все кругом.
Ми, як гроза, круг вас вируєм,
ми ліквідуєм вас трудом.

Щоб стать достойними горінню
в борні за зоряний Едем,
щоб стали ви людьми — не тлінню,
ми у копальні вас пошлем.

Ми в руки вам дамо лопату,
щоб в праці злинути в блакить.
Де ми, мільйонні, — місце свято,
а паразитам тут не жить.

.....

Я “по цепі” прийняв удар
(Москва, Москва, мій світлий бург!), —
це Первомайський, Еренбург
і Каганович — яничар.
Він (ще його — не той... тю, тю!..),
син ненажерного Ваала,
підсунув Сталіну статтю,
а “Правда” опублікувала,
і стала зброєю злогода...
Ну що ж. На те вона і “Правда”.
За вірш “Любіте Україну”
вона довбала без упину
мене три роки!.. Горе, жах!
Хоч каюся я в помилках,
яких не мав. Я ж був не винний!
Хоч я поет не ідеальний,
я трохи серцем не погас...

Але народ мене морально
підтримував в страшний той час.
Тож я “битців” отих прощаю.
Мене ж клювали попугаї!
Мене сам Мешік викликав
в години пізньої пори
на Короленка, 33...
Але катюга не забрав
мене й не лив поета кров...
Не дав-бо санкції Хрущов!
Хрущов... Про все це я узнав
від земляка... Він врятував
мене од мук і смерті злої,
як Рильського в дні з тьмою бою,
як і Козицького, що впав
(його Данькевич додобав).
Він ще живе — криклива маса
кісток і нервів, демагог!
В нім мало музики, а м'яса
хватило б і на десятьох!..
О любий тьозко! Все ясне
в тобі. Для мене ти не дальній.
Це ж ти підтримував мене
у час тяжкий і вирішальний
морально і матеріально,
мій милий Марченко! В той час,
коли, здавалось, день погас,
коли мене так страшно били
у всеукраїнському масштабі,
коли я заздрих навіть жабі,
що у своїй дрібній турботі,
де верби нахилили шати,
могла у хор дзвінкий вкладати,
що хтіла у своїм болоті,
не так, як бідний той Сосюра,
бо поміж жаб нема цензури.
І в даль, де сяють щастя мети,
чиновник не веде поета,
а у борні за молоде
поет чиновника веде.

Хай знає неук “грозозливний”
про світ той асоціативний,
куди ввіходять не в вікно,
а в двері, та іще крилато.
У сяйві радіснім літати
у нім не кожному дано.
З безсмертям всі співці в союзі,
така вже доленька моя.
Бо над політикою, друзі,
ідеологія сія,
як хрест на храмі золотому...
От чому я забув утому,
та для любові, а не слав...
Хоч на догоду кату злому
мене все били, — я ж співав...
Я знаю, наш великий брате,
з донецьких ти пролетарів!..
Ти розкував і душу, й спів,
і стало вільно нам співати.
Ти допоміг нам зрозуміти,
що криця ми всі, а не вата.
Не марно звать тебе — Микита.
У наші дні, коли дороги
усі ведуть в щасливий світ,
туди, де весен білий цвіт,
де сяють золоті чертоги,
нема великого й малого.
О Скоморовський Рафаїле,
мені твоя дружина й ти,
як світло в морі темноти,
були, як люто мене били,
коли всі дні були похмурі
і довелось тобі Сосюрі
не раз, не два допомогти.
Отак. Ви — справжні комуністи!
Як добре зір у вас сіяв!
Не раз, по сто, а то й по двісті,
я в Ніни Гарцман позичав,
коли не мав чого я їсти.

.....

Як жалко Бабеля! Я з ним
іще в Одесі був знайомий
в двадцятім році, молодим.
Йому “Махна” в двадцять четвертім
(я був тоді таким упертим!..)
читав. Одсовувавсь од мене
він, а у вікна — день, блакить...
проказуючи: “Буде бить...”
Як серце билося шалене!
О ні, мій Бабелю, не я!
Не я, не я, не я, не я!
Не буду бить, не бив я зроду
синів єврейського народу,
бо я України вірний син!
Чи довго вже співають про це,
що в серці вічними огнями,
що все пливе перед очами?..
Відбило небо озерце,
а серце — даль, розривів брами
і Моті Гарцмана лице,
залите кров’ю і сльозами...
Віддав народові він спів
і в чорні, грозяні години,
як мільйони трударів,
упав в боях за Батьківщину,
хоч він і у підвалі жив.
Та спи, мій брате, без печалі,
ні, линь вперед на горе злу!
Твоя дружина не в підвалі,
і хоч жаліється усюди,
що має пенсію малу,
та більше матиме. Так буде.
Бо є ж на світі добрі люди.
Йй, — хай себе вже не тривожить, —
Максим Тадейович поможе,
бо він же син Країни Рад
та ще й до того депутат.
А це великая прикмета
у академіка й поета.
Я б допоміг йй, та не в силі, —

не депутат я, друзі милі,
не академік, друзі, я...
У мене ліра лиш моя.
Її не промінюю, шири,
я та на жоднії мундири,
бо я не шляхтич, не естет
і не казьонний я поет.
Я йду з народом в щастя брами
і славен співом — не чинами!
Тому й мій голос, наче дзвін...
Бам! Бам! Бам! Бім! Бам, бім! Бам, бов!
Ми всі — озброєна любов!
Як вияв України духа,
стрункий і стриманий Гречуха.
В мені він бачить не раба.
Чи так, товаришу Скаба?
Я вам писав листи з біди,
бо я — із нервів, а не з дикту.
Але симпатія завжди
народжується із конфлікту.
Так і у мене щодо вас,
мене ж бо породив Донбас.
Я весь — Донеччини дитина,
тече в мені шахтарська кров...
А на Донбасі — там любов
поміж серцями солов'їна...
Там звикли люди в правді жить...
Коли дружить — так вже дружить,
а ненавидіть — так всім серцем!..
Там — душ незмірена блакить,
там слово правди кожне з перцем.
З братами я в безсмертя йду,
й між нами Льоня Вишеславський,
і в даль ідуть в однім ряду
Шумило, Баш і Богуславський.
Так. Баша Якова люблю
за душу і за совість чисту.
Йому я шану віддаю
як золотому комуністу,
що словом зоряним цвіте,

бо в нього серце золоте!
Шумило! Він шумить давно,
так, як шумить Дніпро з потопу.
Як Пушкін, — мовою вікно
він хоче прорубать в Європу,
щоб знали скрізь в ці дні грозові,
що значить українська мова!

А Богуславський! Краю мій!
Які мелодії лилися
з його душі! Та ворог злий...
Його ж Богуша не злякався,
хоч він і трохи заїкався...
Але од кулі в дні заграв
він заїкатись перестав,
упав у тьму за щастя краю...
Але й з могили він співає...
Співає вдень і уночі,
у дні снігів, в години трав...
І популярності ключі
він Майбороді передав.
“Співай, мій брате, не мовчи!..” —
Платону він заповідав...
Іде з неправдою двобій,
шуміть, шуміть, сади вишневі...
Він передав талант святий,
щоб жить — новому кобзареві...

І з нами в творчості прекрасний,
як наше сонце непогасне,
не визнає для правди меж
Георгій Майборода теж.
Майстренко! Я тебе люблю
за всі твої страждання й муки...
Тебе в північному краю
у таборах довбали круки...
Та тіло стало як метали,
хоч як його, садист, не гни...
Не тільки на тобі вони
криваві дзьоби поламали,

але й на нас... Не ллється кров...
Зламав їх дзьоби злі Хрущов...

.....

А ось і Старченко... Не в Кульпи,
що на Кавказі, лине спів,
де я ще хлопчиком ходив,
а славлю я тебе, наш Бульба,
в інтерпретації червоній.
Ти не боявсь страшних агоній
і вмер масивно, як і жив,
бо дуже сало ти любив...
Любив ти добре попоїсти.
Це не в огуду комуністу,
ні в чім мені з ним не змагатись.
Мені він нагадав людину,
що салом мріяла вкриватись...
Над ним я не сміюсь, а плачу...
Така вже українська вдача,
щоб оком до усього звичним
смішне побачити в трагічнім...

А Київ все шумить навколо...
Пора каштанів і кохання...
І от згадав я про Миколу,
згадав про автора: “Цень-Цяня”.
Його я вчора, друзі, стрів
і вводжу в свій ліричний спів...
А він іде, високочолий.
Заходь, Терещенко Миколо!
Але спитаю я по-свійськи:
“Чи ти узбецький, чи вкраїнський?
Щось не ясна душа твоя,
хоч любиш ти Дніпро і поле...”
“Звичайно, український я”, —
відповіда мені Микола.
Так ми й умовились для мет,
що український він поет...
Немарно ж оспівав Цень-Цяня,
хоч довго жив в Узбекистані.

Ось Панч Петро переді мною.
Його я поstattю стрункою
милуюсь. Точний, пунктуальний,
для всіх нас приклад ідеальний,
зразок людини й комуніста...
Він любить ніжного Сосюру,
і я його — за міць культурну.
Не переносить особисте
він в боротьбу літературну,
він не п'яниця й не скандальний...
Та ще й він батько ідеальний...
Він дочки дві до серця горне,
та любить білу, а не чорну...
Він гордо з нами йде у далі...
Є тріщини і в ідеалі.

Ми йдем на штурм і зла, й рутини,
нас породив багрянний час.
І Стельмах з усміхом дитини
й лицем боксера йде між нас.
Для миру він і для народу
готов творити знов і знов...
Він любить розливати воду
в своїх романах, а не кров.

П'янов, Смілянський, Кондратенко,
блідий, задуманий Боженко
ідуть. В очах їх море зір...
Владко, Дмитерко Любомир...
Вони багрянний стяг до зір
підносять у борні за мир,
з народом разом... Як дударик,
слідами слав іде Косарик.
Він, дорогі товариші,
мій друг і брат, краса душі,
й в літературі не комарик.
Уже не стогнуть гори-хвилі
Дніпра, що оспівав Тарас...
Дмитро знайшов Гурамішвілі,
його могилу на Україні...

Ї йде, як півник, поміж нас.
Ї вже сміються хвилі сині,
і слухає Комуни дзвін
тбіліський наш громадянин.
О золотий зорі дударик,
люблю тебе, Дмитро Косарик!
Ми всі в труді гартуем сили,
ми всі — свобода і весна.
Ось наступив Мокрієв милий
на тінь Миколи Бажана
і чемно вибачивсь... О брате!
Їде бундючно в даль крилату
Бажан з усмішкою кастрата,
що славить Кремль, як сонця жар.
А голова — більярдний шар.
Він любить імена і дати
і з нами йде в Комуни мак...
Не даль грозову і похмуру
так хоче славити наш спів...

Ну, може, годі вже імен?
Як у напрузі струн-антен,
Павло Григорович Тичина,
хоч не Григорович Тарас,
та все ж найкращий серед нас.
Це я кажу про вас лукаво
й веду в поезії ріллю,
бо дуже любите ви славу, —
я ж славолюбів не люблю.
А вас люблю, мій ніжний квіте!
Цього нічим не пояснити
в ліричній практиці моїй...
О друже, любий, рідний мій,
товаришу мій геніальний!
Ви, наче шторм десятибальний.
Коли розсердитесь... Да,
співець і дружби, і труда!

Згадаю вас я, о любов,
і Палійчук, і Ушаков!

Встає — сама любов до слова,
лице розумнеє Петрова.
О тиск братерський рідних рук!
Люблю тебе, мій Палійчук,
люблю любов'ю побратима,
твій гострий ум, співучі рими...
Ти ж любиш, як цвітуть сади,
тобі чужа слабих зажура,
як сталь ти був у дні біди.
В тобі злилися назавжди
поезія і фізкультура...
А Ушаков... Тонкий естет...
Хай кажуть: “Камерний поет”, —
щасливий я, що не зазнав
ти камери, хоч і страждав,
як я, невинно, за Україну...
Люблю тебе, як сонце й сміх,
як музу щастя солов'їну,
тебе — поезії дитину...
Побільше б “камерних таких”!

Нехай співає серце-птах
про Франчука, що по зубах
ударив великодержавця,
бо в нього лева кров — не зайця.
Й про Гриця Бойка заспівай,
о серце, він земляк мій милий.
Земля донецька, дай же сили
твому синочку! Хворий він,
смуглявий твій, худенький син.
Але бадьорий. Має крила.
Одної легені нема, —
зате душа у нього ціла,
неначе музика сама.
Я пам'ятаю... Дим... Донбас.
Він жив тоді коло заводу
і од чахотки ледь не згас,
і не попав у Лети води...
Та крила вирости йому,
й він пронизав смертельну тьму,

торпеда вогняна неначе,
і сонце над Дніпром побачив...
Хоч легеню, сумну, козачу,
Амосов вирізав йому...
Мій любий Грицю! Я... не плачу...
Ще довго в рідную блакить
ти будеш зорити і жити!

А Дольд-Михайлик... Він судьби
зазнав під скальпелем хірурга
такої ж, як і Гриць... Люби,
о серце, їх! Для Київ-бурга
вони — сяйливий дух доби...

Якщо образив я зненацька
когось із вас, простіть мене...
Натхнення вітер так жене
мої думки, для друзів братські,
в ці золоті чудесні дні...
І усміхається мені
партійний лев наш, друг Збанацький.
Не знає відпочинку він,
все дзвонить в “Малиновий дзвін”...
Мене він спокоем лікує.
Люблю його, його вуста,
і брови, й очі, що не всує
йому дала трагічна мати,
щоб нам могла у зір сіяти
Героя зірка золота.
Прийшов товариш Рубашов.
Люблю таких, вони уперті.
І промовля йому любов:
“Заходь, товаришу, в Безсмертя!”
У наших жилах спільна кров...

Ось Бейлін — дня громадянин,
з такими чорними очами,
що потонути можна в них,
як в морі, там, де хвиль розбіг
у битві з грізними вітрами,

як ночі місячні мої,
коли співають солов'ї,
й так тихо в нас і понад нами...
І за тонкий художній смак
люблю я Кучера дружину...
Вона пройшла крізь гул атак
у боротьбі за Батьківщину,
знялась орлицею в блакить
і Васю одучила пить.

Іще згадав я, о весна,
про Віктора, про Литвина,
чи той, Вітковського, поета.
За мене, друзі (о блакить!),
хотів він Торіна побить,
як я — об тротуар штиблети.
Та геть образи! Серце цить!
Воно ж не слуха, не мовчить
і скорбно, й гнівно так співає
про тих, кого між нас немає...
Іван Каляник. Гул століть
в його поезії прекрасній
і сонечко в усмішці ясній,
що маком у душі горить,
аж поки сонце не погасне. *
Його ж кати взяли на смерть
з дружиною глухої ночі...
І витекли од кулі очі,
і рухнула для нього твердь...

Бузько і Льонічка Чернов...
Яка душа у них прекрасна,
й в Дніпровського, що вмер завчасно...
Їх у години тайних гроз
обох пожер туберкульоз...
Та, чи у грудні, чи в юлі,
їх все одно пожерли б кулі,
так, як Бузька. Він красень був
з густими чорними бровами.
В годину бою і заграв,

коли пливли в гаю тумани,
він Заболотного спіймав,
та й сам од кулі тої впав,
що пронизала отамана...
Така йому за подвиг шана.
Колись читав я і “Шпіона”
в моєї юні дальні дні...
Бузько героя Фенімора
чомусь нагадував мені...
Ти йдеш між нами, чорногузе!..
Ще мить, і от ти полетиш!..
Та вколо тебе — тільки тиш...
А ті гладке наїли пузо,
щоб ми всі гнулись, як комиш,
кати великого Карузо,
співця безсмертного мого,
вони, із смертю у союзі,
убили золотом його.
Та нас не вб'ють, кохані друзі,
в години атомних тривог,
бо золото для нас — не Бог.
Я не люблю глухих, інертних,
з них кожен схожий на мерця,
і вводжу в Пантеон Безсмертних
я ще Хорунжого й Швеця.
Спустився Хорунжий у метро,
щоб знятись в хмари над Дніпро.
А Швець, позбувшись малярії,
писав став вірші “не плохіє,
в ньом о труде пойот любовь”, —
сказав про нього Ушаков.

Донбас мені подарував
за роки мрій, чекання ночі,
як моря даль, кохані очі...
Ти, як фіалка та між трав,
так тонко пахла для поета,
Маріє! Я ж побив штиблети
і у галошах виступав,
де нас той вечір поєднав...

Осяяв він мої надії,
той синій вечір... О Маріє!
Колись, маленький, я стояв
у церкві й слухав дивні хори...
А зір в уяві малював
далекий рай, як спів Аврори,
ягнят і тигрів поміж трав...
Я так хотів святим бути, чистим!
Та янгол із мечем огнистим
мене до раю не пускав,
одрубував він крила мрії...
Той янгол був — як ти, Маріє!
В годину ту я був не дома,
коли покликали кати
тебе дзвінком... І щастя племінь
мов згас для мене назавжди.
Ще й досі вітер чорний віє...
О, як ти мучилась, Маріє!..
Тайга і непосильний труд,
овес і пси, штики конвою...
Була розправа, а не суд,
за те, що ти була зі мною...
Страшних ночей кривавий бруд
уже позаду... Знову день.
Тебе ясна рука Хрущова
мені вернула для пісень...
Вернула! Й я співаю знову...
На цьому — крапка, бо усіх
не можу ввести в цей папірус.
Нехай війни загине вірус!
Ми — ковалі, ми щастя клас,
Хай сонце світить лиш для нас!

Заснув Довженко геніальний,
повік заснув... Про людства весни,
син зачарованої Десни,
ти мріяв... Приклад свій повчальний
лишив живим ти, щоб у них
віками жить. Бо ти — мільйони
синів України сумних.

Ти смерть безсмертям перемиг,
але недовго будь сумними
твоїм синам, о краю мій!
Уже пливають заводів дими
як знак, що прийде день новий.
І край мій зоряний злетить
багряним стягом у блакить,
щоб сяяти в безмежних роках...
І у містах ясних, широких
вкраїнська мова зазвучить
під золотого неба шати
і буде вічно в них звучати...

Нехай зігнули у дугу
колись Івана Кочергу,
неначе райдугу тугу...
Та пам'ятатимуть дугу ту,
зубами вибитими люто,
тих, хто, як райдугу тугу,
згинав Івана Кочергу.
Безсмертний він. А той, хто гнув,
у небуття, у тлінь загув,
хоч він і ходить, і говорить,
і "ратує" за все нове.
Та мертвий той, хто свої твори
ще за життя переживе.
А Кочерга. Твій труд упертий
навік лишився між живих.
Щасливий той, хто й після смерті
живе у образах своїх!

Люблю тебе, моя ти пісне,
за те, що ти така дзвінка.
Тіка все темне й ненависне
од Федора Маківчука.
А ще люблю Кавалерідзе,
Минка, і Гундича, і Нідзе,
люблю я Гмирю й Гнатюка.
Як брат, іде в безсмертне коло
рум'яний Ворвулів Микола.
Аплодисментів землетрус

він виклика натхненним співом.
Я думав, що він білорус,
а він — вкраїнець! Слова дивом
чарує він (те слово шире)...
Моя любов цвіте до Гмирі,
як соняшник той золотий,
коли чоло він повертає
у час вечірній, голубий
і слуха, як зоря співає...
Ще Мілютенка я люблю
і Добровольського, титана
не лиш на сцені, а й на зріст.
Людина, красень і артист,
він назавжди, як блиск зорі,
зачарував мене в “Петрі”...
О пісне! Темне ти все ниць кинь,
його на попіл ти розвій!
Стоять Юра і Крушельницький,
Пономаренко і Ужвій
і славлять, та на жах тьми бандам,
народ і партію талантом,
а може, й генієм, це так.
Земля ж бо наша ідеальна,
а Україна геніальна!
Вона в Комуни світлі дні
мчить на багряному коні,
в залиті сяєвом дороги,
як символ ранку золотого.
Люблю я всіх, хто серцем чистий!
До бідних сповнений жалю,
не лиш письменників, артистів, —
я й композиторів люблю.
Що імена! Вони інертні.
Коли ми всі, ми всі безсмертні!
Не тільки люди, а й трава,
і дерева, і сонце, й квіти...
Все умира і ожива,
щоб в інших формах вічно жити...
Живуть хай Київ і Москва,
і кожний той, хто жить достоїн.

Добра і правди світлий воїн,
з піднесеним до зір чолом
іде він кроком мільйонним
і шле привіт безсмертним гонам
любов'ю, піснею й трудом...
Ти, як і я, лани криваві
пройшов у той далекий час,
як і Ковінька, друг ласкавий,
що усміхом єднає нас.
Подільське сонце... грізні трави...
А в серці — зоряний Донбас.
Ось лави наступа підкова,
і гостро блискають штики...
Це йде на білії полки
Житомирська юнацька школа,
і кашляють броневики...
В дозорі я... За мною лава,
Проскурів вже, а не Полтаву
обороняють козаки...
Але уже не од червоних,
а білих... передав штику
я волю всю, всю юнь грозову...
А на мені кашкет військовий
германо-польського зразку.

Я йду й зітхаю гірко-гірко.
Як жаль, що над чолом моїм
не сяє в даль червона зірка.
Ах, той снігів тривожний дим,
тривожні гони ті і сажні,
і ті сліди, що йшли в Деражню
з доріжками од кулеметів,
де сумно сяяв штик поета..
Болото... А на ньому кров
густа й замерзла...
Сніг — як з шовку...
І ти, Борисе, десь ішов
на ката в залізничнім полку.
В очах — ненависть і любов...
Той сніг і в жилах юна кров...

Я йду і диха, наче з горна,
снаряд, і гук, як на току...
В руках моїх гвинтівка чорна
та ще й англійського зразку...
Як тяжко згадувать, Борисе!..
Це травма на усе життя.
Ось броневик по рейках лізе,
щоб зупиняти серць биття...
Давно, давно... О даль грозова
й сніги, криваві од зорі!..
Розбили армію Слащова
червонії богатирі,
але не ми. Полон, Одеса.
Червона Армія. Бої.
А потім, наче сині леза,
побачив очі я твої.
Ти ж не куркуль і не попович,
мій Антоненко-Давидович!
Ти поклонивсь полків могуті
й червоній правді. Ти вже дід.
За що ж тебе терзали люті,
як і Ковіньку, двадцять літ!
Дивився ти в гарматні жерла
і йшов на смерть за свій народ.
За що ж літа твої пожерла
ота сволота із сволот!
Брехню вона за правди перла
нам видавала в чорні дні.
Й брехня їх, квітами повита
(щоб чорта заховать копита...),
здавалась правдою мені.

О рідний вітре український,
ще й досі в серце так пече,
як показав мені Дубинський
своє розрубане плече...
Він кров пролив за нас червону,
він був червоним козаком...
І я ковтнув сльозу солону
й поник зажуреним чолом, —

коли пішов герой од мене.
І небо плакало зелене,
і сонце мов спинило біг,
що й цей був в таборах страшних...

О краю мій, мій сад вишневий,
ти вийшов на бетонний шлях...
Лице Нарубіної Єви
я бачу в розпачу сльозах,
над хвилями Славути бачу...
Над горем матері я плачу...
Це там, де мрії лоз і трав
і все, як райдуга гаряча,
Славутич дочку в неї взяв...
Знов застить зір туманна плівка...
В очах її одчай і жах...
Брати! У Єви на очах
пропала золота голівка...
Я ніби чую плач і крик...
Я чую муку непогасну...
За що ж її, і так нещасну,
навік покинув чоловік?

А ось і Єніна. В журбі,
коли була чужа дружина,
поета вибрала собі
й од серця одірвала сина.
Та, вдарена судьби кастетом,
дітей не має з Шереметом.

Миколо! Ти не ображайся,
сумуй, і кайся, і стидайся,
хоч в тебе ще гаряча кров,
але з судьбою не змагайся...
Буває різная любов.
Одна — немов сади квітчасті,
а друга — біль од терній злих...
Ні, нетривке, мій друже, щастя,
що вирросло із сліз чужих!
Я не виню твою дружину,

бо й сам я двох синів покинув,
малими ще, без вороття...
І сам я каюсь все життя.

Із Спільки їхав я додому
й зустрів Кочевського і Сома,
що з ними я ділю свій спів
і їх в Безсмертя запросив.

Знов од Дніпра пливуть тумани,
і солов'ї співають знов.
Ой, стережись, Франко Іване, —
іде похмурий Овчаров
і на ходу (палають очі)
нову статтю на тебе строчить.
Сказав Франко: “Та це ж — Махно,
дерьма і жовчі, й гною злиток,
а просто кажучи, гівно!
Донощик він, але не критик.
Дивись яке! Життя мого
багато зжерли ботокуди.
І цей такий, як ті, Іуда!
З Безсмертя викинуть його!”
І Овчаров пішов в нікуди.
І дзвонно зачинив я браму
за ним... Там клекоти пожеж...

Ото не рий другому яму,
бо сам у неї попадеш!

За погляд радісно-юнацький
люблю тебе, Патрус-Карпатський!
О ні, не вбили табори
твоєї юності... Бори
північні серця не згасили,
що звикло радісно співать
про Україну, неньку милу...
Розбито тьми криваву гать,
в своїй отруті здохли круки
і на Вкраїну братні руки
тебе вернули працювать

і жить для рідного народу,
щоб він не знав повік негоди.

Дінкевич, любий мій видавче,
ти у страшний для мене час,
товариш мій, мій життєзнавче,
мене підтримав, щоб поет
не вмер од голоду й зневіри, —
й за це люблю тебе я широко,
в тобі життя нового зміст,
ти інтернаціоналіст.

А Суходольський. Він ходою
немов сміється над усім.
Він переможцем вийшов з бою
з безжальним тифом черевним
та ще й з запаленням легенів,
його не знищив смерті крук.
Він передав народний геній
в чудовій драмі “Кармалюк”.
Його душа, як даль вишнева,
хоч сивий, — з серцем молодим,
і йде ходою королеви
його дружина, горда ним.

О серце, май в житті опертя,
і смерть тебе хай не ляка!
В червоний Пантеон Безсмертя
я б запросив Мельничука...
А він не хоче. От халепа!
Та проти цього й сам Мазепа.
“Чому?” — питає Юрій Крук.
Його образив Мельничук.
Бо, бачте, дуже гостра тема,
шановний друже Козланюк!
Він не схотів читать поему
про нього, хоч і обіцяв.
Вона ж — мільйонів перегук.
Її я, друзі, написав
не для таких, як Мельничук.
Такі ще є в нас, любі братця,

що тіні власної бояться...
Він став побожно на коліна
й молитву шепче без тривоги.
Що для людців цих Україна,
коли кар'єра — їхній Бог!
Ї повна до життя любові
була ця зустріч світанкова.
Є люди схожі до планет,
хоч світить сяйво їх відбите,
але не гріє. Думки лет
у них сюртук отой, неначе
надітий задом наперед.
В них серце зовсім не гаряче.
Ї люди є, що, як зірки,
сіяють у життя блакиті,
і промені їх, не відбиті,
несуть огонь свій у віки...
Такий і Спіров. По-латині
він говорив... а очі сині,
як у дитини, повні зір...
Хоч я й не знаю по-латині,
та знаю, — Спіров — богатир,
але духовний. Слова — кайла
веселий дзвін — віта Михайла,
якого ввів я, — це не сон, —
у наш Безсмертя Пантеон.

Ї ще про дачників. Це — дуки!
У них, нещасних, о життя,
навік згасило ліри звуки
тваринне власності чуття.

.....
Така-то річ. О серця жар!..
В житті бувають різні зміни.
Як може зіпсувати людину
літературний гонорар!
З людини робить він скотину.
Такі плоди людської праці,
коли вона нещира є.
А за парканом у палаці

сидить сам Смолич — увріє*.
Колись він був для мене братом,
та з увріє зробивсь магнатом,
й звучить, мов жерстяне “бам-бам!”:
“Війна палацам, мир хатам!”
Який цинізм! Яка гидота!
Ні, ти не Смолич, а смолота!
Так змолотив себе ти сам.
“Війна палацам, мир хатам!”?
Я б це не так переіначив:
“Підвалам мир, війна всім дачам!”
Війна всім дачам, та не тим
одноетажним, трудовим,
а тим, хто кида, як в безодні,
в кишені грошики народні,
хто всіх повчає: “Будьте люди”,
а сам все глибше тоне в бруді.

.....

Немов у сонця теплім злоті
на мене соняшник зорить...
Така усмішка (о, блакить!)
у Талалаєвського Моті.
Її тайга і табори
ніяк згасити не змогли.
О Мотю, Мотю! До знемоги
ти б'єшся в зоряні пороги,
і все тобі (душа болить...)
у світлі партії чертоги
не хочуть двері одчинить.
Тож не хили чоло в журбі, —
я одчиняю їх тобі!
Хай хоч в поемі... Що це? Плачу?!
Тобі я руку подаю
за серце шире і гаряче,
за світлу усмішку твою!

А ось Брежньов, хороший Геня,
мій добрий друг минулих літ.

* Робітник (франц.).

Він був талант, хоч і не геній...
Але, немов акацій цвіт,
він дихав юністю, весною
й піснями людям слав привіт —
такий красивий сам собою,
як той моряк, що ми про нього
колись співали без тривоги,
як безтурботні солов'ї
ще в дні робфаківські мої.
Немає Генічки, немає.
Це хто там тяжко так ридає?
Це звідки чорна тінь взялася
з очима чорними, як ніч?..
Таких не бачив я ще віч.
Ах, це його дружина, Ася!..
В ніч довгі коси простяглись,
як руки сплетені в одчаї...
У цих очей містичний блиск,
я був закоханий колись
так, що не міг ні жить, ні їсти,
та перед Геньою я чистий,
як у росі берізки лист.
Бо знала юнь моя тривожна
(хоч був я — вітер у гаю...):
чужих дружин любить не можна,
якщо ти маєш ще й свою.

А ось встає, як сонця коло,
лице Нагнибіди Миколи
і усміхається мені
крізь сад у цвіт... Гойдає віти
пахучий вітер весняний...
Колись на мене був сердитий
ти, дорогий Миколо мій,
й хотів побити до нестями
мене за гостру епіграму...
Але за очі і за спів
ти менестреля пожалів
так, як жаліє сина ненька,
хоч ти був трошечки п'янений,

хоч і наїжився ти хмуро...
Та пригадав, що я — Сосюра, —
щік одгорів грозовий мак,
і грізний ти сховав кулак.
Миколу слав, моя бандуро,
неначе той святковий дзвін,
за те, що благородний він,
і в час, коли мене всі били,
він не ламав поета крила
так, як воліли ті, кати,
а тихо проказав: “Лети!”
І я лечу в сіяння коло,
й зі мною ти летиш, Миколо!..
А навкруги — весна, блакить...
І з нами Вася Швець летить.
В биття годину, люту, кляту,
він руку тис мені, як брату.
...Дивлюсь, неначе крізь туман,
я на життя, що в далі лине...
Іде веселий Касіян,
найкращий графік України.

Люблю його я глибину,
усмішку й профіль партизанський.
На весь, на весь Союз Радянський
прославив він Галичину,

Червону Русь, на всі краї,
бо він — прекрасний син її.
Не розлюблю я вас ніяк,
М'ястківський любий і Грінчак.

Співці когорти молоді...
У вас шумить ще юна кров.
Свій запал, ніжність і любов
ви улили в пісень прибої,

у шум заводів і дібров...
Наш бір співочий не одгув,
шумить він в радості і гніві...

Пробачте, любі, я забув
ще про Новицького в цім співі.

Насунув він на лоб кашкет
і йде, суворий і красивий,
вливаючись у хорів зливи
як перекладач і поет.

Він теж пройшов крізь сум заграв,
бо він поет, а не люстерко.
Люблю його за те, що взяв
в дружини міліціонерку.

У ній поет душі не чує.
Вона його дисциплінує.

А ось — той, хто не пада духом,
безжурний Олександр Підсуха.
Він огняні пройшов путі,
повиті димами дороги,
у нього очі золоті,
й такі ж поезії у нього.

Хай лірик я, але партієць.
Буть може ніжним комуніст
і плакати матрос-балтієць
під солов'я чарівний свист...
І, як берізки тихий лист,
цвіте Тамара Коломієць
в поемі цій... Вона сія
в краю вишневім і розквітлім
своїм, а не відбитим світлом.
Тому-то їй — любов моя.
Та муж її хай не ревнує.
У мене пісня і йому є
у ці прекрасні наші дні,
за те, що любить він пісні.

Ось, не розлий водою — пара,
ідуть Забіла і Пригара,
і з ними, біла і маленька,

іде Оксана Іваненко.
Талант у неї не сухий,
навіки відданий малечі.
І про “Тарасові шляхи”
все цвірінчить вона, щебече...

Наталю! Чи ж забула ти
той тихий цвинтар і хрести,
що поруч університету,
де “гарбуза” дала поету,
закоханому в тебе, ти.
Хоч потім вірші ти писала
про мене в ті далекі дні,
та з іншим зустрічі шукала, —
твій карий зір був не мені,
ти не себе в других кохала,
як зорі вечора, як небо!..
А я так схожий був на тебе,
як моря даль на ту блакить,
й ти не могла мене любити.
Та, може, й краще так. Так треба.
Бо я поет, ти — поетеса,
з тобою нас сварила б преса.
Сварились ми б і ночі й дні,
тобі я б заздрих, ти — мені.

Пригара. Літо. Ніч. Одеса.
Й над морем зорі, наче леза,
й немов конвалії в гаю
у душу дивляться мою.

Та круча й ми, й над нами крик,
такий brutальний і цинічний...
А місяць висунув язик
й нам усміхався іронічно...
От тобі й лірик-більшовик,
до тебе ставлюсь я критично.

Навколо синьо, неосяжно...
А в серці — з кривдою бої...

Ї слухає Гринько уважно
ліричні вибухи мої...

Од ран душі стає лиш ранка,
та й та зникає в дзвоні лір...
То діє, наче валер'янка,
Гринька привітний, добрий зір.

Втихає гуркіт грізноводний,
і серце спочива в тиші...
Такий тонкий і благородний
є силует його душі.

Летить перо. Спішить рука,
і образів ріка іскриста...
А на обличчі Тендюка —
борня поета й журналіста.

Він у газеті — ночі й дні
пером картає все вороже.
Та журналіста у борні
поет, я вірю, переможе.

До всіх до вас моя любов,
товариші, коханці слави!
Ось Загребельний, що пройшов
в борні за щастя шлях кривавий...

Він з побратимами в боях
знав і пожари, і потопи...
Як чорна блискавка, той шлях
в горах Південної Європи...

Шумлять йому й річки, й діброви,
де леза скель і вітру свист...
В його душі злились чудово
і партизан, і романіст.

А ось... Ідїть, ідїть, будь ласка...
Як сяє радісно їх зір!

В безсмертя світ ідуть Дроб'язко
й в життя закоханий Бобир.
Дроб'язко... Труженик прекрасний,
людей він любить, все нове...
Коли не зайдеш, пише ясно,
а все ж в підвалі він живе
з своєю Лією, що світить,
як мрійне сонечко, навкруг,
до друзів сповнена привіту.
Це справжній для поета друг.

Бобир... Не тільки пише вірші,
а ще й співає. Як співак
він має голос і не гірший,
ніж у Козловського. Це так.
Коли співає — пристрасть, велич!..
Не раз я чарувався ним.
Дівчат закохував він безліч
у себе голосом своїм.
Він Україну так кохає!
Хоч сивий він, а заспіває, —
стає він знову молодим.

Упала тінь на трав розмай,
і засмутилась даль крилата...
Помер Науменко Їсай...
Про це сказав мені Залата.
Їсай... Як я любив його!
Він був такий кристально чистий!
Ї от у жилах згас огонь,
і стало серце комуніста.
Так. Другаря нема мого.
О ні! Не гасне молоде,
ніщо й ніде не пропадає.
Ось у безсмертя він іде,
йому я браму відчиняю.
Здоров, Науменко Їсаю,
що другом став давно моїм,
дніпропетровський побратим!
Ні! Я не плачу. Сліз не треба.
Давай обнімемося, брат!

Поглянь... навколо дивний сад...
А десь з Землі, немов на небо,
синок твій дивиться на тебе
й крізь ніч, що як журба-туга,
крізь зорі ручки простяга...
І пестить трепетного сина
твоя заплакана дружина...

Поміж ірпінських тих дерев
шле в далину не спів, а рев,
немов голодний лев той левич,
Євген Максимович Кротевич.

А добрий Біба — з краю руд!
Він весь — як радості салют,
як поклик праці привітальний,
в очах думок натхненний лет...
В нім гармонійно і повчально
злились редактор і поет.
Ви всі зі мною тут, братове,
в безсмертній стороні моїй,
і по-марксистськи принциповий,
веселий Петя Вільховий.
Він любить так других повчати,
він зна, де світло, а де тьма.
Все обіцяє написати
роман. Роману все ж нема.
А роки йдуть, о даль, о мрії!..
О, скільки в нього планів, мрій!..
Од обіцянок аж сивіє
веселий Петя Вільховий.
Люблю тебе, як брат твій, чисто,
бо ти — як молодість сама,
мій профспілковий активісте!
Але роману все ж — нема.

Здіймаю в небо срібну чашу
і п'ю за Городського Яшу!
Критикував мене колись,
коли зі мною був не в мирі,
він за пісні солодкі, щирі,

що з серця у серця лились.
Він бив мене, од болю гув
у мене мозок. Боже, Боже!..
Та я про критику забув,
а про любов забудь не можу.
Вітаю вітер я китайський!
Тож здрастуй, Льоню Первомайський,
Голованівський, здоров і ти.
Вас забуттю ніяк не зжери,
ви як зірки в душі моїй.
Дивились ви у очі смерті
і за Вітчизну йшли на бій.
За те, що серце моє кравав,
тебе я, Льонічко, прощаю.
Як Сава, ти — Комуни син,
і голос твій, неначе дзвін,
гуде похмуро над землею,
як вияв вдаченьки твоєї.

Полянкер Грицю! В сяйві слав
ти з нами йдеш на гул заводу,
на майво доменних заграв.
Із партії я виключав
тебе як ворога народу,
й за це я руку піднімав,
бо вірив ворогам свободи.
А ти прийшов із таборів...
Ніякі муки не зламали
твою веселість, щирий спів...
І в сяйві київських огнів
життя для Еті раєм стало.
Життя ж — не мрія і не сон...
Багряно грай, моя бандуро!
І у Безсмертя Пантеон
заходьте, Клоччя й Байдебуря,
Труханов, Павка Безпощадний,
хто в віршах зовсім не такий,
як в прізвищі. Він неоглядно
закоханий в труда Едем,
бо й сам колись був шахтарем

і підставляв породі груди,
йдучи з пластами в грізний бій.
Всі шахтарі — святії люди,
бо труд підземний їх — святий.
Демидов, хоч і молодий,
а зрілее перо він має...
Ні, не перо, а пір'я крил
в його душі, ще повній сил
для того, щоб летіти в співі
у комунізму дні щасливі.
О земляки мої донецькі,
брати пісенні ви мої...
Ви — з тих ланів, де край отецький,
мого ви серця солов'ї!
Я вас люблю любов'ю брата,
хоч я один, а вас багато.
Пробачте, що усіх згадати
не можу я, але усіх
за те, що ви в труді уперті,
я вводжу в Пантеон Безсмертя
як побратимів золотих...
Ми йдем. О як же нас багато!..
Ми йдем, з нас кожен — тисячі...
Ми — наче зорі уночі.
Ні! Нас не можна розстріляти!..

Сергій, мій любий Воскрекас,
багато літ еднають нас!
Мчать дні, як коні важкогриві...
Люблю думки твої правдиві,
всю вдачу милу, запальну.
Ти, як і ми, пройшов війну,
не кланяючись ката кулям.
Ти — світлий докір всім поснулим,
що люблять тільки тишину
і що живуть, як тихі миші,
тільки заради тої тиші.
Боєць з неправдою і друг
усіх, хто од біди не гнеться.
Люблю тебе за шире серце,

що трохи хворе од напруг.
Та це — нічого. Не здається
воно хворобі й стука, б'ється,
як і раніше, запальне,
і по клітинах кров жене,
щоб ти не знав, мій друже, муки.
Воно міцні ще має крила.
Не тільки в валідолі сила,
а сила, друже, в нас самих.
Нехай пече вогнем твій сміх
чуже все, чорне, ненависне...

Ми проти днів війни тяжких,
що прийдуть, коли рак той свисне.
Це я пишу тобі в іюні.
В моїй душі пісень снага...

Твоя жона — сільська красуня,
хай спокій твій оберіга,
щоб жив ти ще багато років
у боротьбі за все ясне.
Якби Марія синьоока
оберігала так мене!

Співай же, серце, не мовчи!
Ти любиш даль і очі сині,
твій спів не лиш мене чарує.
Співай, тебе я подарую
на пам'ять милій Україні,
що лине в плетиві антен
в щасливі далі солов'їні...
Як стихне кров у стінах вен
і, весь в сльозах за всім, умру я,
Україні серце подарую
так, як колись своє — Шопен,
на золотому схилі днів,
великій Польщі заповів.

Так бийся, серце, доки б'єшся!
Ти не мені належиш, серце!

[Весна 1960]

POMAH

ТРЕТЯ РОТА

ПРОЛОГ

Народився я на станції Дебальцево ¹ о десятій годині ранку шостого січня 1898 року. Народився на тиждень раніше. Це було так. Мати на останнім місяці вагітності виходила з вагона, і її ударив в живіт гострим кутом скрині якийсь пасажир. Він це зробив ненавмисне. Але мені від того було не легше. Мабуть, він ударив мене в ліву половину голови, і від того я народився передчасно.

Мати, коли побачила мою чорну голівку, крикнула: “Чорт!” — і знепритомніла. Мати моя була дуже легковажна і романтична. На останнім місяці вагітності вона бігала, переплигувала через тини, і взагалі майже не було помітно, що вона скоро стане матір’ю. Вона з походження була (чоловіча лінія) сербійка, хоч прізвище у неї було Локотош, що угорською мовою значить — “слюсар”. Мабуть, у матері була і угорська кров. По жіночій лінії вона була єврейкою і українкою.

Батько мій був з походження (чоловіча лінія) француз, — правильно прізвище “Соссюр”, навіть з приставкою “де”. Пономаренко Пантелеймон Кіндратович ², який читав початок цього роману, сказав мені, що я ніякий не француз і що правильно моє прізвище не “Соссюр”, а “Сюсюра” (і відкіля він це узяв, бо в документах нашого колишнього волосного правління я дійсно записаний на прізвище “Сюсюра”), що у нього був друг його батрацької юності, козак із Кубанської станиці Брюховецька Сюсюра, що в тій станиці майже половина Сюсюрів.

Але дід мій підписувався “Соссюр” і казав, що наше прізвище українізували писарі. Можливо, це так і було. Очевидно, мій предок, — чомусь мені здається, що він з

Південної Франції, Провансалу, — потрапив до Запорозької Січі, де писарі і записали його “Сюсюрою”.

Мої родичі, звичайні селяни і робітники, кажуть: “Ми — французи”.

А відкіля вони це знають?

По жіночій лінії батько був карачаєвець і українець, по чоловічій теж українець. У нього під нижньою губою була еспаньйола, а на підборідді волосся не росло. Вуса в нього були довгі, козацькі, запорозькі вуса! Задумливі, ніжно-суворі, світло-карі очі, орлиний ніс, високий лоб, тонкі брови. Він був стрункий, широкоплечий, з грудьми богатиря, трохи зігненими кавалерійськими ногами; ходив він ледь сутулячись і завжди дивився трохи вниз. Він був спокійний, мовчазний, чудесно малював, особливо аквареллю, пейзажі і любив малювати людські обличчя. Грав на гітарі і під її задумливий, срібний акомпанемент співав задушевних українських пісень. Писав вірші, але більше сатиричні.

Моя мама, як контраст до мого русявого татка, була чорна, майже циганка, мятежна і розкидана. Вона була красуня. Її смугляві тонкі риси, темно-карі очі; чорні, аж жагучі, мов крила летючих птиць, красиво загнуті брови; нервові ніздрі майже класичного, з ледве помітною горбинкою носа завжди були в якомусь дивнім, хвилюючій русі. Мама була чудесно збудована. У неї було чорне, аж до синяви, волосся, і вся вона була як зоряна і пристрасна пісня. Вона дуже любила зорі і часто молилась і плакала під ними. В юності своїй вона працювала на патронному заводі в її ріднім місті Луганську (сама вона з Кам'яного Броду). І на загальноміській балу одержала перший приз за красу. Там були претендентками дочки багатіїв міста, а вона, звичайна робітниця, всіх їх перемогла. Татко нагадував мені похмурого козацького орла, а мама — якусь смугляву птицю, що їй не сидиться на місці і все вона хоче кудись полетіти. Як протилежність батькові, вона була дуже балакуча. Її одвертість була потрясаюча.

Коли я був ще маленьким і ми багато їздили, мама своїм випадковим вагонним сусідам розповідала про все своє життя, і з такими інтимностями, що не тоді, коли

я був маленький, а зараз, коли я великий і вже старенький, просто дивуюсь. Я все слухав, що говорила мама, а вона багато разів, тому що у неї було багато сусідів під час різних мандрівок, розповідала одне і те ж. Це врзалося назавжди в мою душу. Вона багато разів розповідала про себе і татка, про свої романтичні пригоди, коли вона була ще дівчиною, про своїх близьких, рідних і знайомих. Вона розповідала це так поетично і образно, що переді мною як живі стояли повні чар і краси срібно-місячні ночі Донбасу і люди, цілі зоряні світи, святі, далекі і казково близькі.

Дід мій, по батькові, виховувався поміщиком як талановитий селянський хлопчик. Коли він підріс, його віддали в Лисичанську штейгерську школу, дворічну. Дід не хотів вчитись, прибігав додому і ховався на печі. Тоді приходив прикажчик поміщика з мішком. В цей мішок він, як поросся, заштовхував мого діда і тягнув його на плечах кілька кілометрів, в Лисиче. Дід, Володимир Кирилович Сосюра, закінчив нижчу гірничу освіту, але через кволе здоров'я в шахті не працював, а пішов по канцелярській лінії. Сорок років він був секретарем Луганського “Крестьянского присутствия”. За вислугу літ йому давали дворянство, але він одмовився: “Я крестьянином родился и таковым хочу умереть”. На старості йому дали казюнку, і він до самої смерті торгував горілкою на користь російській імператорській армії, яка одягалася і годувалася за прибуток од продажу горілки. Дід, як і мій батько, писав вірші, теж із сатиричним уклоном і теж українською й російською мовами. Пам'ятаю зміст його сатиричної поеми українською мовою, датованої 1859 роком. (Я віддав у Харкові оригінал цієї поеми діда в музей імені Шевченка³, але за Вітчизняної війни все загинуло і портрет мого прадіда Майбороди — теж.) У поемі говориться про те, що пани без селян поздыхають, звільнивши їх од кріпацтва. У ній говорилось про те, як поміщики міняли на цуценят людей, як вони знущалися з них і мучили їх, і на крові й сльозах тружеників будували своє сите і підле життя.

Батько мій теж учився в штейгерській школі, але вже трирічній, та не скінчив її. Він почав вчитися з п'я-

ти літ, на колінах у вчителя. Закінчив церковноприходську школу, потім міське начальне училище. Мріяв бути моряком, але мрії не здійснились, і він став учнем штейгерської школи ⁴. Вчився він на “відмінно” і одержував як відмінник казюонну стипендію. Маму дуже смішило, коли мій батько, безвусий парубійко, готував до випускного екзамену, сам будучи в першому класі, своїх бородатих старшокласників, і, коли вони туго сприймали його пояснення, він нервував і називав їх “ослами”. Але вони не ображались на нього, бо він так їх називав заслужено.

За рік до закінчення штейгерської школи батько був виключений за участь у революційному гуртку з формуліровкою: “За п'янство”. Тільки завдяки зв'язкам діда батько не був засланий туди, куди Макар телят не ганяв. Коли татка виключили з штейгерської школи, він написав дідові віршованого листа. Пам'ятаю, що в ньому були нарікання на самотність, на судьбу, на незаслужені страждання:

Не убил я человека,
Златом будучи прельщен...

А дід йому відповідав:

Ты страдаешь, это ясно.
Но ты сам тому виной:
Променял свой путь прекрасный
На тернистый и глухой.

Дід після своєї смерті не залишив батькові спадщини. В заповіті було написано: “Сыну Николаю ничего не завещаю”.

У батька була сестра, тьотя Ніна. Вона мала начальну освіту, а далі не вчилась. Дід її дуже любив, а батька теж, звичайно, любив, але іншою, суворою і мужньою любов'ю. Він бачив, що татко талановитий і сам проб'є собі дорогу. А тьотя була непристосована до життя і боялась його. У неї була нещасна любов, і вона так і залишилась до смерті старою дівчиною. Гроші вона сховала в матраці, і під час пожежі згоріло десять тисяч.

Бабуся, батькова мати, дуже любила татка. А тьотю теж любила, але не так дуже. У діда був незаконнороджений син, якого він виховував тайно від бабусі і платив великі гроші за його освіту, що відбивалось на матеріальному стані його сім'ї.

І одного разу бабуся узнала про це, що у діда є незаконнороджений син, і з нею стався випадок, під час якого вона вивела в степ мого татка з сестрою і хотіла їх повісити... Добре, що не було на чім... Випадок пройшов, але у бабусі на обличчі залишився слід: у неї був викривлений рот із лівого боку.

Дід весь час жив у Луганську, бабуся займалась хазяйством. Од важкого труда у неї була грижа. Дід одружився з нею від злості на дочку поміщика, яку він дуже любив, а потім розчарувався в ній, бо вона була дуже легковажна, легкодумна і зрадлива.

Бабуся служила в батька невдалої нареченої мого діда економкою і чудесно знала французьку мову.

Бабуся моя була теж, як і мама, смуглява.

Я схожий на мамку, татка і на себе.

Бабуся Віра Іванівна була черкешенкою по жіночій лінії, а по чоловічій — росіянка. Вона була до фанатизму релігійною і, по суті, була моею духовною матір'ю. Але про це потім.

Батько моєї матері, мій дід Дмитро Данилович Локотош, був міщанином города Луганська і мав водяного млина, якого пропив. Його дід був багатий серб, а прадід — полковник сербської армії, що за російсько-турецької війни перейшла на бік росіян, і загинув у боях проти турок. Разом з ним загинули документи про його дворянство, і його вдову з сином записали в міщани города Луганська. У діда було два брати. Після смерті мого прадіда вони ділили землю і взагалі спадщину. Дідів брат Андрій не захотів залишатись на землі, а сказав, щоб за нього платили за учобу, а землі йому не треба, і став вчитись.

Він закінчив юридичний факультет Воронежського університету і дослужився до председателя окружного суду. У нього дружиною була якась княгиня (я прізвище забув), а утриманкою — красуня прачка. Я пам'ятаю її,

повну і чорноброву. Вона розповідала матері, що для того, щоб поправитись, намазувала маслом хліб на два пальці товщини. А я, голодний, слухав. Це — про дядька моєї матері.

Дід мій був дуже балакучий, натхненний і все мені розповідав про Гарібальді і взагалі всякі інтересні романи. Він розповідав так натхненно, що у мене од захвату серце сіяло, як сонце, і я не міг його наслухатись. Він одружився з дочкою колишнього священика, що одмовився од сану (“Не хочу дурить народ”), мого прадіда, Майбороди, що при переході в духовне звання змінив прізвище на Костянтинів. Мій прадід був дрібний український шляхтич, нащадок одного з ватажків і організаторів Запорозької Січі, Майбороди.

Мій прадід Микола Костянтинів закохався в красуню єврейку Розу із купецької родини Старикових в городі Катеринославі.

Мати Рози співчувала любові прадіда і Рози, а батько її і його родичі були гостро проти.

Тоді прадід із Розою однієї осінньої ночі втекли. За містом їх наздогнав батько з родичами, і прадіда так побили, що в нього зіскочила нижня щелепа вбік. Вони думали, що він убитий, і кинули його в ярок. Була пізня осінь. Прадід всю ніч лежав у ярку, а вранці його побачили селяни, що їхали до міста на базар, і витягли з ярка.

Два місяці хворав мій прадід, а коли він одужав, то знов украв Розу.

І Роза стала Надією.

Бабуся моя по матері, Ольга, — напів’єврейка і напівукраїнка — була дуже вразлива і все брала близько до серця. Вона дуже любила мою маму і, коли узнала, що татко гірко п’є горілку і ми бідно живем, тихо збожеволіла.

Це було так: бабуся прийшла з церкви. Було Андрієве стояння⁵. Бабуся тихо сіла в темний закуток, до неї підійшла мати і щось запитала, а бабуся замість відповіді страшенно глянула на маму і заспівала: “Преподобный отче Андрее, моли Бога за нас...”

З криком: “Ой Боже, мамочка збожеволіла!..” — мати моя вибігла з кімнати.

Ну, ще про кохання моїх татуса і мами.

З Лисичанська, будучи учнем штейгерської школи, батько приїздив на канікули до дідуся в Луганськ. Там він проходив практику. В мою майбутню маму всі закохувалися, навіть один грузинський князь хотів її зарізати, тому що вона його не любила. І взагалі на вечорах всі кавалери до неї підлизувались, і мама вертіла ними як хотіла. Вона назначала до п'яти побачень, звичайно, в різний час, але в один і той же день. Кавалери її врешті-решт узнали, що вона водить їх за ніс, і прийшли всі разом на кладбище (а мама думала, що прийде один) і поставили питання ребром: “Скажіть нам, Антоніно Дмитрівно, кого з нас ви кохаєте?”

Мама крикнула: “Нікого я з вас не люблю!”, заплакала і втекла. Особливо самовіддано і свято кохав її хороший і задушевний юнак Сеня Логозинський, а мама не любила його, тільки дуже жаліла, до сліз жаліла. А любила вона якогось Ярового, якому вона готова була цілувати ноги і навіть сліди його ніг на землі, а він не любив її...

Потім тому, що вона була гарненька, мама, здобувши початкову освіту, далі не схотіла вчитися. На міському балі вона одержала перший приз за красу. Врахуйте, що це звичайна робітниця, яка працювала на патроннім заводі. Вона була дуже егоїстична і самозакохана і не могла собі уявити, що в неї хтось з молодих людей не може бути закоханий. Якось на вечорі вона зустріла світлого, задумливого юнака у формі учня штейгерської школи, який на неї дивився так ніжно і закохано, але тримав себе гордо й незалежно. Він не принижувався і не підлабузничав перед нею, а любив її до безтями. В нім відчувалась якась потаємна, ваблива сила. І мама, від злості, тому, що він на неї не звертав уваги, вірніше, робив вигляд, що не звертає уваги, закохалася в нього, як говорять, до самозабуття. Але характер свій вона спробувала показати й на ньому, тобто повертити ним, як іншими. Після одного з вечорів татко проводжав її глухими кам'янобрудними вулицями, де сади, ламання ребер і взагалі всякі хуліганські витівки із свинчатками

й ножами. На півдорозі до будинку матері їх наздогнав фаєтон з одним із материних поклонників.

— Антоніно Дмитрівно! Сідайте, підвезу.

Вона неуважно попрощалася з моїм батьком, сіла в фаєтон і поїхала, а батько залишився на самоті, серед жакливої, глухої хуліганської ночі з шаленими бурями в душі. Наступного разу, після такого ж вечора, батько проводжав мою матусю додому. Він привів її точно до того ж місця, де вона його так покинула, попрощався з нею і сказав:

— А тепер, Антоніно Дмитрівно, можете йти самі.

І мама з плачем побігла в ніч...

Потім вони помирилися.

Більш матуся не показувала свого характеру перед батьком.

Від'їжджаючи з Луганська, татусь сказав матері, яка гірко плакала:

— Через рік я повернуся, і, якщо ти мене за цей час не розлюбиш, я одружусь на тобі.

Мати вірно чекала його, вона забула про всіх своїх поклонників, нікого не помічала, була як уві сні і так покохала його, так покохала, що, коли він повернувся, вона ще до шлюбу належала йому...

Так що я — дитя першого кохання...

I

Вода. Страшний, широкий і неосяжний світ, що срібним маревом то підіймається до мене, то даленіє, падає...

Я на руках у срібної од води мами...

Це вона то близько нахилиється до води, і мене майже з головою заливає її страшне й блискуче срібло, то швидко підіймає мене вгору, до життя і золотого від сонця, сяйливого, синього неба... І тоді я заспокоююсь і замовкаю... перестаю кричати...

А моторошно-невідомий і в той же час такий дивно-принадний, мерехтливий світ тремтить, і переливається всіма кольорами райдуги, й широко лине ліворуч, кудись униз, повний пахучої й холодної свіжості, весь обсіпаний лазурними поцілунками вітру.

Це моє перше вражіння життя.

Я не розумів слів і не знав, що той срібний, страшний і принадний світ зветься рікою Дінцем, а те, в чому зі сміхом плескотілись і дзвінко зойкали люди, — водою.

Далі я нічого не пам'ятаю.

Немов крізь невідому туманність я смутно й тихо летів угору... Ось туманності не стало, і я уйду з батьком і матір'ю через щось димне, прорізане на землі блискучими, гострими й твердими смугами, об які стукотять каблуки моїх туфельок... Батько й мати ведуть мене за руки. З правого боку підноситься багато великого, й відтіля, з якогось грізно розкритого простору, виповзає чорна й грімлива потвора... Вона димно й тонко кричить в осяйну, покриту темним, розірваним і швидким вишину.

Мені страшно, і я дуже стискаю рученятами добрі і теплі руки татка й нені... Я шукаю в них порятунку й вірю в них. Іду крізь жах з цією вірою й надією, що мене ніяка сила не зачепить, бо зі мною мої могутні й непереможні татко й неня.

Це ми переходили залізницю з незліченного плетива рейок, з лівого боку була станція Переїзна, з правого — Донецький содовий завод, відкіля виповзала, перетинаючи нам дорогу, заводська “кукушка”¹. Ми ввійшли в щось зелене й хитливе, повне гомону й шуму... Потім були якісь перепони, палки, щось кололо мені ноги, було багато яркого, кольорового і ароматного... Були якісь нори, а з них повилазили невідомі, чудні, округлі, зеленосмугасті й жовті звірятка з тугими, довгими, сухими й колючими хвостами... Вони не рухалися і насторожено й хижо чекали... Я боязко обходив їх і почував себе якось незвикло, незручно й нетривко...

Це ми ввійшли в ліс, а потім — на баштан. Те, що здавалося мені страшними й невідомими звірятками, були кавуни, гарбузи й дині, а все ярке й кольорове — квіти. Кололи мені ноги колючки, а до панчішок чіплялися реп'яхи.

Я бачу залиту янтарним морем проміння кімнату, з багряною підлогою, килимами й картинами на стінах. У

широко розчинені вікна, сковзаючись по хиткій лазурі шибок, вливався шумливий, зелений день...

Співали птиці, й лунали дзвони... Вони лунали тонко й хрустально, неначе хто ронив з неба співучі діаманти.

Мій дід п'є чай. Мені чудно, що він шклянку з подібним до вина напоєм повільно підносить до губ, зробить ковток, потім так же повільно ставить шклянку на стіл, і знов підносить до губ, і знову ставить на стіл...

Мені хотілось, щоб він пив чай, не одриваючи шклянки од губ. Але він цього не робив. Мабуть, чай був гарячий або він хотів продовжити смакову насолоду.

Взагалі я хотів, щоб усе робилося швидко. Потім знов туманність замкнулась.

Я прорвався крізь неї на Золотому руднику, де батько працював будівничим.

Ми йдемо полем. Батько й мати йдуть швидко і з обох боків, за руки, підіймають мене вгору, і мені так весело і так гарно, що, коли вони мене поставлять на землю, я благаю їх знов підіймати мене вгору... Це вражіння польоту так захоплювало мене, що я весь завмирав од щастя і обертався на птицю... Довго мене підіймали то вгору, то опускали вниз, і я переходив од радості до туги, й навпаки. А потім татко переступив через рівчак з лівого боку дороги, простягнув руку до верби, зеленої й гомінкої, і зірвав з неї... вареника з вишнями.

Вареник був такий смачний, соковитий і солодкий.

Мені був один рік.

Я потім часто просив татка піти зі мною до цієї верби за варениками.

Але татко чомусь цього не робив.

Я катався з сином інженера в дерев'яному ящику на коліщатках. Я був за пасажира, а він — за коня. Потім ящик зупинився, бо “кінь” захотів відпочити. Я почав підводитись, а “кінь” в цю мить сіпнув... І мене боляче вдарило підборіддям об гострий передній край ящика... Я плачу, а кров заливає мені шию і груди...

Ми їмо оселедця. І враз щось гостре й колюче застрягло мені в горлі... Я подавився кісткою з оселедця, а мати, бліда-бліда, з чорними од розширених зіниць

очима, пальцем витягає мені з горла кістку... Я страшно кричу...

Мати врятувала мені життя.

Потім я довго не міг їсти оселедців.

Це теж було на Золотім руднику.

А це — на Брянськім. Туманність вже зникла. Я розмовляв тільки російською мовою, був гордий і самолюбивий, жорстокий і ніжний, вередливий і влюбливий. Любив передражнювати мою тітку Клаву, що вічно крутилась перед дзеркалом, і показувати їй за спиною язика, не розуміючи, що вона це бачила в дзеркалі.

І я думав, як вона могла це побачити своєю спиною, бо вона жалілась матері, а мати за це мене біла.

Мені дуже подобалось, коли одна смуглява й красива подруга матері брала мене собі на коліна. Од неї так гарно пахло, і вона була така уютна й хороша. Мені було вже п'ять років.

Я навіть був “великодержавним шовіністом” і називав татового брата в других, що приїжджав до нас гостювати з Третьої Роти, і його батька, татового дядю, негарним словом, коли мати просила мене їх цілувати.

А дядько й дід були бородаті, в кожухах і брудних чоботях, диміли смердючим тютюном, були дуже високі, довговусі й плювали на килим, хоч мати й не дозволяла цього робить, навпаки, коли вона їм казала, що так робити не слід, вони смачно, з насолодою плювали, харкали й розтирали цю гидоту своїми намазаними дьогтем чоботищами.

Мати мене питала:

— Сыночек, почему ты не хочешь поцеловать своего дедушку?

Я відповідав:

— Потому что от него несет хохлом.

А мій братик Коля, кирпатенький, товстенький, в теплих панчішках, такий ласкавий, трудолюбивий, послушливий і добрий, не гидував їх цілувати, дядька й діда. Він пригортався до їхніх гігантських ніг в широких шароварах, заривав своє личко в кожушину і казав:

— А я буду хохленком!

— О, це добра дитина, — говорив дід і любовно гладив Колину голівку своєю величезною запорозькою ручищею. — А це — чортеня, — сердито блискав він на мене суворими очима й штовхав у лоба своїм страшним, майже в мою руку, пальцем, од якого я злякано одсахувався...

Я не розумів, що таке нужда, і погордливо дивився на бідно одягнених дітей.

У нас була кішка, а потім у неї з'явилось багато кошениат. Вони ранком дуже шуміли і бігали по кімнаті, де ми спали. І в мене прокидалось страшне й солодке бажання взяти ножа і всіх їх порізати... Але я не зробив цього. Я тільки кинув кішку в нужник у дворі... Вона довго, довго так кричала, так страшно і жалісно, так самотньо і смертно, що в мене серце розривалося з жалю, але кішечку так і не змогли врятувати.

А перед тим я під ганком, разом із Колею, замучив курку. Коля її тримав, а я крутив їй голівку. Вона так покійно й приречено дивилась на мене своїми малюсінкими чорними оченятами...

Мати сказала, що мене за це покарає Бог. Я дуже боявся його. І, коли, вже на селі, веселі хлопчики йшли барвистою юрбою до церкви і запрошували мене, я не йшов з ними. Я сумтно і самотньо стояв осторонь їх веселої й щасливої дороги, а вони, сміючись і перегулюючись, як дзвінки і радісні птиці, проходили за ограду і йшли в широко розкриті двері церкви з намальованими на них ангелами з огняними мечами в руках... Там, де все залито сяйвом і звучить неземний прозорий хор, хор янголів, ходить Бог в золотих ризах... А мені туди не можна... Я ж грішник...

Я думав, що священник — це Бог.

“Авдіторія”, куди мати зі своїми знайомими ходила на концерти... Сад... Музика... Шахтарський посьолок. Зоряні вечори, повні дзвону гітар і поцілунків... Перед вікнами дві чудні башти, а з них полихав в небо тихий, задумливий і багровий вогонь... Естакади... Летючі сплетіння сталі на землі і в повітрі, маленькі паровозики, які з веселим криком мчали з собою мініатюрні вагончики з вугіллям...

Ми часто ходили до Лозової Павлівки на базар у неділю. Мати купувала нам іграшки.

Тільки дорога здавалась мені дуже довгою, степом і нагору, довга й колюча дорога.

Ми йшли по стерні, і вона дуже колола мені в п'яти. Татко мені показував, як треба йти, щоб не кололо. Треба було сковзати ногами, майже не відриваючи їх од землі. І тоді не кололо. Але я дуже стомлювався. Мені обридло триматись за юбку матері. Я ж мужчина.

Але втома брала своє, і я знов чіплявся за юбку. Мати купила мені коника. Я розмахую цим коником, і мені здається, що їду на нім верхи. Тоді втома проходила, і я бадьоро крокував золотим, пахучим і повним багряних квітів степом.

Мати купила мені й Колі пальта з блискучими гудзиками. Я казав, що “буду інженером”, а Коля — “хохленком”. Ще в нас була сестричка Зоя, світла й гостроока. Я її дуже любив, а Колю чогось не любив і любив, але іноді, в тяжкі для нього й для мене хвилини.

Ще в Третій Роті, де я часто любив передражнявати кахикання татового батька на порозі його кабінету, у нас з'явилась Зоя... Якась чужа жінка показала нам її, зморщену, червону, з роздертим од крику ротом, і сказала, що найшла її на капустах і зараз однесе її назад. Я плакав і благав її не робити цього. Я не знав, що таке “свято”. Я думав, що це — багато поличок, а на них усе — цукерки й пряники... Ще я не знав, що значить “живий” і “мертвий”.

Я любив ходити в поле і милуватись квітами, особливо багряно-синіми квітами будяка, і любив придавлювати за животики чудні блакитні цвіточки, такі бархатні й добрі, а вони, коли їх придавити за животик, широко відкривали свої ласкаві, золоті ротики... Ще я любив дивитись на зорю після заходу сонця і кидать камінці в срібні води ставка... Я кину камінець, а він булькне, і після нього довго ще йдуть по золотій вечірній воді за колами кола, все ширше й ширше, а потім зникають, і вода знов стає спокійною, темною і тихою...

Я питав у матері:

— Куда деваються камушки и отчого от них идут круги по воде, а потом исчезают?

Мені було неприємно, що, коли обріжеш пальця, так довго йде кров і її трудно спинити...

Я питав у матері:

— Почему Бог сделал человека таким непрочным?

Мати казала:

— Сыночек! Ты мне задаешь такие вопросы, что я на них и ответить не могу.

Одного разу я стояв коло жовтого, залитого сонячним саявом погребя, і до мене, в наш двір, просто, привітно й спокійно зайшов стрункий, смуглявий, гарненький хлопчик. Я дуже полюбив його, і ми стали дружити. Це був син рудничого фельдшера Коля Кана-рейкін.

Тільки коли він довго не приходив до мене, так я за те, що він мучив мене чеканням, бив його довгою лозиною.

Ще мені було дуже інтересно і красиво ходити з моєю ровесницею, дочкою кучера, в поле, де ми грали в крем'яшки, ловили метеликів. Я любив дивитись, як вона тонкими й ніжними пальчиками сплітала віночки з польових квітів для себе й для мене.

Вечорами повз вікна проходили п'яні шахтарі й співали пісню про доктора Лойку, якого вони дуже любили:

Доктор Лойка — он все знает,
От всех болезней излечает.

А наша служниця Поля виходила до них назустріч і її обнімав у нас за сараєм красивий і веселий коногон Шаповалов.

Він часто бував у нас на кухні, внизу, куди я, в одкриту ляду, коли надходив час, дзвінко й владно кричав:

— Поля! Подавай обед!

Мені дуже подобалось так кричати.

А Поля теж була хороша штучка. Вона своєму Вані смажила картоплю так, що та аж кипіла в маслі, а нам до столу подавала майже суху.

За це Ваня часто бив її, за любов і картоплю в маслі. Це він так виявляв до неї свою “подяку”.

І татко, й мати, а іноді й їх знайомі, ледве втихомирювали буйного й п'яного Ваню. Вони його зв'язували, а він плакав, лаявся, називав Полю нехорошими словами і часто, разом із плювками в її лице, незрозумілим словом:

— Изменщица!

А Поля, з розпатланим волоссям, в синцях і розірваній кофточці, довгими чорними косами витирала йому сльози, плакала й цілувала зв'язані руки й ноги, а він під її поцілунками, тільки стогнав, скреготів зубами і страшно крутив налитими кров'ю очима, що майже вилазили з орбіт...

А потім вони мирились і, мов нічого не було, знов солодко цілувалися за сараєм, а Поля кудкудахтала, як курка, якій я одкрутив голівку, задихалась і переривчастим шепотом питала:

— Вань, а Вань! Когда ж мы поженимся?

— Подожди: вот я заработаю денег, справлю себе спинжак и ботинки на рантах... Куплю гармошку и корову, выпишу мать, и тогда будем все вместе, — відповідав Ваня сухим басом і чомусь захлинався.

Соня, дочка кучера, коли ми ходили в поле, теж питала мене (ми з нею часто підглядали, як Поля з Ванею цілувались):

— Вов, а Вов! Когда же мы поженимся?

Я відповідав їй, як Ваня, хрипким і переривчастим “басом”:

— Погоди, вот я заработаю много денег, справлю себе спинжак, куплю гармошку и корову, а потом сядем на ту корову и убежим.

Іноді вечорами у нас збирались гості, грали на гітарі, пили горілку, потім грали в преферанс і показували фокуси. А один худий і довгий конторщик ходив на руках і майже діставав до стелі ногами. Це було дуже смішно. Всі сміялись і аплодували йому.

Тільки мені не подобалось, що коли він їв, то витирав куточки рота шматочками хліба, а потім посилав їх собі за вуса. Мені було гидко на це дивитись...

Мені дуже подобались пісні, що їх співали мати й гості.

Особливо любив я старовинну, козацьку, якої матір навчив донський офіцер:

По дороге пыль клубится,
Слышны выстрелы порой...
Из набега ой да удалого
Едут все донцы домой!

Я уявляв їх, буйних і запорошених, чорних як циган од сонця й вітру, з кашкетами набакир, чорними й золотими чубами, розпатланими од бігу баских коней, що почули запах батьківщини й солодкого відпочинку.

Вони мчать і стріляють на скаку. Весела золота вага, вся обвішана награбованим золотом і зброєю, на якій запеклась кров чужинців... Я не любив їх за розбійні справи, але вони мені подобались тому, що були хоробрі й красиві, як той чорновусий донський офіцер, що був закоханий в мою матір і дуже подобався їй... Але мати в ньому розчарувалась, бо батько їй сказав, що в тонких губах донського красеня є щось ехидне...

Не допомогла офіцеру й донська пісня, в якій мені особливо подобалось місце, де говориться, що

Лиш один казак не весел...

Смутно і самотньо їде він осторонь товаришів, на чужому коні, з пониклим чолом... Товариші його питають, чому він такий невеселий:

Аль турчанкой ты пленился
В басурманском во краю...

А козак їм відповідає:

Это горе — нам не горе,
Мы привыкли в горе жить,
Чтоб по ветреной девчонке
Сокрушаться и тужить.

Він тужив не за коханою, а за своїм вірним другом, бойовим конем, убитим злою турецькою кулею...

Ще я любив, коли мати співала циганських пісень:

Положите мне золота в ручку,
и всю правду я вам расскажу, —

про ворожку, що “неведомых духов царила” і їй “власть прорицанья дана”, про цигана:

Лишь один цыган не пьет, не гуляет,
он да на цыганку скоса поглядает...

Я любив все, що співали мати й гості. І про моряка: “Лет семнадцать по неволе моряк все плавал по волнам...”, і “Разлука ты, разлука, чужая сторона, никто нас не разлучит, ни солнце, ни луна...” Особливо слова:

Моя рука писала,
не знала, для кого,
а сердце подсказало:
для друга своего...

І “Помнишь ли, милая, ветви тенистые, ивы над сонным прудом...”, і “Любила меня мать, уважала, что я ненаглядная дочь. А дочь ее с милым убежала в осеннюю, темную ночь...”

А батько додавав: “Тир-дир-точь, тир-дир-точь...”

Ці пісні дзвеніли або в залитій лагідним сяйвом, широкій, з високими вікнами кімнаті, або в степу, в таємному світлі вогнища і в голубому й далекому мигтінні зірок, під задумливий дзвін гітари в чарівних руках татка, що співав задушевним бархатним баритоном.

Коли батько та їх гості, жінки й чоловіки, співали пісень, то їх обличчя ставали якимись особливими, гарними й задушевними, неначе тихий геній добра благословляв білими крилами чудесні душі стомлених трударів нашої землі... У жінок тремтіли сльози на довгих і сумних віях, а чоловіки були бліді, неначе їм чогось було жалко і перед кимсь соромно, і вони тоді ставали особливо гарними, і я їх усіх любив, навіть того довгого і худого, що витирав губи шматочками хліба... Він же був не винен, що в нього така дурна звичка. І моя дитяча душа, повна восторгу пісні і всепрощення, готова була обняти весь світ, з усім добрим і злим... Для мене

тоді все зле пропадало і залишалось тільки добре... Я одійду од людей, ляжу на пахучу траву, дивлюсь на далекі зорі, про які мені мати казала, що це “очі янголів”, і плачу, плачу... Після сліз мені ставало так легко і тихо на душі... Я наче виростав і летів у зоряні світи, що сказано мчать у вічність, а за спиною в мене шуміли могуті, на все небо, крила... І завжди після таких “польових каш” з костром, музикою й піснями я не пам’ятав, як опинявся в своєму теплому і уютному ліжку, і прокидався під радісне щебетання птиць за вікном, весь осипаний золотим дощем ранкових променів сонця...

До нас приїхали з Воронежа мамині брати Костя й Льоня. Костя був кучерявий, красивий і балакучий, а Льоня кирпатий і злий. Вони часто сперечались. Костя був розумніший, і Льоня, коли в нього не ставало слів і взагалі нічим не міг аргументувати, так він хватав Костю за груди своїми злими й дужими руками і бив мого кучерявого дядю спиною й головою об стіну. Так завжди сварка увінчувалась “перемогою” дяді Льоні.

Вони наговорили моїм батькам стільки казок про багате життя на Кавказі, що батько взяв в конторі “рощот” і ми виїхали...

Перед виїздом мати продала всі меблі, а я бігав за речами, що їх виносили назавжди чужі люди з наших опустілих кімнат...

Особливо я плакав за рукомиїником і все благав матір, щоб вона хоч його не продавала... А мати, бліда, з затислими, побілілими губами, нічого мені не відповідала і ходила по кімнатах, як чорна й гнівна судьба...

Я назавжди прощався з моїм дорогим рудником, Лозовою Павлівкою, станцією Алмазною, рейками, вагончиками, квітами, ставком і зорями. Зорями мого золотого дитинства, мого безжурного життя, Колею Кана-рейкіним і заплаканою Сонею.

Була осінь, але не пізня, а тиха, золота і печальна...

Вечірнє проміння заливало безмежні простори донецьких степів, а ми з Сонею все йшли і йшли в погасаюче небо...

Ми пройшли повз лікарню й ряди красивих будинків, що здіймались у вишину, з вікнами, залитими кро-

в'ю зорі... Десь за одним із цих кривавих вікон плаче мій смуглявий друг Коля (я з ним уже попрощався), а ми йдемо, маленькі й самотні, у великому, повному сліз світі... Сліз мого прощання з першою дитячою любов'ю і життям, яке потім буде мені тільки снитись...

II

Все гуркоче й строкато пролітає мимо розчиненого вікна вагона, а далі кружляє плавно й повільно...

Вітер шумить і віє мені в лице, а я хочу, щоб поїзд летів усе швидше й швидше... Я висовуюсь із вікна лицем до бігу поїзда і всім тілом і бажанням наче підганяю його...

Батько на кожній зупинці виходив, щоб купити нам ласощів або за водою, а більше — випити горілки.

Я дуже хвилювався, що поїзд піде без татка, плакав, а Коля мене заспокоював:

— Не плачь... Папа скоро прийде, он пошел прогнать курицу.

Я ніяк не міг заспокоїтись... Мені здавалось, що татунь відстав од поїзда... Що ось він стоїть самотній в страшному й невідомому полі... І мені так жалко, так жалко за ним, що нестримні ридання стискають мені горло і сльози заливають щоки...

А коли татко приходив, я заспокоювався... І так було всю дорогу.

Кавказ...

Ніч.

Поїзд їде берегом моря... Воно глухо й грізно шумить і б'ється за вікнами, а перед нами туманно біжить вгору кам'яна стіна, хвиляста й страшна...

Це — гора Арарат.

Черкешенки, під чорними чадрами, все плачуть і плачуть, ниють печально і страшно... Це вони так співають, як мені сказала мати.

Перед тим на одній шумливій станції була пересадка. Підійшов поїзд. Я стояв у метушливій і тривожній юрбі. Ударив другий дзвінок, а в вагон ще не пускають. Жах охопив мою душу... Я сплеснув руками і повним одчаю голосом закричав:

— Ой Боже ж, мы опоздаем!

Всі здригнули й глянули на мене...

Це було як електричний ток...

Нам дали дорогу, і ми перші ввійшли до вагона.

Я дуже сподобався одному красивому грузину з чорними, неначе налитими дьогтем, очима...

Він мені на кожній зупинці купував масу східних солодошів.

Особливо мені сподобались гранати.

Грузин часто брав мене собі на коліна й навчав рахувати по-їхньому до п'яти:

— Эрти, ори, сами, охти, хути...

Але матері чомусь не сподобалась дружба грузина зі мною. І, коли він пішов на одній із зупинок за новою порцією ласощів, вона сховала мене на верхній полиці.

Грузин прийшов, а мати сказала йому, що я в другому кінці поїзда.

Він кілька разів оббігав весь состав, все шукав мене і, пробігаючи повз наше купе, тривожно заглядав у нього й стурбовано питав:

— Дэ Волода?..

Мати казала, що мене нема, і грузин бігав як навіжений по всіх вагонах і кричав:

— Вы нэ видэл такой смуглый, хорошенкий малчик?..

Йому відповідали сміхом, і він біг далі...

Нарешті його розпачливі крики замовкли. Мабуть, він зійшов на своїй станції. І мати дозволила мені бути на нижній полиці і знову дивитись у вікно... Поміж немов розчахненої гори я вперше побачив море. Воно чомусь було як синій мур, не лежало плескато, а синіло, як стіна гігантського будинку... І я думав, як же в ньому плавають?.. Мабуть, дряпатись нагору, а потім, як на саннях, летіти вниз... Але так можна розбитись об гостре каміння...

Ми швидко наближались до моря, і воно поволі лягало синьо й широко...

Над поїздом звисали величезні й страшні кам'яні брили, що, наче на ниточці, тримались на могутніх бочках гір, і мені здавалось, що вони ось-ось упадуть на нас і роздушать, як комашню...

Але брили не падали на нас, і поїзд з важким гуркотом пролітав під ними...

Ми їхали до містечка Кульпи, де жив мамин брат у других Радя Локотош ¹, який був там приставом.

Вночі до нашого вагона зайшло два горянина. Батько й син. Батько був весь неначе мідний, з оголеними волохатими грудьми. Він у великій лахматій шапці, а син одягнений в якесь лахміття, смуглявий і чорноокий. Це були діти злиднів, але чимось буйним, диким і гордим віяло од них... Вони внесли до нашого вагона гори з їх грізними скелями, шумливими й швидкими річками, вічним лементом листя і співом птахів, з їх хмарами і орлами...

Ми з хлопчиком одразу ж подружили.

Він на мене казав: “Якші”.

Мені з’ясували, що це значить “красивий, гарний”. А “яман” значить — “некрасивий, поганий”.

Хлопчик був схожий на мене, тільки він був дужчий і очі йому палали огнем його батьківщини, Кавказу, грізного й похмурого, в вічних снігах і туманах, повних сонця, вітру й волі.

Після поїзда ми їхали бричкою сто кілометрів до Кульпи — їхали багряною і нескінченною пустелею...

Перед нами синіла близька гора, так близько, що, здавалось, до неї можна було доторкнутись рукою...

А ми їхали до цієї гори, що так близько і казково синіла перед нами, сто кілометрів...

Таке прозоре повітря було на Кавказі.

Довга і порохлива була дорога. Іноді з ям, обабіч неї, вибігали навстрічу нам обідрані, смугляві й чорно-волосі, подібні до циганчат діти, кричали щось незрозуміле і грозили нам услід чорними, худенькими кулачками...

Ми гриміли повз них, а вони довго ще бігли за нами і тонесенько й протяжно кричали щось люте, і все грозили, поволі даленіючи, їх маленькі фігурки...

Я не сердився на них, мені було до сліз жалко за ними, що вони живуть в ямах, такі худенькі й обідрані, за те, що в них такі рідні очі...

Нарешті ми в’їхали до Кульпи.

На ганку стояв дядько з черкесами і щось з ними по-їхньому розмовляв. Він був у черкесці, високий, стрункий і красивий, з пишною, роздвоєною золотою борідкою.

Горяни стояли круг нього в чорних бурках і папахах, як похмурі орли, і кинджали їх, у срібних піхвах, холодно й грізно блищали на сонці...

Дядько Радя був дуже добрий і простий. Він міг задурно брати рибу в горян, але цього не робив і платив гроші. Його кімнати були обвішані килимами, а на них висіли красиво вигнуті шаблюки і взагалі всіляка зброя...

У нього був лакей, що ходив як тінь і в точно визначену годину нечутно з'являвся в кімнаті і монотонно говорив: "Улжін гатов..."

Я любив сидіти біля вікна і дивитись на червоні гори за його голубими шибками... Гори були дуже близько, а з їх боків тонко й жалісно здіймались у небо сині завитки диму з ям, в яких жили люди...

Повз вікон часто проходили верблюди, вони хитали добрими й покірними головами на волохатих і витягнутих шиях, неначе здоровкались зі мною, і дзвеніли маленькими круглими дзвониками... Довгими караванами кожний день вони проходили повз вікна... І іноді проїжджав на гору маленьким ішаком, худеньким і довговухим, величезний, гладкий і пузатий горянин. Його ноги майже волочились по землі, і бідний ішачок ліз з останніх сил на гору, а гладкий горянин іще, мабуть, щоб ішачкові було важче, гойдав своїми ногами. Мені було жалко бідненького ішачка. А гладкого горянина я ненавидів за його пухкі й масні од жиру щоки, за веселі пісні, що він наспівував, роздуваючи од напруги своє жирне й чорне горло, і не звертав жодної уваги на страждання бідного четвероногого мученика.

У мене був охоронець з кинджалом.

А раз до мене прийшов його маленький брат-горянин і повів показувати Кульпи. Ми ходили з ним по лабіринту вузьких і кривих вулочок, а з боків були глиняні, з плескатими покрівлями саклі. На саклях паслись кози і спали жінки і діти.

Ми ввійшли до саклі, де жив хлопчик. На долівці покотом лежали його рідні, і їх голови були замотані

рушниками. Я думаю, що хтось їм попровалував голови і вони обв'язали їх і лежали хворі. А вони просто відпочивали, і голови їм були не провалені і обмотані не рушниками, а чалмами. Це такі головні убори. Я потім узнав про те. А тоді мені їх було дуже жалко.

Я спитав хлопчика:

— Отчего они спят?

— От голода, — відповів хлопчик і подивився на мене сухими, гарячими, голодними, бездонними й гнівними очима...

У дядька на столиках було дуже багато різних красивих речей з хрустала й гірської кристалічної солі. Я завжди питав у нього дозволу, коли хотів що взяти з його чудесних столиків. А Коля не питав дозволу у нього, а просто брав. Дядькові подобалось, що я завжди питав у нього дозволу, і не подобалось, що Коля все робив, як йому хотілось, наче дядька зовсім і не було на світі. Коля не любив його, і він відповідав йому тим же. А мене він дуже любив.

Часто він голубив мене, пригортав до себе і, дивлячись мені в очі, казав мамі:

— З цього хлопчика вийде щось велике...

Він вирішив узяти мене на виховання, бо був нежонатий.

Мати погодилась, а потім уся в сльозах повернулась і забрала мене в дядька.

Він подарував мені на прощання шаблюку.

Вона була довга, вища за мене, на шумливому вокзалі, повнім жінок у чадрах, що все хиталися і щось мурмотіли, батько продав за четвертак дядьків подарунок і випив за його здоров'я горілки, а я — гірких сліз.

Баку...

Ми стоїмо з батьком на березі Каспійського моря, біля великого мідяного якоря, вритого в землю. Я дивився на море як на величезну і безкінечну бурхливу вітряно-синю гору...

Хвилі добігали майже до моїх ніг і залишали на піску срібні волани ажурної піни...

В порту було багато кораблів з шумливим гаєм вітрил, і вони дуже хитались, а од берега одходив і повіль-

но дерся на синю і гуркітливу гору моря білий і красивий, як місто, пароплав. І далеко-далеко, як блакитні метелики, були розкидані в розпеченій синяві неба кораблі...

Ми з татком ходили безкінечними вузькими й заплутаними вулицями Баку, і мені було дивно, що він ні в кого не питає дороги і все знає, куди йти, на що дивитись.

Мати казала, що Баку — це “город мільонерів”. Ще вона казала, що в Баку продають сніг...

Ми там жили цілий місяць у готелі і платили по карбованцю в день за номер. Мені здавалось, що це дуже великі гроші.

Матері не сподобався Кавказ, бо вона боялася “розбійників”, як вона казала, а насправді її, як і батька, туга за батьківщиною примусила покинути цей чудовий край і повернутись на димний, суворий, але рідний Донбас.

III

Це був уже не Брянський рудник, а село Чутине. Чудно й дико мені було жити на селі. У мене була червона сорочка, а хлопці були вредні і дуже бились, і собаки теж були дуже вредні. Ми жили в незвичкій нужді, на чужій квартирі, і я грався з братиком і сестрою на глиняній і колючій печі. Мати часто плакала, а батька майже завжди не було вдома.

Він приходив рідко, стомлений і злий. Все шукав роботи і не знаходив її. Він став багато пити. А коли нап’ється, стає блідий-блідий і все мовчить.

Мати часто сумно співала:

Потихесеньку, помалесеньку,
мої дітки, йдіть...
Спить п’яниця в рубленій коморі,
глядіть його та не розбудіть...

І далі:

Ой п’яниця та не робітниця,
день і нічку п’є,
а як прийде із корчми додому,
мене, молодую, б’є...

П'яний батько хрипко й з тяжкими перервами дихає на ліжку, а голос матері жалісно чайкою б'ється в бідній і сумній хаті і тремтить сльозами:

Спить п'яниця в рубленій коморі,
глядіть його та не розбудить...

Особливо я любив, коли мати співала:

Місяць з хмари виглядає,
світить у хатину...
А там жінка молодая
колише дитину...

Або батько:

Віє вітер, ще й буйнесенький,
та на той садок зеленесенький...
А у тім садку живе удова,
а в тії вдови — дочка молода...

Ми пішли з Колею за село і забрели на чужий баштан. Нам дуже подобалось блукати золотим лісом кукурудзи. Та якийсь страшний дядько, мабуть, хазяїн або його син, — худий, високий, чорний і в золотому брилі, — наскочив на нас і почав лаятись. Я перелякався і втік. А Колічка залишився з цим страшним дядьком. Я одбіг далеко, а потім зупинився. Мені стало дуже соромно, що Колічка не втік, а я втік. І ще я думав, що дядько вбиває Колічку, і моє серце обливалось кров'ю і жахом.

Я сумно й лякливо повертався назад і побачив, що мені назустріч, немов нічого й не було, ідуть Коля і страшний хазяїн баштана. Колічка радісно кричав і кликав мене до себе, а “страшний” дядько був зовсім не страшний і привітно мені усміхався.

Я наче проснувся од жахливого сну, коли побачив, що братик живий.

Ми знов повернулись до Третьої Роти і жили в нашого родича, залізняка Удовенка.

Раз батько напився п'яний і посварився з матір'ю, а потім вигнав її і заложив двері міцною палицею, щоб мати не могла одчинить.

Коля був на печі, а я лежав коло п'яного батька і боявся поворухнутись, щоб не потривожить його сну. Я любив його і був сердитий на матір, що вона його лягла. Мати в холодних сінях жалісно просила, щоб я їй одчинив двері. Але я цього не зробив і не дозволяв зробити Колі.

Колічка все заспокоював маму, щоб вона почекала, коли я засну, і тоді він одчине їй двері.

Нарешті я заснув.

Крізь чуйний, злий і тривожний сон я почув якесь сопіння, потім щось луснуло і хтось тяжко упав на долівку. Це Коля усім своїм маленьким тільцем повиснув на палиці і переломив її. Він тільки крикнув:

— Чуть-чуть не упал!

Це була в нього така звичка — завжди, коли він падав, то чомусь радісно кричав:

— Чуть-чуть не упал!

Це він так казав, щоб мати не хвилювалась, що йому боляче. Він дуже любив матір і не дозволяв їй прибирати у кімнаті і все робив сам. Він плакав, коли мати не дозволяла йому це робити.

Син моєї тітки Гаші Холоденко, Улян, часто бив мене. Це в нього ввійшло майже в систему. Раз він мене бив, а Коля, вдвічі менший за нього, терпів, терпів, а потім як підскачить до Уляна, як закричить на нього:

— До яких пір ти будеш бити мого брата? — та як лусне його в ніс, так, що в того чвиркнула кров і ніс на моїх очах став синім і розпух, як груша...

А Колічка, як гнівна молнія, в'ється круг Уляна і молотить його залізними од справедливої злоби кулачками і в боки, і в живіт... А потім з усього розмаху шибонув під ложечку так, що Улян охнув і без дихання джвакнувся в пил...

IV

Юзівка ¹.

Ми жили в маминої подруги. В такій же квартирі, що була в нас на Брянському руднику. Повз вікон часто пробігали веселі англійські діти в твердих, білих, на-

крохмалених комірцях, з галстуками і в мужських сюртуках, тільки штанці в них були до колін, ну, панчохи й штиблети. Вони були в окулярах, не всі, звичайно, дуже чистенькі, пихаті, нікого не помічали, на нас дивились як на щось не варте уваги і гелготіли як гуси...

У маминої подруги було двоє дітей. Вони лежали в другій кімнаті хворі на скарлатину. Ми бідно жили, а хворі хлопчики не їли своїх булочок і оддавали нам з Колею. Вони тільки надкусували їх, а ми з Колею доїдали.

І от одного разу, коли я проснувся, мати сказала, що Коля захворів.

Він лежав на підлозі і жалісно дивився своїми темними, добрими, бархатними очима і тихенько стогнав...

Я сказав:

— А... Это он так, представляется...

Ми завжди, коли хотіли, щоб мати давала нам їсти більше і краще, по черзі “хворіли”. А мати завжди таких “болящих” краще годувала і давала більше солодкого.

Але Коля не “представлявся”.

Прийшов високий, красивий і огрядний, в пенсне, бородатий військовий лікар.

Він огледів Колю і сказав, що в нього скарлатина.

Колю поклали на ліжку. Він був весь червоний і гарячий... Лікар кілька разів приходив і сумно дивився на Колічку, давав йому ліки, але ліки не допомагали.

На третій день, вранці, Коля почав умирати.

Він дуже любив маму і все просив її не відходити од нього. Мати нахилилась над ним, а він дивився на неї вже мутними оченятами і все знімав у неї з волосся на потилиці якісь “катушки”...

Перед смертю він попросив умитись, умився, потім попросив ікону Козельської Божої Матері, перехрестився, поцілував її й ліг... І ще він попросив, щоб його поклали на підлогу.

Його поклали... Мати дуже плакала, а Коля, щоб вона не плакала, навіть стримувався, щоб не стогнати... Так він її любив...

А батько втік... Він не міг бачити останніх мук свого синочка. Коля вмер уночі.

Він як живий лежав у великій кімнаті, і з його носика виглядала срібна піна...

На його пухкеньких ніжках були теплі панчішки й туфельки.

Я не вірив, що він умер, мені здавалось, що ось він зараз підведеться, відкриє свої бархатні очі під густими й довгими, красиво загнутими війми і скаже: “А я буду хохленком!” Але Колічка тихо і срібно лежав перед нами...

А потім його везли по місту на дрогах, в білій, непофарбованій труні, а ми йшли за нею...

Байдуже диміли труби, проходили чужі, жорстокі в своїй байдужості люди, а ми все йшли і йшли за білою труною Колічки, йшли і плакали...

Потім ми в'їхали на цвинтар, і чужі люди опустили труну Колічки в яму і засипали землею.

Хрест на могилі братика був теж, як і його труна, білий, непофарбований.

Потім, коли ми від'їжджали з Юзівки, прийшли на Колину могилку прощатися з ним.

Мама дуже плакала, а татко став навколішки біля могили, і з його очей капали дрібні-дрібні сльози, як осінній дощик, що мжичив над нами...

Ми їхали, а за нами ще довго було видно хреста над могилою Колічки...

Ох, то не хрестик, то Колічка простягав услід за нами свої бліді, дорогі й неповоротні руки...

Як я потім картав себе за те, що був неласкавий з Колею, що іноді бив його... Як би я тепер любив його, боронив од хлопців і собак!

V

Села, все села... Іноді рудники... Але рудники — як бистролетні сни, рідні й неповторні... І шахти, кліті, стволи, шахтарі, запах милого дитинства од вугільної руди, рейок, сиве мелькотіння вагонеток і “страданье”, срібний плач або буйний розгул золотих ладів під п'яними пальцями коногона, чубатого й одчайдушного.

Татко працював на рудниках більше креслярем, іноді шахтарем, а на селах учителював, був і сільським писа-

рем. Працював і землеміром, а в основному — сільським адвокатом, писав селянам “прошення”, починаючи од волосної управи і кінчаючи царем. Але про це потім.

На Кавказі я захворів на малярію, і вона мене часто трусила.

Але ще до малярії я щороку по п'ять днів хворів якоюсь чудною хворобою.

Ранком, після туманного й тяжкого сну, я прокидався якийсь кволий і сам не свій. Все зліва направо бігло перед моїми очима... Весь світ кудись безперервно линув... Я не міг ходити, а лежать було мукою, бо це мене не позбавляло од головокружіння, хоч трохи й послаблювало його... Я затуляв очі, але це не допомагало... Я ніби провалювався в якісь перетинаючі одна одну безодні, ніби розпадався на шматки, хмарно й гойдливо... Нічого не міг їсти. Все йшло назад... Часто мене тошнило...

На п'ятий день я прокидався без головокружінь, але не міг швидко повертатись, особливо ліворуч, коли я так робив, то падав на землю... Доводилося повертатись всім тілом, тихо-тихо. Ліва половина голови в мене була завжди якась туманна...

Коли мені був один рік, мене поклювало стадо гусей. Служниця залишила мене одного на подвір'ї, а сама пішла до хлопців на вулицю. Я, мабуть, лежав на правім боці. Гуси мене клювали все в голову, все в голову... Я не кричав... І про це нічого не пам'ятаю... Це з слів матері.

Вся ліва половина голови в мене була після нападу гусей в моргулях завбільшки з голубине яйце...

А двох років я обварився до пояса кип'ятком. Це я пам'ятаю. Я стояв у низькому коридорі, а за спиною в мене служниця поставила мідний таз, повний кип'ятку. В цей час по коридору проходив татко. Я чемно дав йому дорогу, одступив на крок і... сів у таз з кип'ятком...

Немов крізь страшний гарячий туман бачу все це... Татко швидко рве на мені чорні бархатні штанці, а мати рве на собі волосся і то підіймає, то опускає руки. Крику її я не чув... Це було як у сні...

А далі — тьма...

Далі — з слів матері.

Лікував мене наш третяротський фельдшер Трохим Іванович.

Я обварився так, що залишився останній слой шкіри, за яким, якби зліз і він, була смерть.

Мати платила фельдшеру (щоб не знала бабуся) щоденно по карбованцю за візит, а бабуся (щоб не знала мати) давала стільки ж.

Він підсипав до моєї мазі якоїсь гидоти, що викликала знов запалювальний процес, і я трохи не вмер.

Батьки дали лікареві на аналіз цю мазь, і після аналізу стала ясною причина, що трохи не загубила мене. Фельдшера прогнали.

А ще до того бабуся, яка часто сварилася з мамою, щоб дати їй зрозуміти, що значить любов до сина і тривога за ним, взяла мене, закутаного в пелюшки, коли мати кудись ходила, і засунула в темний далекий куток під кровать...

Мати трохи не вмерла од жаху, бо ніде не могла мене знайти. Вона шукала цілий день, а я весь цей час лежав на голій і холодній підлозі...

Мати потім ніяк не могла собі з'ясувати, чому я цілих шість місяців безперервно кричав і вона нічим не могла мене заспокоїти.

Ну, звичайно, це в мене був ревматизм. На Брянському руднику, перед сном, у мене часто ламало ноги, і мама робила мені масаж, натираючи їх лампадним маслом або керосином; потім закутувала їх теплою вовняною хусткою...

Отже, мені пощастило.

Перед тим, як потрапити на село, ми приїхали в Харків. Жили на Петинській вулиці, 110. Нам дав притулок дідусь по матері. А дідуся по батькові вже не було. У маминого батька було дві дочки й три сини: Клава, Ніна, Лявоня, Костя і Ваня.

Дідусь часто випивав, і тоді він ставав буйним. Жахливо лаявся з бабусею і дітьми, з мамою — теж. На мене ці сварки діяли, як грози без грому... Вони безперервними блискавицями палили мою душу... Це було дуже часто.

Тільки мені було дивно, що вони всі лаються і лаються, а не б'ються... Це було жахливо — чекання бійки, напевне, з сокирами і т. ін.

Я, тремтячи від жаху, все чекав, коли ж почнуть битися... А вони не бились і тільки лаялись як попало... Кімната сповнювалась нервовою бурею, і ця буря рвала моє серденько на шматки. Це — як перед пострілом. Не такий страшний постріл, як його чекання.

Вони були жахливі неврастеніки, крім мого татуся. Всі як туго натягнуті струни, дивно напружені і повні погрожуючого дзвону, що ось-ось порвуться...

Я бігав на вулицю і на шумливих яскравих тротуарах співав з хлопчачками:

Вставай, піднімайся, робочий народ!..

Тільки, замість “крик мести народной”, ми співали: “крицместер народный”.

Це був 1905 рік.

Дядя Ваня вчився в жерстяній майстерні, проте мріяв стати машиністом. Ще маленьким він співав:

Тут, тут
поезд стоит пять минут.

Його мрія здійснилася.

Але про це потім.

А коли ми повернулися в село, в рідну Третю Роту, я бачив робітничу і селянську маніфестацію.

Через майдан, на Червону вулицю йшли статечні молоді хлопці в піджаках і яскраво начищених чоботях.

Вони йшли повільно і співали:

А у Питере, на троне,
сидит чучело в короне...

Вони співали проти царя.

А поліцаї поховалися.

Робітники йшли до содового заводу...

Так і стоїть вона в моїх очах, ця яскрава, смілива й спокійна, що нікого не боїться, маніфестація.

Я тоді не розумів, навіщо це робиться, але мені подобалось море людей у яскравих від сонця сорочках, підперезаних красивими шнурками з китицями.

Вони йшли, твердо ставлячи ноги на запилену літню землю, ці світлі і до сліз рідні мені господарі нашої землі.

Мама говорила, що вони йдуть завойовувати свободу, а у татуся очі були світлі-світлі, як у орла, коли він дивиться на сонце.

VI

Харків, знову Харків...

Він нескінченно широкий і шумливий.

Я вже ходжу в школу.

Неділя.

Вчителька веде нас дивитись “туманні картини”...

Ми довго-довго йшли. Я дуже стомився. Нарешті ми прийшли в широку залу. Стемніло. Потім — яскраво, на екрані бігали маленькі чорні чоловічки, і нам було так смішно. Потім усе зникло, як золотий і красивий сон, і “туманні картини”, і школа.

Іноді ми жили в містах, але недовго.

В Луганську я стрибаєв униз головою із залізного мосту, біля Гартманського заводу, в річку Луганку. У Воронежі бився навкулачки з хлопчиками, які сміялися з того, що я замість “арбуз” говорю “кавун”, а на селі хлопчики сміялись, що я, приїхавши з Воронежа, говорив замість “а що ж” — “дык што”...

Зате у Воронежі я навчився кататися на санчатах не сидячи, а лежачи на животі, і правити не каблуками, а носками. Цього ніхто не вмів, і я був герой. Злітав на санчатах там, де ніхто не міг.

Любив кататися із заводської гори, на доріжці, якою ходили робітники, спускався по ній аж до залізничного насипу. Я лечу, а повз мене мелькають стовпці, мелькає смерть...

Із страшенною швидкістю я пролітав, обминаючи чавунний кран, із якого брали воду, і летів прямо до насипу. Біля крана розливали воду, і вона замерзала. По-

ступово вона мерзлим покровом розлягалася навколо нього. Санчата в мене були на залізних, гострих і блискучих від вживання полозках. Я лечу з гори. Швидко наближається чавунний кран. Хочу його об'їхати. Але полозки на замерзлій воді сковзаються, і санчата летять прямо на чавунну колонку крана...

Ще трохи, і голова моя розлетиться вщент.

До крана лишається кілька метрів.

Я розжав руки і випустив з-під себе санчата.

Вони помчали переді мною, вдарилися об кран і відлетіли вбік.

А я теж з шаленою швидкістю, сковзаючи животом по кризі, налетів на кран і вдарився об нього витягнутими перед головою руками, щоб пом'якшити удар і захистити голову. Руки мої м'яко вперлися в холодний чавун і зігнулися так, що лише доторкнувся головою до крана.

Я перехитрив смерть.

Мені було десять років.

З двох років я почав малювати. Уже дорослим я бачив у бабусі мої малюнки, малюнки дворічного художника-початківця. Я малював усе паровози та вагончики з трипалими людьми... Паровози і вагончики, паровози з тендерами, вагончики товарні, ешелони... Ніби знав, як багато грізного у мене буде з ними пов'язано, як багато радісного і грізного, як багато грізного і радісного.

Але про це, криваве, — потім, пізніше...

Уже, крім Зої, був Олег, мій улюблений брат.

Він ще на рудниках і в містах п'ять разів хворів запаленням легенів. В пам'яті моїй він блідий і тихопокірний лежить на ліжку, в Юзівці, з п'ятим запаленням легенів. Його сумовите й спокійне личко горить в крові моїх спогадів блідим факелом, і вітер нужди і горя віє мені в лице з далеких і скорботних днів нашого тяжкого дитинства. Кістлява рука смерті хоче погасити цей факел, але він горить, щоб потім засяяти рівним світлом перемоги.

Ось сестричка Зоя, теж в Юзівці чи на іншому руднику, страшенно розпухла від запалення нирок...

Сметанівка.

Це невелике село, майже хутір.

Батько був там учителем. Він брав з кожного учня щомісяця полтиник і хлібину. За зиму його учні вже вмiли читати, писати і знали чотири дії арифметики...

До кожного учня у батька був індивідуальний підхід.

Я теж почав учитися. В мене були зошити, олівець, ручка, чорнильниця, грифель і грифельна дошка.

Спочатку ми писали на грифельній дошці палочки, потім літери.

Батько не вчив нас по старинці: “аз”, “буки”, “веди”, “глагол”, а так, як літери є і зв’язують їх між собою у вимові...

Ми старанно мукали хором і скрипіли грифелями, вчилися рахувати і почали розв’язувати задачі.

Якось я сам написав на дошці: “Папа... Мама...” Мати радісно закричала у мене за спиною:

— Коля! Подивись, Володечка вже може писати “папа” і “мама”.

Чудна. Я вже міг писати усі слова, які знав, і цілі фрази, навіть лист міг би написати, звичайно, без розділових знаків. А мама мене не питала про це. Їй було досить і тієї маленької радості, що її старший син уже пише “папа” і “мама”.

Наші господарі часто запрошували до себе в гості своїх сусідів і знайомих, багатих селян. І в зимові, білі від снігу і сповнені завивання вітрів місячні ночі вони пили горілку і співали чумацьких пісень... Червоні й бородаті обличчя стоять переді мною з розтуленими і дзвенячими від пісень ротами, а повні жінки, рум’яні і пишнощокі, підперши підборіддя руками, тонко й журливо врізували свої голоси в гримливі бази довговусих чоловіків.

Я з хлопчиками часто бігав на замерзлу річку, де ми грали “в ковiньки” і ганяли по дзвінкоспiвучiй вiд наших нiг, тонкiй i прозорiй кризi ковiньками “свинку” вiд кону до кону... Крига хвилеподiбно гнулася пiд нами, а ми мчали з солодко завмираючим вiд жаху i радощiв

серцем, над холодною водяною смертю під ногами. Від бігу нам ставало жарко і хотілося пити. Тоді ми кийками пробивали у кризі дірочки і припадали до них, руками ритмічно надавлюючи на кригу, а вода з манюсінької “ополонки” поштовхами біла нам в рот. Ми її пили — солодку й холодну. А потім знову смуглявими горобцями розліталися по дзвінкій кризі...

Ах, цей солом'яний запах диму із труб, такий рідний і незабутній, і пишні сніги із петлями заячих ніг та пташиних лапок, і засмагли від зимового вітру обличчя хлопчаків, і вірші Кольцова ¹:

Ну, тащися, сивка ²,
Пашней десятинной,
Выбелим железо
О сырую землю...

і Нікітіна ³:

Вырыта заступом яма глубокая ⁴,
Жизнь невеселая, жизнь одинокая,
Жизнь бесприютная, жизнь терпеливая,
Жизнь как осенняя ночь молчаливая.
Долго она, моя бедная, шла
И, как степной огонек, замерла.

Особливо мені подобалось закінчення:

Тише... О жизни покончен вопрос.
Больше не нужно ни песен, ни слез...

Кольцов, особливо Нікітін...

Я його дуже любив, і зараз всім серцем люблю. Я й Кольцова любив, але в нього більше радості, а в Нікітіна — суму, і тому він мені рідніший і ближчий. О ці зошити з найкращими віршами російських поетів на обкладинках, бідні синенькі зошити “для народу”...

І церкви зі срібним гудінням дзвонів, і золоті ризи священників, і голоси, ангельські голоси під голубим склепінням з розпростертим на ньому богом Саваофом ⁵, і все це теж, як синенькі зошити “для народу”... Золота віддушина горю народному, єдиний вихід його бентеж-

ної, скорботної душі, а більше виходу не було. І в нас теж — із страшних і безпросвітних злиднів.

Народилася сестричка Оля. Поміщиця була її хрещеною матір'ю. Така красива, повна, рум'яна і темноока. Я бував у них в маєтку. Ходив по широких кімнатах, дивився на красиві столики з різними витребеньками, з розкиданим сріблом на них, і мені було боляче-боляче...

Адже в нас цього не було, і в бідних селян теж не було.

Син поміщиці інколи навідувався до матері із столиці. Він був офіцер і красень. В нього закохувалися чарівні жінки, були закохані майже всі дочки сусідніх поміщиць. Але він не звертав на них ніякої уваги, а любив дочку бідного селянина із Сметанівки, так любив її, що плакав від кохання.

Він був стрункий, благородний і культурний, а дівчина, яку він кохав, — груба і некрасива, майже потвора.

В місячні ночі я вибігав на город до коханки сина поміщиці. Залитий сріблом повновидого місяця, чорнів тонкий і красивий силует офіцера. Оксамитно стогнав його благородний голос:

— Горлице моя сизокрила... Ластівочко моя ненаглядна!

А йому відповідав майже бас його “дульцінеї”:

— Геть від мене! Відчепись... Я люблю твої хусточки та гроші, що ти мені даєш. А тебе не любила, не люблю і любити не буду. У мене є хлопець. Він тобі печінки одіб'є. Геть від мене!

— Ясочко моя золота, хоч засмійся своїм срібним голоском.

А у відповідь чулося громоподібне іржання:

— Ги-ги, ги-ги-ги!..

— Боже мій, як я тебе люблю, ти мій Бог, зірочко моя, небо моє.

— Ну годі, годі... Усю мене обслинив... І скільки разів я тобі казала, щоб ти не приходив до мене, коли од тебе смердить усякими одеколони... Вони гидкі мені, як і ти сам, ось мій Василь, так той пахне кізьяком, і молоком, і медом. Геть від мене!..

І вона його штовхала з усього розмаху в груди своєю богатырською рукою, штовхала так, що він летів, як чорна і печальна тінь, в голубий і глибокий сніг. А дівчина з громовим сміхом тікала в хату.

І я ще довго чув під запопорошеним снігом, вузьким, темним і жорстоким віконцем невтішний плач молодого красеня.

Нічого не допомогло. Ні вмовлювання і сльози матері, ні її погрози, і навіть випадок, вірніше, напад “хлопця” коханої офіцера з парубками, коли закоханому ледь не відбили печінок. Нічого не допомогло!

Так і вмер від кохання син поміщиці, від нерозділеного і проклятого кохання.

А весною ми виїхали із Сметанівки.

Щоліта ми жили в Третій Роті, а взимку — по селах, де батько або вчителював, або служив сільським писарем.

VIII

Переїзна... Село Переїзна... Химівка. Це — хутір недалеко від Званівки, де жила бабуся при тітці, а в тітки була казенна винна лавка. Тітка була “сиділкою”. Вона мала красивий будинок під зеленим залізним дахом, з кімнатами на підлозі, старовинними комодами, стільцями, буфетами і килимами. Широкий двір повний птиці, а в кутку, біля воріт, дерева, кролики, голуби.

А в нас не було ніякого будинку. Ми жили в напіврозваленій мазанці з тарантулами, в покинутому саду поміщика, біля таємничих пустельних та страхітливих сараїв.

Літо. Мене страшенно мучить пропасниця. В мене дуже висока температура. Ні лікаря, ні фельдшера, ні мами. Нікого. Я самотній, тіло моє якесь дивне, ніби в мене багато тіла, ніби я весь великий-великий, більше всього світу. Потім втратив свідомість, і було якесь жовте і дзвінке море навколо мене. А вода гірка, погана...

І ще ці тарантули, і мокриці, і чернохвістки, що лазили по мені, а я страшенно боявся, аби чернохвістка не залізла мені у вухо. Як я не берігся, одна все-таки залізла мені у вухо і внесла туди нескінченний гуркіт, такий гуркіт, що я ледь не збожеволів від крику і жаху.

Вуху мені залили “оливою” (лампадним маслом), і чорнохвістка здохла. Ще довго гриміли громи у моїй голові, але це лише здавалось. Разом з чорнохвісткою здохли й вони.

Я дуже любив лазити по деревах — високо-високо. Мати внизу кричить, лається, а мені лише смішно. Вона думає, що я впаду, а я зовсім цього не думаю і залізаю куди захочу. Тільки мені не подобалось, що хлопчачі такі жорстокі. Вони полізуть на явір, і повитягають з гнізд голих жовторотих горобчиків, і всіх їх повбивають, та ще й сміються. А я плачу. Хлопчачі великі й дужі, а я маленький і не можу захистити бідних пташинок. Я тільки обливаюся гіркими сльозами.

Потім ще хлопчачі негарно лаялися й курили, а їхні матері, коли я їм говорив про це, тільки сміялись.

Батько часто ходив зі мною до бабусі й тьоті. Бабуся завжди що-небудь дасть батькові, щоб тітка не бачила, ну там гроші або горілку. Тітка ж, коли ми залишали їх, завжди обшукувала батька й мене. Мені було тяжко й соромно не за себе, а за тітку. Ну хіба ж я міг у неї щось украсти?

Ось я стою перед нею у маминій теплій кофті, підв'язаний мотузкою, у подертих черевиках, а надворі тріскачій мороз, куди мені боязко йти. А тут так тепло, світло і затишно. А тітка нишпорить тремтливими від злості руками в моїх кишенях.

ІХ

Весна. Я бігаю вузькими, брудними вулицями Третьої Роти. Шумлять струмки, і дзвінке синє небо над Дінцем хвилюється тремтливим маревом заводського диму. Вітер відносить його направо за Дінець, за голубіючі ліси, до російських сіл серед пісків і сосен.

На Червоній вулиці, центральній вулиці нашого заводського села, до мене підбігло два хлопчачі, смагляві, кирпаті і веселі. Вони були також, як і я, бідно одягнені, але весняною радістю палали їхні чорні задерикуваті очі. Старший гукнув мені:

— Давай бігати!

— Давай!

І ми побігли.

Це були діти годинникового майстра Дмитра Гороха — Ларя і Федя. Вони жили в бідній, неогородженій чужій хаті, яку наймали. Мати Ларі прала білизну у Ванвінкенрова, або Жили, як його називали в народі, бельгійця, власника фабричної майстерні біля заводу. Батько Ларі і Феді, як і мій татусь, був алкоголіком, він шоліта йшов на рудники і залишав сім'ю напризволяще, а взимку повертався у Третю Роту майже зовсім роздягнений: на одній нозі — онуча, а на другій — роздerta калоша. Дружина його, Наташа, фактично утримувала п'яницю. Вона його обміє, одягне, а влітку він знову зникає, щоб на зиму повернутися брудним, обірваним... У нього тоді лаять на комірі цілими арміями паразити, а він не дозволяє знищувати їх:

— Воша теж хоче жити. Не чіпай їх!

Він жакливо бешкетував, коли нап'ється, викидав ікони з хати, топтав їх ногами і ганявся з ножом за своїми дітьми, щоб їх порізати.

Він вибігав босий на сніг і кричав мені:

— Володько, чому земля крутиться? Я не хочу, щоб вона крутилась! Я їй забороняю це робити!

Але земля не слухала Гороха і не переставала крутитися. Горох хотів змайструвати, як і чоловік сестри мого дідуся, гігант-столяр Холоденко, вічний двигун; тільки Холоденко дерев'яний, а Горох — залізний “перпетуум мобіле”.

Але нічого не виходило з цих вічних двигунів, а нещасні винахідники вперто продовжували свою безнадійну справу.

“Добрі люди” порадили мамі і Горошисі напоїти своїх чоловіків горілкою, настояною на “божих коровках”, щоб відучити їх пити.

Мама і Горошиха так і зробили.

Татусь ледь не вмер від нескінченного блювання, а Горох — нічого. У нього був залізний шлунок. Він лише гарненько відшмагав свою дружину. Горошиха була молдаванка, вірніше — волошка, і дуже любила свого нещасного чоловіка. Вона була справжня трудівниця. День і ніч працювала і утримувала всю свою сім'ю.

Дивним і жорстоким був Горох до своїх дітей-хлопчиків, а дочку Серафиму він любив. Коли четвертий син — маленький Василь — упав лицем на розжарену плиту, батько навіть пальцем не поворухнув, щоб врятувати свого сина. Він тільки й мовив:

— Нехай горить... Чорт його не візьме.

У Василя жахливо обгоріло ліве око.

Старший син, Петро, вже ходив на роботу на завод. Мені подобалась їхня, цих Горошенят, працьовитість і бережливість. Подобалася їхня сміливість, коли вони билися з хлопчиками, особливо сила, хоробрість і витримка Феді. Він бився мовчки, від ударів ніколи не плакав і завжди виходив переможцем. Його противників лякало залізне і грізне мовчання Феді, підкріплене, звичайно, сильними штовханами і сталевую хваткою руки.

А Ларя все малював, як і його батько. Він мріяв стати художником.

Ми часто купалися в Дінці, перепливали на той бік, в ліс, і крали у лісника Паримона кавуни і дині на баштані, рвали дикі груші і кислиці, збирали дрова, а більше крали їх; розбирали тини у Паримона, ходили на озеро ловити рибу і викорчувували пеньки для палива, рвали ожину і збирали гриби.

На смітнику за магазином “Общество потребителей” при содовім заводі ми часто нишпорили в пошуках різнокольорових папірців, ягідок і цукерок, яскравих шматочків...

Якось ми копались на цьому проклятому смітникуві, і я, не помітивши, наступив босою ногою на половину розбитої пляшки; гострі кінці її врізалися мені в п'яту. Я страшенно закричав і ніяк не міг спинити крові... Тоді Ларя Горох відірвав від своїх штанців кишеню і перев'язав мені ногу. Потім я полежав дома.

...Ось ми катаємось на залізничній дрезині, якою робітники возять шпали для ремонту колії біля заводу. Я схопився за залізні ручки попереду дрезини і біжу по шпалах — спиною до станції. Коли дрезина розгониться, я тоді на неї вискакую, і ми, сміючись, гуркочемо по рельсах, а потім все починається спочатку. Але якось я не встиг вискочити на дрезину, що шалено мчалася.

Ноги мої потрапили між шпал, і дрезина вдарила мене вище колін. Та залізних ручок я не випустив з рук, хоч все тіло опинилося під дрезиною, між рейками. Горошенята ніяк не можуть зупинити дрезину, вона мчить, а я кричу і волочусь під нею, але залізних ручок не випускаю із закам'янілих рук.

Нарешті дрезина зупинилася. Мене витягли з-під неї, я попробував встати, але не зміг. Той страшенний удар, мабуть, паралізував мені ноги, і колінні чашечки зіскочили вбік. Їхав селянин з гарбою сіна, мене підняли і поклали на це сіно, привезли додому, я два місяці не міг ходити. А потім все минуло, лише колінні чашки у мене й до цього часу гострі.

Ми збирали вугілля на шахтах і залізо, мідь і жерсть, чавун, але більше — крали його на заводі і металевий лом продавали нашому родичу Удовенкові, який жив на глухій вулиці, над Дінцем, і називався по-народному Залізник.

Він платив нам за фунт міді 8 копійок, за фунт заліза — копійку, за фунт чавуну — півкопійки і копійку за три фунти жерсті. Якось мама взяла мене за руку і повела в заводську бондарну майстерню, де я почав працювати учнем. Пантелій Плигунов, цеховий бригадир, платив мені щодня 5 копійок, а я за це збирав цвяшки по цеху. Потім кваліфікація моя підвищилась: я почав “заовтарювати” діжки для бікарбонату, тобто вбивати цвяхи в маленькі обручі над дном і вгорі діжки з внутрішнього боку ободу і вбивати кільця в дно цих діжок.

Ще в Сьомій Роті, де татусь був сільським писарем, я, коли пас із селянськими хлопчиками і дівчатками телят і корів, крім ігор “у крем'яшки”, навчився грати пальцями на губах. Це робиться так: великим пальцем, повернутим і загнутим вниз, впираєш у підборіддя, під нижньою губою, але не сильно, і витягуєш рештою зімкнутих пальців долоню, охопивши великий палець лівої руки правою рукою, а потім починаєш швидко крутити вгору і вниз долоню правої руки. Коли крутиш долонею і при цьому мукаєш, то мукання перетворюється на безперервне “біб-бі-бі” або “мі-мі-мі”, або ж “ма-ма-ма”, словом, як хочеш.

Я знав багато мотивів вальсів, маршів, пісень, і Пантелій Плигунов примушував мене грати для робітників на губах.

Я сідав, заклавши ногу за ногу, на діжечку і майже цілий день грав робітникам на губах, а вони від цього краще працювали.

Я ж інколи одержував гривеник “на цукерки”.

Мені дуже подобалось працювати на бондарці, а грати марші набридло, бо від них у мене боліли губи і німіли руки.

Всі робітники були веселі й співучі.

Вони ходять навколо діжок на верстатах, забивають у обрубці гвіздочки і все співають, сміються і співають:

Он по горнице похаживает,
Балалаечку налаживает...

А рум'яний і красивий Панько Плигунов, наш цеховий бригадир, тільки походжав своєю тихою походкою по цеху і привітливо та радісно всім посміхався. Він був ласкавою людиною, задушевний, щирий і поетичний. Ніколи ні на кого не кричав і не бив, і робота навколо кипіла, вся в піснях і сонці.

Може, й бували в нього конфлікти з робітниками, але я не пам'ятаю цього. Моя дитяча уява була сповненою піснями і райдугою праці... Я всім серцем віддавався праці. Я дуже полюбив її і хотів бути як дорослі.

Але я був малий, а дитячий труд заборонявся на заводі, і, коли приходив інспектор праці, Панько Плигунов ховав мене у велику діжку, а коли інспектор залишав цех, я вилазив звідти і радісно поринав у дзвінкий і світлий світ праці.

Але недовго тривала моя золота радість... Довелося мені покинути завод, бо малим не дозволялося працювати в цьому кіптявому й гуркотливому гіганті.

Часто мені снилася залита райдужним сонячним промінням і піснями бондарка, і я плакав уві сні від журби, що не можу повернутися в цей чудовий і привабливий світ. А взимку ми виїхали в село Переїзна, де татко став учителем. Я вже красиво писав, на п'ятірки, і розв'язував без помилок задачі на всі чотири дії, множив тризначні і навіть чотиризначні числа.

Зима. Яскрава, пухнаста, місячна зима в селі.

Я вибіг за ворота, а до мене підійшли дві гарненькі дівчинки. Одна в шубці з хутряним комірцем, смуглява, чорноока й ласкава. Місяць над нами срібно сміється, а ми дивимося одне на одного, це смугляве дівча і я; мені солодко і [приємно] дивитися на неї. Серце моє тремливо й співучо стискується, і я, як срібна радісна пташка, лечу в чорнії і повнії зірок моря її очей...

У мене не було гудзиків на пальті, і дівчинка витягла голку з своєї шубки і сколола мені пальто, щоб я не простудився. Коли вона до мене доторкалася, я ввесь завмирав від солодкого і страшного захоплення. Мені хотілося, щоб вона ніколи не відпускала своїх рук від мене... Ще в мене не було носової хусточки, і вона мені подарувала свою, таку духмяну і чистеньку.

Потім ми втрьох грали у фанти, зав'язуючи ріжки на хустинці. Тільки коли я цілував цю дівчинку, то ніяк не міг потрапити їй в губи, а все тикався носом в її запашний і ласкавий комірець. Потім ця дівчинка почала у нас вчитись. Її привела до нас її мама, повна, струнка, смаглява й красива. Вона була сліпа, та по її очах цього не було видно. Вона дивилась на нас своїми темними безоднями і наче бачила все навколо. Та вона нічого не бачила. У неї в очах була "темна вода".

Я дуже любив її дочку. Тільки мені не подобалось, що вона афішує нашу любов.

Від цього вона зробилась мені противною.

Взагалі мені всі дівчиська були тоді противні.

Я навіть дивувався, як я міг закохатися в цю смуглянку. Але дивно, дівчиська були мені противні, а я в кожному селі закохувався в котрись з них і вони в мене...

Одного разу ми "різдвували", тобто ходили з зіркою і співали у селянських хатах, а за це нам давали цукерки або гроші. Ми зайшли до однієї хати, дуже бідної хати. Нам відчинила двері дівчинка з таким гарним лицем, що в мене захолола душа від раптового щастя. Я в неї закохався, як блискавиця.

Більше я ніколи не бачив цієї дівчинки, бо ми знову поїхали в Третю Роту.

Всі любові мої в різних селах ніколи не закінчувались і не росли разом зі мною, бо ми переїжджали з села до села.

Ось Звановка.

Я у церкві і закоханий у дочку диякона.

Вона співає у церковному хорі і, коли проходить повз мене, як блідий і скромний ангел, опускає вії і вся червоніє. А мені так таємниче й дико...

XI

Ось Сьома Рота і також моя любов — дочка диякона. Тільки перша дочка диякона була худенька, струнка, а ця — рум'яна товстушка, як просфора, залита вечірньою зорею, з темними, як і перша, очима.

Звичайно, моя любов до цих дочок дияконів обмежувалась зітханням і мріями, чистими, дитячими.

Ах, Сьома Рота!..

Вона, як і Третя, на березі Дінця, на його правому й крутому березі.

Шумливий ліс п'яно хитається на тім березі срібної дороги в Дін. І гребля, а на ній дядьки в широких солон'яних брилях “водять” у глибокій воді шук.

Вудка туго зігнулась, і волосня от-от розірветься од метань хижака, що проковтнув разом з наживою гострий, смертельний гачок. Як бореться за життя шука! Вона туманною блискавкою протинає глибину і то вправо, то вліво, то вгору, то вниз кидається, як оскаженіла... А дядько, примруживши хитре каре око, цей довговусий Скворода, спокійно то відпустить волосню, щоб дати умовну волю щуці, щоб вона ще дужче стомила себе, то трохи підтягне, аж поки безсила гроза пічкурів і себелів не віддасться на волю переможця в полотняній білій сорочці з незмінною люлькою в зубах.

Дядьки, мої дядьки!

Як я вас любив і люблю!

Чи, може, тому, що в мене родичі такі ж, як ви, селяни, що спокійно живуть і працюють і спокійно вмирають, коли треба, на полі бою, під рев гармат, чи в бідній хатині на долівці під плач і голосіння близьких.

Я пішов по воду до колодязя на перехресті двох вулиць. Але в мене не було бичовки. Підійшли з синенькими відрами дві гарненькі дівчинки, подивились на мене, усміхнено переглянулись. Одна сказала другій: “Давай наберем йому води”. Вони витягли води і налили мені в відро, потім витягли собі...

А я, розгублений і вдячний, стояв і, як зачарований, дивився їм услід, як вони стрункими і загорілими ніжнями не йшли, а пливли над землею, повною веселого і зеленого гомону літа.

Хлопчик нашого сусіди пішов зі мною на Дінець. Після купання він повів мене у вишневі сади над Дінцем. Ми ввійшли в їх райдужне марево од сонця, бджіл і квітів, а хлопчик почав весело і голосно співати, розмахуючи руками і всім своїм тілом показуючи невичерпну радість життя.

Я йому сказав: “Не співай так голосно, бо почують і наб’ють нас!” Але він почав співати ще дужче.

А потім обернувся до мене і каже гордо і незалежно: “А що? Хіба я на своїй землі не можу співати?!”

І він весело тупнув ногою по землі, що звучала як голубий акорд щастя...

Батько і тут був писарем.

Якось на подвір’я правління привели зв’язаного і побитого конокрада. Він лежав на дрогах, а дядько тяжко бив його майже непритомного. І ніхто йому не забороняв це роботи. Навіть співчутливо дивилися на нього. Ви знаєте, чого вартий на селі кінь і як чорно б’ють за вкраденого коня, так б’ють, що конокрад довго після того і не протягне. Але так, як німці-колоністи б’ють конокрадів, ще ніхто з українців не додумався.

У нас їх б’ють дугами, голоблями, а більше кулаками та підборами, а німці б’ють “культурно”, щоб слідів зовні не було.

Вони кладуть на землю боком конокрада і до спини й живота на довжину всього тіла прив’язують дві дошки, потім підводять конокрада на ноги і з розгону б’ють важкою ломакою по дошці спереду чи ззаду. Конокрад у дошках важко гупається об землю. Потім злодія, у якого вже одбиті печінки, знову ж підводять і знову б’ють.

Ну, ясно, що після цього людині заспівають “Вічну пам’ять”¹ трави і птиці або летючий і хмурий сніг у глухих степах України.

Я дуже полюбив книжки.

Образи Жуля Верна з “Воздушного корабля” ярко жили в моїй дитячій голові з іменами, як я їх тоді запам’ятав, чомусь “дядя Фрюдан” (а не “Фрюден”) і “Філь Евенс”.

Особливо мене захоплювала книга Ветхий Завіт², написана, як роман, про блукання єврейського народу в гарячих пустелях півдня, коли вони шукали землю Ханаанську³ (в ці роки я ці шукання з боєм і ордами філістимлян⁴ можу порівняти з “Залізним потоком” Се-рафимовича⁵... Тільки там іще величніше). Я захоплювався героїзмом Гедеона, братів Маккавеїв⁶, Самсоном⁷, а особливо Ісусом Навіном⁸, який одним наказом “Стой, сонце” спинив день, щоб євреї змогли довершити розгром ворога.

Я любив усе героїчне і красиве.

Мені потрапила до рук непоказна і не дуже велика за розміром книжечка — “В тумане тисячелетий”⁹ (забув автора), і вона мене так захопила, коли я читав її у траві нашого подвір’я, що все, що було в книзі, жило й сіяло в моїй уяві так сильно і гостро, що здавалось реальним, і я поринув у нього всім своїм маленьким еством, а все, що навколо, не існувало для мене.

Я не чув, як мати кликала мене на обід. Буря восторгу вхопила мене на свої огняні крила і понесла мене туди, де:

Белеет парус одинокий...¹⁰

де:

Рыщут по морю викинги...

де:

Звенел мой меч в тот день ненастный
среди Британии полей.
Рассек я шлем вождя по плечи,
скатилась прядь его кудрей.

І герой роману... Чомусь я запам'ятав його ім'я як "Святослав", а це, як потім я прочитав через багато-багато років у продовженні цього роману — "Гроза Візантії", був Всеслав, автор — Красновський.

І цей могутній і страшний нерук, і старий кудесник, і любов Всеслава до Любуші, і його ворог Вадим, і друг, північний витязь, якого Всеслав зарубав... Усе це так владно і сонячно захопило мене, що й зараз, сивим юнаком, я можу розповісти в деталях про роман "В тумане тисячелетий", що так полонив мою дитячу уяву і, безумовно, в тисячу разів кращий "Грози Візантії", що сподобався мені тільки своєю інтригуючою назвою. Така назва більше підходила б до другого мого улюбленого героя, до Святослава.

В густій траві нашого подвір'я я так зачитався Ветхим Завітом, що забув про навколишній світ, а так у книзі блукав по жовтій од піску безкінечній пустелі під гарячим, безжальним сонцем з героїчним єврейським племенем і захоплено дивився на Гедеона, коли він виділяв хоробрих од боягузів по тому, як вони пили воду в річці — чи губами, чи жменями.

А юнак Давид з його пращею, якою він знищив велетня Голіафа ¹¹, а потім його ж мечем відрубав йому голову...

Ну і, звичайно, мій улюблений Самсон, що ослячою щелепою перебив п'ятнадцять тисяч філістимлян. Як я ненавидів ту сучку Далілу, що через неї Самсонові відрізали його довге волосся, в якому була вся його сила, і осліпили героя.

І печально радів я, як відплатив Самсон ворогам, коли відросло його волосся.

Жалко тільки, що він і сам загинув на купах трупів під уламками роздавлених його богатирськими руками колон і стелею храму.

А чудо з ієрихонськими трубами ¹², коли від одного їх реву розсипались у прах мури ворожої фортеці і євреї взяли її голими руками...

Мати мене кличе обідати, а я не чую, потопуючи в уявному світі золотої легенди людства.

І от батько мій захворів на запалення шлунка. Довго й тяжко боровся він зі смертю, а мати сиділа біля нього

на долівці і рушником або його шляпою, як віялом, навівала йому свіжого повітря, бо батькові було нічим дихати.

Мати купувала батькові церковного вина. Я це вино потай покуштував, і воно мені здалось таким чудесним, що більше ніколи в житті я такого вина не пив. Тільки коли причащався. Але тоді піп у золотій ложечці давав його так мало, що тільки розчаровано облизувався. Доктор сказав, щоб батько покинув пити горілку, а коли він не кине, то помре.

Батько одужав.

Але горілки пити не кинув.

Якби ж він знав!

Я дружив з сусідськими хлопчиками, старший брат яких був ковалем. Часто я ходив до його кузні і любив слухати, як він весело і віртуозно видзвонював по ковадлу молотком, або допомагав його батькам на гармані.

Я змагався з своїми маленькими друзями, хто швидше працюватиме.

Ми переносили великими корзинами полову. Я переносив майже бігом, а мене, щоб я працював ще краще, дорослі хвалили:

— От молодець!

— От молодець!

А я стараюсь, а я стараюсь...

Була епідемія скарлатини.

Нам у школі зробили прищеплення од неї.

Ми, хлопчаки, хизувалися перед дівчатками, ніби нам не болять, коли голка шприца тонко і гостро входила під шкіру на спині, а дівчатка, коли їх кололи, кривились і плакали.

Ми ж ходили як герої.

У мого друга захворів на скарлатину менший братик. Була зима, і по залізній од морозу землі його братика, хворого, смертельно блілого, повели до церкви, що була недалеко від хати сусідів.

А потім його вели по великих кам'яних плитах церкви під руки назад. Він ішов, весь наче прозорий і нету-

тешній, і хитався, задихаючись од нестачі повітря... Так і стоїть перед моїми очима його бліде, покірне і приречене личко...

Потім його хоронили.

І ще.

В однієї жінки умерло двоє близнят-малят.

До хати, де вони лежали на столі, заходили мовчки і урочисто люди... Стояв печальний кашель і траурний шепіт у кімнаті...

Я підійшов до маленьких мерців. Вони лежали як крейдяні ляльки, воскові й тихі. Я доторкнувся до ручки одного з них.

Рука була холодна як лід.

Сьома Рота!

Я не забуду тебе, колиска радості й горя в мої далекі й неповторні дні.

ХІІ

Ми знову в Третій Роті. Жили ми у шевця Івана з дерев'яною ногою.

Він був красивий і подобався дівчатам. А коли йому на руднику в п'яній бійці одсікли жерстяним чайником кінчик носа, він перестав подобатись дівчатам. Особливо одній, з якою до естетичної катастрофи з ним у нього був роман. Він був дуже строгий з своїми меншими братами, і як тільки що, то кричав:

— А де мій потяг? — і тягся за ременем, якого дуже боявся його малий брат Макар.

Його другий брат оженився з кирпатенькою і веснянкуватою дівчиною, яка стала його веселенькою жіночкою, і вони дуже гарно жили і все цілувалися біля нового будиночка, що збудували для себе, як голуби тепле гніздечко.

Ми були вже дуже бідні. Батько продав наділ землі, що мав, куркулеві Андрону за 250 карбованців, хоч наділ коштував 1100 карбованців — п'ять десятин. Андрон платив нам золотими п'ятірками дуже рідко, поки не виплатив борг. Так от ми хоч і були бідні, а все ж я іноді купував фісташки, які дуже любив.

Коли кирпатенька куріпочка, дружина Іванового брата, побачила, що я їм фісташки, вона при жінках, зневажливо закопилівши губу, сказала: “При злиднях, та ще й з перцем”.

Потім ми перейшли жити до волошки, вдови Кравцової.

Я дуже дружив з її сином Міною і його сестрою, чорнобривою і веселою шебетухою Степанидою. Вони мене вчили волоської мови. Я питав, як що зветься, вони казали, і я записував до зошита.

Ми живемо в рибалки й шевця Заливацького. У нього були чорні ворота, а за цими ворітьми праворуч жив хазяїн з своїми помічниками-шевчиками, ліворуч — у бідній мазанці — ми.

Старший шевчик, юнак, мені подобався за те, що був дуже сильний і красивий. Я ж був ще маленький і дуже заздрих, що він такий великий. Я мріяв бути таким, як він, також красивим і одчайдушним. Я уявляв, з якою силою він ударив би мене всім тілом об землю...

І дивна річ! Наче я собі наврочив своєю уявою. Якось я чимось образив його, якимось необережним словом.

Це було на подвір'ї. Батька і матері не було дома. Вони кудись пішли.

Марко схопив мене в чугунні лабети, підняв над землею і з усієї сили всім маленьким і м'ясо-переляканим тільцем ударив мене об землю. Все загриміло і опало в мені. Я потім ледве підвівся... Але нікому не сказав про це.

Я любив дивитися, як Марко і його напарник сукають дратву, як блискавично і точно вони, колючи шилом тугу і темно-жовту подошву, забивають в неї дерев'яні гвіздки, як із різного з'являлося, народжувалося в їх чарівних руках єдине і гармонійно-ціле.

Раз вони шили ловкі жіночі туфлі і заспорили, хто кого пережене, у кого кращі вийдуть туфлі. Я гарячково стежив за їх змаганням. Усе горіло в їх руках... І коли вони разом скінчили свою дивну і блискавичну роботу, туфельки були однакові.

Це були лакові близнята.

Куток села, де ми жили, називався Волохи. Половина села у нас були волохи. Вони дуже схожі на українців. Така ж любов до всього красивого, до чистоти, до квітів і до людей. Тільки вони були дружніші, ніж українці. Любов до людей, гостинність і барвистість їх життя дивним чином сполучалась у них з дикою, я б сказав, доісторичною жорстокістю, особливо у дівчорі.

Вони були хоробрі, тільки коли їх було багато, а українців менше.

XIII

Я стояв без штанців, тільки в одній сорочці, по коліна в зеленій воді Дінця недалеко від прудководу, а навскоси димів содовий завод, повний залізного гомону, і дим його розвіяно плив над моєю головою високо-високо, де білі хмарки усміхалися сонцеві й вітрам.

За кілька кроків переді мною, стоячи в воді у закачаних штанях, ловив вудкою рибу мій товариш, а я стояв за його спиною і спостерігав. Коли він закидав вудочку, а робив він це часто, бо вода була швидка, то крючок з волоснею пролітав повз мене збоку або над головою, і я подумав: “Мабуть, він мене зачепить”. Так і сталось.

Та зачепив мене він не як-небудь, а за грішне тільце, і так сіпонував, що крючок угруз по саму голівку.

З плачем я йшов з товаришем без штанців, а він, — бо йому було жалко рвати волосні, — так і вів мене селом з вудочкою, як свою здобич, що за терпіння подарував йому Дінець.

Уже знайомий нам вічно молодий і рум’яний фельдшер Трохим Іванович, побачивши нас на порозі прийомної, з усмішкою сказав моему невірному кату: “Що? Бубиря спіймав?!”

І почав орудувати біля мене якоюсь блискучою, металевую вроді ложечкою.

Я страшенно кричав, а Трохим Іванович мене побатьківськи заспокоював: “Нічого, синок! Нічого!..”

І нарешті з кров’ю він витяг проклятого крючка і переможно, з доброю усмішкою показав мені.

Товариш мій, як дуже бережлива і скупа людина, попросив крючка, що побував у мені, у Трохима Івановича, і той віддав його йому: “Тільки більше не лови таких бубирів”. Так я побув у ролі гіршій, ніж дід Щукар у Шолохова.

XIV

Коли ми жили в Воронежі (вулиця Дворянська... Пам’ятники Нікітіну й Петру Першому, м’який передвесняний сніг... Бої навкулачки), я там замість “дай кавуна!” навчився говорити “дай арбуза!” або замість “так що” — “дык што”, а приїхали на село, хлопці сміялися з моєї російської вимови, як у Воронежі сміялися з української.

Мати закрутила своїми комерційними фантазіями голови дідусяві й бабусі. Чомусь їй здавалося, що в Третій Роті буде великий попит на кольорові китайські віяла з паперу.

Дідусь продав усе що міг, накупив кілька скринь тих нещасних китайських віял, і ми переїхали з Воронежа в Третю Роту.

Звичайно, дідусь “прогорів”.

Ніхто віял у нас не купував, і ми почали бідувати.

За те, що ми в середу й п’ятницю іноді їли скоромне, волоські діти, бігаючи повз наших вікон, кричали:

— Жиди-молоко!

— Жиди-молоко!

А я їм кричав:

— А волохи-дуки,

поїли гадюки.

А ми кажем: “Дайте нам!”

Вони кажуть: “Мало й нам!”

Бабуся, дочка колишньої Рози, була дуже вразлива. Вона вже раз тихо божеволіла, коли узнала, що мій татко — алкоголік і мати за ним дуже бідуює. А тепер вона це побачила на власні очі. Вона не витримала, і її розбив параліч. А їй же було тільки п’ятдесят років. Її матір, уже Надія, померла 110 років у Харкові.

Бідна моя бабуся!

Як я каювся, що помучив її своїми настирливими проханнями: “Расскажи сказку!”

Вона, стомлена після денних турбот, покїрна й тиха, лежить на долівці. Їй хочеться спати, вона позїхає й хрестить рота, а я все мучу її своїм: “Бабушка, расскажи сказку!”

Ї вона ніколи мені не відмовляла.

Її улюблений син Костя цілувався з своєю дівчиною на призьбі під вікном, за яким лежала на столі жовта й навїки вже спокїйна бабуся.

А потїм на обличчі бабусї з’явилися зеленї плями, і в кїмнатї солодко й душно запахло мертвим тїлом, що почало розкладатись.

Приїхав дядя Льоня, все такий же кирпатий, але весь осяяний двома довгими рядами великих срібних гудзиків на його чорній шинелї.

Він працював кондуктором на залїзниці.

А дядя Ваня (Ванюша, що читав менї казку про Івана-богатиря, — якї грозовї образи пролітали в моїй головї!) невтішно плакав, весь опухлий од слїз. Він найдужче любив бабусю, хоча вона найдужче любила Костю.

Поховали бабусю на нашому тихому старому кладовищі під вишнями, що плакали за нею багряними сльозами, там, де перед нею навїки заснув мїй дїдусь Сосюр, де потїм заснули таким же сном, сном вїчностї, й мїй татко, і братик Коля, і бабуся, рїдна й мила моя бабуся, Віра Іванївна, що була моєю духовною матір’ю.

Але про це потїм.

Дядя Ваня, на три роки старший за мене, був хоробрий і дуже сильний (потїм, коли він уже юнаком працював слюсарем у харківському паровозному депо, Балашовський вокзал, — то хрестився двопудовими гирями).

Одного разу, коли ми йшли од волоського колодязя з водою (Ваня нїс воду, а я йшов “за компанїю”, або, як-то кажуть: кобила за дїлом, а лоша — без дїла), до нас пїдїйшла юрба волоських хлопчиків і почали задиратись до Ванї, пїдступаючи з усїх боків до нас:

— Да-ші? Да-ші?

А Ваня їм:

— А що? А що?..

Вони, особливо волошенята, довго підбадьорювали себе криками, а Ваня усе мовчав і тільки грізно дивився на них.

Тоді вони випустили на Ваню їхнього найхоробрішого і найдужчого.

Перед Ванею став маленький “ухарь-купец”, у плисовій курточці і таких же штанях і блискучих чобітках.

Руки в боки, він стояв перед Ванею, як золотий і задиристий півник, готовий до бою.

Ваня опустив важкі відра і відчепив від них коромисло.

Я тільки побачив, як знялась курява, а що там робилось у тій куряві, не видно було. Якийсь вихор, повний тупотіння, ударів і хекання.

Потім курява розвіялась, і я побачив... одного Ваню з коромислом.

Волошенят не було.

Тільки десь я почув плаксивий крик: “Єу ши ций цой да!”, “Єу ой спуни луй нене!”

А Ваня знову зачепив відра з коромислом, і ми пішли додому. Ваня — гордий з перемоги, а я з Вані, мого справжнього, а не в казці, Івана-богатиря.

XV

Ми переїхали жити в село Чорногорівку, в кілометрах восьми від Званівки, де жила бабуся.

Одного разу вона посварилася з своєю дочкою і вирішила пішки піти до свого сина (мого батька), щоб жити у нього. Але вона знала дорогу тільки до Радивонівки, що була між Званівкою і Чорногорівкою.

Бабуся помолилась своєму улюбленому святому (здається, Миколі-угоднику), щоб він допоміг їй зустріти таку людину, яка знає дорогу до мого батька і проводить її до нього.

Бабуся була релігійна фанатичка.

І от якась могутня і владна сила потягла мене в поле.

Я біжу по чорній й пахучій ріллі (спробуй по ній побігти, дядьки тобі за це ребра поламають).

Біжу і біжу все по прямій лінії, навпростець до Радивонівки, а теплий квітневий вітер напинає й полоше мою червону, без пояса сорочку.

Добігаю до греблі через Бахмутку і бачу: з Радивонівки іде моя бабуся.

Я взяв її за руку і привів до батька.

Я дуже любив свого братика Олега і часто брав його собі на плечі і ходив з ним гуляти в поле за село.

Але ходив не по ріллі.

І от Олежик захворів на віспу.

Перед тим йому зробили прищеплення віспи, але передтермін був короткий, і Олежик захворів.

Він лежав весь у виразках, опухлий і терплячий. Віспинок він не роздирав нігтями, хоч йому жахливо свербіло і мучило його.

Раз він попросив у мене напитися води. На табуретці стояв майже повний стакан. Я дав його братикові.

Він, не одриваючи губ од стакану, випив і гірко скривився:

— Кисло!

В стакані був уксус.

Я подумав, що отруїв братика, і серце моє захололо від жаху.

Але все обійшлося благополучно.

Мені було вже дванадцять років.

Село було дике і страшне.

Один бідняк украв у однієї жінки кофту і півпляшки горілки, і їх викопали з землі, куди він їх заховав.

Як страшно його били! Лопатою, її округлим і широким гостряком йому розрубали голову, і він лежав весь закривавлений і плескатий... Його товкли ногами, били важкими чобітьми в боки і в обличчя, а він тільки тяжко стогнав та охкав... А потім мертво замовк.

Я, щоб допомогти батькові, носив сільську (з правління) переписку в село за горою. Йти було далеко, а особливо тим селом, яке було довге до безкінечності.

Тоді мене в полі заставала гроза. Я дуже боявся блискавки, що вбивала людей у полі, і панічно метався по дозрі, коли наді мною грім багряно розривав грізні хмари...

А потім гроза проходила, і сонце заливало мою душу.

У поміщика ми, маленькі хлопчики, за гривеник у день обкопували дерева в саду та оббирали гусінь з дерев і обрізали сухі гілочки ножицями на довгій палиці.

Поміщик, низенький, гостроносий і пихатий, іноді сходив з гори своєї величі і розмовляв з нами. Він питав мене про батька.

Я сказав йому, що мій батько не тільки писарем може бути, що він працював і будівничим, і маркшейдером, що він знає всі закони напам'ять, який номер і од якого числа. А поміщик, похитуючись переді мною на носках своїх лакованих чобіт, процідив крізь зуби:

— Видно сову по полету, какова она.

Я мовчав.

Що я міг сказати цьому пустоголовому виродку, коли він мені не вірив.

І от почалася холера.

В селі запахло дезінфекцією, білі плями вапна були розляпані скрізь.

Куркулі повели агітацію, що лікарі й ті, хто їм допомагає, отруюють народ.

Особливо один куркуль, що за щось по-звірячому ненавидів батька, нацькував на нього темних людей за те, що батько дуже активно боровся з холерою і роз'яснював людям, що треба робити, щоб не захворіти цією страшною хворобою.

Дочка цього куркуля була дуже вредна, дражнилася, показувала мені язика, і я за це кинув у неї крем'яшком, яким ми гралися на призьбі.

Вона розплакалася і побігла жалітися батькові.

І от вибігає цей розлучений і бородатий бугай і жететься за мною.

Я біжу швидко, але не можу ще швидше, бо у мене мліють од жаху ноги. А за мною важко гупають чоботища куркуля, і земля хитається піді мною...

Але куркуль мене не наздогнав...

Якось він показував своїх коней управителеві економії (Кам'янський зрошувальний участок). Той у білому костюмі й такій же шляпі приїхав у фаєтоні з дружиною.

Важко з нього виліз і, заклавши руки за спину, гладкий і мовчазний, дивився, як куркуль перед ним і бідною, що зійшлась подивитись, хизувався своїми чорними, як ворони, з тугою, блискучою шкірою баскими кіньми.

Дивився управитель, дивились люди, але очі у них дивились по-різному.

В управителя в очах — панська поблажливість, а в людей — сум і гнів...

Раз я пішов на подвір'я нашого сусіди. Його син, уже парубок, гарно ставився до мене, і я з ним по-дитячому дружив.

Я стояв у дворі, а він недалеко від мене розкрутив у себе над головою кийка, а він вирвався з його рук...

Я інстинктивно нахилив голову, і смерть страшно джикнула наді мною... А сусідня, з іншого боку, дівчинка Оксана чарувала мою маленьку душу своїм задуманим лицем і чорними бровами.

Я любив її.

Звичайно, моя любов була наївна і чиста, як роса на травах у зорі, як тьохкання соловейка в кущах, коли віє солодкий вітер світання.

Потім, коли я вже вчився в сільськогосподарській школі при Кам'янському зрошувальному участку, я часто зустрічав її, коли чергував на фермі, а вона там працювала, і потім мене чарувала її горда краса.

Але я їй нічого і не сказав.

XVI

У своїх родичів, Сидора Сосюри і його дружини, тьоті Галі, я ціле літо робив на гармані. За це я одержав на кінець літа пуд борошна.

Борошно я продав на базарі за 75 копійок і за ці гроші купив квиток на право навчання до нашої 2-класної Міністерської школи, в якій треба було вчитись п'ять років.

Але мене прийняли до третього відділення, а не до першого, бо батько мене підготував до нього, ще коли він учителював по селах Донбасу. Я став учнем.

І це для мене було таке щастя, таке щастя!

Коли нам задавали уроки, наприклад, по історії “отсюда — досюда”, а я читав далі. Мене цікавило, що далі... Взагалі, я дуже багато читав маленьким.

Я вже полюбив бронзові образи “Іліади”, “Одіссеї”¹, плакав над “Кубком” Шиллера², захоплювався Зейдлі-

цом³ і Уландом⁴ у перекладах Жуковського і Лермонтова, ну і, звичайно, заливав сльозами сторінки “Кобзаря” Шевченка.

Казки Пушкіна мене чарували, як і “Демон” Лермонтова, і це поряд із “Сищиком” і “Пещерою Лейхтвейса” та “Індейськими вождями”⁵...

Тільки ясно, що в моїй голові цієї мішанини, що я запоем ковтав, не було.

Мов якась чарівна рука все дбайливо і ніжно розкладала в моїй душі по полицках, а непотріб викидала, і моя душа все росла, росла, і її крила поволі обростали орлиним пір'ям, крила знань і фантазії.

У нас у школі раз на тиждень був спільний урок співів, які нам викладав (теорію і практику) завідувач школи Василь Мефодійович Крючко. На цьому уроці завжди були присутні учні 3-го, 4-го, 5-го відділень.

Ми часто співали патріотичних пісень, і особливо:

Гей, славяне! Еще наша
речь свободно льется,
пока наше верно сердце
для народа бьется!

Там, у цій пісні, є слова:

Пока люди все на свете
превратятся в гномов!

Василь Мефодійович спитав, звертаючись до учнів усіх трьох відділень (я тоді був у третьому):

— Кто мне скажет, что такое гномы?

Всі мовчали.

Тоді я підняв руку.

— Ну, Сосюра!

Я сказав:

— Карлики.

А вже в четвертому відділенні, коли Василь Мефодійович біля дошки довів другий випадок рівності трикутників, задаючи на урок на другий день, він раптом спитав:

— А кто мне сейчас докажет эту теорему?

Всі мовчали.

Тоді я простяг руку.

— Ну, Сосюра!

Я вийшов із-за парти і слово в слово, як Василь Мефодійович, довів теорему.

Він казав учням про мене: “Сосюра блистяще володеє літературним русским язиком, но он любить иногда задавать такие идиотские вопросы, что у меня просто уши вянут”.

А я дійсно іноді задавав йому запитання, тільки у Василя Мефодійовича вуха в’янули не від сорому за мене, а за себе. Бо він не міг відповісти на мої запитання, як колись моя мама, коли я п’ятирічним хлопчиком питав у неї: “Почему Бог создал человека таким непрочным?”

Вані вже не було. І я сам носив воду додому.

Але у нас не було бичовки.

Мені соромно просити бичовки у людей, і я зимою на льоду, що наплив і замерз од розливої води, в маминій теплій кофтині й великих на мене батькових чоботях стою біля колодязя і мовчки мерзну.

І от підходить гладка і рум’яна, тепло одягнена багатійка. Вона дивиться на мене і, співчутливо хитаючи головою, тягне воду й каже:

— Бідна дитинка! Як вона замерзла! Уже ручки й губенята посиніли!

Витягла воду й пішла.

А ось підходить бідна жінка.

Вона мовчки витягне води, спершу налле мені, а потім собі й піде, свята й повна саява для мого маленького дитячого серця, жінка-тружениця з великої літери.

А таких мільйони.

Потім уже, на фронтах громадянської війни, ми йдемо, після тифу, в обозі, худі, виснажені, жовті й голодні.

Йдемо через село.

А біля воріт стоять гладкі куркулихи й, склавши хрестом руки на своїх високих, повних сала й молока грудях, співчутливо хитають своїми свинячими головами.

А хліба дадуть?

— Давай білизну!

А де її візьмеш тоді, білизну, коли ми її давно проміняли на хліб.

А бідна жінка мовчки винесе нам з останнього буханку хліба, а то й нагодує кислим молоком із мамалигою.

Святі й прекрасні жінки нашого народу!

Вони мовчки робили своє святе діло.

А куркулихи не жінки нашого народу. То потвори без душі, які не мають ніякісінького права зватися людьми.

Василь Костянтинів, що потім, у війну, був добровільцем батальйонів смерті, мені подобався. Красивий, чорнобривий і хоробрий, він був дуже сильний і запальний.

Мені тільки не подобалось, що він такий жорстокий.

Я бачив, як Василь з волоськими хлопцями (сам він теж волох) убивали на глинищі біля Дінця собаку.

Вони це робили радісно і завзято, а Василь аж гарчав од насолоди, коли забивав ломакою гостру кістку собаці у залите кров'ю око...

І був ще на селі один Василь Костянтинів з могучим басом. Він з усієї сили бив себе кирпичиною в свої груди, що гули, як орган, і доісторичний крик його, мабуть, долітав од нашої хати до заводу. Він потім став червоногвардійцем і тримав себе героєм.

Ми часто купалися на Дінці, майже жили водяним життям.

Особливо ми любили купатися в гарячій воді, що текла з заводських труб під землею і виходила на береги Білої (що впадала в Дінець) і Дінця.

Нам подобалось із гарячої води (Біла, коли підходила до Дінця, ставала гарячою од гарячої води з заводу) запливати в холодні, зелені й швидкі води Дінця. Все тіло наше колело безліччю голок від раптового переходу од гарячого до холодного.

Дінець. Ріка мого золотого дитинства. Ти вічно в мені, в моїх золотих згадках про тебе, про солодке й гірке, що переснилося і одснилося моїм карим і сумним очам, душі моїй тривожній...

XVII

Ми йшли на гору од Дінця.

Юзефович, мій шкільний товариш, ішов останнім за мною із твердим, як залізо, сучком із держалном, виламаним із грубенької дошки.

Нечутно наблизившись до мене, він з усієї сили різонував мене тим сучком у ліву половину голови, за вухом.

Голова моя якось легко закрутилась, і я упав, ні, не упав, а земля сама до мене підлетіла, і чомусь з правого боку, як стіна... І я ліг на неї, як на теплу, уютну і м'яку подушку.

Я лежав, мабуть, недовго, бо не бачив, як тікав "бочонок".

— Чого ж ви стоїте? — крикнув я до хлопців, але всі розгублено мовчали, а Нестор, теж шкільний товариш, тільки знизав плечима.

Потім у школі, коли я узнав, звідки людина відчуває, що вона стоїть, сидить чи лежить, я зрозумів, що удар Юзефовича на мить порушив у мене рідину в полукружних каналах середнього вуха. Кістка черепа за вухом не тріснула, а трохи вгнулася і здавила слуховий нерв.

Я став глухим на ліве вухо, і з того часу у мене в лівій половині голови вічний шум, як розвіяний дзвін, який то слабне, то дужчає.

"Бочонка" я таки спіймав на тім же Дінці і важкими грудками засохлої землі загнав у капуста́ник.

Удари гулко гупали по ньому, а він, як хижа кішка, вишкіривши гострі зуби, стрибав по вогкій землі і ніяк не міг прорватися до мене крізь гнівний град грудок завбільшки з дитячу голову.

XVIII

Ми переходили через ярок, що біля кладовища, повз яке нам треба було йти.

Було ще темно, і сніг під нашими маленькими ногами так гостро і холодно скрипів...

Раптом до нас метнулися дві великі чорні тіні.

— Давай гроші!

Ми плачемо, не даємо, а вони, вищі за нас у півтора рази, здавили нас своїми важкими, залізними руками.

Той, що обшукував мене, сказав:

— Я всі не заберу.

Але він забрав усі мої нещасні мідяки, і я ніколи не забуду хижої куркульської руки в правій кишені моїх штанців, що розчепірила там пальці, а потім люто й переможно стиснулась в кулак з моїм нахристославленим гонораром.

Ну, ясно, що це були куркульські мордаті буцівки, бо діти бідних людей ніколи б на таке діло не пішли.

Наша сучка народила багато цуценят і здохла. Цуценятка були сліпенькі й безпорадно вовтузились біля мертвої матері, а потім почали подихати одне за одним.

Мені було важко дивитись на їх муки, і я взяв їх уже трьох (бо решта повмирала) в корзинку і поніс на кручу над Дінцем, щоб відтіля (круча була дуже висока) покидати їх униз, а вони долетять до землі і зразу повбиваються.

Дурний, я зовсім забув, що внизу було гнойовище!..

Була ніч, темна й жорстока ніч, коли я, маленький, під донецьким вітром, з городу вийшов на кручу.

Я поставив біля себе корзину і з плачем витяг із неї тепленьке цуценятко, що теж плакало й тикалось мокрим і холодним носиком мені в руку.

І в чорній вітряній тьмі я, з серцем, що розривалося од жалості, високо розмахнувся над головою цуценятком і шпугнув його вниз...

Воно десь там, у глухій тьмі, м'яко і страшно гупнулось об землю і почало кричати...

Я думав, що воно зразу вмре, а воно кричить...

Решти цуценяток я більше не кидав вниз, а схопив корзину з ними й побіг навкруги кручі на крики мого маленького братика...

XIX

Осінній ярмарок на вигоні за селом, море фарб і кольорів, вигуків, і все це райдужно рухається концентричними хвилями.

Пахне борщем і ковбасою, що тут же, під полотняними напиналами, їдять заклопотані люди.

Біля коней, що вихваляють чорні білозубі цигани, поважно ходять дядьки з виглядом знавців і цьвохкають

батіжками, що тримають за пужално. Їх жилаві й натру-
джені руки, руки степових богатирів. І тут же, в цьому
барвистому і різноголосому гомоні, грають у рулетку лю-
ди, забувши од звірячої жадоби навіть про епілептика,
що лежить під столом з рулеткою. Його щоки то кругло і
туго надимаються, він дихає страшно і важко, а над ним
його “ближні” гризуться, як вовки, за нещасні копійки,
забувши, що у них під ногами стогне і мучиться людина
в епілептичному припадку. Ми, хлопчики, часто крутили
на гроші балки каруселі, і од цього крутилися люди на
дерев'яному коні. А за це один раз задурно катались на
каруселі під мотив пісні:

Где-то ласточки песня слышна,
ветерочек траву чуть колышет.

А з балаганів повибігали “на раут” мандрівні артисти
і закликають публіку.

Хазяїн звіринця на очах у всіх встромляє в рот сли-
зку й холодну голову удава, строката ліана якого обви-
лась йому круг шиї, пояса і звивисто збігає до ніг.

Я купив за п'ятак квиток і зайшов у звіринець. Мені
було 12—13 літ, а я зарані, не глянувши на напис, узна-
вав кожного дикого бранця, моїх давніх знайомих по
Майн Ріду¹ і Густаву Емару².

Особливо мені сподобались мавпи і мавпенята, що,
незважаючи на присутність публіки, меланхолійно за-
ймалися пристойними і непристойними справами.

Був пізній вечір, коли я, покинувши звіринця, по-
вертався до своєї рідної хворостянки, що ще й досі мені
сниться, хоч мені вже майже шістьдесят два роки.

Я навчився ходити на руках, як ярмаркові гімнасти.

Спочатку це довго не виходило, і я часто звозив до
крові собі вилиці й щоки об землю.

Але я уперто продовжував і таки навчився. Тоді не
було на селі інструкторів фізкультури. Я не знав міри і
зводив важкі каменюки на витягненій руці, а особливо
коли ходив на руках, то неправильно дихав, власне, зо-
всім затримував дихання. А потім, бо мені набридло
ждать, поки одхлине кров од голови, підстрибував і всім

втягненим тілом бився об землю підошвами, від чого весь стрясався, як од грому... І це не раз і не два...

І от одного разу, коли я читав дідусеві “Вершника без голови”³ (сам я був без голови з тим стрибанням і ходінням на руках!), у мене в серці щось порвалося, неначе лопнула туго натягнена нитка... Я захлинувся... і продовжував далі читати. Через небагато днів, якось прийшовши із школи, я потягнувся до полиці з книжками, що була прибита на стіні вище моєї голови, і відчув, так страшно відчув, що все мені в грудях поповзло вниз... І весь я, як пучок туго натягнених струн, почав надиматися усе дужче і дужче і, не витримавши цієї музи, з плачем вибіг на вулицю і, підіймаючи руки до зоряного неба, ненавмисно торкнувся серця... Воно билося швидко-швидко.

Я пішов до Трохима Івановича, нашого вічно молодого, з гігантським досвідом фельдшера, що міг дати сто очків наперед першому-ліпшому докторові з дипломом, хоч він і без диплома.

Він вислухав моє серце і сказав:

— Что же ты так поздно пришел? У тебя больное сердце.

XX

На горі заводський посьолок, а під горою содовий завод і наше село. Вузька і каламутна річка Біла одрізняє нас од заводу. Вона тече в Дінець, що срібним поясом лине повз димний гай заводських труб і замріяних селянських хатин. А за заводом станція. Залізниця лежить під горою, золотою підковою протинає село і зникає за синіми вітряками. А по ній вічно дзвонять і хитаються червоні змії поїздів, і видно, як під колесами, на стиках, ритмічно вгинаються рейки і шпали.

Ми чіпляємось на ходу, і за нами ганяються кондуктори.

Багато хлопчиків лишило свої голови і ноги на кривавих і димних рейках нашої залізниці...

Але це не спиняло інших. І було героїзмом зіскочити з потяга, що скажено мчить з гори до заводу, або лягти між рейками і шпалами, а над тобою громово пролітає

потяг і смертно дзвенить ланцюгами... Його вже нема, десь далеко цокотять його колеса, а ти не підводиш голови... Все здається, що потяг летить над тобою, і повна грому твоя душа...

А спробуйте ви пройти по одній рейці од будки до будки або стрибнути з високої верби в Дінець, ударитись головою об затоплений човен і лишитись живим...

Вічно дзвонить завод, кричать паровози, шумить за Дінцем ліс і летять у димній синяві вагончики за Дінець і на далекі шахти.

А вночі, коли вийдеш на гору, далеко внизу ти побачиш, мов яркий діамант, повний гулу й електрики завод і смутні каганці села. Це наше село Третя Рота. Як я люблю тебе, моє бідне замурзане село з вузькими вікнами й долівками з глини, рушниками й вродливими дівчатами!.. Твої пісні, й гармоні, й парубків... Такі села є тільки в тебе, моя могутня Україно, мій цвіте чарівний і ніжний! Моє дихання й очі снуть тобою... Твій синій вітер і золоті вечірні верби, твої місячні ночі у дзвоні солов'їв і поцілунків, з довгими тінями яворів...

Третя Рота...

Співає телефон у полях, і по стовбовій дорозі летять авто, а в них сидять люди, в шубах і синіх окулярах. Обдерті й замурзані, ми вибігаємо дивитись на них, за ними женуться наші крики й собаки... Авто хрипко і страшно кричить, і од його крику коні злякано несуть дядків у бідних свитинах, з суворими і засмаглими лицами під золотими брилями...

Це — мої дядьки, це — моя Україна...

Яке щастя, що я — українець, що я син моєї прекрасної і трагічної нації!

XXI

В кінці Красної вулиці, біля волоха Ариффея й пивної Гавриленка, громада збудувала маленьку, неогороджену хворостянку бабі Цибульчисі, за землю.

Вона, як догоріла свічка, вічно лежала на печі, відкіля виглядало її зморшене, як віск і земля, лице.

Люди приносили їй окрайці хліба й воду.

Одного разу вода лишилася невипитою й хліб нез'їденим. На печі лежало маленьке й висохле тіло з запалими й плескатими очима й загостреним смертю носом.

Чужі люди обмили й поховали самотню і неогорожену любов'ю, як тином її хворостянка, бабусю.

Ми стали жити в цій хворостянці. Нас було десять душ: батько, мати й вісім душ дітей — три хлопці і п'ять дівчат.

Колись ми гарно жили, але батько дуже любив горілку, — і ми стали жити погано. Мати вічно бігала за ним, щоб він не пропив грошей, — і ми росли, як трава, в бруді й сонці — вічно голодні й немиті.

Обдерті, ми покотом спали на своїй одежі, у сні мочилися на ній і жили, як мавпи...

Вночі приходив вічно п'яний батько, і хату заливав горілочаний дух, і плач, і лайки матері... А батько в тумані алкоголю не бачив нічого і на голодні докори матері відповідав:

— Бог дасть день, Бог дасть пищу.

У нього було вузьке татарське лице, опуклі карі очі, орлиний ніс з чулими й тонкими ніздзями, довгі козацькі вуса і безвольне ніжне підборіддя, бороди не було, а під нижньою яркою і повною губою ріс кушик волосся — буланжа. Пальці в нього були жовті від махорки, і задумані очі завжди дивились униз.

Він ходив трохи зігнуто, в чоботях і сорочці, підперезаний мотузком, любив співати сумних українських пісень і писав вірші. Говорив він російською мовою. Це був феномен і жертва того часу. Він п'яти років став школярем і на колінах у вчителя рішав завдання. Потім, у штейгерській школі, він, першокласник, готував до випуску своїх товаришів, третьокласників. Тоді він був тонким юнаком з натхненними світлими очима.

Як тяжко пригадувати ці дні, коли за вікнами стогне завірюха, кричать авто і в димі міських цигарок, крізь сльози споминів, мерехтить смугляве личико задуманого хлопчика на дерев'яних коньках, закручених цурками й мотузками...

Мені вже тридцять років, у мене два сини, і один страшно подібний до мене. Я дивлюсь на нього, на його

рученнята й капризні губи... і непереможно встає бажання ще раз прожити, хоч у споминах, своє життя над золотим Дінцем, у шумі тихих верб і осик, у янтарному цвіті акацій і дзвонах, церковних дзвонах, тепер чужих, а колись таких містичних і рідних.

О моя Третя Рота... Твій вітер тепло й ласкаво б'є в моє лице, я плачу від любові й музики, що не вернувся до твоїх кривеньких тинів, далеких яблунь і моєї молодості.

Моя смуглява й темноока мати варить борщ і проkliнає свою долю. Ми, замурзані і обдерті, бігаємо круг неї, нам хочеться їсти, ми з ранку нічого не їли і, щоб не так хотілося їсти, довго спали... Та це не помагає, і ми мордуємо матір своїми голодними криками. А вона, заклопотана, у брудній спідниці, б'є нас, худеньких своїх катів, і витирає полою злі сльози.

Ми рано навчилися знати все. П'яні сцени, повні плачу й лайки, зробили нас нервовими і вразливими старичками з не по літах розумними й печальними очима.

Кругом жили щасливі люди. Сусідські діти були гарно одягнені, купували на ярмарках ляльки, цукерки, і вони весело дивилися на світ. А ми, в бруді й холоді, були подібні до картоплі, що блідо цвіте в темних і холодних погребках.

А поруч, у пивній, під ногами п'яних робітників гриміла підлога і одчайдушний голос виводив:

Получил получку я,
веселись, душа моя.
Веселись, душа и тело,
вся получка пролетела.

Пиво й сльози лилися рікою, і золотою рікою пливли у безвість смутні огні над селом і над димом заводу. І крізь дим вони здавалися очима печальних матерів, що плачуть над пропащою долею своїх дітей.

Ранками владно кричав гудок на заводі, йому хрипко відповідали гудки на шахтах, і сірою низкою тяглися робітники з клунками своєю вічною дорогою. А ми, дітвори, зимою грали в ковінки, розбивали носи на сковзал-

ках, весною пускали в мутних ручаях качки з окуги, літом цілі дні проводили на Дінці, а восени рвали багрянний і солодкий глід у золотих балках над “чавункою”.

Іноді повз вікон гриміло весілля, і розліталася холодна осіння грязь під ногами жінок, що зухвало танцювали, тримаючи в одній руці завітчану курку. Попереду завжди йшов гармоніст, кучерявий і п'яний, за ним ішли бояри, перев'язані рушниками, й молоді. Бігла дітвора і в грязі боролась за конфети, що їм щедро розкидали родичі молодих.

А іноді пропливали похоронні юрби з попом у золотих ризах, ридав хор і голосили ті, що йшли за гробом. А з ними завжди йшов Лук'ян-дурачок, який не пропускав ніколи жодних похорон. Зачувши дзвони по мертвому, він кидав роботу й несамовито біг провести ще одного гостя в царство тишини. Чомусь він любив збирати хрестики, видурював їх у дітей, а то й просто зривав з шиї разом із шнурком. До кожного він приставав з своїм нудним і вічним:

— Дай х'єстика.

Маленький і кремезний, з жилавими босими ногами й затуманеними божевіллям очима, він тихо й покірно йшов за траурним походом.

А ночами на цвинтарі можна було чути ридання другого дурачка, високого Ананія. Щоночі він ходив на могилу своєї матері, й далеко по глухих вулицях скорботно й монотонно лунало:

— Ой мамо, мамо...

Худий і тонкий, він ходив по селу і щось бурмотів про смерть і пожари. Його мутні очі завжди дивились трохи вгору, і гостра руда борода сумно хиталась під незрозуміле бурмотіння.

Ларька й Федька Горошенята ходили зі мною на смітники заводського магазину. Цілими днями копались у бруді, шукаючи солодких ягідок і кольорових папірців. Нам тільки снилося прекрасне життя інших, що не мріють про м'ясо й гарну одягу. У них і ляльки, і теплі кімнати, вони щоранку п'ють молоко з солодкими булочками, а ми, як цуценята, копаємось у багні й чужих недоїдках.

Я страшенно полюбив книжки. Вони мені давали той світ, у якому одмовила доля. Я плакав з капітаном Немо на підводному човні, був в'язнем на повітряному кораблі божевільного вченого, ганявся за злочинцями з Натом Пінкертоном¹, був під землею і в зоряних світах, полював на індіанців на далекому заході і в тропічних лісах гойдався на ліанах над мутними водами, повними алігаторів і невідомих тварин. У нас не було книжок, і я просив їх у знайомих, а то й зовсім чужих людей, яких я зустрічав на вулиці й питав:

— Дядя! У вас нет сыщикова?

Одні сміялись з мене й проганяли, а другі звертали на мене увагу, і я годинами на жорстокому морозі стояв біля їх воріт (соромився зайти до хати), поки вони вийдуть, щоб перемінити книжку.

Але вредні діти бруднили й рвали книжки так, що не можна було їх повернути, і тоді хлопці мене за це били. Вони мене били на кожній вулиці, так що мені не можна було нікуди й піти. Пам'ятаю, була холера, і я надійно думав:

— Хоч би вже вони всі повмирали. Тоді б мене ніхто не бив.

І раз один парубок, що я не повернув йому книжок, спіймав мене з хлопцями на Дінці. Втекти я не міг і покірно спинився перед мордатим велетнем з кулаками в мою голову.

— Ну, чортове цуценья, тепер держись. Я тобі покажу, як не повертати чужих книжок.

І він замахнувся наді мною страшним волохатим кулаком.

Але я одскочив убік і почав гаряче переконувати його, що мене не треба бити, що не винний я, маючи таких вредних братів і сестер, що рвуть чужі книжки. Я дуже люблю їх, вони для мене краще всього, вони для мене все життя, й мене не можна бити.

Мені було ж дванадцять років, але я так натхненно й переконуюче говорив і, як крем'яшками, грав чужоземними словами, я говорив так палко, що парубок тільки здивовано розводив руками:

— От так голова... От голова...

А я, смуглявий горобець, стояв перед ним і чекав на свою долю.

Тут же був один хлопець, що мовчки слухав нас. І, коли я замовк, він, блідий од гніву, підійшов до мого ката, взяв його за петельки так, що той почорнів од спиненої крові, і вдарив його всім тілом об тин:

— Доки ти будеш мучити цю дитину?

Хлопці їх розняли. Але цей парубок більше мене не чіпав. Він навіть запросив мене до себе і дав ще книжок.

Літом я тікав у поле і в траві, що пахучо шуміла наді мною, забував над книжкою все в чарах нових світів і пригод.

Про мою любов до книжок узнав завідуючий заводської бібліотеки Сергій Лукич Зубів і почав давати мені даром читати книжки. Як сон були мені Третя Рота й порожній живіт. Книжки замінили мені товаришів і ласку матері, вони влили нові барви в мою душу, і вона зацвіла ярко і любовно під сяйвом звільненої думки. Вони дали мені крила й майбутнє, розкрили мені огненні простори, повні золота й крові... Краса й сила відкрили мені своє лице і обійми. А коли я вперше побачив живі картини в кіно, де на тлі чарівної музики проходило перед очима те, що треба викликати силою уяви, коли читаєш книжку, я так намозолив очі господині ілюзіону, що вона дозволила мені безплатно ходити на картини. Звичайно, моїми улюбленими були Аста Нільсен² і Максимов³. Макс Ліндер⁴ доводив мене до судорог у животі.

І от почала рости тоска. В кіно я ще дужче відчував те розкішне життя, яким живуть інші, вибрані, щасливі, яким я ніколи не буду жити, до якого ніколи мені не долетіти, хоч у мене й є крила, але крила фантазії, на яких справді не можна злетіти навіть на стріху нашої хворостянки.

І, коли бархатні акорди невідомої музики заливають темний зал ілюзіону, я плачу незадоволеними й колючими сльозами так, що від них стає мокре підборіддя й мої дитячі губи. Як птиця з поламаними крилами вовтузиться у власній крові й ніколи-ніколи не полетить у сині й чудесні світи, так і я, маленька й нещасна точка в безжальному й жадному світі, сидів у темній залі і плакав над загубленою радістю.

На шумних ярмарках ми з Федькою Горохом крали житняки й яблука. Там, де кричать: “И так — питак, и на выбор питак”, я нахилився над рядом і робив вигляд, що вибираю, а сам крізь розставлені ноги (коли крамар обернеться) подавав Федьці, що стояв позад мене, украдену ляльку і тихо одходив.

Але потім я кинув красти, бо в цьому не бачив ніякої радості, крім перспективи ходити з одбитими печінками.

Я дуже любив собак, кішок і коней.

Одного разу хлопці спіймали сучку, що водила тічок по городах, прив'язали її до тину і почали вбивати. Били вони її тоненькими дубцями і тільки мучили її. І я, повний невимовної сили, весь у сльозах, розігнав хлопців, од'язав бідну собачку і пустив її на волю.

Я любив ходити на гнойовище над Дінцем, куди приходили подихати коні. Вони рідко й хрипко зітхали, судорожно сіпали ногами, їм смертно тремтіла облізла й мокра шкіра, і вони довго і тоскно простягали шию в синяву й світло до холодних осінніх зір.

А потім з них здирали шкіру, і собаки й галки робили своє діло на їх димних од крові тілах.

XXII

Вчитель Василь Мефодійович Крючко, з добрим теплим лицем і задушевним голосом, був особливим вчителем. Він горів своєю роботою, любив нас, як своїх дітей, а ми за це неможливо шуміли й на перервах підіймали такий пил, що лице Василя Мефодійовича плавало в ньому, наче одірване від тулуба, і скорбно кахикало, дивлячись на нас докірливими й мутними очима.

Він ніколи не бив нас і тільки раз боляче сіпнув мене за вухо, коли я об фанерну перегородку до вчительської вдарив свого товариша. Спокійно і терпляче робив він своє непомітне й велике діло. До кожного він підходив індивідуально і різними чарівними ключами одмикав наші душі.

Я був першим учнем, хоч і ніколи не вчив уроків. Просто така в мене була пам'ять.

В одному класі зі мною вчилася дівчинка Ліза, вона давала мені пиріжки і довго дивилася на мене, наче хотіла щось сказати і ніяк не могла.

А я по темних кутках плакав од муки, що не можу сказати їй, як я її люблю, що лице її, в райдузі золотого волосся, з синіми й печальними очима, щоночі мені сниться, що цілі дні ходжу як у сні, повний нею.

І в світанковім трепеті моєї закоханої душі звучало:

Милая, знаєш ли, внонь
видел тебя я во сне.
В сердце проснулась любовь,
ты улыбалась мне.
Где-то, в далеких лугах,
ветер вздохнул обо мне...
Степь почивала в слезах,
ты размечталась во сне...
Ты улыбалась, любя,
помня о нашей весне...
Благословляя тебя,
был я весь день как во сне.

А. Бельй¹

Була весна, і ми з Лізою пішли за станцію готуватися до іспитів. Звичайно, в підручники ми й не заглядали, але я ніяк не міг сказати Лізі про любов. Я тільки незграбно йшов за нею, дивився на неї як на святу і молився на її золоту потилицю. Од неї віяло таким щастям і ароматом, що я захлинався, коли говорив, відчував, що кров розірве моє лице, але не міг сказати їй про свою таємницю. Ми ходили у світлі й шумі, я дивився на її ніжні рухи, як вона томно повертала своє лице й поправляла непокірне волосся, що вітер жартівливо розгортав на її рожевих і [голубих] скронях.

Коли ми поверталися в село, хлопці кричали мені:

— Куди це ти її водив?..

Ліза відповідала:

— Не он, а я его водила.

І дійсно, я спотикався і йшов за нею з блаженними, повними сліз очима, мені хотілося, щоб ніколи не було села і цих противних хлопців, щоб я вічно йшов за Лізою, дивився на її ніжні рухи й молився на її золоту потилицю. Моя любов була як квітка в росі, що п'яно хитається в янтарному полі, й молиться на зорю, і плаче багряними сльозами зорі од щастя.

Моя душа подібна була до амфори, і я обережно ходив, щоб не розплескати своєї радості.

Була якась насолода в тому, що я мовчу, хоч і знав я, як щасливо засіяють сині й кохані очі, бо часто, коли ми бавились, ми, мов навмисне, притулялись одне до одного і з розширеними очима, бліді й щасливі, слухали тепло й жагу наших тіл.

Тільки тепер я від Лізиної подруги узнав, що вона мене любила.

За вікном синя вечірня печаль, і заплакане лице моєї молодості дивиться в шибки... Між нами тільки скло... Ось я встану, візьму Лізу за тремтячу руку і скажу їй про свою любов, загляну в бліде, восторжене лице, і мої губи відчують солоне тепло щасливих сліз... Я глибоко вдихатиму дороге дихання... і питиму з заплаканих вій сльози — росу першої любові.

Та не скло між мною і моєю молодістю, а довгі огненні роки, повні любові й смерті. Іноді образи встають перед мене і прокляте марево їх затуляє од мене сині й далекі очі моєї першої любові.

Дзвонить годинник, одбиває хвилини, що вже ніколи не повернуться, чорні вказівки не покрутяться назад крізь кров і сніг мого минулого, щоб наблизити до мене розширені й кохані очі.

За вікном риплять кроки перехожих, і плаче моя молодість.

XXIII

Пухка й срібна зима в холоді багряних зір і далекого сонця рипіла на вулицях Третьої Роти, коли ми з батьком їхали шукати щастя на Полтавщину. Недалеко від Черкас, біля містечка Мошни, в сосновому бору жив наш родич Микола Уваров. Він був лісовим інженером, і батько хотів знайти в нього працю.

Недалеко від Черкас нас висадили з вагона, бо ми їхали “зайцями”. Була ніч. Стомлений батько ліг і заснув біля станційного буфету, прямо на паркеті. До нього підійшов жандармський офіцер і носком блискучого чобота вдарив його в бік.

— Вставай!

Батько встав. Лице йому налилося кров'ю від несподіваної образи.

— Вы должны вежливо сказать, что здесь спать нельзя. Но как вы смеете бить человека ногою в бок? Неужели вы только для этого получили образование и считаетесь интеллигентным человеком?

І марно йому офіціант злякано шепотів на вухо, що “он тебя засадит в тюрьму”, батько не звернув на це уваги і так одчитав жандарма, що той почав вибачатись, купив нам квитка до Черкас і на прощання гаряче тиснув батькові руку.

З Черкас ми йшли шумним бором тридцять верст до Уварова.

І, коли ми ввійшли у великий білий будинок, Уваров, високий, стрункий і чорнявий, закричав на батька:

— Ты чего здесь?

— Я — муж Антонины Дмитриевны Локотош.

Лице Уварова одразу стало привітним, і він простягнув батькові руку.

Я попав у дійсний рай. Море книжок і цукерок. Діти Уварова були, як квіти, безжурні й щасливі. У них був репетитор, розкішні кімнати й багато розваг. Вони грали на піаніно, грали в шахи і вчили мене танцювати. Але я був незграбний і ніяковий. Я тільки читав і марив.

Ми ходили на полювання, каталися на коньках, і мені здавалося, що це я сню солодким і дивним сном. Що ось я вигляну з-під одіяла і почую голодний плач братів і лайки матері, що буде холодно вдягатися, і в за-порошені вікна гляне вороже сонце, і блакитні шибки заллються шумом нового голодного дня.

Батькові стало скучно жити в лісі, і знову знайомі труби нашого заводу задиміли наді мною.

Знову потяглись кошмарні ночі, повні докорів матері, горілчаного духу і голодних сліз у душній і тісній хворостянці.

Я почав ходити на щєбінь.

Ще не сходило сонце, і замість гудків співали півні, й холодна зоря тільки займалася над селом, як мати будила мене, і я йшов туди, де над “чавункою” і гулом

поїздів гриміло каміння під ударами сотень молотків, де нам видавали на сніданок іржаві оселедці і важка тачка з камінням натирала мої руки до кривавих пухирів.

На щербені робило багато дівчат, і часто після роботи, під холодними зорями, в шумі трав і молодої крові, вони кликали мене ночувати в половниках, повних золотої соломи й місячного проміння.

До ранку ми вовтузились і нарешті засинали з блідими й стомленими обличчями й схрещеними ногами.

А потім знову гриміло каміння, в пилу метушилися наші химерні тіні, а повз каменярень пролітали поїзди, і я замріяно дивився на дівчат, що в шумних вагонах з піснями пролітали мимо і кричали мені:

— Чорнявий, поїдем з нами.

Червонощокі й чорнобриві, з неначе налитими сонцем рожевими литками, вишневогубі, вони димно летіли вдаль, і їх повні голоси нагадували мені про рум'яні степи, привітний шум гаїв і кохання під зоряним оксамитом неба. Часто я не витримував важкої і монотонної праці, кидав її і йшов до своїх книжок і мрій. А мене хлопці проводжали маршем, б'ючи молотками в лопати й цеберки.

Вечорами в заводському садку грав оркестр, і ми ходили туди на гуляння, ковтали пил і залицялися до дівчат на головній алеї.

Та мені не подобалося без толку ходити в пилу і дивитися на одні й ті ж лиця. Я йшов на станцію, де шум верб над Дінцем говорив мені більш, ніж роблено веселі обличчя в садку, що нагадували мені недокурок, і обридлі розмови про давно обридлі речі.

Позаду гримів залитий електрикою завод, і огні зір зливалися з його огнями. А наді мною мрійно хиталися верби, і місяць чіпляв на їх вітах срібне павутиння.

На середині Дінця одиноко чорніли човни з закоханими парочками, смутно долітав дзвін гітари і поцілунків. Або гармонія ридала й жалілася над спокійним свічадом ріки.

На тім боці шумів і хитався ліс, і теплі далекі зірничі мерехтіли над ним.

Ясно й щасливо було над рікою. Дивитись би так без кінця й краю на ізумруди далеких зір у воді й на небі і відчувати себе щасливою часткою яркого й коханого світу.

А потім я йшов на печальний каганець у вікні нашої хворостянки і до ранку сидів у сінях над книжкою, де пригоди й любов у середньовічних містах або в жагучих пустелях Африки брали мене в свій чарівний полон, і дійсність химерно перепліталася з мріями так, що мені здавалося сном моє дійсне життя, що я зовсім не в хворостянці, а в розкішному палаці володарів Індії або в шумі тайги шукаю скарби невідомого народу.

XXIV

Сашко Гавриленко торгував у пивній і часто на лавочці розповідав мені про бахмутських повій, викидайлів і бандерш, про веселі гулянки, “котів”, артисток і вино, що ллється рікою у дзвоні чарок в далеких золотих містах.

Я йому грав на гітарі й писав любовні листи до волошок. Він не міг ходити, і в нього були милиці. Вся сила з ніг перейшла йому до рук, і ніхто не міг вирватись із жахних обценьків його пальців.

В теплі янтарні вечори він плакав і співав про зрадливе життя й циганок, про зорі над тихим Доном, буйну козацьку волю і сльози дівчини, що “полюбила козаченька, при місяці стоя”. І якось не в’язалось його цвіркання крізь зуби, розмови про доми розпусти і вульгарні частушки з невимовним сумом його нахиленого обличчя і сльозами, що тоскно котилися по його щоках і падали на брудну, залиту пивом підлогу.

Після роботи до пивної збиралися хлопці, і знову гриміла підлога під буйними молодими ногами.

Потім хлопці билися за дівчат коляками з тинів і кизловими палками, провалювали один одному голови, ламали ребра і пороли животи ножами.

Животи зашивали, засихали рани на головах, зросталися ребра, і недавні вороги, неначе нічого не було, знову пили вічні могоричі, цілувались і п’яно запевняли один одного в вічній дружбі.

Був там Юхим Кричун, високий, русявий і довгорукий, з синіми наївними очима й дитячою усмішкою немов намальованих повнокровних губ. Його наїхала узвозна вагонетка в кар’єрі і майже розплескала його. Він

вийшов з лікарні косим і подібним до конверта, такий він був плескатий і тонкий.

Та скоро він зовсім одужав і перестав косити очима.

Одного разу йому дуже хотілося курити. Саме Гавриленко кинув великого недокурка, і його хотів схопити Заяць, якому теж дуже хотілося курити. Та не встиг він добігти, як недокурочок опинився в довгій руці Юхима.

— Віддай.

— Одскоч.

І Юхим почав щасливо, з насолодою засмагатися.

Розлютований Заяць хотів видерти недокурочок із залізних рук синьоокого велетня, але йому не пощастило, і він почав бити Юхима. Та це все одно що бити в залізний мур. Юхим навіть і не поворухнувся. Він спокійно стояв і курив, доки Заяць не захекався. Тоді він плюнув на огонь недокурка і роздавив його ногою.

— Ну, а тепер я покажу, як у нас б'ють.

Дивлюсь, а його кулак уже гуде біля нашої хати. Він ударив бідного Зайця тільки один раз, і той опинився на землі з повним ротом крові й вибитих зубів.

Його одливали водою.

Та Кричун був дитиною в порівнянні з Серьогою Дюжкою, Дюжкою, якого боялося все село.

Коли він бився, так не висмикував коляк з тинів, а схопить тин — і нема тину, схопить ворота — і нема воріт. А коли він зіб'є ворога з ніг, то бере його обома руками за штани й піджак і б'є об землю.

Раз я іду по "чавунці". Дивлюсь, а біля будки багато людей. Підходжу ближче, і, о жах, наш непереможний Серьога лежить весь мокрий і побитий. Він був п'яний, і один чоловік збив його з ніг кизиловою палкою.

У Серьоги було два брати. Вони робили на заводі і були по сажню зросту. Вони вночі прийшли до хати того, що побив Серьогу, і почали його викликати.

Це був чоловік хоробрий і винахідливий. Він узяв велику макітру і, тримаючи її перед лицем, одчинив двері. Від граду каміння від макітри в його руках лишилося тільки денце.

Старий Гавриленко робив у кар'єрі і дуже любив випивати. Він часто танцював під акомпанемент своєї гіта-

ри доти, доки мої пальці одмовлялися торкатися струн, і завжди перетанцював мене.

Наш сусід, волох Арифей, посварився з ним, але він був слабосильний і помстився Гавриленкові так.

Була пізня осінь, і надворі стояли великі калюжі.

Гавриленко просить у Арифєя четвертак на горілку, але той згодився поставити півпляшки, коли Гавриленко скупається в калюжі.

І Гавриленко згодився.

Він пішов і сів до пояса в калюжу.

Арифей стоїть на сухому, танцює од радості й кричить:

— Пірнай з головою.

Гавриленко пірнув.

— Пірнай ще.

Тричі кричав Арифей, і тричі пірнав у калюжу старий Гавриленко. Так помстився Арифей.

А Гавриленко випив і другого дня, мов нічого не було, пішов ламати крейду.

XXV

Дядько Кирило Науменко, чоловік моєї тітки Гаши Холоденко, моєї тітки в третіх, був спокійний і мовчазний труженник. Він багато років працював на заводі, але мав і клаптик землі. Наймитів у нього не було. Замість них, фактично як наймити, день і ніч працювали його сини Ягор і Улян.

Улян вічно щось майстрував на подвір'ї або в хаті, і я ніколи не бачив, щоб його руки не були чимось зайняті.

Такий був і Ягор.

Він прекрасно, з солов'їно-мрійним захватом співав: "По синим волнам океана" Зейдліца в геніальному перекладі Лермонтова (або, здається, Гете в перекладі невідомого автора):

Оружьем на солнце сверкая,
под звуки лихих трубачей,
по улицам пыль поднимая,
проходил полк гусар-усачей.

У нього була повна скриня книжок, які я всі перечитав.

Він був добрий і задушевний. Не одмовляв мені в них.
Особливо мені сподобалась одна книжка про розбійників і їхня пісня:

Я твой, когда заря востока
моря златит.
Я твой, когда сапфир потока
луна сребрит.
Я твой... (тут я не пам'ятаю все)
когда пришлец блуждает
в горах у сивім тумані...

І кінець:

И в хоре звезд рубиновых мелькает
мне образ твой.

Дивно, що пісня “Оружьем на солнце сверкая”:

А там, чуть подняв занавеску,
чьих-то пара голубеньких глаз... —

що співав Ягор, і кінець пісні розбійників були духовним поштовхом для шукань мого юнацького серця, коли я закохався втретє, уже не в сірі і карі, а в голубі очі і так само уявляв їх, як той розбійник у горах, коли в морі зір за розсуненими моєю уявою стінами й стелею казарми її обличчя широкє, як небо, нахилилося наді мною і теплі й рідні губи до фізичного відчуття притулялися до моїх гарячих і жадібних губ...

XXVI

Був липень 1914 року...

Біля прохідної конторки стояло багато людей і тривожно дивилися на відозви з чорними великими літерами.

Німеччина оголосила нам війну.

Потім була загальна мобілізація, закрили казьонки й по вулицях ходили маніфестації з портретами царя і оркестром, яким керував австрієць з блідим і печальним лицем.

Тужливі сцени проводів на фронт, станція, повна ридань і пісень, останні дзвінки й не останні сльози...

Урочисто ходили поліцаї, всі в чорному, з медалями на грудях.

Я ще малим, коли дивився на них, так усе почував себе в чомусь винним і боявся дивитися їм у вічі.

Однієї ночі я йду по вулиці од заводу і насвистую якусь пісню. Підходить поліцай і каже:

— Не свисти.

— Що ж тут такого, що я свистю?

— А может, ты кого вызываешь.

Я перестав свистіти.

Важко ходили ці ворони в срібних медалях по перону, залитому сльозами матерів, крутили свої довгі вуса і, як коти, поглядали на осиротілих солдаток.

А десь шуміли поїзди, повні людей у сірих шинелях, одірваних од звичайної праці, з холодними дулами гармат на площадках і мчали на далекі смертельні поля.

Я поступив в агрономічну школу біля станції Яма. Зимом ми вчилися, а літом робили в полі й економії.

Я був стипендіатом.

В мареві споминів встає обличчя Сергія Васильовича Смирнова, що викладав нам російську мову. Він, сухий і розумний, усе приходив до нас, коли ми вчили уроки, спостерігав і записував. З ним же в довгі зимові ночі ми співали пісень і російських, і наших.

Ось пливають обличчя товаришів з затуманеними піснею зіницями, а вона летить в холодному класі, й нам тепло-тепло...

Україно моя мила,
краю пам'ятливий.
Там любив я дівчиноньку,
там я був шасливий...

І мені здається, що я вже багато пережив і десь на чужині згадую мій край, мою далеку Україну, печальні карі очі покинутої дівчини, і я в'яну од журби з повними сліз гарячими очима...

А то лечу я “Вниз по Волге-реке, с Нижня Новгорода” на “стружке, на снаряженном”, де “сорок два молодца удалых сидят”. Всі веселі, з буйно заломленими шапками, в яркій одежі, в срібній і золотій зброї. Тільки

я один сумую... За ким?.. “Стружок” летить, і десь на синіх хвилях могутньої ріки чекають смерть і слава, десь криваві й жадні губи персіянки притиснуться до моїх, але ж чи повернусь я до русих кіс і синіх очей єдиної, що там десь чекає свого “буйна молодця”?.. А пісня летить, і хитається ріка, шумлять стародавні ліси, й кривавий місяць зажурено пливе над ними...

Це — пісня.

А товариші...

Ось розбишакуватий Альохін наливає чорнила на зошит Кривсунові:

— Докажи, що це я тобі налив чорнила.

Ми всі сміємось. А Кривсун, високий і кучерявий, тупо дивиться на Альохіна і мовчить.

Він був не тільки дурний, але й скупий. Од батька, лісовика, він привозив повну скриньку сала. Скринька була чимала й не влазила до загальної шафи з відділами для кожного. Й він замикав її на великий замок. По кутках, щоб ніхто не бачив, він наминав своє сало, а ми голодними вовками дивилися на його слизькі губи й ситі очі.

Ми порішили без згоди Кривсуна забрати його сало. Але ніяк не могли одімкнути замок. Скринька була на третьому поверсі, й ми у відчинене вікно просто скинули її на землю. Вона розбилась, і ми забрали сало.

Кривсун мовчки дивився, як Альохін їв його сало. Альохін навіть говорив йому про це:

— Докажи, що я їм твоє сало.

Де ти зараз, мій кучерявий дурнику? Чи порозумнішав ти, чи, може, твоє тіло в довгій кавалерійській шинелі навіки занесли сніги нашої великої революції?

Ось залізнурукій Гнатко з чорним, аж синім, волоссям і кам'яними рисами лица. Він дуже боляче б'є мене, щоб я не матюкався, і ми з ним ходимо на кухню ночувати до дівчат.

Ось білявий і ніжний Вася Демський у рудому й бідному піджаку розчісує пальцями своє волосся. Кажуть, його дуже любила дочка поміщика, а він не любив її і одружився на простій дівчині з економії.

Бурдун Даня, чорнявий, з рисами індіана, тягне мене по кутках і таємно бурмоче:

— Думал ли ты, Володя, о бедном народе? Как нам помочь бедному народу?..

І його темні й гарячі очі наливалися сльозами од великої муки й любові. Його брат, революціонер, сидів у в'язниці, і Даня горів його огнем.

В селі Званівці жила моя бабуся, і я в неї проводив канікули. Вона була релігійна фанатичка і мала на мене великий вплив.

Ще малим вона водила мене до церкви. Над головами селян тремтіло марево од їх дихання, пахло ладаном, холодом і свічками. Я любив дивитися на стрункі ноги янголів, обличчя святих і сині горизонти за ними. Тільки мені неприємно було молитися Богові й почувати себе його рабом. Він тяжко давив мою душу і ніколи щиро й повно не захоплював мене. Іноді вночі, коли всі спали, на мене налітало бажання впасти на коліна й довго молитися, але порив зникав, і я засинав без молитви.

В школі було багато журналів, і мене захоплювали патріотичні вірші в них. Я теж почав писати вірші.

Сергій Васильович показав мені, що таке стопи й розмір.

Перші мої вірші були про Бога й Русь. Апухтін¹ і Надсон² були для мене недосяжним ідеалом, і мої зошити були повні їх віршів.

Починав я російською мовою.

Пам'ятаю перші рядки:

Господь, услышь мои моления,
раскаянье мое прими.
Прости мои ты согрешенья,
на путь святой благослови.

Милая родина, многострадальная,
милая, светлая Русь.
Я о спасенье твоём, лучезарная,
жгуче и жарко молюсь.

Дитина. Що я міг і що я знав у той скажений і страшний час?

В кінці навчального року мати написала мені, що батько захворів і їй нема чим жити.

Я мусив покинути школу.

Батько сухо й гулко кашляв, у нього розширились вени, і він уже не міг довго стояти. Він швидко дихав, лежав на рядні й дивувався, чому до нього так липнуть мухи. А вони вже почували мертвяка і чорно обсідали його.

Спокійно чекав він смерті. Тільки очі його, великі й світлі, були повні муки й жаху перед невідомим. Він страшенно схуд і вже не міг викашлять мокроти, вона душила його, і мати виймала з його рота повні жмені вонючої й зеленої слизі.

Йому ж було тільки тридцять сім років, а він мусив умерти.

Він давно вже не говорив і казав, що попи дурять народ. Ще він говорив, що, якби німці нас побили, було б краще, вони дали б нам культуру.

А ноги йому вже заливала лімфа, і одна була пухла й синя. Перед смертю він попросив перевести його на долівку. Заходило сонце, і ми його поклали біля порога.

Він лежав на спині і страшно хитав гострими колінами.

Починалась агонія.

Приїхала бабуся. Вона плакала дрібними старечими сльозами, здіймала догори руки, і я чув крізь її тонкий плач скорбне й монотонне:

— Ох, Коля, Коля.

Я побіг за лікарем і, коли повертався назад, зустрів матір і по її блідому й залитому сльозами обличчю зрозумів, що батька вже нема.

Його любили селяни, і за гробом ішло все село.

Мокрою од сліз землею засипали мого батька.

Дощі змили на білому хресті сумний напис, а потім і він зогнив разом з костями того, хто дав мені гаряче серце й тривожну душу.

Я почав носити рудий батьків піджак і поступив на завод.

Часто ми їздили з помічником маркшейдера на шахти і в задушливих і мокрих продольнях робили зйомки для рисунків.

Замурзані шахтьори по коліна в воді ганяли важкі вагончики і з матюками довбали вугіль. Іноді з диким свистом коногона пролітала низка вагонеток, і ми при-тулялися до підпорок, щоб не бути роздавленими.

Сама страшна смерть — це в шахті. Я не міг уявити, як це можна умерти далеко від сонця, з горами землі на грудях.

Зігнено ходили ми, і з непривички я стукався голо-вою об “матки”.

А коли кліть скажено виносила нас на поверхню, був уже вечір, і зорі холодно й далеко світили над зем-лею.

XXVII

Кравця Кривов'яза (у нього дійсно були криві в'язи) проводжали на фронт, і його брат запросив мене на прощальний вечір, тому що в мене була гітара. Він ска-зав, що у них буде одеська артистка.

Коли я переступив поріг хати Кривов'яза, то побачив дівчину з червоними трояндами на щоках, тонкими ри-сами обличчя і чорними бровами, що як птиця влетіли в мою душу, а моє сімнадцятилітнє серце солодко стис-лось од холоду шастя тільки дивитись на неї.

Мене закрутив солодкий вир першого кохання.

Було дуже весело і сумно.

Мене вразила пісня:

Козак від'їжджає,
дівчино-о-нька плаче.
— Куди від'їжджаєш,
мій милий козаче!

А він відповідає:

— Я їду на той пир,
де роблять на диво
з крові супостата
червонеє пиво.

І мені здавалось, що це не Кривов'яз їде на фронт, а плаче за мною моя перша любов (її звали Докія, Дуся).

І з того часу, як прозвучить у мені цей мотив, особливо в тому місці, де “дівчино-о-нька плаче”, одразу спалахне мить, коли я блискавично відчував холод щастя першої справжньої любові.

Ми грали в фанти. Прийшла і моя черга сповідатися.

Я сів на стільця, а проти мене на стільці — Дуся.

Нас накрили великим платком. І Дуся спитала мене своїм грудним, задушевним голосом. У цій солодкій і таємній напівтьмі, де так чарівно туманіло її дороге навіки лице.

— Грешен?

— Да.

— Скільки раз согрешил?

— Десять раз.

Ми повинні були поцілуватися, за грою, десять разів. Але ми загубили лік поцілункам, доки з нас не стягли платок ті, що нетерпляче чекали своєї черги.

Ми домовились другого дня зустрітись біля нашої станції.

Дуся жила в Лисичому. Але на побачення вона прийшла з подругою.

Та це нічого.

Я був невимовно щасливий од того, що тільки дивився на неї і чув її голос. Весь світ сяв і співав для мене. Коли ж попрощалися і вона з подругою пішла од мене, весь світ мені одразу став темний і порожній, наче на мої очі опустилась чорна завіса.

І часто потім, після роботи, я ходив у Лисиче, щоб тільки побачить її, тільки почути, як вона скаже бархатним і коханим голосом, що полонив мою душу: “Володя!..”

І цього мені було досить.

І одного разу, коло її дому, на Базарній вулиці, я сказай їй:

— Дуся! Я хочу тебе что-то сказать... Давай отойдем в сторону.

Ми були не одні.

Вона, ніби знаючи, що я скажу, трохи повагавшись, одійшла зі мною за ріг будинку, де було темно і не було людей.

І зоряна зимова ніч почула мій хрипкий од хвилювання сімнадцятилітній голос:

— Дуся!.. Я люблю тебе...

— Ну?!

Я незграбно взяв її за плечі, а вона стала на дибочки і припала гарячими губами до моїх жадібних губ...

Вона мене цілувала не так, як на фантах, а взасос і з такою силою, що в мене аж зуби боліли і крутилася голова од безмежного, як світ, щастя.

Три роки я любив її так, як ніколи і нікого не любив до неї.

І прийшла ніч, що стала золотим, повним квітів і радості днем.

Був квітень 1917 року.

Находив Великдень, і Дуся призначила мені побачення біля церкви, коли вона вийде зі сповіді.

Я знову був учнем сільськогосподарчої школи і прийшов у форменій шинелі й кашкеті з золотими граблями, косою й колоссям на нім.

Уночі було ще вогко й холодно.

Ми прийшли на Дусин город. Я зняв шинель і розіслав її на вогкій і чорній землі, і ми з Дусею сіли на неї.

Я обняв і притулив її до свого серця, захинаючись од любові, а вона почала плакати і благодати мене, щоб я її не покинув, вимагала клятв у вірності, що я з радістю зробив, поклявся їй, як Демон Тамарі.

Тільки чому, коли вона плакала, її вії під моїми губами були сухі?..

Потім вона спитала:

— Ты завтра придешь?

— Нет. У меня болит голова.

— Все вы такие!..

Її дівочий вінок уже до мене був розтоптаний, хоч вона мене запевняла до миті злиття, що вона ніколи й нікого до мене не любила.

Так розбилося моє перше кохання.

Воно, як вражена жорстоким стрільцем чайка, волочило розбите гарячим свинцем закривавлене крило по каміннях і тернах моєї муки і ніяк не могло злетіти в небо...

В ніч, коли розбилось моє кохання золотою голівкою об гостре каміння, Дуся показала мені дорогу до Дінця через яр, щоб я не йшов по вулиці, де мене могли б зустріти лисичанські хлопці, що були вірні давній шахтарській традиції.

Вони коли зустрінуть чужія, то, якщо той не поставить могорича, беруть його за руки й ноги, підіймають вище своїх голів і з розгону місцем, що нижче спини, як трамбовкою, б'ють об залізну донецьку землю.

Ну, в людини після цього все всередині пообривається або висить на волосках, і через недовгий час погребний дзвін по ньому холодно лунає в синьому і байдушному небі...

Ідучи від Дусі, з Лисичого, де пахло вугіллям і юністю, я по дорозі заходив в приміщення нашої станції погрітися після морозної мандрівки, бо одягнений я був не дуже тепло.

В юрбі людей я часто бачив смугляву дівчину з широкими стегнами й повними струнками ногами.

Вона крадькома дивилася на мене, а коли я оглядався на неї, швидко повертала голову вбік, удаючи, що не бачить мене.

І от прийшло літо. Осики й верби над Дінцем у зелених платтях дивились у зелене дзеркало вод і мріяли, як дівчата, милуючись своєю красою у чарівному склі, що відбивало їх у хитливій глибині.

Щовечора ми ходили на станцію зустрічати пасажирський поїзд, що підлітав до перону з синіми іскрами з-під коліс од рейок.

Рівно о сьомій годині він тяжко дихав, відпочиваючи од шаленого бігу уклоном від полустанка Вовчярівка до Переїзної, як звали нашу станцію.

Раз у юрбі я побачив Дусю, що стояла спиною до мене і солодко-знайомим жестом поправляла тонкими пальчиками волосся біля ніжного й милого вушка. Вона обернулася — і на мене глянула сестра Дусі, що була дуже схожа на неї.

Я так любив Дусю, що, коли побачу її, враз, як той боягуз од переляку на фронті перед тим, як іти в атаку, слабував животом... І це після того, як моя мрія розби-

лась на скалки і скалки ті гостро вп'ялися в серце, повне любові й жалю...

Провівши поїзд, ми, заводська і сільська молодь, ішли до скверу, що був між станцією і заводом, і під срібні звуки заводського оркестру гуляли порохливими алеями. Хлопці залицялися до дівчат, а дівчата кидала в третяротських красунь реп'яхи, що чіплялися до їх суконь...

Ми ходили вперед і назад по головній алеї двома довгими рядами, і голови першого ряду були повернені до голів другого впродовж алеї.

Мій товариш сказав мені:

— З тобою хоче познайомитись одна загорянка.

Загорянами ми називали усіх, хто жив у заводському посьолку на горі.

Я спитав:

— А вона красива?

Товариш усміхнувся:

— Як на чий смак. Та ось вона йде!

Навпроти йшла та, що часто крадькома поглядала на мене чорними, повними любові очима на станції. Ми познайомились.

Її звали Тетяна.

Поруч із великим сквером був маленький сквер, куди майже ніхто не заглядав.

Ми пішли з Тетяною в той скверик. Сіли на лаві.

Довго мовчали.

І раптом Тетяна млосно і томно упала обличчям мені на груди...

— Володя!.. Я люблю тебе!.. — прошепотіла вона і майже в нестямі застигла на моїм плечі...

Пізно вночі я проводжав її на гору повз татарських казарм.

Наближалась гроза, і трави пристрасно і п'яно шуміли од вітру...

Блискавиці протинали небо, а серця наші протинали інші блискавиці...

Я не любив Тетяни. Мені тільки приємно було, що вона мене любить.

Потім на ганку її хати ми довго сиділи. Цілувалися в сполохах блискавиць... А Тетяна, пахуча й розпатлана,

все не давалася мені, боролася зі мною, закохана й жагуча...

А потім гроза вдарила в землю рясними сльозами неба...

І Тетяна в темних сінях, гаряче дихаючи мені в лице, сказала:

— Ти ж не кажи нікому.

Ми часто ходили з нею в кам'яний кар'єр за посьолком, і я любив дивитись на покірну красу Тетяни, залиту морем срібного сяйва з неба...

Мені було дивно і солодко-дико, що вона така ж людина, як і я, а я можу вести її куди захочу і що хочу робити з нею.

Але моя робота в шахті не давала мені змоги допомагати матері, як я хотів, і я вирішив знову вчитись у сільськогосподарській школі.

Я сказав про це Тетяні. Вона сумно глянула на мене:

— Тодя я тебе потеряю.

Коли я з Дусею гуляв по центральній вулиці Лисичого, то за нами завжди ходили купками дівчата, і за спиною я чув їх компліменти на мою адресу:

— Хорошенький!..

— Хорошенький!..

І мені приємно було це чути. А то у нас на “чавунці”, коло заводу, де ми гуляли по путях до станції, волоські дівчата добре частували мене верболозом у Вербну неділю.

Цим вони виявляли свою симпатію до мене. Словом, я був нічого собі хлопець, і навіть сестра Зоя казала, що я красивий.

І от, коли я гуляв у садку кінотеатру, що біля шахти “Дагмара” в Лисичому, мені хлопчик передав записку, в якій було написано, що зі мною хоче познайомитись одна дівчина.

Я подивився, куди мені показав хлопчик. У формі лисичанської прогімназії назустріч мені йшла пишна смуглянка, справжня біблійська красуня.

Ми познайомились.

Її звали — Юлія.

Після кіно я проводив її додому.

Було вже пізно. Пішов дощ. І ми стали під козирок базарної будки.

Я почав її цілувати.

А вона якось чудно розтуляла губи, так що замість поцілунку виходив один свист, і я цілував тільки її дихання...

Я розсердився і покинув її одну ніччю на базарі...

В кам'янську школу, після канікул, прийшов чималенький лист од Юлі, в якому вона писала, що “Ваш поцелуй прожег меня насквозь...”, “хоть бы гром неба разразил мою душу...”

Я думав: і який там поцілунок, і як він її міг пропалити наскрізь, коли його і не було, а був тільки порожній свист...

Мені неприємно було, що Юля писала свого листа з віршами Бальмонта¹ і Северянина² на бланках свого батька, що був управителем вугляних складів.

І знову Лисиче.

На вулиці, що звали Каміння, “на камнях” вечорами гуляла молодь, гуляв і я.

Серед юрби я побачив Юлю. Вона була в білому, як вишневий сад, платті і йшла з подругою.

Я пішов їй назустріч. Юля щось шепнула подрузі, і та зникла в юрбі.

Ми пішли за село.

І от... У місячнім сяйві лежить на камінні розкішна Юля з великими, чорними, гіпнотичними очима і од нетерплячки рве білими й красивими зубами лакований хлястик мого кашкета...

Вся моя душа рветься до неї, а я мов кам'яний стою над нею, дивлюсь на годинник на руці й кажу:

— Поздно. Мне пора домой.

А вона не підводиться і владно чекає.

Мене обурювало те, що її очі мали наді мною якусь майже непереможну силу.

Потім вона мені писала в школу, що я — її мрія і вона хоче з цією мрією “реально столкнуться”.

Але до “столкновения” не дійшло, бо я не любив її.

Юля підвелася з каміння, віддала мені кашкета і пішла проводити мене за Лисиче, в другий бік, ближчий до Третьої Роти...

Коли ми вийшли за село, вона дивилась мені у вічі сумно-сумно...

І цей погляд був такий могутній, що душа моя ледве не розлучилася з моїм тілом, щоб навіки злитися з її душею...

Але я стояв як кам'яний.

Тоді Юля близько-близько підійшла до мене і спитала:

— Значит, надежды нет?

І холодно злетіло з моїх байдужих губ:

— Нет.

Тоді Юля чорною тінню повернулася із опущеними плечима й руками, зігнена і невимовно скорботна пішла в ніч. Моє серце рвонулося за нею, але я був мов кам'яний.

XXVIII

Ще малим я дуже любив читати різні “декляматори”, художні читанки та рецензії на вірші в додатках до “Нивы”¹. Звичайно, я любив переписувати до зошита, а то й просто вивчати напам'ять ті поезії, що мене захоплювали.

Я дуже хотів бути поетом, гадаючи, що поети — це надзвичайні люди: до них, в ароматні кімнати, приходять закохані й покірні жінки, неодмінно з жертвеним і тихим коханням, і, звичайно, у цих жінок сині небесні очі й золоте волосся... Особливо мене захопив вірш Дмитрія Цензора²: “Любил я женщину с лазурными глазами...”

Є такі поети, що за своє життя можуть написати один-два чудесні вірші. Такий і Дмитрій Цензор.

Не могу не навести цього вірша:

Любил я женщину с лазурными глазами,
не знал я женщины безмолвной и грустной.
Загадка нежности меня пленяла в ней
и грусть покорных глаз с их тихими слезами...

Покорно, как дитя, пошла она за мной,
на нежность и любовь ответа не просила...
И в этом чудилась непонятая сила,
томившая своей безмолвной тишиной...

Однажды вечером, под шелест листопада,
она безропотно ответила: “Прощай...”
И думал я: “Судьба как будто невзначай
сроднила нас... Прости. Так суждено. Так надо”.

И жадно я искал... И много-много раз
любовь была как сон, как призрак, как вериги...
И женские сердца я изучал, как книги,
но позабыть не мог печаль покорных глаз.

Когда мне больно жить, мне хочется сначала
молитвенно прильнуть к душе ее простой.
Ведь я не знал тогда, что нежной красотой
цвела ее любовь и жертвенно молчала.

Чому мені сподобався цей вірш?

Мені здається, з двох причин. Тут намальовано образ
ідеальної для мене жінки (така дружина була в поета
Фофанова³). По-друге, я сам в якихось глибинах своєї
індивідуальності подібний до Дмитрія Цензора, власне,
до того Дон Жуана, яким би хотів бути Дмитрій Цензор,
бо я тепер переконався, що поети завжди брешуть і
гіперболізують або гарне, або погане в людині.

Колись я ворожив на оракула (не смійтеся, мої любі
читачі, я ж був дурний, маленький — дванадцять років)
пшеничною зернинкою, і мені на запитання: “Кто меня
будет любить?” — показано: “Женщины”.

Значить, психологічна підготовка, хоч і на містично-
му ґрунті, — але я певний, що цьому були відповідні
психофізіологічні причини в формуванні моєї індиві-
дуальності.

Може, тому, що я ще маленьким жив у місті і зву-
кові й зорові вражіння одклалися таємними й солодки-
ми шарами в моїй підсвідомості, я завжди мріяв жагуче
про місто: там контрасти, там рух, там ніжність і жор-
стокість переплелися в такій могутній гармонії, що во-
на, як магніт, тягнула мою уяву в далекі, широкі, повні
пригод і кохання міста. Я ж жив у глухій провінції під
вічним гуркотом заводу і криками поїздів, що пролітали
крізь наше село, особливо увечері, коли пасажирські
вагони ярко і огненно з веселими й невідомими людьми
все летіли туди, в невідомі й прекрасні міста, а за ними

гналася моя маленька душа, як руде есенінське жереб'я, й тепер ретроспективно, крізь смішні й наївні сльози, що заливають мої очі, звучать мені слова поета:

Милый, милый, смешной дуралей!
Ну куда он, куда он гонится? ⁴

Але жереб'я стало великим поетом України, воно надогнало залізного коня і злилося з ним у шаленому рухові в Прийдешне.

Писали вірші й мій дід, і мій батько (українською й російською мовами), я теж почав писати вірші не тому тільки, що писали їх мій дід і мій батько, а й тому, що взагалі люди можуть бути поетами, а я не можу. Що це значить?

Колись до нас на ярмарок приїхали акробати. Вони в балагані ходили на руках, я захоплено дивився на них і думав, вони ж ходять на руках, а вони такі ж люди, як і я. Значить, і я навчуся ходити на руках.

І я навчився ходити на руках.

Правда, я позвозив собі скроні до крові, мало не вибив правого ока, але навчився. Хлопці з мене сміялися, били мене, а я не звертав на них уваги й почував себе героєм.

Одного разу, коли я (чотирнадцять років) писав першого свого вірша, то у мене було таке ідіотське обличчя, що бабуся, проходячи повз мене, сказала: “Брось писать стихи, а то ты сойдешь с ума”.

Я перелякався й покинув писати вірші.

Але, коли почалася імперіалістична війна, злива патріотичних віршів у тодішніх журналах захопила й закрутила мене.

Я остаточно порішив бути поетом.

В якійсь книзі я прочитав: “Какой же он поэт, ведь у него нет еще и сорока стихотворений!” І я подумав, що, коли в мене буде “сорок стихотворений”, я стану справжнім поетом.

Взагалі, люди певного віку починають писати вірші, коли закохуються, я ж почав писати вірші на релігійному ґрунті.

Єсенін ⁵ був під великим впливом свого релігійного діда, а я — своєї релігійної бабусі.

Взагалі, я хотів бути ченцем.

Ось мій перший вірш (я почав писати російською мовою тому, що вчився в російській школі й читав дуже багато російських книжок):

Господь, услышь мои моления,
раскаянье мое прими,
прости мои ты согрешенья,
на путь святой благослови.

Я [ж] хотів бути святим, як “Іоанн Кронштадтський”, творами якого я, між іншим, захоплювався і через те не любив читати Толстого ⁶.

А ось про війну:

Друг друга люди бьют и режут,
забыли, что придет пора,
прервется грешной жизни нить
и все их грешные дела
придется Богу рассудить.

Коли я писав вірші, то думав, що вони геніальні і кожний вірш коштує десять тисяч карбованців...

А це про колективну творчість. І знов-таки про ярмарок і балаган. Мандрівні артисти завжди співали в балагані:

Живо, живо! Подай пару пива!
Подай поскорей, чтоб было веселей!..

А в нас, коли хто нап’ється, хлопці казали: “Що?! Нагазувався?”

У нас був содовий завод, де доводилося працювати в хлорі: там дуже важко, і робітник міг витримувати тільки дві години, — після цього його за ноги майже в нестямі витягали на повітря.

Від цього й пішло (щодо п’яних): “нагазувався”.

Тоді я придумав, власне, переробив “Живо, живо подай пару пива!”: “Живо, сразу! Подай пару газу, подай поскорей, чтоб было веселей”. І всі почали співати.

Коли ж я говорив хлопцям, що це видумав я, — вони не вірили мені і навіть били мене, вважаючи, що це їхнє: “созданное тобою уже не принадлежит тебе”.

Я дуже любив читати [про] сищиків: Ната Пінкертона, Ніка Картера, Шерлока Холмса, Пата Конера, Етель Кінг, Арсена Люпена і т. д.

Взагалі, я дуже любив читати про пригоди і зовсім не любив поезії. Коли йде опис природи, то я перегортав ці сторінки й читав далі: мене цікавив розвиток дії — “що далі...”

XXIX

Ще коли я працював учнем в маркшейдерському бюро нашого заводу, я ніяк не міг навіть на роботі не мріяти про мою любов до Дусі. Вона так і стояла завжди перед моїми очима. Гіпноз кохання!

Одного разу я так замріявся, уявляючи лице моєї першої любові, що, забувши про все на світі, подув на волосинку, щоб диханням здути її з рейсфедера, якого я тримав над розкритим планом виробок шахти, який треба було перенести на кальку.

І, о жаж, я видув не тільки волосинку, але й туш, що чорно й густо розбризкала план.

Розвал, наш начальник, почервонів, як гребінь півня, і крикнув на мене: “Болван!”

Я спокійно підійшов до вішалки, зняв свого піджака і, одягаючись, сказав:

— Я сюди прийшов не для того, щоб бути попиха-чем.

І пішов за рощотом.

Товариші мені кажуть, що скоро мобілізація мого року і мене заберуть на війну, але я не слухав їх.

Управитель заводу Вульфїус гарно до мене ставився і покликав до себе.

— Что же вы, Володя, как нежная девица. Я позвонил Розвалу, и он перед вами извинится. Идите наверх.

Розвал з усмішкою подивився на мене:

— Ну что, Володя, давайте помиримся.

— Давайте.

Але я не заробляв собі навіть і на чоботи і замість помагати матері сидів у неї на шиї.

Я взяв відпуск і поїхав знову до тієї школи, де я вчився.

Управитель Григорій Павлович Фіалковський сказав, що мене можуть прийняти тільки до першого класу через конкурсний іспит.

Я ж одним із кращих учнів перейшов до другого класу, і от — іспит.

Виходу не було, і я згодився.

Іспит я витримав, але на медичній комісії в мене знайшли анемію, і я мусив їхати додому.

Я порішив іти на війну добровольцем. Мати мене благословила, товариш дав грошей на дорогу до військового начальника.

На одній станції мене зустрів шкільний товариш Жорж Науменко і порадив піти до заводського лікаря. Може, в мене нема анемії, і тоді мене приймуть до школи.

З посвідченням, що в мене нема анемії, я приїхав до школи.

Управитель глянув на мене.

— Скільки заплатили?

Я нічого не сказав.

— Но ваше место занято кандидатом, и мы не можем вас принять.

— Я готов жить в сторожке, лишь бы учиться. Вы же знаете, что у меня умер отец, и единственная надежда помощь матери — это кончить ваше училище.

— Хорошо. Я поставлю ваш вопрос на педагогическом совете.

Я трохи не збожеволів, поки йшла нарада.

Нарешті виходить управитель.

— Вы приняты, но будете учиться на свой счет и не должны болеть.

Це все одно що мене не прийняли, бо, ще коли був живий батько, я був стипендіатом. А як же тепер?..

Я пішов у завод до Вульфюса, і він, німець, зовсім чужа мені людина, згодився платити за мене. Він знав, що я пишу вірші, але коли я казав йому ще на заводі, що хочу вчитися, він радив мені робити це і казав:

— Лучше быть хорошим агрономом, чем плохим поэтом.
І я знову став учнем. Та весь час боявся, що захворію і мене виключать із школи.

Мені навіть так і снилось, що я хворий і мушу їхати додому. Я ридав у сні. І на ранок товариші мене питали:

— Чого ти плакав, Володя?

І за кілька день до різдвяних канікул я не витримав вічної тривоги, й, коли о шостій годині задзвонили на роботу, я не міг підвестись.

Я захворів.

Приходить управитель.

Його ненависні, свинячі, в кривавих жилках очі глузливо глянули на мене:

— А вы ж обещали не болеть.

Я мовчав.

Що я міг сказати цьому кату, од якого залежало моє життя?

Ми його продражнили “Плюшкін”.

Весною під час робіт і літом він стежив за нами в бінокль із балкона, збирав іржаві гвіздки і клав їх у кишеню свого сніжно-білого піджака.

Свого сина Павлика він заставляв збирати такі гвіздки і платив йому по копійці за дюжину.

Він часто приходив і дивився, як ми працюєм. Були такі хлопці, що гарячково копали, коли був управитель, а коли його не було, вони зовсім нічого не робили. А я робив і спочивав, чи був управитель, чи його не було.

І хлопців, що тільки на його очах робили, він хвалив, а мене лаяв.

А кругом шуміла посадка з шовковиць і диких маслин, і я часто писав там вірші.

Управитель глузував з мене:

— Вот вы, Сосюра, поэт. Почему бы вам не написать про поросят. Это так поэтично.

XXX

На заводському майдані грозиво лунали мітинги, охриплі агітатори в хрестах кулеметних стрічок закликали до червоних лав, але робітники сумно й ніяково стояли й мало хто йшов до смертників революції.

І чого їм іти, коли в заводському магазині пшоно, м'ясо й олія продаються по цінах мирного часу, наприклад, хлібина на вісім фунтів коштувала 18 к., а коли чого не було в магазині, то робітникам зверх звичайної платні видавали гроші на ці речі по цінах ринку.

Завод належав чужоземцям, і директор Теплиц знав, що робив.

Тільки окремі герої йшли до червоної гвардії.

Я приїжджав на один день додому і узнав, що учні штейгерської школи скинули свого управителя, несправедливу і вредну людину.

Ну, думаю, коли вони це зробили, так і ми це можемо зробити.

Я пішов до латиша, комісара станції Яма, розказав йому все про управителя і що я хочу зробити так, щоб його скинули.

Він порадив мені зв'язатися з робітниками економії, а коли справа не вийде, то він сам її докінчить. І запропонував мені організувати в школі гурток соціалістичної інтелігенції.

Коли я прийшов до школи, гнів зовсім вибив з моєї голови пораду комісара. Я тільки зговорився з кількома товаришами, які обіцяли підтримать мене, взяв дзвінок і почав дзвонити на збори.

Всі біжать і питають, у чім річ.

— Зараз узнаєте, — кричу я і ще дужче калатаю дзвоником.

Зібралися всі учні.

— Кличте управителя, — владно кажу я, і хлопці побігли за ним.

Управитель прийшов у парадному мундирі, блідий і спокійний.

Я вийшов і став перед ним.

— Товарищ Фиалковский. От лица всех присутствующих предлагаю вам удалиться из школы, иначе вы провалитесь, и провалитесь с треском.

Раптом чую позаду:

— Мы тебя не уполномочивали.

Я обернувся і дивлюсь на тих, що обіцяли мене підтримати, а вони опустили голови і мовчать. Пам'ятаю з них Ваню Шарпова і Степана Кашеєва.

Од гніву кров так бурно мені прилила до голови, що, здавалося, її напор проб'є моє тім'я і тугим фонтаном ударить в стелю.

— Тогда я говорю от себя лично. В вас с молоком матери всосалось сознание рабов, и у вас язык исчез при виде блестящих пуговиц и зеленого мундира нашего мучителя. — Обертаюсь до управителя: — Помните, когда вы вновь приняли меня в школу с вашим условием не болеть? И, когда я, не выдержав моральной пытки, заболел, вы приходили и издевались надо мною, напомнив мое обещание не болеть. Я тогда хотел броситься и задушить вас. А теперь времена переменялись. Уходите отсюда и дайте дорогу новым, светлым и могучим людям, которые будут учить нас не гнаться в три погибели, не дрожать при виде ваших ярких петлиц и звуках вашего голоса, а прямо и светло смотреть в глаза новой жизни. Я сейчас пойду к комиссару станции Яма, и тогда посмотрим, как вы провалитесь. Вы не ведете нас к прогрессу, а наоборот, вы духовный контрреволюционер.

Блідий і переляканий Плюшкін попросив води.

— Хорошо, я согласен не быть управляющим, но оставьте меня при школе педагогом хоть на то время, пока я подыщу себе место.

Він почав перераховувати всі комітети й комісії, де він головою, і піднялась ціла буря протесту проти мого виступу. Особливо обурились старшокласники, яким потрібний був підпис Фіалковського на випускному атестаті. Власне, це був не протест проти мене, а просто вони просили Фіалковського і надалі бути управителем.

Я побіг до комісара. Недалеко од станції я почув астматичне дихання мого улюбленого вчителя Дмитра Купріяновича.

— Зачем вы это делаете, Сосюра? Теперь Фиалковский в наших руках, и мы сможем с ним сделать все, что нам надо.

А німці вже захопили Харків¹.

Я згодився з ним, та, по правді, мені стало трохи жалко управителя, бо він був чудесний лектор.

Плюшкін подав заяву до педагогічної ради за те, що я назвав його контрреволюціонером.

Мене викликають. Я забув, що на педнаradі, і почав свистіти. Мене закликали до порядку.

Я сказав, що управителя назвав тільки духовним контрреволюціонером, розказав все те, що говорив управителеві, що він ставиться так не тільки до мене, а й до інших.

— Да, это — издевательство, — сказав один, і мене одпустили, не зробивши навіть мені і догани.

А німці підходили все ближче.

Дітей бідних батьків весною відпускали на три місяці для допомоги в господарстві.

Одпустили й мене.

Демобілізовані солдати організували секцію при раді депутатів і, скориставшись повстанням куркулів, обеззброїли заводський загін червоногвардійців, поклялися раді, що будуть вірні революції, і стали нести охоронну службу.

Я записався в цей загін.

Секції дали зброю з умовою, що вона буде одступати разом з останніми загонами червоної гвардії.

Бої йшли вже біля Сватової.

Ми несли варту на залізничному мосту через Дінець. Уночі я стояв на варті і тривожно вдивлявся в кущі, які у темі здавалися живими істотами, ворогом, що хижо лізе з динамітом зірвати в повітря залізного велетня, що гув і хитався під моїми ногами у симфонії зоряної ночі. Тихо линув димний молодик над могутніми горами, над лісом і водою, і його проміння тонко торкалося до багнета і сумно тремтіло на затворі моєї рушниці.

Був теплий і погожий день, і раптом тривожно і дико закричав гудок на заводі. Це був без краю довгий крик, він бив по нервах і кликав до бою. Я схопив рушницю і вибіг на вулицю.

На заводі вже гриміла стрільба і гулко били гармати. А по “чавунці”, що йшла півколом через село і була над ним, грізно й тихо йшли броньовики. Вони відкрили по селу й заводу огонь, вони оборонялися од солдатів і

спровокованих заводською адміністрацією робітників, що не дали їм спалити порома через Дінець.

Червоногвардійці густими рядами стояли на одкритих платформах з рушницями до ноги і без ліку падали під кулями спровокованих братів.

Я не схотів бити по них і віддав рушницю одному солдатові.

До мене підскакує на коні мій родич Холоденко, начальник загону солдатської секції.

— Ти чого без винтовки?

— Я зараз піду її принесу.

Він підозріло глянув на мене і помчав далі.

Але, коли я ще біг і провулки були так повні стріляниною, що, здавалося, стріляють біля мене, я не витримав, послав кулю в далекий ешелон. Тепер я знаю, що та куля не вбила нікого, бо я цілвся в покрівлі вагонів, але вона одірвала мені серце.

Червоні броньовики одійшли до Лоскутовки і почали бити по штабу.

Після кожного удару в небі тонко шуміли набої й пихкали хмарки розривів, або набій поціляв у залізницю, і тоді здавалося, що гримить і розлітається весь світ.

Їм відповідали заводські гармати за горою.

Бій припинився, і червоногвардійці прислали до нас делегатів. Вони їхали в фаєтоні в золотій спеці дня, сучорляві й спокійні.

В штабі я бачив нашого червоногвардійця Вельцмана Михайла.

Він у кулеметних стрічках сумно стояв і слухав члена Ради Ажипу.

Той гаряче й страшно говорив:

— Дорогие красные орлы! Вас не поняли, и вот вы, разбитые и озлобленные, отступаете по окровавленным полям Украины. Вас никто не поддерживает. Но придет время, когда вас позовут, и вы вернетесь сюда — могучие, светлые и непобедимые.

Я пішов, але довго перед моїми очима стояло сумне обличчя червоного героя.

Я хмуро стояв на “чавунці”, а мимо гриміли обози німецької армії. Синьо й грізно йшли кованим кроком незліченні колони баварської піхоти, і ритмічно хиталися в сідлах кавалеристи.

Мене вразив один вродливий юнак офіцер. Він був тонкий і ніжний, як дівчина. І йому так личила жовта каска.

Важко і невблаганно повзли гармати і тупими дулами хижо дивилися туди, де разом з кривавим сонцем зникли люди в хрестах кулеметних стрічок.

І знову повернувся колишній жах і колишній пристав на заводі. Блистіла багнетами гетьманська варта після розгону німцями Центральної Ради ¹. І в Німеччину висмоктували довгі ешелони муку й сало.

По селах катували селян, повертали майно й землю поміщикам і без кінця розстрілювали червоногвардійців і матросів.

Я ніде не міг знайти роботи, ходив з хлопцями до дівчат і в чаду самогонки марив про якісь сині очі, які я мушу зустріти, хоч і не бачив ніколи.

Почав захоплюватись Олесем ² і Вороним ³. Іноді писав українські вірші.

Я не міг так просто пити самогону і затуляв пальцями ніс, щоб не чути його жакного паху. А потім плакав п'яними сльозами над “Катериною” Шевченка, над своїм минулим і ліз цілуватися до товаришів.

Один німець поліз до дівчини Серьоги Дюжки. Вона почала кричати, німець був гладкий і сильний. Але Серьога збив його з ніг, схопив його за штани й блузу і почав бити об долівку. У німця вже мертво теліпається голова, і кров перестала йти з горла, а Серьога все гупає ним об долівку.

Дівчата попередили його, що біжать німці.

Серьога вискочив і побіг. Німці, стріляючи на бігу, погналися за ним. Вони його загнали на кручу над Дінцем.

Було вже холодно, і Серьога з розгону стрибнув униз головою в Дінець. Під огнем він переплив осінню ріку і став на березі. Кулі чокають об пісок під його ногами,

а він усміхнувся, зняв свою кепочку, чемно вклонився німцям і зник у лісі.

Один німець теж стрибнув у Дінець, переплив його, добіг до лісу, але далі побоявся йти і повернувся назад.

XXXII

Був травень, і на село приїхали таємні організатори повстання проти гетьмана. Вони пропонували нам записатись до Бахмутської комендантської сотні, щоб мати в руках зброю, і, коли почнеться вибух, приєднатися до повстанців. Я записався з кількома червоногвардійцями.

Ми порішили, коли сотня буде не з потрібного матеріалу, розкласти її.

В Бахмуті нас привели в казарми на Магістральній вулиці, і ми почали нести охоронну службу.

Бунчужного, що був одним із тих, що агітували нас за вступ до сотні, раптом зняли з посади, і він зник невідомо куди.

Ми написали сотенному заяву, щоб нам повернули бунчужного, бо він гарна людина і нам потрібний. Нас чотирьох делегували до сотенного.

Він тільки глянув на заяву і став кривавим од люті. Зіниці його очей звузились і стали колючими. Він холодно глянув на нас.

— Ви всі заарештовані. Вас одправлять до австрійського штабу.

В мене холодно упала душа.

— Пане сотнику, ми ж не знаємо, в чому річ. Ви нам з'ясуйте. Просто була хороша людина і нам його жалко. Можете нас заарештувати, але знайте, що всі ми були під кулями червоних.

Лице сотенного пом'якшало:

— Ваш бунчужний не може бути з вами, бо в його сифіліс. Я відпускаю вас, але знайте, що це вам не вільне козацтво, і щоб більше таких заяв не було.

Ми пішли, бліді й раді.

Почали приїжджати офіцери в золотих погонах. Вони глузливо дивилися на нас і казали, що тепер їхній час. Ми тільки хмуро дивилися на них.

Козаки були покiрнi й забитi. Нам стало ясно, що коли їх пошлють на селян, то вони хоч i з плачем, а будуть розстрілювати своїх братiв. Ми почали прикладом i словом розхитувати дисциплiну.

Був у мене товариш, колишнiй шахтар, вiн матюкався i ходив до наймичок, але коли заспiває — море мурашок заливає мене i я в'яну од насолоди.

Був вечiр, i ми стояли з ним бiля розчиненого вiкна.

Проти нас був тихий будинок з вишневим ганком i синiми ставнями. На ганку сидiла дiвчина i читала книжку.

Товариш мiй заспiвав, i дiвчина пiдвела голову. Мене наче що вдарило, я здригнув i, хоч не бачив її очей, зразу вiдчув, що в неї тi синi очi, що так довго менi сняться...

А пiсня на своїх огненних крилах несла мене туди, де йдуть хлопцi з поля i “через тин перешилилась голова дiвчини”... I я уявляв, як томно i нiжно вона перешилилась через тин i слухає пiсню хлопцiв... Нi, то не хлопцi спiвають, а зоря, що залила небо над яворами, i на її фонi самотня фiгура дiвчини бiля тину. Нi, не бiля тину, а ось вона сидить на ганку в лiловiй шалi, така незнайома й рiдна...

Я написав їй записку й передав козаком.

Написав так:

“Я не спрашиваю, хто ви, не надо знать, кто я. Но мы будем писать, видеть и не знать друг друга. Это будет так хорошо.

Жемчужный”.

Вона менi вiдповіла:

“Это будет так хорошо. Мы будем чувствовать друг друга. Это будет лучше, чем знать. Я буду писать вам изречения моих любимых философов и писателей.

Констанция”.

I ми почали листуватися.

Ми долистувалися до того, що вже не могли не бачити одне одного. Коли всi заснуть, я роздягаюсь голий i пишу їй вiршi, щовечора по сiм штук. А потiм лежу на спинi й уявляю до фiзичного болю її губи й очi. Ось її лице нахиляється над моїм, пропадають стiни, i синi очi

заливають все небо... Губи, теплі й вічно знані, притуляються до моїх, і, як у молитві, завмирає моя душа...

І в один вечір я замість козака, що був нашим листоношею, підійшов до хвіртки, де стояла Констанція.

— Вы уже приготовили ответ моему товарищу?

— Нет еще.

Я вже не міг грати і близько підійшов до неї.

— Я хотел пооригинальничать, но из этого ничего не вышло. Давайте познакомимся. — І я простягнув їй свою руку: — Жемчужный.

Вона тихо зітхнула і трохи не впала мені на груди.

— Какие у вас глаза?..

І наче крізь марево далекого сну, як музика всіх моїх поривів і шукань, тихо злетіло з її губ:

— Голубые.

Та її покликкала мати, і вона пішла од мене.

Одлетів новий день, і вечір тихою голубою ходою прийшов на землю. Тепло шуміли дерева, і наймички гуляли з козаками. Я вийшов і побачив Констанцію на протилежній панелі. Вона граційним і ніжним поворотом голови кликала мене.

Та я не перейшов вулицю прямо, а йшов по цім боці, щоб не помітили інші, що йду до неї. Ми йшли до дерев, де було темно і не видно людей.

І, коли ми зійшлись, я тричі поцілував Констанцію, і її губи, як вічна рана, ввійшли в моє серце.

Вона мене познайомила з своїми батьками й братом. Це була тиха польська сім'я, і Польща, щоб вони її не забули, дала їм на спомин золоте волосся й сині очі.

Батько її, Іполит Вікентійович, огрядний і високий, з гордо поставленою головою, був подібний на золотого лева. Він працював у банку і за обідом говорив такі речі, що ми всі червоніли і трохи не захлиналися од сміху. Він говорив це так просто, це виходило так наївно й безгрішно, що зовсім не було ніяково. Я почував себе з ним так, як дома, він був такий безпосередній, що його не можна було не полюбити.

Мати, Поліна Василівна, енергійна й моторна, все курила й шила жіночі вбрання. Синьоока й весела, вона завжди щось робила і ніколи не сиділа на місці. Вона

ласкаво дивилася на мене і дозволяла нам з Котьєю ходити, куди ми хочемо.

Брат, Броня, вилита копія батька, вчився в реальній школі, марив про червоне чудо і вирізував на дереві кохані ініціали.

Ми ходили з Котьєю в поле і довго сиділи над ярком. Од її покірних і гарячих губ у мене так закрутилася голова, що я упав у ярк.

Я любив, коли під моїм поглядом бліде й ніжне лице Коті поволі заливалося кров'ю, як зорею... Тоді вона нахилила голову і не могла дивитися на мене.

Щовечора через Котю я пропускав перевірку і за це поза чергою щоранку чистив картоплю.

З вікна казарми мені було видно лице Коті в вікні. Вона вчилася в гімназії, і я дуже любив, коли вона мені читала по-французьки, хоч я і не розумів ні слова. Мене просто чарувала музика звуків. Часто зір мій летів через вулицю до нахиленого обличчя над книжкою, тепло пробігали по мені мурашки, і з очей пливли якісь могутні хвилі. Щоб їх викликать, я затаював дихання, трохи відкривав рот і робив внутрішнє напруження. Котя здригала і підіймала голову. Вона завжди відчувала мій зір і боялася його.

Я приходив до Коті, вона вчила голосно уроки, і, коли я починав думати про неї, вона поволі замовкала, підходила до мене, брала мою руку і клала собі на груди. Я цілував її руки на внутрішній стороні ліктя і дивився на неї, подібну до янголів на польських цвинтарях.

Ми ходили мимо яркої й шумної каруселі в поле, я, Котя, її подруга Марія і Броня.

Раз ми були в полі.

Котя сиділа, а наші голови, моя й Маріїна, лежали на колінах.

Я почав думати про Марію як про Котю і відчув, що її рука в моїй зробилася в'ялою й безвольною, а тіло покійно подається до мене.

Я кажу:

— Котя, посмотри, какие чудесные звезды.

Вона підіймає голову, й ми цілуємось з Марією куточками губ. Котя помітила й руками розняла наші голови. А по дорозі вона мені говорила:

— Зачем ты это делаешь? Мне так больно. Ты превращаешь меня в камень.

XXXIII

Потяг летів безмежними полями, заходило сонце, і його проміння, як кров розстріляних, заливало трави й платформу з гарматами, де я сидів і мріяв про Констанцію.

За сині горизонти заходило сонце. І в одноманітному гуркоті коліс перед мене пливло бліде нахилене лице. Я дивився на нього, й воно заливалося кров'ю кохання. Ця кров зливалася з багряними ручаями зорі на холодних вечірніх травах і шуміла в моїх жилах.

Констанція...

Ось вона стоїть, боса й рідна, біля хвіртки. Сонце поклато вінок на її волосся і золотим дощем залило вбрання.

Сонце!..

А потяг летить у громі й хитанні вагонів, холодно блистять дула гармат і даленіють синьокрилі вітряки, станції й села, залиті вечірнім багрянцем.

Непривітно гудуть телеграфні дроти й біжать [то] вгору, то вниз перед моїм затуманеним зором.

І знову тихий Бахмут, і в вечірньому шумі дерев синій зір і покірні кохані губи.

В Констанцію закохався один козак і земляк мій Митя Дибтан. Він зустрів мене в темному кутку і схопив за петельки:

— Уступи.

— Кого?

— Котю.

— Та що ж вона — мої чоботи, чи що?

Але він мене не слухав і трохи не зарубав тесаком, якби я не зачинив перед ним двері.

Він говорив хлопцям:

— І за що вона його любить? У нього й каблуки криві.

Було вже темно. Я пішов до Коті. В кімнатах горіла електрика і не було нікого. Котя повела мене до спальні і, коли ми цілувалися, виключила світло і впала на ліжко. Я впав на неї, і, хоч Котя говорила, що я можу робити з нею, що хочу, я не зробив того, що зробив би ко-

жен на мойому місці, бо знав, що можу згоріти в огні близького повстання, а їй це на все життя. І як будуть думати про мене її батьки, такі добрі й хороші.

Ні!

Котя плакала, а я підвівся і нічого не зробив.

В червні нас розформували.

Я попрощався з Рудзянськими і самотній пішов на вокзал.

Котя дала мені промокатку і взяла з мене слово не читати, що там написано, доки не сяду в вагон.

І, коли одлунали останні дзвінки, я розгорнув промокатку. На ній було нашкрябано булавкою: “Люблю”.

Якраз скінчився мій відпуск, і я приїхав до школи. Там стояв батальйон німців, і якби в мене не було посвідчення, що я був козаком, мене б розстріляли.

Один педагог, якого ми продражнили Артишок за його рухи й фігуру, підійшов до мене й сказав:

— Хитрость життя.

Мене виключили зі школи.

XXXIV

Я знову на селі.

В шумі вітру, в тремтінні зір і хвиль наді мною плив, і танув, і знову яснів образ Констанції.

По вечорах під горою в чорних хрестах рам жовто горіли вікна великих панських будинків під горою, і на їхньому тлі чітко і чорно різьбилося дороге лице.

Груди мої, рано моя... Хто в вас налив вічного болю, з яким судилося мені йти до краю моєї дороги.

І в кіно, в риданні піаніно душа моя рвалась од крику і, як птиця з піднятими крилами, билася в крові моєї муки.

Піаністка завжди грала одну річ, де був такий акорд, що, коли він наставав і гримів в мені, я до божевілля ярко уявляв себе птицею, що рветься в сині простори і чує, що ніколи вже не літати їй, бо на крилах кров смертельних ран... Вона б'ється в тузі й з останніх сил повзе по землі, лишаяючи на ній багряні плями й пір'я...

Тільки тепер я узнав, що ця річ зветься “Ранений орел”.

І летіли дні, повні туги, самотнього забуття й розгулу молодой крові.

Я іноді забував Констанцію і тоді знову робився смуглявим і веселим селяком.

Ні, ні... Бо, коли я цілував дівчину, я закривав очі і уявляв, що цілую Констанцію.

По-старому цокотів завод, але в тонких криках паровозів уже почувалися тривога і гнів мільйонів.

Мою тітку Гашку Холоденчиху в молодості обдурив і покинув один парубок Михайло. Тоді її брат Федот спіймав його і вдарив у ліве вухо так, що із правого чвиркнула кров.

Михайло одружився на Гашці і швидко вмер.

Федот жив за “чавункою” біля Вовчярівки. Його сусіда, сторож заводської лазні, вибирав усю воду з Федотової криниці й поливав свій садок, а Федотовій сім’ї навіть не було чого пити. Вони часто сварилися за це.

Од слів перейшли до діла, і одного разу високий Федот насів маленького банщика і почав його бити. Ясно, що банщик пожив би недовго. Та він витяг ножика і встромив у серце Федота. І велетень з ножем у серці встав, пройшов три кроки і з криком:

— Ой Химко, мене зарізали! — впав на землю.

Банщика судили й виправдали. Він і зараз живий, ходить по Третій Роті і півнем дивиться на гігантів синів Федота.

Федька Горох став нальотчиком і ходив тільки вночі, вічно в тривозі, блідий і напружений.

Ларька поступив до художньої школи, жив у місті й малював куховарок, а вони його за це годували.

На кожній станції стояли загони окупантів. У них були важкі й могутні коні, і вони сиділи на них, неначе вилиті з міді. Нахабно і гордо лунали по містах України чужоземні пісні завойовників.

Я повіз у велике місто вірші.

Самотній і розгублений, ходив я в шумі юрб і дзвоні трамваїв, а перед очима все стояли слова забутого поета:

И только кашель, только кашель
терзает, пенясь и рыча,
набитое кровавой кашей
сухое горло палача.

Ночував я на вокзалі, і мене там обікрали. Забрали мої вірші й білизну. І я знову повернувся на село.

Я так швидко й нервово йшов по перону нашої станції, що озброєний німецький вартувий з бомбами за поясом злякано повернувся до мене.

XXXV

Щороку 14 вересня у нас буває ярмарок. Ну а щовечора хлопці йдуть на вулицю до дівчат.

Я не знав, що з Лисичого до нас приїхав карний загін і що заборонено пізніше десятої години бути на вулиці. Та, мабуть, якби й знав, то все одно був би на вулиці. Ви ж розумієте — теплі ночі вересня і дівчата... Сміх під зорями, солодкі тиски гарячих і жадібних рук.

Я чомусь найбільше сміявся, сміявся так, що хлопці казали:

— Ой Володько, мабуть, на своє горе ти смієшся, хтось тебе битиме...

Я не звернув на це уваги і сміявся, сміявся...

Вже по десятій почали розходитися.

Іду я Красною вулицею. І вже лишилося до хати кроків зо сто, як летить вершник і немилосердно лупцює нагаєм чоловіка, який неймовірно кричить од болю.

Я йду спокійно. Думаю — хтось прокрався на ярмарку, а мені що... Іду — і враз я й не побачив, як опинився в колі кількох вершників...

— Ти хто?

— Володька.

— Відкіля?

— Та відціля. Аж он моя й хата. Бачите, світиться вікно?

— А зброя в тебе є? — каже вершник і, нахилившись, мацає мої кишені...

А другий вершник перегнувся до мене та як оперіщить нагаєм раз і другий... І все намагається через лоб, а я одхиляюся трохи вбік, і він попадає через плече...

— За що?

І наїжджає на мене грудьми коня їхній блискучий капітан і кричить мені:

— Беги, сукин сьн, а то застрелю, как собаку!..

Я біжу, а він за мною... Та хіба од коня утечеш...

Я перестрибнув через паркан й причаївся. І от чую:
— Ах вы, буржуазные лакеи, так вас и так.

Кричить уже побитий хазяїн гостинного двору, куди я заховався, робітник Свиноаренко.

То йшли робітники з заводу після десятої, яких каральники почали лупцювати, як і всіх.

Звичайно, він це кричав, коли козацькі коні тупотіли вже далеко вниз по Красній вулиці.

А на ранок... У всіх хлопців моргулі то на лобі, то на скронях. На що вже Сашко Гавриленко, звичайно, він, хоч і на милицях, а хлопець гарний і його люблять волоські молодиці, — правда, за те, що в його батька пивна, — так і його не пожаліли. Він кричить:

— Я інвалід...

А вони його шпарять...

Я вже радію з того, що хоч і в мене червоно-синя попруга є, але під френчем не видно...

Ну, а в листопаді — повстання.

Робітники обеззброїли карний загін і блискучого капітана, що гнався за мною, посадовили на прохідній конторці. І кожний робітник міг на нього, йдучи на роботу, подивитися, плюнуть і дати йому свою характеристику і язиком, і ногами... А в нас характеристики дуже влучні.

Потім приїхав на село 3-й гайдамацький полк. Розстрілює каральників, обеззброює німців, тримає фронт проти дончаків...¹

Ви розумієте, як це впливає на наївного хлопця, що начитався Гоголя та Кашенка², змалку марив грозливими образами козаччини...

А тут вона жива... Воскресла моя синя, омріяна Україна, махнула клинком, і зацвіла земля козацькими шликами...

Та ще й кажуть:

— Ми більшовики, тільки ми українці.

Ну й я українець. Чого ж мені треба? І записався я до повстанців у такий момент.

На Сватово поїхали обеззброювати німецьку кінноту.

Наш ешелон спокійно під'їхав майже до перону...

Ішов німець з чайником кип'ятку. І якийсь ідіот навів його на мушку... І не стало німця, не стало далекого

фатерлянду і золотоволосої Гретхен... Тільки мозок, як кип'яток з розбитого і погнутого чайника, розплескався по рейках... Німці б мирно віддали нам зброю, а тепер вони: "Цум вафен..."³

Наші в станцію... Німці відступили... А потім підковою почали наступати. Хлопці, замість брати зброю, почали надівати на себе по кілька штанів та шинелей, розпухли, як баби, й стали жабами..

Німці нас одсунули з боєм од станції...

В бою ж треба бути швидким, а куди там будеш швидким, коли на тобі кілька штанів та шинелей... Звичайно, ті хлопці, що заскочили в станцію, не встигли вискочити з неї...

І став на дверях німецький офіцер і кожного, хто похапливо вискакував із дверей, бив просто в голову...

А потім німці з купою трупів віддали нам і свою зброю.

Козаків ховали з музикою...

А обеззброєні німці сумно й грізно, синіми спокійними колонами йшли нагору до татарських казарм.

І думав я: якби німці захотіли, то тільки соплі лишилися б від моєї синьої, омріяної України...

Але я ще вірив...

Бо з усіх сіл ішли до нас дядьки в свитках і з торбинками. Записувалися і спокійно, як до церкви, йшли на смерть... Наче кабана колоть...

І я завжди дивився їм у вічі... Перед боєм у одних очі бувають сумні й слізно-прозорі, а у других веселі й калямутні...

І ті, в кого перед боєм були сумні очі, більше ніколи не верталися, а люди з веселими очима похвалялися, скількох вони забили..

Коли ж німці почали нас бити так, що небо й сніг робилися чорними од шестидюймових, то хлопці почали тікати додому, звичайно, зі зброєю і обмундируванням.

— Хай прийдуть до нас на село. Ми їм покажемо... — нахвалялися вони, озираючись на всі боки, чи не видно німців.

От одного спіймали (з Борівського за Дінцем — руська колонія) і почали шомполувати...

Козаки обурились.

— Ми революційна армія. Ганьба. Геть шомполи!
Відпустіть його!

А сотенний Глущенко:

— Без балачок! Зараз покличу старих гайдамаків і всіх перестріляю.

І я дізнався тоді, що таке старі гайдамаки.

Борівшанина все ж відпустили...

Але нас як що, так і лякають: старі гайдамаки...

Це ті, що в січні 1918 року розстріляли в Києві червоний “Арсенал”, ядро полку.

Я терпів, терпів та й собі втік.

XXXVI

Г р у д е н ь 1918 року.

Мобілізація.

Мій рік має йти.

Мати мене жене з дому: в мене вже й штанів немає.
Я їй кажу: “Підождіть, ось уже недалеко червоні”.

А вона мені:

— Доки прийдуть твої червоні, так ти будеш світити голими... Іди, сукин син, доки ти будеш сидіти на моїй шиї...

Що ти поробиш...

Пішов.

Тільки не в Бахмут, а знов же до цього полку, штаб якого стояв у нашому селі. Думаю, все одно. Всі однакові, а Бахмут далеко... То хоч трохи ще ходитиму до дівчат. (Ох, дівчата, дівчата! Може, й ви винні, що я став петлюрівцем.)

Ну і знову бої, вже з білими, на Алмазній, Дебальцевій (де я народився)...

І от занесли сніги дорогу, “чавунку”... І поїхали ми на паровозі очистити од снігу “чавунку”... І заспівав п’яний кочегар: “Смело, товарищи, в ногу...” І заплакав я, відчувши гостро й глибоко, що довго, довго я не буду з своїми, буду проти своїх.

Ще одна дрібниця. Власне, тоді вже не була для мене дрібницею.

Холодний, порожній вагон. Я приїхав на Сватове, записатися до повстанців...

Тихо. І враз:

— Сосюра...

— Що?

Нікого.

— Сосюра!

— Що?..

Нікого.

— Сосюра?

— Що?

Три рази мене кликало, і три рази я озивався.

Старі люди кажуть, що не треба озиватись.

Але три рази мене кликало, і три рази я озивався.

Це — на смерть.

Але я записався.

Ще.

Розстрілювали варту. Ніч. Караульне помешкання — II клас нашої станції. Привезли обеззброєних карників і їх начальника з синьою од побоїв, як чавун, мордою, який усе тикав нашого осавула у груди і, хитаючись, усе хотів йому щось довести і ніяк не міг...

Їх вистроїли. І між ними стояли два білих літуни, яких хлопці випадково збили з аероплана на станції Нирковій. Один капітан (ранений), а другий — стрункий і спокійний, з мармуровим шляхетним лицем, нащадок графа Потьомкіна ¹.

Цей, з мармуровим лицем, зняв з пальця свого персня, подав його осавулові нашому і сказав:

— Передайте моєй жене.

Їх повели.

XXXVII

Вагони. Пахне самогоном, патронами і олією, пахне снігом і кров'ю...

Мені й тепер іноді зимою... коли сніг і я один, подує якийсь вітер і запахне... снігом і... кров'ю... Правда, тепер не так часто (може, тому, що НЕП ¹ і міхова доха...).

Ще пахло кожушиною і козацькими онучами...

Нас відправляють на позиції.

І чудно. Я був безпричинно веселий... Наче мене це [не] торкалося... Тільки сестра моя стояла біля дзвінка і сумно-сумно дивилася на мене...

Вона вмерла в 1919 році, я так її й не бачив.

А мати не прийшла мене проваджати, бо не знала про відправку нас на фронт...

Ми співали “Чумака”².

Було нам весело, наче їхали ми не на смерть, а роззброювати німців...

(Тільки чому нас посилають на Сватове?.. Там же ворога немає? Ворог на Дебальцевій, Алмазній...

Тільки чому нам вчора з наказу батька Волоха всім завели оселедці?..)

Їдемо.

І вже на Сватовім пероні... (Ніч... Сніг... Вітер...) Курінний нам каже (нас поїхало три сотні: 9-та, де я, 11-та й 12-та):

— Ми з більшовиками не воюємо. Але вони захопили Куп'янськ. Ми тільки візьмемо у них назад Куп'янськ, а воювати з ними не будемо. Хай вони самі собі, а ми самі собі.

Пішли в розвідку.

Звичайно, селяни нам не кажуть, де червоні.

Всі села — більшовицькі.

На другу ніч я був призначений ройовим. (Ви не дивіться, що я лірик, я бойовий.) Я — вартовий по кухні. Над ранок о п'ятій іти на кухню.

А знаєте, що це значить? Це значить: наїстися вволю м'яса, яке тоді було краще за шоколад-мінйон. Я уявляю, як я буду їсти м'ясо, і з цією мрією заснув... Готелів для козаків не стало, і декого розташували по хатах. Мене й ще одного козака мого рою — в хату.

Ми з ним наче вдома; роздяглися до білизни, бомби поклали на вікно, рушниці поставили в куток. Спимо.

А в мене сон такий, що хай над головою б'є гармата (це тоді...) — я не проснуся.

Враз вбігає хазяйка (2 година ночі):

— Ой, діточки мої, ви ж пропали!

— Що таке?..

— Ваші всі побігли на станцію, була стрілянина, кулі свистіли по садку.

Ми спокійно одяглися. Я, як вартовий по кухні, взяв запхнув за пояса тільки багнета. І йдемо ми картошку чистити. Зброї не взяли.

— Це, — кажу, — так, просто паніка якась.

Мені не вірилося... німців побили, варту побили, Київ наш, а тут на тобі... втекли... покинули... І навіть не розбудили... “Ні! Ми йдемо чистити картошку”.

Виходимо. Сніг. Туман. Вулиця йде просто до вокзалу.

Тихо. Смертно тихо. Навіть собаки не гавкають.

Тільки на станції тонко й самотньо кричать паровози.

Із туману підходить до нас козак, і рушниця в його за плечем.

— Що таке?..

— Та наші всі побігли на станцію... Була стрільба, кричали “слава”, “ура”.

Тишина смертна.

Ідемо чистити картошку.

Я ще не вірю, що це кінець.

Мені деревляно спокійно і покірно.

І от із туману смутно, а потім чітко: “Коні!”

“Не наші”, — щось сказало мені, і я притулився до тину.

Мої товариші стали на півкроку вперед од мене. Ми в підкові вершників.

— Хто йде?

— Свої.

— Пропуск.

— Олена.

— Яка Олена?.. Руки вверх!

Не знаю, чи підняли мої товариші руки, чи ні, але я відчув жах у голосі того, що кричав “руки вверх”, перескочив через тин за копицю... Біжу по городах... а ззаду чую удари по чомусь м'якому і “ой... ой...”, тихе й тоскне. А зір механічно відбиває, відбиває кривеньку чорну вишеньку на білому тлі снігу, смутні контури тинів, копиць і хат.

Шлика я зірвав... але оселедця зірвати не можна. Та й шапка в мене кавалерійська, лахмата, її скидати? Холодно, та й оселедець одразу побачать...

А коли попадають в полон з оселедцями, то з ними не церемоняться... Смерть...

А який я старий гайдамака? Червоні думають, що як з оселедцем, значить, і старий гайдамака:

— К стенке!

Або:

— На рубку!..

Тільки в процесі боїв я дізнався, чому вони не стріляли мені в спину. Просто вони думали, що ми дозор, а ззаду лава. Вони тихо нас і зняли, цебто тих двох — порубали... У них теж були оселедці (а вони шахтьори...). Про це я дізнався аж 1921 року (що їх порубали...).

І почалася стрільба...

Ніч раз у раз протинало червоними мечами пострілів... Я вирив у снігу рівчачка і ліг у нього...Пливли образи Констанції і бабусі, які мене дуже любили... Констанція тоді, а бабуся й тепер — їй 102 роки. Образу матері не впливло... Та й то як мить. Якась спокійна покора смерті. Я іноді не витримував, вставав і йшов прямо на вогонь, але знов лягав... Вода капає мені за комір, на щоки... Потім я зайшов у двір і підліз під призьбу (до хати не пустили. Я стукотів, але вони по голосу пізнали, що я із “побежденных”...).

І от червоні займають село...

З годину цокотіла вулиця... То батареї (між іншим — на волах), обози, кіннота... І все цокотить, цокотить, цокотить... Нарешті почало світати. Я виліз і пішов знову в город. Крізь паркан видно було, як ідуть баби по воду... І от забили дзвони. Неділя.

Я вийшов, наче у сні, на вулицю... Там... Там... Там... Купками стоять червоні... У мене ж лахмата шапка і обмотки побіліли од води (вони були зелені, нові). Я йду просто крізь червоних, а навколо мене сон... Я навіть і голосів їхніх не чув...

І ніхто мене не спитав, не затримав...

Все село — більшовицьке.

Я зайшов до крайньої хати. Дома дядько і його син.

— Острижіть мені оселедця.

Син бере й стриже мені оселедця.

Але ж голова моя побрита.

Я дав дядькові цукру (у мене було трохи в хусточці), а він дав мені хліба, і я пішов.

Вийшов на гору. Дивлюсь, біжить один козак... Блідий од жаху, одне око більше, а друге менше, й наче йому дуже холодно... Втік з-під розстрілу.

Це — старий гайдамака.

— Ну, — кажу, — ходім на Святі Гори (75 верст — неначе в другу хату), а відтіля потягом додому.

І який же я дурний (а може, хитрий... Це ж така тонка річ). Їдуть баби з хуторів на базар, а я їм кричу:

— Ви не кажіть, що ми сюди пішли. Ми — гайдамаки.

— Не скажемо, діточки, не скажемо.

І не сказали.

Ночуємо ми на хуторі. Товариш мій каже, що ми, мобілізовані Петлюрою³, тікаємо додому. Лежимо на печі. А дядько хитро примружив око, підійшов до нас і каже:

— Та признайтесь, хлопці, ви ж гайдамаки? Вас же розбили на Сватовій?

Я сказав:

— Так, ми гайдамаки.

Дядько нічого не сказав.

Але я довго не міг заснути і все дивився на сокиру в кутку...

І недалеко від Святогорської станції (кругом червоні партизани), в одному селі, коли ми лежали на долівці, увійшов лисий старенький староста і затребував у нас “пачпорта”.

— Який “пачпорт”, коли ми мобілізовані?

— Та що там з ними базікати! До штабу їх.

А жінки не віддають нас, плачуть та приговорюють:

— Та вони ж такі, як і ми: і чорнобриві, й по-нашому розмовляють.

І прокинувся в мені поет-агітатор... Я почав говорити, хто ми й за що така наша доля, почав читати їм свої вірші...

І стало чудно... Лисий “пачпортний” староста просить переписати йому на пам'ять вірші. Пам'ятаю поча-

ток... (О мої поезії, такі ж наївні й зелені, як моя вічна молодість...)

Пісня ця родилась в темнім, темнім гаю,
і тепер по світу хай вона блукає.
Хай вона до зброї всіх рабів скликає.
Пісня ця родилась в темнім, темнім гаю...

1918 р.

Це такі слова... Але ви б послухали, як я тоді декламував. Я на “Плузі”⁴ і тепер, і раніше так не декламував і не декламую... У мене аж волосся ворухилось від піднесення...

Нам дали сала, огірків та хліба і відпустили.

Прийшли на станцію. Власне, я сам прийшов на станцію. Товариш мій зник... Його дядьки не пустили... Я й досі не знаю, де він... Це було так. Коли ми виходили, один дядько, що мовчки слухав мої вірші, мовчки підійшов до мого товариша, взяв його за плечі й сказав:

— А ти, хлопче, останься, побалакаємо...

Та й досі балакають...

Питаю на станції у телеграфістів, де червоні, де петлюрівці, а мені не кажуть...

Підходить потяг (пасажи́рський). Сідаю, їду. Потяг — на Харків. В Харкові з вокзалу не можна вийти. Я ж не цивільний.

І мусив я тимчасово прикомандируватись до мазепинського полку⁵.

В Харкові мій дядько, слюсар Іван Локотош... Але не можна вийти з вокзалу.

Мазепинці відбили у каральників дві цистерни горілки, і нам видавали щодня майже по котелку.

Одного разу нам видали по котелку горілки. Ми випили. Нас построїли і повели до міста. Попереду йдуть з наганами старшини і кожного з публіки, в кого руки в кишені, заставляють підносити їх догори... Приходимо у якийсь завод. Я й досі не пам’ятаю, де він, але знаю, що ми дуже довго йшли до нього... Тільки ми відчинили браму заводу, як ударила стрільба...

Ми — назад...

Потім знову — в завод... У нас ручні кулемети. (Я попав до кулеметної ватаги, але ще був з рушницею.) В заводі тихо, нікого нема... Тільки сумні чорні вікна та убитий випадковою кулею реалістик у дворі...

Ідемо далі... Ну, звичайно, котелок горілки зовсім вплинув на мій “котелок”... Заходимо у якийсь двір. В кімнаті під полом багато зброї і листівки з відозвами до повстання.

О мої рушниці, змазані маслом, мої робочі рушниці... Це ж я своїми руками клав вас на дороги і їв абрикосове варення... Тільки мені чудно було, що хлопці забрали і одіж, і порося, і коньки... Ну, цигарки (десертні), ну, варення... Варення я змалку люблю. Ну, а причому тут панталони й порося?..

Потім ми полили вулицю з кулеметів і вернулися на вокзал.

Відступ.

На Новій Баварії я зустрічаю броньовик 3-го гайд-полку ⁶.

— А, Володька?

— А ми ж сказали твоїй сестрі, що тебе зарубали на Сватовій.

Між іншим, на Сватовій нас тоді розбили ліві есери ⁷, “сахаровці”.

Мені трошки жалко було, що вони одбили у нас вагон з обмундируванням... У мене була розірвана й стара шинеля... Мені якраз обіцяли видати нову, а тепер чекай, коли вони видадуть...

Я все не вірю... Думаю, що це непорозуміння, що ми з більшовиками не воюємо.

Лозова. Грудень 1918 р.

Делегація німців їде до Москви. Ми її пропустили. Хотіли відбити у Махна ⁸ Павлоград, не ми, а Павлоградський полк. Так він пустив козаків у Павлоград, та як узяв їх в кулемети...

Більше Павлоградський полк не ходив відбивати у Махна Павлоград.

Сотенний Глущенко взяв мене і кілька козаків із мого рою, і ми пішли на базар. Коли ми стояли біля рогу, до нас із публіки підійшов мій колишній шкільний това-

риш по сільськогосподарській школі Гнатко. Він був у цивільному, і мені якось дико було говорити з ним про минуле, я тільки сказав йому:

— Жалко, що в таких умовах ми зустрілися з тобою.

— Праворуч! — І ми чітко пішли робити своє діло. Ми заарештували двох кіннотників із Павлоградського полку. У них в руках були підметки, хромові витяжки і взагалі все, що потрібно для чобіт. Коли ми їх вели на станцію, до нас підскочило кілька кавалеристів із їх полку. Вони на вигляд були дуже войовничі: смугляві, з чорними шликами, чингалами⁹ за поясами і кривими шаблями. Ну, запорожці тобі, та й годі. Вони почали кричати на нас і розмахувати руками, аби ми повернули їм заарештованих. Сотенний Глущенко хрипко закричав:

— По бандитам — пальба...

Я мляво і лячно зробив те, що треба. Ми були готові до стрільби. Павлоградці зблідли і наче опали. Обличчя їх одразу схудли, і було противно слухати, коли вони, заїкаючись, почали белькотіти:

— Та що, та ми нічого... Та ми нічого, — і жалко почали задкувати перед нами.

В станції нас оточила маса павлоградців. Вони розмахували бомбами і насідали на нас. Наші хлопці теж розмахували бомбами. Кричали, що не може бути, щоб свої та своїх розстрілювали. Павлоградців було більше, і ми повернули їм заарештованих.

Ще. Заарештовано два євреї — студенти з Одеси. Їхали в Одесу. У них настрої, розумієте, який... Коли приходять п'яні козаки і б'ють їх табуретками по морді, а вони тільки затуляються руками та дивляться, як кролики...

І от їм, тому що вони студенти, я читав свої поезії про Констанцію, про зорі та конвалії... І вони крізь смертну тугу усміхались мені і казали, що я — поет. Правда, я весь час почував, що їх не розстріляють, заспокоював їх... Але лізти до них з поезіями, та ще якими... Коли люди вже за муром смерті...

Цих студентів звільнили, але, звичайно, забрали у них всі гроші... І вони, бідні, сидять край столу на вокзалі і не знають, що їм робити. Я підійшов до них з одним своїм товаришем, і ми віддали їм усі свої гроші, що

ми получили платні за місяць. Вони не знали, як нам дякувати, і дали нам свої візитні карточки на всякий випадок... Я карточку заложив собі в шапку. Але шапку віддав якійсь тітці на Поділлі за хліб (а цікаво було б побачити цих студентів).

XXXVIII

24 грудня. Лозова. Вечоріє. Я вийшов з вагона натовпити в котелок води. І тільки підняв ричаг, як враз загориться все стрільбою...

Бомби, кулемети, рушниці...

До зброї!

Наш бронепοїзд тихо від'їжджає... А стрільба все йде, йде... І горить електрика... Мені страшно досадно, що вона горить... Але яке їй діло до мене, коли так хотіли робочі або махновці. Я не знаю. У всякім разі, не я.

Ми одступили, потім розсипались в лаву і почали наступати. Ідемо по "чавунці", а по боках посадка... Наш сотенний заховався в броньовик, а нас — в лаву. Ідемо по полотну залізниці. Хлопці все збиваються в купу... Лячно йти біля посадки... А прямо в вічі залитий електрикою і повний стрільби вокзал. Лягли... Я тільки чую сніг тилом лівої долоні, що під стволом рушниці... Більше нічого... І враз гасне електрика, а з нею й стрільба.

Ми одержали наказ з броньовиком охороняти моста, що на Полтаву. На ранок пішли в обхід махновцям... Був туман... і лава наша далеко-далеко обхопила поле... по боках хмарами — кіннота... Десь стукнув постріл... Переходимо залізницю, і чудно простукотіли мої штиблети об рейки... У дворі будки я побачив забитого... Він одиноко і смутно лежав, на штанах йому були лампаси німецького бранника, а в голові — яма... Це був перший забитий, якого я близько побачив... Ідемо в тумані і по команді то спиняємося, то знову йдемо... Входимо в село, власне, передмістя Лозової... Ворога немає, тільки трупи по дорозі. Мене вразив труп дідуся у новому кожущку, який присів біля телеграфного стовпа... Люди говорили, що він пішов до церкви. Його не пускали, наче чули... а він пішов. І чудно мені було, що дідусь хотів захватися за стовпом від кулі...

Йдемо до станції й на фоні трупів і ридань наївно й весело співаємо:

— Ой там, коло млину, ой там, коло броду...

Коли ми проходили повз вагон музичної команди, капельмейстер показував нам сурму, яка була майже розплескана і повна дірок від куль.

Павлоградський полк, не прийнявши бою, втік, і гайдамаки самі ледве вдержали станцію. Махновці заскочили навіть у вокзал, і ми захопили у полон 18 махновців... Вони сиділи в караульному помешканні, і нашій сотні було призначено їх розстрілювати.

Ми підійшли до карпому...¹ Я наче чув і підійшов майже останнім. Наш сотенник Глушенко відчинив двері і кожного махновця, що виходив з карпому, бив кулаком по морді і віддавав козакові, який мав його розстріляти, приговорюючи: “Оце тобі... Оце тобі...” А я все відступаю, все відступаю, щоб він не сказав мені: “Оце тобі...”

Нарешті махновців розподілено. Це були звичайні селянські хлопці. Такі, як і я... Тільки що ми в шинелях, а вони в піджаках. Двох цивільних, що випадково попали до карпому, відпустили, і ті, підстрибуючи по-телячому, побігли від нас... Це було ранком 25 грудня 1918 року. В нашому полку був піп. Ми ведемо махновців розстрілювати... Підвели їх до церкви і вистроїли в один шерех біля церковної огради... Вгорі кличе молитися дзвін... А потім йому наче стало соромно, і він замовк...

З хат повиходили баби, дівчата... дивляться, а махновців, по два, підводили призначені до огради, ставили навколішки спиною до нас і по команді: “По зрадниках... огонь!...” — били їх огнями, і ті, як папірці, прибиті до дороги несподіваним вітром, мовчки, без крику падали... Потім по команді їх кололи штиками, та не в спину, а в стегна... Штик, звичайно, застрягне в кістці, і козак, намагаючись його витягти, волоче тіло по снігу, а потім криваве лезо з реготом витирає об сніг... Виходили розстрілювати і добровільно... А один із призначених козаків перед залпом заплавав, перехрестився і сказав:

— Прости мене, Божа Мати. Це не я роблю...

Мовчки роздягалися і мовчки вмирили махновці... А як вони йшли... Їх ніжки наче хитав вітер... Дійсно, ніжки... бо то були хлопці років по 17. І з кожним махновцем я мовчки підходив до стінки, покірно ставав навколішки, і... злісно й недружно гавкали рушниці, і ті звуки впивалися кулями в моє тіло... Я стояв і дивився... Мені було солодко, і я не знаю, чи плакати, чи сміятися хотілося мені... Я стояв. Старшини ходили й добивали в голову... і хто був недобитий козаками — тільки здригав, коли куля старшини розбивала його останні надії... Останній, літній уже, в одязі німецького бранника, коли роздягався, тільки сказав:

— Я сам был три года в плену у немцев...

Його зразу не застрелили. Коли його кололи, він довго-довго кричав тоненьким і далеким-далеким голосом...

А це ж було за кілька кроків від мене...

Потім ми пішли. Сотенний 11-ї сотні надів синього діагоналевого піджака останнього розстріляного... А сотенний Глущенко йшов танцюючи і співав хрипко й радісно... Да, одного, коли кололи, вдарили багнетом у шию... гостряк багнета виліз йому із рота, і він ухопився за нього рукою...

Ми стоїмо ще на Лозовій... Махно має об'єднатися ще з червоними. І чудно було мені, що деякі козаки везуть із собою повні скриньки барахла і дбають, аби його було ще більше... Я ж віддавав залізничникам все зайве з одягу, що мені видавали: фуфайки, теплі штани, білизну... І раз лізе в вагон козак. Спочатку показався його оселедець, а потім жіноча пелерина і тільки сорочка з плямами крові на ній... Далі лізе другий і показує жмут "українок"...² Це — злодії ночі... А сотенний каже:

— Робіть що хочете, аби не на моїх очах... Коли ж хто спіймається, то буде кара...

І для виду навіть розстрілювали котрих... Хлопці ходили до проституток. Я не ходив до проституток. Хлопці вмивалися — я не вмивався. Нашо? Все одно вб'ють... Мені не вірилось, що я вернуся додому, коли навколо стільки смертей. Часто я ходив у вокзал, знову повний цивільних, і дивився в трюмо... На мене дивилося сумне смугляве обличчя козака в лахматій шапці, обірваній

шинелі, з німецьким багнетом за поясом і жовтих штиблєтах з німецького офіцера... Кажуть, що махновці будуть знову наступати і що з ними йде сам батько Махно... На вокзалі росте тривога... Цивільних все меншає. Вокзал майже порожній... Тільки я в нім з вічною мрією про Констанцію... Та самотній майстровий з гармонією.

І от він заграв... Заграв мого улюбленого вальса “Пережитое”, якого я часто слухав у кіно у нас на базарі... В кіно його грали на мандоліні під акомпанемент гітари й балалайки... Іноді я чув на вулиці на гармонії, але його завжди грали неправильно, що мене дуже нервувало... А цей грає ідеально правильно, іменно так, як я хотів.

І в морі ридань, широко і безнадійно, пронеслося все моє життя. Я трохи не вмер од болю...

Де ти, коханий гармоністе?.. Може, ти прочитаєш ці рядки, написані нашою кров'ю.

На ранок ми поїхали пробувати нову тридюймівку для нашого броньовика...

Почали стріляти... І десь далеко обіззався чужий удар... Махно почав бити по Лозовій, Махно наступає.

Наш броньовик став на полтавському мості і почав бити по якомусь хуторі, де метушилися після кожного розриву далекі чорні фігурки махновців... З лівого боку, недалеко від станції, зійшлися лави наші й ворожі... Довго-довго, напружено-тривожно й недружно лопотіли рушниці, і невідомо було, чия візьме... Коли ми їхали на бій, вздовж посадки я бачив нашу лаву. Бунчужний, молодий, вродливий хлопець, радісно перекидався на снігу, і здавалося, він не бунчужний, а просто собі звичайний хлопчик, якому дуже весело гратися в війну... Махновці не витримали й почали відступати.... Скільки їх побили, я не знаю... Але поле було все чорне від їх трупів.

Червона Армія була вже близько... Десь гримів її непереможний крок... Ми отримали наказ покинути Лозову...

Їдемо на Полтаву.

У всіх така думка, що в Полтаві спочинемо. Тил...

Але тилу ніде не було... Кожної хвилини: “До зброї!..”

Ми спали в патронташах, не роздягаючись, і від крику вартового хапали зброю і вибігали на смерть.

Полтава. 5 січня 1919 року.

Тільки-но ми приїхали. От, думаю, хоч раз спокійно засну. Як зирк у вікно, а всі люди біжать із базару...

Повстання...

Місцеві більшовики повстали. Вони поставили кулемета на соборі, і наш броньовик почав бити по собору то шрапнеллю, то гранатами: на удар...

Вечоріе... зірки розривів обсипають собор... Коли ж після удару зірка біля собору не блискає, значить, снаряд у соборі, де золото іконостаса, де Бог, в якого я перестав вірити... Ми ж з попом, а піп нічого не каже, що ми б'ємо по собору нашого Бога, піп нічого не сказав, коли ми на Різдво біля церковної огорожі розстрілювали 18... Я перестав вірити в Бога... І на людей я став дивитися як на папірці... Особливо зневажав і жалів я цивільних.

До вечора був бій... А увечері в наш вагон вскакує сотенний Глущенко:

— Полтава наша. Слава!

Йому ніхто не відповів...

Тільки чому ж це — “Полтава наша”, а з київського вокзалу почало бити поважно й грізно... Наш броньовик вийшов за товарну станцію. Праворуч ліс, у лісі село чи передмістя... На мутному снігу чорніють козацькі лави... Наш броньовик — тільки по назві броньовик, а це звичайний пульман, стіни якого обкладено мішками з піском. Коли стріляти, то треба висувати голову... Значить, коли — куля, то тільки в голову...

Наступає регулярна (Червона) армія... Наша сотня по черзі вартова, і ми — на броньовику... До нас прислали січових стрільців¹ у касках і з кулеметами... Ждемо... А в селі гавкотять стурбовані собаки, без кінця гавкотять... То... ідуть...

Прибігли козаки з розвідки... Наткнулись на дозор “7-го советского полка”... І от близько-близько од нас показалися лави червоних... Вони сміливо й просто йшли у весь зріст прямо на нас...

— Огонь!

Гармата скажено вдарила прямо по лаві, і я закрутився в огні бою.

Біля мене строчили кулемети, рушниці, і після кожного удару гармати рот мій механічно підстрибував... Хорунжий не ховав голови і трохи не застрелив мене, коли я ніяк не міг відчинити цинки з патронами... Наші кулемети били з перебоями (“засечка”), теж і більшовицький кулемет гарно застрочив, навіть якимось мотивом... Ну так же тонко й гарно, що ми всі аж засміялися... Я пік пальці об гаряче од стрільби дуло моєї рушниці...

А кулі співають тонко й солодко...

Наші рушниці б'ють гулко, а більшовицькі — наче паперові хлопушки: пак, пак... Це звукова омана... Всі рушниці б'ють однаково...

Червоні почали стріляти вже з тилу... Броньовик наш відступає... Що ж ті, що в лаві, що лежать самотньо на снігу, коли броньовик відступає?.. Коли ми проїжджали мимо водокачки, червоні били вже по нас прямо з неї... Як вони не засипали нас бомбами з моста, я й досі не знаю. А вони ж були на мосту, над нашою головою...

Броньовик підійшов до станційного перону, на якому спокійно і поважно стояли кулемети, а мимо швидко й тривожно, колонами, відступала наша піхота... Чулись голоси старшин:

— Не хвилюйтесь, панове козаки...

— Не хвилюйтесь, панове козаки...

А козаки з сумками й рушницями за плечима йшли в тьму... Наш броньовик став на мосту на Ворсклі. Ми прикриваємо відступ. Нашу сотню змінили, і я мертво заснув у вагоні... Констанція мені не снилась. Враз, крізь сон... гарматний удар... один і другий... Злякано застрочив кулемет, і я під крики “До зброї!” схопився з ліжка...

Чую... ідемо... Стрільба замовкла...

А було от що.

Потомлені боєм вартові на броньовику заснули, а червоні колонами підійшли до нас і вже почали братися за ручки броньовика, як їх випадково побачив наш чотовий, що вийшов із вагона оправитись, і крикнув: “До зброї!..”

Червоні під нашим огнем одхлинули за насип і залягли в лаву.

Сніги... ніч... поле... і сум коліс... Куди ми їдемо?.. Старшини нам кажуть, що ми воюємо за Радянську владу, а селяни через кожні п'ять верстов рвуть нам залізницю... В Кременчуці наш полк (2-й курінь, наш 3-й) роззброїв Балбачана, а газети писали, що це зробили січові стрільці. Балбачан хотів нашу армію подарувати Денікіну ².

В Кременчуці ми пішли в баню... Попереду йшли бунчужний і гармоніст... Вони якось смішно хиталися у валянках... Коли ми підійшли до лазні, помилися козаки 1-го куреня (до лазні всі йшли при зброї), і чітко під хитання багнетів вони заспівали:

Ми гайдамаки,
всі ми однакі...
Ми ненавидим пута й ярмо.
Йшли діди на муки,
підуть і правнуки,
ми за нарід життя своє дамо...

“За нарід?..” Ще багато було телят, які думали, що ми їдемо за нарід. Я теж думав, що ми їдемо за нарід... Що більшовики — шовіністи. Особливо нас обурювало, що нас за те, що ми говоримо своєю мовою, взивали буржуазними лакеями. А наш полк у низах був весь більшовицький... Того він і був самий бойовий з усієї петлюрівської армії, і більшовики завжди не витримували нашої штикової атаки... Того і [не] любив нас дуже улюблений полк Петлюри, мазепинський полк... Кілька разів доходило майже до бою з мазепинцями, яким ми зривали погони. Того ми й не відступали через Київ... Того й ніколи не приїжджав до нашого полку Петлюра, який спокійно почував себе тільки між мазепинцями та січовими стрільцями...

З Кременчука ми поїхали бронепотягом у розвідку в напрямі на Полтаву. Було тяжко й лячно сидіти у вагонах і чекати на смерть. Бо скрізь же партизани, і шохви́лі нас можуть одрізати од Кременчука. Ми сидимо у вагоні, у всіх настрій неможливий. А один козак так жалко й жалісно матюкався і нив перед мене, що я не витримав і сказав: “Та замовчи ти. Тут і так тошно й без

тебе...” А він усе ніє... І було противно дивитись на його перелякане, повне болю, спітніле обличчя. Бунчужні нашої та 9-ї сотні були більшовицькі агітатори. Бунчужний 11-ї сотні, низький і русявий, казав: “Надо не нять, а делать дело”. Почувалося шохвилі, що всі схопляться за зброю і почнуть бити старшин. Сотенний Глущенко попередив нас. Він вихопив свою кубанську шаблюку і, махаючи нею перед нами, почав кричати:

— Я не хочу бути за сотенного у бандитів!

Хлопці не були ще готові, без зброї, і ми кинулися од нього тікати, але в дверях застрягли. Бунчужний нашої сотні спокійно став на дверях із рушницею і чекав. Курінний Ліневський заспокоїв Глущенка, і той його послухав. Коли ми приїхали в Кременчук, наші бунчужні зникли: був даний наказ їх заарештувати, але вони про це зарані довідалися і зникли.

XL

Знам'янка. Лютий 1919 р.

Кілька день ми стоїмо на Знам'янці. Нас оточили з усіх боків червоні... Григор'єв нас зрадив, перейшов на бік червоних...¹ Його штаб на цукроварні... Відтіля його броньовик почав бити по Знам'янці. Наш курінь в заставі. Лава наша йде вперед. У лісі. Ніч. Наш броньовик відповідає на далекі удари... Григор'єв б'є по путі, що йде на Цвітково, хоче розбити рейки...

Ми йдемо й тихо пересвистуємося, щоб не загубити зв'язку... І от чорну тьму перед нами тихо й жутко прорізала ракета... Ми знову вийшли на полотно залізниці. На лівім фланзі почалася стрілянина... Ми покірно впали навколішки і приготувались... Стрільба так же, як і почалась, замовкла. Виявилось, що на нашу лаву наскочила кінна розвідка і під час стрільби забито прямо в голову одного нашого козака, а у одного кіннотника нашою кулею збито шапку... По тій шапці ми потім дізналися, що то була розвідка нашого полку...

На ранок ми маємо наступати на цукроварню, де григор'євці. Поширюються чутки, що григор'євці не готові зовсім, що вони тільки п'ють та гуляють... Мені не

вірилося... Я почував грозу, що її вітер доносив із-за лісу... Я чув, що григор'євці йдуть...

Од будки машиніста до нас на пульман був проведений телефон.

Броньовик наш просто й сміло вискочив з-за лісу... Димів біля заводу броньовик ворога, а збоку було як комашні григор'євців, які, побачивши нас, почали швидко-швидко бігти назад... Кулеметник вхопився за ручки кулемета, але він не працює...

Як почало ж по нас бити...

Снаряди вітром шуміли над нашими головами, і щохвили почувалося, що приціл береться все кращий і кращий. Ми всі присіли... Не було змоги висунути голови... Вперед не можна їхати, бо рейки вже розбито...

— Назад!

— Назад! — кричимо ми всі... Телефон зіпсовано, і броньовик іде вперед, туди, де снаряди б'ють прямо по рейках, і видно, як шпали чорно й розкидано летять у небо... Врешті машиніст почув команду, і броньовик поволі, під ураганим огнем, почав одходити...

— В лаву!

Козаки вискочили й побігли в лаву, а я сказав курінному, що погано себе відчуваю, що у мене болить живіт, і лишився на броньовику. Я злякався...

Але мені було соромно перед самим собою, і я, взявши дві коробки кулеметних стрічок, поніс їх вздовж залізниці до лави... Йшов я чомусь у виїмці збоку рейок... Ворог б'є... раз — по броньовику, а три — по лаві, раз — по броньовику, а п'ять — по лаві...

Перед мене з правого боку прямо об рейки наче велетенська рука з силою шпурнула купою розбитого шлаку... Набій... Я впав і трохи не виламав собі шиї... Підвівся...

Але мусив з коробками йти, ні, бігти назад, бо козаки й старшини з круглими, вилупленими, повними смерті очима бігли назад...

— Відступай!..

Тяжко й сумно під уже сконцентрованим огнем ворога ми почали одходити. Ворог бив по диму... Хорунжий повернув гармату дулом униз і почав бити по рей-

ках... Григор'євці нас обходять, може, вже обійшли... Вони хочуть перерізати нам дорогу на Цвіткове... І, поки на станції переводили стрілку, в мені все тремтіли слова:

Силой прекрасной, могучею...
Силой прекрасной, могучею... —

і я од нетерплячки й жаху, що ми не встигнемо проскочити, не міг устояти на місці...

Стрілку перевели, і ми швидко рушили...

Коли ми порівнялися з селом, воно було нам з лівого боку і вже було чорно од григор'євців... Ми думали, що вони десь уже поклали на рейки піроксилінові шашки... Але броньовик летить... Видно, як вийшли з хат дівчата... Дивляться, лускають насіння... Під огнем, присівши в броньовику, навіть не відповідаючи, ми...

Проскочили...

Дивимось назад... А за нами летить потяг немущтрової частини швидко-швидко... Мимоволі хочеш, аби він проскочив... Там же гроші, обмундирування, ранені козаки...

Дивимось назад... аж летить тільки один паровоз, а состава нема... Григор'євці не встигли підкласти піроксиліну під паровоз, але під вагони встигли, а може, бомбами розбили зціпку...

Другий курінь мусив вигрузитися і після кількох атак вибив григор'євців із села... Аж до цукроварні тікали григор'євці... Полк весь проскочив... Тільки гроші григор'євці таки одбили.

Коли козаки другого куреня після першої атаки розбито тікали до ешелонів, із одного двору вибігла старенька бабуся і закричала на них...

На Цвітковій чи на якійсь ближчій до неї станції наш п'яний сотенний стріляв прямо в публіку і ранив одного цивільного в стегно, просто так, ні за що.

На Христинівці весь час десь збоку били броньовики, але ми в бою не були.

Через Жмеринку ми їхали під видом ешелону сипнотифозних (на вагонах крейдою було написано: "Сипний тиф"), хоч жодного хворого на тиф у нас не було.

Ми сміялися, грали в карти і пили спирт, розводячи його водою.

П'яний каптьор дає мені кружку спирту. Я питаю:
— Розведено?

— Розведено, розведено... — каже.

А в кружці ж не видно. Я залпом випив, і як почало в мені горіти... наче хтось мені незліченними розпеченими залізними кігтями почав рвати шлунок і кишки... Я проходив у сільськогосподарській школі (на ст. Ямі) колись, що коли купоросну олію або азотну кислоту розводити водою, то її сила слабшає. Я почав швидко й багато пити води. Стало легше.

Який би я не був п'яний, я завжди був тихий і смирний, тільки плакав, щоб ніхто не бачив, за своїм селом та Констанцією... І було неприємно, коли деякі козаки п'яними починали розорятися, битись і кричати так, що їх доводилось зв'язувати.

XLI

Проскурів ¹. 15 лютого 1919 року.

Вечір. Старшини сказали, щоб ми не роздягалися і були напоготові. Нас хочуть роззброїти.

І на смутний ранок, коли крикнули: “До зброї!” — я в штаблетах на босоніж вибіг останній. Біля рампи була вже наша лава... Я підліз під вагона і, ставши навколішки, зайняв своє місце. Туман. З правого боку навпростець — пивний завод. Просто в виїмці соша, на якій заліг ворог. Це повстав проти нас за владу Рад наш 15-й Білгородський кінний полк.

На правому фланзі почалася стрільба... В ділі — кулемети, орудія, бомбомети...

Нам ще нема наказу стріляти... Мені не лячно, тільки дуже напружено, наче мої нерви витягло в прямі лінії і натягло до одказу, як струни на гітарі... Вже не треба, а хтось кілочки крутить та крутить... І, здається, ось-ось мене розірве...

І от почалася наша стрільба... Кулемет, що був поруч мене, так дуже бив, що аж лента вискакувала з коробки. Так злісно вискакувала... Хтось із наших почав кидати бомби...

— В атаку!

І, коли ми побігли на місце ворожої лави, там не було нікого, тільки лежали трупи козаків...

Один, до якого я підбіг, був ще живий. Біля голови його була чорна яма від розриву бомби... З голови текла кров, а з губ слова:

— Не бийте... я ж — такий, як і ви...

Це ж були козаки, українці, наші...

Старшини агітували більшовиків-українців, щоб вони не воювали з нами, бо ми говоримо однією мовою і діти однієї матері-України...

Більшовики не слухали і били нас у хвіст і гриву, пародируючи слова нашого гімну (мотив якого, до речі, дійсно на фоні кошмарного відступу здавався мені похоронним):

— Ще не вмерла Україна, а тільки смердить...

І почали приводити до нашої лави козаків немущтрової частини Білгородського полку, захоплених на станції, які ніякого відношення до повстання не мали, і за моєю спиною розстрілювали...

Білгородські козаки всі були в полушубках. Їх роздягли до білизни і по наказу курінного Коломійця купами розстрілювали. Командиром полку був тоді Маслов.

Розстрілювали добровольці. Вони забирали у розстріляних не тільки одіж, а й годинники, ножички... Один сказав: “За що ви нас розстрілюєте? Ми ж такі, як і ви...”

А другий, коли його роздягали і сказали: “Біжи!” — перехрестився й закричав: “Спаси мене, Божа Мати!..”

— Спасе її мати... — відповів на його крик гайдамака, б'ючи його прямо в потилицю.

І мені було досадно, що від кулі відлітає майже половина голови... Це ж так неестетично... Ну була б собі просто дірочка, як од японської кулі. Японці культурніші за нас... А то лежить розстріляний на снігу, і голова йому, наче скибка кавуна, чудно вгрузає в сніг... Повз мене провели розстрілювати кавалериста. Він у довгій шинелі спокійно і задумано йшов на смерть, і тільки шпори йому самотньо дзвеніли.

Ми йдемо далі. Наступаємо на білгородські казарми...

Залягли в лаву. Позиція погана. Тільки поле рівне та біле.

Ззаду мене лежать розстріляні, і я все одсовуюсь убік, щоб не лежати проти розстріляного (щоб не попала куля...).

Да. Коли ми збили лаву білгородців, був ще туман, і за рогом заводського паркану показався козак з рушницею і в полушубку. Ми думали, що то наш, і кличемо його до себе, махаємо руками... А він несміливо й нерішуче став, потім розгублено пішов до нас. Дозорні підійшли до нього. Він покірно віддав їм рушницю. Вони його роздягли і розстріляли...

Ах! А я ж махав йому рукою...

Лежимо.

І от просто на нас швидко летить хмара... чорна й грізна.

Кіннота.

Ворог наступає...

На лівім фланзі, біля могили, стоїть полковник і командує...

— Приціл двадцять чоти-и-и-ри...

І коли ліва рука тягнеться до прицільної рамки... “Тікай”... кричить моє тіло... Але всі лежать, не тікають, і я вгрузаю, прикипаю до снігу, витягнувши готові до стрільби руки...

То гарматний дивізіон переходив на нашу сторону. Вони поставили ззаду нас на путях батарею і почали бити по казармах... Але перші рази вони ніби помилково ударили по нашій лаві. Снарядний стакан трохи не зробив мене безногим...

Наступаємо...

Так, як і в Лозовій...

Тільки перед нами з розчиненими вікнами грізно мовчать казарми. Ми йдемо... На три кроки позад од лави з карабінами в руках ідуть старшини... У мене нерви вже не напружені, а наче розстроєна балалайка, мені в’яло й лячно... Позиція ж жахна, а казарми над нами... Думаємо, це нас підпускають ближче... Дивуєшся, чому ворог такий спокійний... Але ми йдемо.

Потім з криками “Слава!” біжимо в атаку на... уже покинуті казарми.

Тільки у дворі стояли виладнані в один шерег ті, що залишилися і здавали зброю.

Якби не саботаж старшин, білгородці нас би розбили. Це ж було так гаряче й несподівано. За мурами залпи розстрілів, козаки виносять із казарм зброю, а білгородський старшина стоїть біля дерева, ковирне носком хромового чобота сніг і, удаючи з себе спокійного, задумано дивиться на нас. Але його ніхто не чіпає.

Я з бойових трофеїв узяв тільки російсько-український словник Курила. Носків мені не дісталось. Старшини казали, що це євреї загітували білгородців. Казали, що козаки першого куреня поклялися під прапором грошей не брати, а тільки різати. Вони пішли до міста і вирізали майже всю проскурівську єврейську... голоту. Кравців та шевців. До буржуазних кварталів вони не заглядали. Був один козак, який знав єврейську мову. Він підходив з товаришами до замкнених дверей і звертався до переляканих мешканців єврейською мовою. Йому відчиняли...

Одній гімназистці застромили між ноги багнета...

А розстрілювали так: стріляють і дивляться не так, аби попасти смертельно, а як-небудь, дають залп і наввипередки біжать до ще живих розстріляних і хапають з одягу те, що перед залпом кожний намітив на своїй жертві...

Один старий єврей перед залпом сказав:

— Вы меня убьете, а из моего пупа выйдет пять мстителей. Стреляйте меня в глаз, а не в пуп...

Залп одгримів, і єврей, майже перерізаний кулями пополюні, упав...

Всі козаки поціляли йому в живіт...

Коли вели юрбу полонених білгородців та цивільних на розстріл, я бачив, як біля конвойного бігав, кричав і ламав руки наш кавалерист. Його ридання розривали мою душу. На очах конвойних тремтіли сльози.

Це був кавалерист нашого полку, а серед тих, кого вели на розстріл, був його рідний брат... Старшини були

невблаганні. Я довго дивився услід цій смертній юрбі і на тоскную фігуру кавалериста, що плакав і біг за ними...

Я зняв лахмату гайдамацьку шапку, залиту кров'ю української та єврейської голоти, надів французьку каску і став санітаром...

На ранок скривавлені мури наче ще гули криком: “Русский?” — і собаки похапливо й жадно долизували кров на тротуарах... Ми розташувалися в білгородських казармах. На кухні на чорних дошках ще були крейдяні написи їжі та її складу. Головний лікар полкового околодку не взяв би мене з муштрованої частини, але я почав йому читати свої російські (я писав і російською мовою) поезії і він мене взяв до околодку.

Місто ось-ось повстане... Оголошено мобілізацію. Козаки поїхали за мобілізованими по селах. Ті йдуть. Робітники ходили групами по вулицях. І я бачив і чув, як комендант міста (ініціатор погрому), дивлячись на них, кусав свої довгі вуса й злісно хрипів:

— То-ва-р-ри-щи...

Місто ось-ось повстане. Селяни чекають, що й їм буде те, що в Проскурові, бо вирізали ж п'ять тисяч євреїв (я дізнався від т. Фельдмана² тільки тепер, що шістсот. Він сумно сказав мені: “Справа не в кількості...”).

Ішли чутки, що регулярна армія червоних наступає вся на конях, з ручними кулеметами у кожного червонарма.

ХЛІ

Б е р е з е н ь 1919 року.

Нарешті виступаємо на фронт. Бої йдуть під Христинівкою. В Жмеринці я стояв у касці, з червоним хрестом на правому рукаві, сумно дивився й махав рукою козакам мого куреня, що гримів повз мене в вагонах, уквітчаних сосною, на яких було написано крейдою: “Смерть тим, хто руйнує нашу неньку-Україну”.

Мені було страшно за них і соромно за себе.

Боягуз. Наче хрестом можна затулитися від смерті...

Недалеко від Христинівки на якійсь станції ми спинилися.

Вечоріє. Вітер жутко нагина явори станційного скверу, крізь них вигляда жовтий, як обличчя розстріляного, місяць... А далі в вечірній смуті видно, як іде дуель нашого й червоного броньовиків. Вони сміливо стали недалеко один проти одного і в упор б'ють огнями в огні...

Другого дня я ходив до сараю дивитись на побитих з нашого броньовика... Їм було майже одірвано голови. Вони лежали розкидано на гнилій соломі, роздягнені, босі... Їх було п'ять.

З червоного броньовика ударило набоєм прямо в дуло гармати нашого... і наслідки я бачив у сараї... Одного, що стояв біля гармати, як і всі, навіть не контузило. Хлопці казали, що він був тихий, смирний і виконував тільки те, що йому наказували, а ці, побиті, були зарізяки, вони перед розстрілом завжди мордували полонених.

Була грязюка, і в мареві весняного дощу я бачив, як наші колони напружено, наче проти вітру, йшли в наступ...

На пероні я бачив двох єврейських хлопчиків, поклотих багнетами... Вони ще тоскно вовтузились у крові... Казали, що це шпіони. Козаки пішли в атаку на червоний броньовик і на платформі захопили в полон німців — орудійну прислугу. Їх привели на станцію і пустили на вітер... Я бачив тіло одного німця, ще не закопаного дядьками, біля паркану...

Христинівки не могли взяти.

Матроси “7-го совполка” з криками “буржуазные лакеи” одбивали нас од станції.

Відступаємо. А вже Жмеринку захопили повстанці. Одного козака розірвало його власною бомбою на шматки, коли він в огні погоні за дядьками зачепився бомбою (вона була німецька. Рукоятка була без кришки, і шнурок зачепився за тин, коли козак через нього перестрибував), і його ховали. Мені було противно. Я од злості, що він такий скупий і вредний (ковбасу пожарить і сам поїсть, попросиш — не дає. А на дурняка завжди у нас їв. Він мені показував картку своєї дружини), уявляв, як

Його гладка, налита кров'ю морда розлетиться од набою. Воно так і вийшло.

На Жмеринку відступ одрізано, і ми виступаємо через Вапнярку на Одесу. Рада старшин і козаків нашого корпусу (окремий запорозький) випустила до більшовиків відозву, що ми теж більшовики, але українці, і що воювати нам нема за що, бо ми — брати. Червоні прислали до нас делегацію. В ній був козак нашого полку, захоплений в полон червоними, коли ми віддавали Полтаву. Його захопили на броньовику. Він був з оселедцем і в широченних червоних штанях. Як рідкий і комічний екземпляр, червоні його не розстріляли, а тільки, вистроївшись, кожний добре смикнув його за оселедця.

Я був щасливий, мені було радісно. Я не знав, що ми й не думаємо переходити на бік червоних. Коли я схвильовано і радісно говорив осавулові полку, що ми переходимо до червоних, в його звужених до макового зерна зіницях глянула на мене смерть... Червоні не дурні, зразу розкусили нас, і ми почали панічно під їх ударами відступати до Вапнярки.

Я ще раз побачив того вродливого хлопця, героя бунчужного, який на Лозовій перед боем з махновцями так радісно й необачно перекидався на снігу. Його принесли до нашого вагона. У нього набоем було вирвано майже всю ляжку, захоплено трохи бока і перебито руку й ключицю. Коли йому робили перев'язку, він тільки кусав руку й мовчав, а потім спокійно попросив у лікаря закурити.

Мене з літучкою ранених та тифозних козаків командирують до санпотяга окремого запорозького полку.

Вагон другого класу. Уже під Роздільною нас оточили червоні повстанці.

Сестра-жалібниця перев'язала рану від кулі на руці у старшини. Цей старшина, гладкий і переляканий, втік з-під розстрілу. Він був на селі, і його повстанець повів у ярлок розстрілювати. У повстанця була австрійська рушниця, і по тому, як повстанець возився за його спиною з затвором, старшина зрозумів, що той не вміє стріляти, й побіг...

Куля попала йому вище ліктя... Під бинтом рожевіла кров, і захеканий голос старшини врізався в мою пам'ять...

Голос — із смерті...

Вечір... Повстанці все ближче... Вже йде кругом стрільба...

Я пішов у купе сестри-жалібниці... В неї були індуські очі і бліде обличчя, повне смерті...

Я почав читати їй свої поезії.

Вона спитала мене:

— Ти не хворий?

Я сказав:

— Не знаю.

Вона обдивилась мене і віддалась мені... Смерть заглядала в вікна.

Повстанців одігнали.

На Роздільну прибігло кілька старих гайдамаків з мого куреня. З ініціативи бунчужного Натруса наш курінь і 4-й перейшли на бік червоних десь під Вапняркою. Вони роззброїли старих гайдамаків та старшин і заарештували їх. Деяким удалося втекти.

Одеса була захоплена червоними, і з Роздільної ми повернули на Тирасполь. Коли ми були ще на Бірзулі¹, то я на пероні бачив грецького офіцера, який задавакувато ходив по перону й дивився на нас як на щось нижче, їх броньовик мав піти на Голту в бій з григор'євцями.

На Роздільній були румуни. Але вони втекли з Роздільної, коли фронт почав з двох боків (од Одеси й Бірзули) наближатися до Роздільної.

Ми в Тирасполі. Вино й мамалига.

Я пішов дивитися на французів, що бівауаком розкинулись недалеко міста. Вони були чисті, рум'яні й си-ненькі. Спокійно дивились на нас ці рожеві й гігієнічні діти. Вони були такі спокійні...

А ми?

Я уже при санпоїзді. Мені дали два вагони тифозних, і я захворів і сам на тиф.

Мене кинули, як собаку, у вагон на полицю. В мене висока температура, а санітар цілує мене, п'яно плаче і

дає мені їсти солону ковбасу... Я вийшов із вагона... Іде головний лікар санпотяга:

— Ти чого вийшов із вагона?

— А чого ви мене кинули, як собаку, без усякої допомоги. Поки здоровий, так і потрібний...

— Іди лягай у вагон.

— Не підю. Ви мене покладіть до м'якого вагона.

— Іди, а то шомполів дам.

— Та ви не забувайте, що я з гайдамацького полку...

— А... так ти так? Ну, я з тобою почитаюсь.

А збоку поруч стоїть штабний ешелон, і старшини, що в новеньких галіфе гуляють біля блискучих вагонів, кричать у наш бік:

— Гоните их в шею.

Я пішов і ліг у вагон.

До румунського короля поїхала делегація, щоб пропустили нас до Румунії... Недалеко — стрільба. Горять підпалені козаками ешелони...

Нарешті їдемо через міст на Бендери... Заборонено виглядати з вікон під загрозою смерті.

В Кишиневі довго стояли ми на станції.

Я від високої температури говорив тоненько й жалібно. В мене перед очима все пливають якісь жовті квіти й Констанція... А сестра-жалібниця, замість подати води або повести мене до уборної, кокетує з старшинами-чорношличниками і не звертає уваги на мої сльози й докори...

І от за нами приїхали автомобілі, й мене повезли до міської лікарні...

Я в бреду все бачив, наче червоні входять до лікарні і б'ють мене штиками в груди. Кров моя фонтаном б'є в стелю, а я кричу їм, що я після жовтневого перевороту був співробітником газети "Голос труда" Лисичанської Ради робітничих та солдатських депутатів і декламував їм свого вірша: "Руку, товарищ, и в бой беспощадный..." Але вони не слухали і все кололи мене в груди...

Одного разу (це була криза) сестра послухала мого пульсу та як побіжить від мене. Вона швидко повернулася і вприснула мені в груди біля серця камфори. Я страшенно марив про ту хвилину, коли я з насолодою буду

пити воду. Бо вода була така противна. Коли я почав одужувати, то підійшов до одного старшини, біля якого було повно волоських горіхів, і попросив хоч трошки у нього. Старшина не дав мені горіхів.

Після тифу я вкупі з одужавшими їду останнім ешелоном через Буковину до Галичини.

А румуни... У їхніх кіннотників на постолах остроги, їх старші б'ють по морді, і вони тільки покірно підставляють свої смугляві фізії, а потім мовчки витирають густу кров із носа. Надто вже покірні ті цигани. Їх старшини — феодалні дядьки: пудряться й затягуються в корсети. Ходять по перонах з блискучими стеками. Нас не відпускають од ешелону навіть купити мамалиги. Одного старшину нашого, що пішов купити мамалиги, румунський вартовий прикладом пригнав назад. Я радію з того, що хоч тут ми однакові. Бо в Проскуріві ще була старшинська їдальня, і взагалі старшини наші були дуже привілейовані. А козаки — це було щось нижче, безсловесне. Та й не дуже розбалакаєшся, коли полковник Маслов після проскурівського погрому казав козакам:

— Хто буде агітувати за більшовиків, даю право кожному козакові стріляти.

І взагалі, що пан сотник сказав, то й закон, у козаків же не було права висловлювати своїх думок. Вони тільки мовчки про себе думали.

Після тифу я ходив наче мертвяк. Ноги мені наче налило свинцем, навіть через рейки було важко переступати, а під вагонами я міг тільки пролазити рачки. Сили не було тримати тулуба зігнути.

Дядьки в Буковині літом ходять у кожухах, забиті і покірні. Збоку я бачив Чернівці на горі і чудесний залізний міст. Здаля й на Згорі він здавався таким легким і прекрасним.

Заліщики, Тарнопіль.

Ставили п'єсу “Бурлака” з участю Садовського². Після Садовського ще ніхто з артистів так владно не захоплював мене. Галицькі дядьки чекають на більшовиків, які мають дати їм землю. Галичина смутно промайнула.

Тільки часовні, уніатські церкви та вітання:

— Слава Ісусу.

— Навіки слава.

Я вийду в поле й співаю:

Повій, вітре, з України ³,
де покинув я дівчину...

Через Волинь наступаємо через Чорний острів на Проскурів. Коли ми увійшли знову в Проскурів, я на дорозі, біля білгородських казарм, побачив труп мадяра... Він синьо й одиноко лежав у грязі на дорозі... Здається, він був у погонах і один йому був відірваний... Чому вони мені такі рідні?.. Може, тому, що я по матері мадяр? Ми дійшли до Деражні, а далі... гріхи не пускають... Тільки нальотами захоплюють Жмеринку. Славиться Запорозька Січ з батьком-божком на чолі. Це романтичні й дурні фігури.

Коли їх, гарно одягнених, кинули в бій, була роса, й вони, щоб не закалятися, не хотіли лягти в лаву... Їх багато покосило з червоних кулеметів.

Гармати тупо, монотонно і все на одному місці б'ють по лінії на Старокостянтинів та Деражню... Це дві самі крайні точки, до яких фундаментально могли дійти наші.

Коли Деражню захопили, козаки наскочили біля ешелону на запізнілого мадяра, який, побачивши їх, взяв бомбу, зняв з неї кільце й притулив її до щоки... Йому одірвало голову...

Ми все крутилися між Деражною й Проскуровом...

Головний лікар Акулов був такий: коли червоні відступають, то він за Україну, коли ж ми, то він — більшовик. А фельдшер Чепурний — все одно чи наступають, чи відступають червоні — був червоним. Він захоплено малював мені героїзм червоних, яких оточили фронти, а вони всіх б'ють. І доводив мені з цифрами в руках, що в порівнянні з робітником селянин є дрібний буржуа.

А головний лікар, тому що получав грошей більше за всіх, казав, що кожний сам за себе, і був дуже скупий. Він тільки зі мною не був скупий, бо я часто читав йому свої поезії, які він дуже любив слухати. З нами був

і піп. Це була дріб'язкова і вредна людина. Коли роздавали хліб (а давали нам його дуже мало), він норотив одрізати собі найбільше. Коли ж червоні наближались, то він хапав свого чемодана, злякано бігав по хаті й кричав:

— Та куди ж його? Ой Боже ж мій! Та куди ж його?..

Ще лікар Акулов зі мною поводився гарно тому, що я з робочих. Бо ми кілька разів околodком усім хотіли перейти до червоних.

Відступаємо на Кам'янець на Поділлі. Літо. Наш обоз тихо їде. Як летить низько над землею аероплан і з нього на сонці щось блиснуло. Всі — врозтіч.

А я біжу прямо на блиск, бо він був паперовий. Радісно біжу по житах, через болотяний яррок...

Листівки.

Я схопив дві. Ї, поки добігли хлопці, які вже все зрозуміли, встиг прочитати.

Одна була відозва: “Все в Красную Армию”, а друга: “Приказ рабоче-крестьянской Украины по петлюровской армии”. В ній було написано приблизно так: “Сдавайтесь. Вы окружены. Переходите группами с белыми флагами. Мы знаем, что вы обмануты Петлюрою. Если же вы будете защищаться с оружием в руках до конца, то никому из вас пощады не будет”.

Підписів не пам'ятаю.

Відступаємо на Кам'янець.

Часто писали в газетах про старшин, які з великими грішми тікали за кордон. Наш полковник Виноградов теж хотів з великими грішми за кордон. Але його козаки заарештували і розстріляли. Це було так.

По дорозі, по грязі два козаки вели нашого полковника. Він, ніби це його не торкалося, йшов попереду конвойних з закладеними в кишеню руками і з задумано нахиленою головою. Він був кубанець і дуже бойовий. Він любив мордувати червоних. Один козак із конвойних тихо навів карабін в голову полковника... Ї не стало Виноградова... Тільки шапка підстрибнула вгору і впала, повна крові, на труп. А дві баби, що йшли мимо, з переляку сіли прямо в грязь.

Лишилося більшовикам захопнути віддушину поміж Смотричем і Кам'янцем, і нам — кришка. Як у цю віддушину ринула галицька армія, вигнана з Галичини поляками. Вони перейшли Збруч, і, коли наші лави бігли безнадійно назад, почулося “стій!”, і в наші лави синіми фігурами влилися галицькі лави...

Червоні думали, що це німці, і почали панічно відступати.

XLIII

Що пан сотник скаже, то для козака закон. Козаки — телята. Я й думаю, коли я буду паном сотником, то мене будуть слухати козаки. І я перейду до червоних зі своєю сотнею. По полках було наказано національно свідомих козаків з освітою за чотири класи гімназії посылати до Житомирської юнацької школи, яка стояла тоді в Смотричі.

Довго, наче не чув, не хотів осавул полку дати мені командировки, але я його упросив.

Звичайно, якби в школі був іспит, то я б провалився, але мені повірили на слово і я став “майбутнім старшиною”. Це було в липні 1919 року. Ми стояли в Смотричі.

Коли була мобілізація, мене поставили на мосту провіряти документи у селяків; я ні в кого не провіряв документів. Всі проходили повз мене, а я стояв і тільки марив про Констанцію... Одному дядькові, я хоч і знав, що він буде бити нас, а не “ворони на городі”, як він казав, я дав обойму патронів. Він обіцяв мені за них принести хліба, але хліба не приніс. Обдурив мене.

Коли ми Київ узяли разом з денікінцями¹, було урочисте свято. Нас вистроїли на майдані, і наш сотенний Зубок-Мокієвський з російським акцентом почав неширо говорити нам, що в Києві кацапів уже немає. Він вважав за кацапів більшовиків. Хто ж тоді, по його, були денікінці, які разом із нами увійшли до Києва?

Цей Зубок-Мокієвський був знавець своєї справи. Він цифрами доводив, що воєн на світі чим далі — все більше. Це був поет мілітаризму.

У нас форма була така. Жовті чоботи, сині галіфе з білими тоненькими кантами, френчі захисного кольору з наплічниками (звичайні погони “в зародку”) і кашкети германо-польського зразка з тупими козирками. У старшин було все так само, тільки лампаси на галіфе широкі, срібні відзнаки на рукавах, коміри срібні і такі ж хлястики на кашкетах.

Муштровий статут, затверджений Симоном Петлюрою, був перекладений просто з німецької.

Зубок-Мокієвський казав нам, що армія повинна тільки воювати та готуватись до війни, а політика — не її справа. Армія повинна бути аполітичною і у військовій техніці бути європейською армією. У Смотричу юнаки (ще до мого вступу до школи) роздавили погром, який улаштував наш кінний полк (забув назву його). Було розстріляно юнаками 25 кіннотників. Євреї цілували юнакам руки.

Да. Ще в санпотязі я читаю російську книжку. Підходить до мене старшина й каже: “Ви чого читаете кацапську книжку? Ми ж з кацапами воюємо”.

Я йому нічого не сказав. Не міг же я йому сказати, що просто нічого читати й книжка цікава. Його ж не обдуриш.

А: “Учіться, брати мої, думайте, читайте. І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь”².

Він у запалі боротьби навіть і це забув. А з старшиною сперечатися ж не можна.

А Зубок-Мокієвський на муштрі, коли треба спочити й покурити, казав нам:

— Спа-а-ачить. Можна па-а-лить.

І казав не “прошу”, а “проше”. Словом, польсько-російсько-українська мішанина. Сам він граф. Одного разу до нас приїхав начальник школи Вержбицький. Він красиво і кам’яно сидів на норовитому коні. І наші сотні під музику проходили повз нього і на його вітання і похвали відповідали під ногу:

— Слава Україні!

Наша сотня неправильно відповідала “Слава Україні” (не під ногу), і Зубок-Мокієвський гнав нас бігом аж на гору. Він біг поруч із нами і хрипко кричав: “Загону, сукины сыны...” (бач, коли хвилюється, так говорить

російською мовою). Але він же біг разом із нами. Він уже літній, а ми молоді, повні сил хлопці (нас годували гарно, але мало. І ми пекли й їли ще кукурудзу). Ясно, що він захекався швидше нас. Команда:

— Кроком! — І ми, в душі сміючись, струнко йдемо полем Поділля.

Нас виховували декоративно.

Ми постояли ще в Цівківцях, у маєтку Римського-Корсакова ³.

А восени вирушили до Кам'янця.

У мене в цей день, як на зло, народився чиряк під коліном, і мені не було сили розгинати ноги. Я поклав рушницю на дроги і хотів їхати на них. Коли Зубок-Мокієвський побачив мене і послав до ладу.

Я сім верст ішов, шкутильгаючи, і аж в Кам'янці розійшовся.

Нас розмістили в духовній семінарії.

Ми ходили на варту до “високої Директорії” ⁴.

Юнаки дуже любили козиряти, віддавати честь. Вони робили навіть так. Рідко ж зустрічаються на вулиці старшини, яким треба козиряти. Так вони в неділю підуть у парк і групами ходять і козиряють один одному. Наче вони зустрічаються випадково.

Мене, як недисциплінованого, не ставили біля кабінету Петлюри, а все в його садку. Була осінь, і я “добре” стеріг Петлюру: полізу в сусідній садок та й їм собі груші. Вони холодні, гарні. Я дійшов майже до божевілья і хотів заколотися “українського Гарібальді”, як писали про нього італійські газети. Петлюра у профіль дуже скидався на Раковського ⁵.

Коли ми йшли по місту, українська інтелігенція кричала нам “Слава!” і обсипала квітками наші струнки, наче вилиті з міді, ряди. А Зубок-Мокієвський, коли нікого з панночок немає, мовчки йде поруч. Як тільки побачить панночок, зараз же починає кричати на нас:

— Головки выше!

— Руки...

— Багнети...

І одного разу нашу варту зміцнили галицькою жандармерією (охорона республіканського ладу), і я стою

вночі на одному розі вулиці, а на другому галичанин. Я почав говорити з ним про політику, і ми зійшли з своїх місць, власне, галичанин підійшов до мене. А на посту ж не можна балакати. Якраз було викрито атентат білих на Петлюру.

Раптом чую з кушів голос Зубка-Мокієвського (він був тоді вартовим старшиною):

— А це що таке?..

Підбігає до мене й кричить, тупочучи ногами, що я не юнак, а баба, і що він мене відкомандирує назад до мого полку. Для кожного юнака це було крахом кар'єри, а для мене — смертю моєї чарівної мрії. Я спокійно сказав:

— Пане сотнику, ви мене ще не знаєте.

На ранок Зубок-Мокієвський жартівливо звертався до мене і не згадував про мій полк.

Раз я побачив у кіно Констанцію. Тільки в Констанції блакитні очі, а в цієї чорні. Як я клично не дивився на цю, вона не звертала на мене уваги і дивилася кудись вбік...

Коли я був на варті у військового начальника, я бачив махновців, що їх з обозами віддав нам Махно. Вони були в лахматих шапках. Я розговорився з ними, і, коли вони дізналися, хто я, вони мені сказали:

— Какого ж черта ты сюда попал? Тебе место у батька Махна.

Вони казали, що воюють “за хліб і волю”.

Раз ми сидимо босі. Побили на муштрі чоботи. Була вже осінь. Чекаємо на чоботи. До нас прийшов Петлюра. Я бачив його дуже близько. Він сів на підвіконні, питав нас про наше життя і жартував із нами.

В офіціозі Директорії “Україна” друкувались вірші Стаха (Черкасенка)⁶ і Олени Журливої⁷. Я дуже заздрив Олені Журливій, бо Володимирові Самійленкові⁸ я що дам вірші, а він кладе їх до кишені і “забуває” про них. От хитрий дідусь. Щоб мене не образити відмовою, він ховався за свою розгубленість.

Перший поет, з яким я познайомився, був В. Самійленко. Мені було дуже приємно припалювати цигарку од його люльки... Я аж трусився од насолоди. Це ж із люльки великого поета...

От початок одного вірша, якого Самійленко “забув” надрукувати:

Червоний прапор вгорі сміється,
і трупи покотом лежать...
Співають кулі, і серце б’ється...
Не можу встать, не можу встать...

1919

В школі галицькі професори та старшини виховували нас у суто націоналістичному дусі.

В школі я написав російською мовою поему “1918 год”, яку присвятив товаришеві Леніну. Цю поему я читав юнакам. Один юнак сказав:

— А й правда. Вони нас за це й б’ють...

Пам’ятаю кінець цієї поеми:

...Холодный звон минут... нарву я черных лилий,
из них сплету венки для нашего вождя.
Целует щеки мне холодный воздух синий,
и поезда бегут, сверкая и гудя...

1919

Галичани перейшли до білих... Наша армія почала, як віск, танути. Козаки наші масами почали переходити до білих. Бо комсклад був із російських офіцерів, які повтікали од більшовиків, які були тільки при штабах, пиячили та тільки й знали, що носити гарне галіфе та “одержувати кошти...” Про козаків, що за них умирали, вони під дзвін чарок і поцілунки проститутток говорили:

— Пускай воюют, этого гною для нас еще хватит.

Л и с т о п а д 1919 року.

Наступає армія Слашова ⁹. Всі панічно тікають.

Офіцерський броньовик, що перший підійшов до Жмеринки, галичани зустріли музикою.

Ще б’ється тільки шоста окрема запорозька дивізія, у склад якої входить і 3-й гайдамацький полк. І от нас, 800 юнаків, Петлюра кидає на оборону підступів до Прокурова, а сам тікає в Польщу.

Коли ми виступали, був шалений вітер... Ми виступаємо на фронт, а поляки займають Кам’янець. Ми —

на новому плані міста, а вони вже на старому. Трохи не дійшло до бою з поляками. Юнаки виставили заставу, і я був у дозорі... Було темно й вітер...

Польські жовніри висадили з автомобіля наших міністрів Швеця й Макаренка. Автомобіль забрали, й наші міністри прийшли пішки по грязі на вокзал.

Тоді ж трохи не було бою.

Нас погрузили в ешелон. У Проскурові нам усім видали довгі кожухи з комірами аж до плеч. В кожусі — не в шинелі, тепло. Я в Проскурові зустрів товаришів із бувшого свого полку, 3-го гайдамацького. Вони напоїли мене “миколаївською” — і я п’яний їду на фронт.

Нас виграли в Богданівцях... Сидимо в станції... Як — “ббамм”!

Броньовик 1-го офіцерського Сімферопольського полку почав бити по нас. Б’є по водокачці.

Стрілочник перелякався і з криками: “Ой пропав, пропав!” — кинувся від нас тікати... Його спіймали, розложили, спустили до колін штани, поклали на живіт, і юнак із гайдамаків спокійно і розмірено почав його шомполувати...

Мені було противно слухати м’які удари шомпола і стогін залізничника.

Зубок-Мокієвський кричить:

— 1-ша сотня, вперед!

Я був у першій сотні.

Розсипались у лаву і почали наступати полотном залізниці.

“Коршун” відступає і б’є по нас. Ідемо через ліси, ярками, снігами... А він усе б’є...

Ще в Дунаївцях я набрав повну сумку сахару. Ця сумка все зсовується мені наперед, б’є по ногах і заважає йти, а я все зсовую її назад, за спину, все зсовую назад... Броньовик б’є.

Я в дозорі... Вітер, і кругом смерть...

Ідемо. Мимо села Богданівці косо спускаємося горою... На снігу маса слідів од ніг і доріжка од кулемета.

Старшини нам кажуть:

— Не хвилюйтесь, їх небагато...

Ззаду нас ідуть два наші броньовики “Помста” й “Вільна Україна”. Вони б’ють так невдало, що іноді попадають не по “Коршуну”, а по нашій лаві.

І от вийшли ми на замерзле болото, що між Коржівцями і селом Богданівцями. Це болото літом було непроходиме, і більшовики та ми перестрілювались гарматами через нього.

Позиція жахна. Ліс та де-не-де кушки очерету... Чудно дзвенів очерет... В лісі була батарея білих. І коли ми підійшли до лінії її вогню, вона й “Коршун” почали по нас бити... У нас тільки рушниці.

Наш гарматний відділ ще десь тільки іде, кінний ще десь пішим порядком. Навіть кулеметів у нас немає. Наша сотня — 33 чоловіки.

Між іншим, ті юнаки, що в тилу були дуже дисципліновані, удавали з себе героїв, розпиналися за неньку-Україну і співали патріотичних пісень, майже всі здезертирували або захворіли на живіт.

Да! Школа наша стала зватися не “Житомирська юнацька”, а “Спільна військова”. У нас були 4 відділи: піший (де я), кінний, гарматний та технічний.

Ми розбіглися на 30 кроків і залягли...

Ворог усе робить або недоліт, або переліт... Вилка... Мені все здається, що кожний набій летить на мене... Мозок спокійний, а серце б’ється швидко-швидко.

“Перебіжка вправо! Зайняти село Коржівці!..” І от під ураганим огнем ворога почалась перебіжка...

Десь далеко з правого боку від мене підвівся крайній юнак і, зігнувшись, побіг. Він під сконцентрованим по ньому огнем пробіг тридцять кроків і ліг...

По лаві ходить наче велетень без тулуба... Тільки чорні страшні ноги...

Це стовпи розривів...

Далі біжить другий, третій... Вечоріє... Огонь досяг такої сили, що ми не витримали і всі побігли вправо, на село Коржівці. Я біжу і оглядаюсь назад... І от по юнаку, що біг останнім, ударив набій... Юнак пропав у чорному димі розриву...

Нас лишилося 32.

Ми зайняли монастир. Виставили заставу і на дзвіниці поставили варту. Всі юнаки в трапезній. Рушниці поставили в куток. Варять галушки... Я пішов до монаха в келію. Дав я йому майже весь свій цукор, а він мені — курятини... П'ємо з ним чай. Я кажу йому:

— Как у вас здесь тихо и бело. Хочется бросить все и остаться у вас. Мне все это так надоело!..

Раптом убігає переляканий монах.

— Ваши все арестованы... Пришли люди с белыми повязками через шапки...

У мене все похолонуло і, як живе, од грудей посунулося вниз. Мені стало порожньо і холодно.

Кінець. Більше я не побачу ні Констанції, ні кривеньких тинів Третьої Роти, ні старої церкви.

Мій монах хоче лізти під ліжко. А я кажу йому, що штик або куля найдуть його під ліжком. Але він не слухає й лізе... Одчиняються двері, і входить денікінець. Він у студентській шинелі, через такий же кашкет йому біла стрічка.

Я без кожуха в шинелі стою.

— Ваше оружие.

— Прошу.

Я віддав йому мою чорну рушницю англійського зразка, зняв патронташ і патронник, а в розчинені двері солдати в лахматих шапках і з білими стрічками через них кричать:

— Выходи!

— Поскорей!

Я надів кожуха й вийшов надвір, у тьму, де вже виладнані були наші. А вийшло от що.

Настоятель монастиря послав у село хлопчика, ніби за молоком, а насправді з запискою до білих, що ми у нього. В селі (а ми й не знали) стояло два батальйони 1-го офіцерського полку. Вони тихо прийшли з кулеметами, оточили монастир, тихо зняли нашу варту біля воріт і на дзвіниці. Увійшли у двір, підійшли до трапезної і з бомбами в руках відчинили двері трапезної...

Хлопцям не довелося поїсти галушок, які вже кипіли й смачно лоскотали їм ніздрі... Нас ведуть...

Вітер і ніч, як у поемі Блока “12”... Я тільки чую, як мене б'ють у підшви грудки мерзлої землі...

Капітан, у якого тускло блищать погони, каже:

— Вы думаете, что деникинцы издеваются. Это все враки...

Нас ведуть на село... Біля тину крайньої хати прив'язано двоє осідланих коней... Денікінці кинулись у двір. А я ніби за муром.

Ї їх голоси мені такі далекі й чужі... Нас вивели за село і построїли в два шерехи, один проти одного, аби однією кулею прорізати двох. Вони економні...

Ї мені здається, що зараз усі попадають на коліна і почнуть плакати, благати... Але ніхто не падає, і я стою.

— Взвод, стройся!

Ї після нашої команди “чота, ладнайся!” команда ворогів звучить сухо й гостро...

Їх капітан підійшов до нашого ройового Овсія і сказав:

— Ви нас прийшли бити?

Овсій сказав:

— Били й будемо бити...

Але задзвеніли копита вершників, і білий папірець наказу приніс нам життя...

Нас не розстрілюють і ведуть далі. Ми в колі піхоти й вершників.

Студент, що роззброїв мене, уважно дивиться в тьму на якийсь огонь і каже:

— Что-то подозрительное...

Прийшли на станцію. Лежимо в карпомі. У мене голова трохи не розвалюється. Думаю, там не розстріляли, так розстріляють тут...

На станційній колоні було ножом або гвоздиком надряпано:

“Привет курсисткам Деражни, — красноармеец (такой-то)”.

Мене вразив цей напис, власне, нова орфографія... В ній я почув таку ж силу, як у газетах, що мені попадалися... Одна газета з портретом Шевченка, яка розбила мою наївну віру, що червоні, як нам казали старшини, розстрілюють за кожне українське слово. Ця моя наївність примушувала мене, навіть після проскурівсь-

кого погрому, відповідати гордо і зневажливо на запитання “Скажіть, пожалує, скільки часу?” — “Я закордонної мови не розумію”.

А на запитання одного гімназиста в проскурівському театрі: “Как вы думаете, займуть большевики Проскуров?” — я відповів: “Они развеются, как дым”.

Коли ж старшини казали про три тисячі російських дітей, яких червоні прислали до Києва з голодної Півночі: “Хай здихають із голоду, нам вони не потрібні”, — я думав: “Ага. Україна хай їсть вареники з сметаною, а другі вмирають з голоду!..”

І червоний рух вставав гігантом передо мною:

— За весь бедный народ.

Пам’ятаю, раз ми наскочили на червону розвідку, і на наше запитання “відкіля?” вони відповіли:

— Со всего света!..

Мене це так вразило: “Со всего света!..”

І якою мізерною перед цим боєм за голоту всього світу здавалася наша боротьба за самостійну Україну.

Ми тоскно лежимо і ждемо смерті. Враз вриваються до карпому з оголеними шаблями кубанці, такі ж, як і ми, чорнобриві і т. інш., і хочуть нас рубати...

Наша третя сотня пішла в атаку на “Коршуна”, і кулею в люк був забитий їх капітан.

До карпому увійшов полковник і сказав:

— Пленные уже нам не враги.

Нас почали переписувати. Один юнак, якому наймення було Мороз, підійшов до столу, віддав честь, стукнув каблуками і на запитання:

— Ваша фамилия?

Сказав:

— Морозов.

Його брат був офіцером гусарського полку Добрармії¹⁰.

Нас почали роздягати, а галичан ні. По умові, галичан, яких було вкраплено в наші полки, денікінці відправляли до галицької армії десь під Жмеринкою. Я зневажливо дивився на цих наддністрянських героїв, колишній мій ідеал національної самосвідомості. Галичани, як приклад, для мене умерли.

Юнкери нам кажуть:

— Зачем нам воевать? Ведь вы юнкера и мы юнкера.

Вони питають нас:

— За что вы воюете?

— А ви за що?

— Мы — за единую неделимую.

— А ми — за соборну Україну.

Старшин наших посадили окремо і з ними чемно поведяться. Коли нас захопили в полон, так наш чотар запитав їх офіцера:

— Вы были в Константиновском?

— В Константиновском.

І вони потисли один одному руки...

Мені лишили тільки мою шинель, а то все забрали. Один офіцер “купив” у мене за дві “українки” мої чоботи, галіфе і гімнастюрку, а мені дав свої велетенські англійські штиблети, штани та гімнастюрку шинельного сукна із погонами. Тут же кілька юнаків відгукнулися на заклик полковника і добровільно записалися на броньовик “Коршун”.

Нас погрузили в ешелон, власне, ми вмістилися в одному вагоні, і відправляють до табору полонених на Жмеринку.

Ми їдемо й співаємо:

“Ревуть, стогнуть гори, хвилі...”

У старшин на очах сльози...

З якою тугою ми виводили:

Де ж ви, хлопці-запорожці,

сини славні волі?

Чом не йдете визволяти

нас з тяжкой неволі?..

І мені здавалося, ніби наша кавалерія, ні, не вона, а загін мрійних запорожців женеться за ешелоном нас визволяти, але визволяти нас не було кому.

Сімферопольці казали, що “Коршун” сам захопив у Проскурові два вагони миколаївських грошей...

Да, коли ми вступили до Проскурова, я в газеті, спеціально присвяченій нам, прочитав:

На вас, завзяті-юнаки,

борці за щастя України,

кладу найкращії думки,
мої сподіванки єдині.

Хай кат жене, а ви любіть
свою окрадену країну,
за неї тіло до загину
і навіть душу положіть...¹¹

І чудно, коли я йшов у бій на червоних, то в мене ніякого ентузіазму не було, а тут було щось на нього подібне, бо ми ж хоч боком, та помагаємо червоним, з якими тоді боїв уже не було.

Я думав, що ми будемо відступати на Старокостянтинів і там з'єднаємося з червоними.

До Жмеринки нас привезли увечері і одразу ж повели до казарм. У відчинені двері казарми нам ударив такий важкий дух, що ми одхлинули назад. Але під ударами прикладів мусили ввійти.

Як дрова, лежали трупи тифозних, хворі і ще здорові. У всіх од голоду воскові обличчя й тоненькі ніжки... Над головою нари в один поверх, і звідти на мене сиплються тифозні паразити.

Я ліг.

Полонений! Таке дике й жахне слово. На своїй землі — й "полонений"!

Нас відпускали просити у селян хліба.

Да! Коли в Деражні нас переписували, до столу підійшов наш бунчужний з хрестом Георгія першої степені на грудях.

Полковник сказав:

— Как же вам не стыдно: Георгиевский кавалер и петлюровец.

— Це випадково, — сказав бунчужний.

— Что это значит?

— Случайно, — з'ясували йому юнаки.

Коли з канцелярії дізнаються, що між полоненими є козаки з 6-ї Запорозької дивізії, то їх розстріляють, як і махновців, які десь під Уманню вирізали й потопили майже весь Сімферопольський полк.

Один полонений сказав мені, що він махновець із Успенського полку.

Я не видав його.

Не розстрілюють тільки безпартійних, більшовиків та петлюрівців.

А я ж колишній гайдамака.

Що, як Мороз видасть?!

Але Мороз мене не видав, хоч часто мені цим загрожував і шантажував мене.

Я захворів на тиф.

Одеса.

З вокзалу я пішов з високою температурою, босий по грязі дивитися на море.

Воно майже замерзло, і над ним тихо і срібно літали чайки...

Повезли до шпиталю.

Лежу на сніжно-білому ліжкові покійно й тихо, весь в огні...

Поруч стогне й кидається хворий, і “сіделка” все ставить мене йому за приклад, що у мене вища температура і я лежу смирно, а він з меншою температурою і не дає їй дихнути...

Візитація. Входить лікар і сестра-жалібниця.

Сестра глянула на мене, зблідла і трохи не впала непритомною. Її підтримав лікар і вивів.

Потім вона входить до нас, дивиться на мене і каже:

— Как же вы меня испугали!

Виявилось, що я подібний на її забитого на фронті нареченого, офіцера.

Я — в ізоляторі. В мене поворотний тиф, другий приступ. Один був в дорозі.

Вона каже:

— Я вас беру к себе в палату. Вы хоть на несколько дней напомните мне мое прошлое.

Вона взяла мене до себе в палату, дала мені ще своє ватне одіяло (у всіх по одному. Вогко, сиро. Поруч мене щонаочі по два, по чотири вмирають). Носить мені консерви, цукерки... і все якось чудно дивиться на мене та цілує. Я, як і її наречений, вчився в сільськогосподарчій школі.

В мене на грудях, після тифу, абсцес, — і мене переводять до хірургічного шпиталю в грецькій духовній школі чи семінарії.

В шпиталі між раненими лежали й червоні з Тарашанського полку, і інші. Вони розповідали, що коли білий десант захопив Одесу, то багато важкоранених червонармів було викинуто просто на вулицю.

Червоні ось-ось захоплять Одесу. Евакуація.

З одним червонармом я дуже подружив. Він признався мені, що він комуніст і що в нього є документи з ячейки, не дивлячись на те, що я одрекомендувався йому як бувший петлюрівський юнкер. (Цей товариш потім учився зо мною в Артемовці.) Він був захоплений білими й мобілізований. В частині офіцер, який догадувався, що він комуніст, але не мав матеріалу, наче граючись, навмисно прострелив йому ногу. Ногу було одрізано.

Коли мене хотіли, як “юнкера”, евакуювати до Єгипту, він не порадив мені їхати, сказав, що я такий же юнкер, як він денікінець. І я залишився.

Кораблі Антанти б'ють по червоних лавах...

Над городом шумлять набої...

Червоні близько...

Привозять ранених офіцерів, яких почали бити по окраїнах.

Один кавалерист б'є обрубками рук у живіт стражника, який од ударів тільки підстрибує всім тілом на ліжкові...

Офіцери, яких не встигли евакуювати, лежать бліді-бліді...

А один офіцер не витримав і сказав:

— ...Ух... страшно...

Ми дивимося з вікна на вулицю, через яку тривожно перебігають фігурки людей з багнетами. Деякі не встигають перебігти й падають. На тлі тривоги бою вони лежать страшно нерухомі. Їде стрільба.

І от відчиняються двері, і входять матроси з червоними бантами на грудях. Вони спокійні, стрункі й коректні.

— У вас офіцеры есть?

Вони нікого не забрали. Тільки подивилися документи й пішли.

Л ю т и й. 1920.

При 4-й стрілецькій Галицькій бригаді, яка перейшла до червоних, з полонених петлюрівців та денікін-

ців формується два полки: 1-й Чорноморський та Кінний запорозький. Я вступаю до 1-го Чорноморського.

Команда українська. Всі старшини й козаки ходять з тризубами на кашкетах. Полковий прапор жовто-блакитний. Денікінські офіцери, звичайно, тепер за “неньку-Україну”. Командир полку німець із тризубом на кашкеті. Він каже:

— Я воював за неньку-Україну і буду за неї воювати до смерті.

Я думаю, який же це червоний полк. Та це ж жовто-блакитне пекло, з якого я ледве вирвався. Я надів на кашкета червону стрічку.

Воєнкома в полку нема. А є тільки воєнком бригади.

Він на мітинзі агітував нас, аби ми вступали до ячейки.

— Я знаю, — казав він, нервово одкидаючи своє буйне волосся з лоба, — я знаю, що між вами є такі, що шукали нас, але обставини їм заважали...

Я трохи не впав і не забився в риданні... Я ж шукав!..

А вночі старшини й козаки умовляються убивати тих, хто запишеться в ячейку. І ніхто не записується до ячейки.

Я теж не записуюсь. Ячейки нема. Одного разу нас повели до театру, де українською мовою більшовик почав нам говорити про історію України зовсім не так, як я читав у Грушевського. Наш старшина галичанин наказує нам іти з театру, бо це все “давно відоме”...

Я не хотів, але мусив іти. Наказ.

Коли було Шевченківське свято, ми й галичани ви-йшли на майдан з морем жовто-блакитних знамен. Жодного червоного прапора не було.

Червоні хотіли нас роззброїти, але чомусь цього не зробили. Вони тільки їздили кругом на грузовиках з кулеметами.

Ми перейшли на Італійський бульвар, в будинок був[шої] військової школи.

Раз на муштрі один старшина, бувший денікінець, закричав на козака:

— Молчать! Без розговорів!

Я, не дивлячись на те, що був у ладу, сказав цьому старшині:

— Це вам не денікінська армія, а червона. І, будь ласка, говоріть українською мовою, бо ви в українській частині.

Він пішов і пожалівся на мене курінному. Курінний, пузатий і спокійний, кличе мене. Читає мені нотацію. Я йому схвильовано і гнівно кажу:

— Пане курінний (казали у нас не “товаришу”, а “пане”), я ж так не можу!

Тоді він ласкаво мені всміхнувся, нахилився до мене й тихо каже:

— Ще рано!.. Але ж ви розумієте?.. підрив дисципліни...

Да, мене, як юнака, призначили чотовим.

Однієї ночі до карпому прибігає цей курінний і каже мені (я був начварти):

— Оце вам патрони! Нас хочуть роззброїти комуністи. Так ви, пане Сосуро, глядіть же. Бийте до останнього!

Я сказав: “Добре...”

Ніхто нас роззброювати не прийшов.

Виступаємо на охорону Дністра в Тираспіль.

По місту ми йшли з великим жовто-блакитним прапором, поруч якого теліпався маленький червоний.

В Тирасполі бригада Котовського, яку ми змінили, стала до зброї. Вони думали, що ми петлюрівці.

І не помилились.

Старшини агітують проти Радвлади. Козаки — телята.

Приїхав воєнком полку т. Обушний і його секретар т. Прудкий.

Прудкий надів на кашкета тризуба й ходить між козаками, слухає.

Я підійшов до нього і розказав йому все. Він каже:

— Ты хороший парень. Мы тебя заберем к себе.

Він мені дав посвідчення від воєнкома, написане червоним атраментом, що я член культпросвіту полку. І я став політробітником. І чомусь віддав рушницю.

Я організував читальню. Але козаки не ходять читати газети, а тільки співають на вулицях:

Ми гайдамаки,
всі ми однакі...

А старшини кажуть:

— Я краще простягну руку німцеві, ніж кацапові...

Називають червоних “чужинцями”.

Ячейки нема. Я дійшов до божевільня і, коли один старшина в нашій сотні так агітував, сказав йому:

— Забороняю вам балакати.

Він замовк.

Організують старшинську їдальню. Я сказав, що це те ж “офицерское собрание”, що, на мою думку, в червонармії не може цього бути. А один старшина сказав:

— Я не хочу обідати за одним столом із варнякою.

Ага, “варняка”!?

Я пішов і, обурений, розказав про це воєнкомові і свою думку про старшинську їдальню.

Воєнком похвалив мене і, покликавши цього старшину, прочитав йому цілу лекцію про різницю між петлюрівським старшиною і червоним командиром.

І раз уночі:

— До зброї!..

— Що таке? На кого? — питають деякі козаки, але входить курінний:

— Без балачок. Нас хочуть комуністи роззброїти.

Одинокі голоси про те, що, коли нас хочуть роззброїти, хай роззброюють, значить, так треба, є такі, кого треба взяти за хвіст... Ці голоси потонули в грізній покорі козаків, що стали до зброї.

Я теж став до зброї.

Мене поставили на дверях.

Враз із тьми підходять до мене кілька:

— Ваше оружие, товариш.

— Пожалуйста.

Я спокійно і радісно віддаю рушницю. Це — свої, дозорні. Хлопці зо мною пожартували. Вони, сміючись, зникли у тьмі.

Ніхто не хотів нас роззброїти. Це просто була демонстрація.

На ранок я їду до Одеси за газетами. На Роздільній я зустрів юнака з моєї сотні, який познайомив мене з т. Старим. Я Старому все розказав. Він заспокоював ме-

не, обіцяв забрати з цього полку і казав про мене і мого союзника, що ми “большевистский материал”.

В Одесі я інформував кого слід (т. Дерев'янку) про те, що робиться в нашому полку.

Повертаюсь до Тирасполя.

І одного дня ми говоримо про попів. Я кажу, що це дурисвіти, що вони наші вороги, такі ж, як поліцаї.

А офіцери кажуть:

— Как вы смеете обижать религиозные убеждения?

Тут же сидить т. Прудкий, який мовчки нас слухає.

Я звертаюсь до нього:

— Т[овариш] секретарь, почему у нас до сих пор нет ячейки?

Він не встиг мені відповісти, як крикнули: “До зброї!”

Я зрозумів усе і тихо вийшов. Щоб не подумали, що я тікаю, спокійно йду по панелі. Був квітень, а так жарко, як у нас літом.

Повз мене швидко й нервово пройшла колона нашої сотні. У всіх на кашкетах стрічки: жовто-блакитні й білі.

Я прийшов до воєнкома попередити його. Стукаю. Нікого нема.

І тільки-но я відійшов кілька кроків од ганку, як почалася стрільба.

Вулиця йде просто до вокзалу.

Зо мною поруч біжать двоє з червоними бантами на грудях.

Питаю їх:

— Какой части?

— 368-го полка.

— Скорей на станцию, это восстал украинский полк.

Біжимо... А в лице нам — чорна хмара кінноти...

Я — в двір.

Хазяйка сплескує руками й кричить:

— Ты большевик?

— Большевик.

— Ой Боже, і мій синочок у комісаріаті служе!

А що, якби її синок не служив у комісаріаті?..

Вона мене заховала в погріб. Стрільба швидко вщухла. Думаю, в погребі небезпечно... Можуть кинути бомбу, й точка.

Виліз. Посвідчення запхнув у стріху сараю.

Увійшов до хати.

Хазяїн, швець, дав мені поїсти картошки з олією й огірками...

Він усе лаяв комісарів, а я йому піддакував і говорив, що я й сам із гайдамацького полку.

Наш полк приєднали до 41-ї дивізії і стали звати 361-й.

Виходжу на вулицю.

Просто на мене з витягнутими для рубки шаблями летять два кавалеристи.

— Якого полку?

— 1-го Чорноморського!

— Наш.

Вони опустили шаблюки й тихо проїхали повз мене.

А що, якби я сказав 361-го?..

Виходжу на головну вулицю.

На панелі стоять, мов поросята, кулемети, на бруку коні й козаки.

Галицькі офіцери в польському убранні.

Всі тривожні. Почуваю, що бояться. Повиходила публіка.

Один п'яний козак підходить до мене, обіймає мене й каже:

— Ой козаче, я чека розбив, самогонки напився.

У мене була гайдамацька звичка носити набакир шапку, і повстанець прийняв мене за свого.

Підходить до мене з карабінкою старшина в синій чумарці, той, що сказав "варняка".

— Де воєнком?

— Не знаю.

— Що... зняв червоний значок?..

Я мовчу.

— Ну, ходім...

Мене не розстріляли тільки тому, що курінний був за мене.

Всі сили наші були кинуті на польський фронт, який уже почав хитатися. Галицька кіннота, що стояла в німецьких колоніях, повстала проти влади Рад. Вони (галичани) налетіли на станцію, зняли там караул і разом

з нашим полком захопили Тираспіль. В особвідділі був тільки карбатальйон в 60 чоловік.

Старшини кажуть, що в наших руках уже Одеса, Херсон і Миколаїв.

Мені дали рушницю й послали в караул на станцію.

Кіннота повстанців пішла, як казали, в наступ на Роздільну.

Ніч.

Ми в телеграфному відділі.

Телеграфує начальник гарнізону Роздільної.

Ми всі напружено нахилилися над білою стрічкою, яка поволі розгорталася, а на ній чорними крапками й рисками божевільно довго повзли слова:

— П-о-з-о-в-и-т-е к т-е-л-е-г-р-а-ф-у в-о-е-н-к-о-м-а.

Йому відповідають:

— В-о-е-н-к-о-м з-а-н-я-т, в-с-е с-п-о-к-о-й-н-о.

В вікна разом із нами ніч бархатно й чуло дивиться на грізні знаки:

— Неужели еще есть противники Советской власти?..

А ще вдень над станцією сміло й низько летить червоний аероплан.

Хлопці — врозтіч...

Я кричу, що йому немає рації бити по станції, і стою на пероні.

Аероплан двічі ударив по фортеці, що за містом, і спокійно полетів назад.

По ньому навіть не стріляли.

Перехоплено телеграму, що на Тираспіль з Одеси йдуть два броньовики.

Я ще до цього не вірив казкам старшин про нашу перемогу. Надто вже непевно вони себе почували.

Ще ж котилися луни розгрому Добрармії, себто грабармії, як її називали.

Уночі вирушаємо з міста.

Біліють на спинах козаків вузли награбованого майна, по боках проводжають нас одинокі і смутні постріли...

У мене мета дізнатися маршрут, а потім...

Мені страшно. Невже знов у ту прокляту жовтоблакить?..

Коли ми переходили чавунку, мої очі стали широкими, як ніч, од жаху, куди я йду...

Пройшли верст 15. Привали роблять не по селах, а в степу.

Врешті я дізнався, що ми йдемо на Бірзулу і там з'єднаємося з Тютюнником¹². По місяцю я помітив дорогу назад.

І на одному привалі я своєму другові козакові сказав, що тікаю, і кликав його. Він одмовився, сказав, що не хоче воювати, хоче додому. Ми з ним поцілувалися, я віддав йому свою банку консервів і з рушницею вийшов із кола кінноти.

Коли ми покидали Тираспіль, один мій товариш козак сумно подивився на мене і сказав:

— Жалко мені, Володька, що ти не йдеш туди, куди тебе кличуть твої мрії...

Я йому не довіряв і тільки загадково подивився на нього.

Я вийшов із кола кінноти, наче “оправиться”, і пішов прямо.

Було місячно. Як на зло, жодна хмарина не затуляла місяця, який холодно дивився на мене.

Я йшов, куди мене кликали мої мрії.

І, коли кіннота злилася з тьмою, я побіг. Це так, наче перший раз з високого місця кидаєшся у воду головою вниз... Я побіг не просто від кінноти, а кругом і назад, перерізавши нашу вже пройдену дорогу. Це я зробив на випадок погоні.

Біжу по ріллі, перетинаю дороги, на яких сухо й далеко дзвенять копита роз'їздів.

А серце хрипко й важко б'ється... Мені здається, що воно б'ється не в мені, а з правого боку, поруч мене...

Наскочив на якийсь курінь, впав і заснув. Але сон був божевільно швидкий. Я схопився і знов побіг. Потім покірно і стомлено йду.

Все одно, навіть коли перемогли петлюрівці, мені все одно. Я вже не можу з ними.

Рушницю, вже зайву, бо вдень з нею небезпечно, я зняв, повернув униз багнетом і встромив у ріллю. Хай, може, який дядько візьме її.

Смутно пройшов день. Коли ми покидали Тираспіль, говорили, що в нім лишили охорону в 25 галичан.

Я обминув Тираспіль і йду на Одесу. Йду вже по дорозі.

Раптом підіймаю голову, і прямо на мене, колонами — кіннота!..

“Точка”, — думаю. Але мені ні крапельки не лячно, навіть радісно. Це ж зараз мене рубатимуть “за весь бедный народ”.

І я спокійно йду.

Виявилось, що то не кіннота, а євреї, що втекли з Тирасполя. Вони сиділи на високих німецьких тачанках. Їх фігури були над кіньми, і здаля здавалося, що це колони кінноти.

Євреї питали мене, хто в Тирасполі, я все, що знав, розповів їм. Спитав їх про червоних. Вони мені сказали, що, здається, червоні на Роздільній.

Це був сон тяжкий і радісний, коли я йшов на Роздільну.

Йду по виїмці і щохвилі чекаю на смерть. Бо ж нічого не знаю.

Нарешті показалася Роздільна.

На станційному шпилі маяв червоний прапор.

Пішов дощ. Я радісно біжу вже не по путі, а навпростець. Махаю руками, плачу й сміюсь. Грязь налипла мені пудами на штиблети.

Але мої ноги здаються легкими, як пух...

Підбіг до перону і впав на нього. До мене підбігли червоноарми з командиром т. Фіногеновим і воєнкомом т. Мінським Андрієм.

Я сказав їм, хто я, і маршрут повстанців.

За ними зразу ж погналися броньові авто.

Це був новий комсостав для нашого полку.

Але вони не встигли.

Моя нездійсненна мрія здійснилася.

Мене записали в роту, і я став червоноармом.

Слідчий мене спитав:

— Ви знаєте товарища Старого?

— Знаю.

— Он прислав бумагу, что знает ваши убеждения и социальное происхождение. Вы свободны.

Я крізь туман смерті здивовано глянув на нього і так розгубився, що тільки сказав:

— Разрешите пожать вашу руку.

І він простяг її мені, що одним розчерком пера могла послати мене під холодні дула вартових революції.

На вулиці я здивовано дивився на людей і на будинки, і не вірилося, що я вільно йду по залитому сонцем бруку, і кусав губи, щоб узнати, чи не сон це. Наче народжений удруге, ходив я по місту і слухав щасливі крики птиць у сині над золотими дахами.

Любі більшовики! Значить, у вас є правда, і Бог удруге обдурив мене. Прийміть же мене в свої світлі ряди для останнього штурму. Тепер я навіки ваш.

І я пішов до своєї частини.

XLIV

Цей полк був зовсім не такий.

У нас співали “Ще не вмерла Україна”, казали не “товаришу”, а “пане”... А тут усі товариші, всі такі рідні, і мені так радісно співати з ними “Інтернаціонал”.

Тільки іноді, коли ми співали “Інтернаціонал”, воєнком кричав на деяких червоноармійців, що в них дуже дерев’яні лиця, а треба співати натхненно. На зборах воєнком висунув мою кандидатуру до культкому, і червоноарми обрали мене до культкому.

Одного разу я писав відозву: чому червоноармам треба ходити до свого клубу, а в кінці додав строфу із своєї поеми “1918 год”¹:

И будем мы идти вперед с кровавым флагом,
где в солнце новых дней со мглою бой кипит,
застонут камни гор под нашим гулким шагом,
с протяжным воем зверь в пещеры убежит...

Воєнком Андрій Мінський прочитав відозву й питає мене:

— А это чьи стихи? Может быть, ваши?

Я сказав, що це з моєї поеми.

Він тоді схопив цього листа, побіг до свого ад’ютанта й кричить:

— Кака у нас могучая поэтическая сила...

Він був такий ентузіаст, цей воєнком, і так усім захоплювався. Він був молодий, стрункий і гарячий, у шкіряній куртці, з лахматою шапкою й мавзером, чомусь нагадував мені анархіста. У нього була така рішуча і романтична походка. Він завжди дивився трошки спідлоба, і коли говорив до червоноармів у клубі промову, то в перервах його промови йому завжди грав оркестр. Це його підносило. Він так чудесно одкидав з лоба своє буйне каштанове волосся. Ще він любив чомусь гіпнотизувати бандитів, хоч із цього гіпнозу, звичайно, нічого не виходило. І тільки доводилось вживати більш рішучих методів.

Був кінець квітня. Поляки почали наступать². Під їх тиском наші частини захиталися. Обози вже в паніці добігали до Тирасполя, бо в тилу лютував Тютюнник.

З приводу цього в нас був мітинг.

На ньому виступали й жінки, робітниці тираспольського жінвідділу. Було радісно й бадьоро. Виступала повна й спокійна жінка. Вона без захвату говорила, що ми в деяких місцях уже переходимо в наступ... що тривожного нічого нема... Після неї виступила дівчина, вся в чорному, з таким же, як у воєнкома, розпатланим волоссям, що вона його таким же жестом одкидала назад. У неї були старі, покривлені черевики, але вона на це не звертала уваги і говорила. Вона сказала кілька слів, але вона їх так сказала і з такими рухами (у неї тонкі, бліді руки), що ми всі посхоплювались з місць і громом оплесків вітали натхненну дівчину.

Я бив долонями до того, що вони в мене стали наче огняні.

Після мітингу до мене підходить червоноарм:

— Тебе кличе воєнком.

Я пішов, але я не знав, що треба стукотіти в двері, а одчинив їх просто так... На ліжку лежали воєнком і та струнка дівчина.

Він спокійно встав, поправив на собі одягу, а дівчина лишилась на ліжку, тільки закурила цигарку.

Воєнком одрекомендував мене їй:

— Знакомься, Ольга. Это — Сосюра, светило нашего полка.

У Ольги було тонке аристократичне лице, темно-карі очі були туманні й глибокі. А на губи їй мені було соромно дивитися... Вони були такі повні, червоні й страсні. В мене аж мурашки по тілу бігли.

Я почав їй захоплено розказувати, як я мучився у Петлюри, як я рвався до Червоної Армії і яким неможливим здавалося сном, що я буду колись червоноармом.

— Мені наче сниться це. От я дивлюсь на вас, — казав я Ользі, — і ви для мене — не ви, а вся Червона Армія...

Вона попросила мене читати їй вірші. Я читав їй вірші, а вона дивилась на мене мутно й загадково.

Але мені треба було швидко їхати до Одеси по командировці, і я попрощався з нею.

Вона мені так гаряче і нервово тисла руку, прямо тонула в мені очима і казала:

— Мы еще встретимся, мы должны еще встретиться.

XLV

В Одесі, в нашому подиві¹, я зустрів свого товариша по заводу. Ми багато з ним говорили, і він дістав мені командировку на політичні курси там же, при подиві.

І я лишився на курсах.

Було сине й чудесне море. На лекціях казали, що “бытие определяет сознание”², що душа “продукт производственных отношений...” І мені страшно стало, що я, людина, яка керує своїми думками й поступками, раптом підлягаю якійсь табуретці і взагалі мертвим речам.

Мені перестало хотітися жити, і я умовився з однією курсанткою повіситись...

Але море було таке чудесне, і увечері на Дерибасівській вулиці золотою ниткою тремтіли в небі ліхтарі, а повітря було ніжне, тепле й бархатне, і я роздумав умирати. Я познайомився з одеськими поетами, вони прийняли мене в свій гурток. Раз на тиждень у нас були читки віршів. Я був такий соромливий. Особливо мені було соромно, що у мене білі обмотки. Одного разу я

читав вірші, а через піаніно на мене дивилася смуглява дівчина в буржуазному вбранні, у неї на шиї було янтарне намисто. Взагалі на мене дивилося багато дівчат, і од того мені було соромно ще дужче. Дівчина з янтарним намистом попросила в мене прикурити. Я їй простягаю запалену цигарку через піаніно, але вона не бере, а хоче, щоб я їй дав прикурити з рота. Я взяв цигарку в рот і перехилився до неї через піаніно, а вона до мене, й наші очі майже зішлися... Коли її цигарка загорілася, вона сказала:

— Как хорошо жить!

І з вечірки проводжала мене до подиву. Тільки, коли ми цілувалися, мене вразило, що в неї великий рот, мій рот зовсім потонув у ньому, й мені стало неприємно. Потім я зовсім розчарувався в ній, коли побачив її голу на пляжі. В неї було повне смугляве тіло, і на ньому, як на тісті, лишилася шорстка печать каменя, до якого вона притулилася. І взагалі всі ці буржуазні жінки, що любили мої вірші, дивилися на мене як на дикуна, на наївного дикуна, що нагадував їм героїв Гамсуна³, і це мене одштовхувало од них, бо я ж був червоноарм і в мене душа була зовсім не така, як вони уявляли: я теж любив красу і розумів її. А вони до мене підходили дико й страсно. Їм, мабуть, набридли оті руді жевжики, що їх оточували, бо вони вміли тільки піднімати хустки та говорити французьким прононсом. Їхні кавалери не пахли кров'ю, як мої губи. Вони казали, що у мене “одухотворенное лицо бандита”, і не вірили мені, що я ще не вбив ні одного чоловіка. А в місячні ночі вони ходили зі мною до моря. Було вже літо. Природа була така незнайома й чудно мене хвилювала. І закохалася в мене дівчинка. Малюсенька дівчинка. Вона все ходила зі мною до моря, слухала мої вірші і все просила поцілувати мене, а я не хотів, тому що вона така маленька. У цієї дівчинки були всі риси жінчини. Вона ревнувала мене, особливо до дівчини з янтарним намистом. Одна поетеса з революційним прізвиськом ходила до мене на курси. Я був в окремій кімнаті з малиновим оксамитним меблем, а вікно закривалося ставнями зсередини. За вікном був коридор. І мимо часто бігали кур-

санти. Так я, щоб вони не заглядали в вікно, закривав його ставнею. І мені було чудно, що поетеса сміялася, коли я брав її... Вона мені казала:

— Товарищ Сосюра, давайте жить вместе.

Мені було ніяково:

— Как же мы будем жить вместе, я ж красноармеец — сегодня здесь, а завтра там?

Наближався випуск. Одного разу я пішов до поарму⁴ за призначенням. Я ввійшов до вітальні і побачив на канапі... Ольгу... На ній була шкіряна куртка Андрія, його мавзер і лахмата шапка. Тільки чудно було, що в неї верхня половина чоловіча, а нижня жіноча. Чорна юбка і ті ж самі покривлені черевики.

— Здравствуйте.

Вона дивиться на мене і не пізнає. Нам повидавали костюми з мішків, і в мене ще була французька шапочка з маленькою червоною зіркою.

Я вже був член партії.

А це було тоді, коли поляки захопили Київ⁵.

— Не узнаете?

Її очі стали зразу теплими й ясними, і вона вся аж подалась до мене. Але їй треба було йти на прийом, і ми тільки встигли умовитись про зустріч. Я сказав їй свою адресу. Вона обіцяла прийти до мене о другій годині дня.

Та мені не вірилося, що вона прийде до мене, вона ж така аристократична і з вищою освітою, а я тільки червоноарм. І я не пішов на курси о другій годині, а до вечора блукав по місту. Було вже темно, коли я ввійшов до кімнати. В кутку сиділа Ольга, а біля неї на столі хтосьнаскільки недокурків.

— Что же вы меня обманули?

Я сказав їй, що мені не вірилось. Вона засміялася, і ми одразу ж перейшли на "ти". Вона курила цигарку за цигаркою, я теж почав курити цигарку за цигаркою. Ми дуже хвилювалися і все говорили про любов. Вона про свою любов до Андрія, а я до Констанції. На другий день я не пішов на лекцію. Ольга знову прийшла до мене. Коли вона дивилася на мене, у неї губи наче наливалися кров'ю. Вона казала мені, що з заплющеними

очима може узнати людину, коли візьме її за руку, і брала мене за руку. Нам разом треба було їхати в поарм на Жмеринку.

Ольга казала:

— С тобой опасно ехать, — і сміялась.

Чомусь вона почала гладити моє волосся, а я був такий пасивний і почував себе неначе дівчина. Її лице близько нахилилося до мого, і мені стало жутко й солодко, коли вона почала мене цілувати. Вона мене цілувала так довго, що мені аж нічим було дихати. Ми встали з канапи й як сонні ходили по кімнаті, перекидали стільці, а Ольга все цілує мене: і шию, й руки. Вона стала на коліна переді мною і почала цілувати мою одягу. Я подумав: “Рівність і братерство”, — і теж став на коліна. Вже вечоріло, і ми вийшли з готелю. Ольга зайшла до свого помешкання переодягтися. Але вона вийшла в тій же шкіряній куртці, і я думав, як же вона переодяглась. Ми пішли вниз до моря. На Ніколаєвському бульварі вгорі шуміли кроки публіки. Це ж був південь з теплими огнями города й вечірніми шумами моря. Ми підійшли до зруйнованого муру над морем. Внизу була безодня. Море било в руїни якогось будинку, де лякливо хитався огонь. Я сів на мур. Ольга сказала:

— Давай ляжем.

Я чув, як куц коле мені шоки, і Ольга знову почала мене цілувати. Це був якийсь огненний ураган. Він закрутив мене у своєму вирі. Ольга розпахнула свою куртку, а під нею мені блиснуло молоде, біле і туге тіло. І чогось ми почали тремтіти. Все дужче й дужче. А потім я все забув. Я потонув у гарячому тумані. Мене зовсім не було. Були тільки розширені очі Ольги, її швидке дихання, і все... А потім ми знову почали цілуватись і тремтіти. Це було щось божевільне. Я аж злякався. Може, це од моря?

Ольга:

— Я хочу выстрелить.

Я:

— Зачем тратить патроны — они пригодятся для панов.

Але Ольга вистрелила в ніч, в море, прямо в огонь зруйнованого будинку... Огонь злякано заметушився й

погас. Втомлені й щасливі, ми йшли нагору. А Ольга все цілувала мої руки. А я не цілував її рук. Я тільки, як дівчина, дозволяв їй цілувати свої.

Приїхали італійці, привезли полонених солдатів колишньої царської армії. Одна італійська міноноска наскочила на міну. На Куликівському полі ховали італійців. Виступав Серраті⁶. Ми не розуміли мови, але ми чули революційний огонь її, кричали “ура!” і “дайош!” під траурні залпи гармат.

Ольга ходила зі мною по місту. До неї причепився італійський лейтенант, але вона щось сказала йому по-французьки і він, як обпечений, одскочив од неї. Якось сумно любила мене Ольга. Вона все одкидала волосся Андрієвим рухом і мутно дивилася перед собою.

Одного разу вона не прийшла, хоч і говорила, що прийде. Мені було так тяжко, наче хтось мене посік на шматки і я весь сочуся кров'ю... Я вже не знав, кого я дужче люблю — чи Ольгу, чи Констанцію. Другого дня прийшла Ольга. Але я був весь час сумний з нею. Вона спитала мене — чого я сумний? Я довго не хотів їй говорити, а потім сказав: того, що не було її. Вона радісно й щасливо засміялася, схопила мене в обійми, і знову був той огонь...

Вона сказала, що була в портнихи.

Наближався день від'їзду. Вийшло, що Ольга їде раніше, ніж я. Надходив вечір. Ми пішли до моря через Олександрівський парк. Був золотий серпень. В парку було так гарно, що ми лишилися в ньому.

У Ольги вже не було юбки. Вона справила собі сине галіфе й червоні чоботи. Коли я давав їй свою шинелю, вона мені нагадувала юнкера з тонкою, динамічною фігурою. Ми лягли під деревами. В парку нікого не було. Десь горіли в вечірньому небі золоті руїни, і мені здавалося, що то середньовічний замок, а ми з Ольгою — молоді феодала, що повернулися з далекої мандрівки, і той замок у вечірньому золоті — наш. Проходили іноді перекупки, і ми в них купували дині. У нас не було ножика, і Ольга тонкими й ніжними пальцями розламувала їх. Ми цілувались з нею — два хлопці. Я розстібав їй одіжку і пестив її, а з кущів хтось у полоса-

тих штанях підглядав нас і так захопився цим, що необережно зашелестів. Ольга схопилася і вдарила в куші з мавзера. Куші з ляком аж зашелестіли, і знову був порожній парк, янтарні килими листя, червоні губи Ольги і її молоде, 19-ти весен, тіло. Вона розказувала про червону Венгрію, де вона працювала. Як там роздавили радянську владу⁷. Про своє перше кохання до венгерського революціонера, про підпілля й тюрму. Вона з жахом і мукою казала, як гвалтував її жандарм. Ми пішли до моря. Було вже темно. Прожектор огненними пальцями мацав ніч. Ми підійшли до муру. І одчинили вузьку чавунну хвіртку. За муром свіжо дихало море, і внизу на руїнах біла коза. Ми одійшли трохи вбік од хвіртки і лягли в траву на моїй шинелі. Тільки ми почали цілуватися, як розчинилася хвіртка і прямо на нас налетіла юрба людей. Я скотився з Ольги прямо в ярк, і ми тихо лежали, поки пройшли люди.

Завтра Ольга від'їжджає. Сумний, проводжав я її на станцію. Душу мою палили огнем останні дзвінки. Коли я підсадив Ольгу в вагон, у неї лопнуло на коліні галіфе і я на прощання поцілував його. Кругом сміялися люди, а я не звертав на них уваги, я бачив тільки Ольгу та її теплі очі під лахматою шапкою. Одгриміли прощально вагони, а я все стояв і бачив бліду, тонку руку в південній синяві.

...Швидко й ми вирушили на фронт. Під стук коліс, що летіли на далекий голос смерті, ми співали революційні пісні. Вони були такі яркі й хороші. Це нас так захоплювало... В відчинені двері вагона міриадами дальніх і вічних очей дивилася ніч... Юні голоси тремтіли, наче сльози, що ними було залито "мир безбрежный"... Потяг мчав, і в ньому ми радісно несли в огонь своє життя, щоб осушити ці сльози.

В поармі я зустрів мого товариша дитинства — Павку Євсеєнка. Він був вже наподивом⁸ і, коли знайомив мене з своїми товаришами, трохи іронічно рекомендував мене:

— Знакомьтесь, это бывший петлюровец.

Мені було дуже важко, що я "бывший петлюровец", і хотілося, щоб мене ранило на фронті. В Кам'янці я

віддав у подив свої документи й пішов гуляти. До мене підійшов хлопець з рушницею і спитав мої документи. Я сказав, що у мене немає документів, я оддав їх до подиву, і просив його піти зі мною до подиву, а він не схотів і повів мене в ЧК.

В ЧК спокійний робітник з залізним обличчям подивився на мого партквитка, сказав: “Це наш”, — і одпустив мене.

Мене призначили співробітником дивізійної газети “Красная звезда”. Недалеко від Гусятина стояв наш ешелон, а десь далеко гриміли гармати. То наступала наша дивізія. Ми у пастухів міняли яблука на газети, влаштовували мітинги й кіносеанси в селах, звільнених од панів. Були холодні місячні ночі зі срібними тополями і довгими тінями од них. Нарешті ми підійшли до Гусятина. Він був зовсім зруйнований ще огнем імперіалістичних армій. Я ходив вночі на руїни і все марив про Ольгу. В поармі в анкетах я знайшов її прізвище, але куди вона призначена — невідомо. Мимо пролітали ешелони з новими частинами, а я дивився, чи не блиснуть під лахматою шапкою теплі очі Ольги. Ворог спинив наші армії, і на фронті стало тривожно. Мене посилають на фронт. Я хотів в полк Андрія, але його полк не був ще в розпорядженні подиву і мене послали завідувачем бібліотеки в саперній роті. Я трохи не плакав, того що я хотів до Андрія, а мене посилають бібліотекарем тільки тому, щоб зберегти як поета.

Рота стояла десь під Монастириськами. Я ледве знайшов її. Тільки почав я писати каталог книжок, як набої почали бити по нас із тилу і розриватися під моїм вікном біля уніатської часовні. Був поганий зв'язок, наші частини вночі відступили. І ми опинились під польським і нашим огнем. Не було ні підвод, нічого. Ми перекинули гарбу з сіном, що віз один дядько, поклали туди дещо з телефонного майна і вибігли на гору. За горою стояли наші батареї і кулемети, але треба ж звольяти ротне майно. Про бібліотеку я й не думав, вона лишилася в кімнаті з моїм недописаним каталогом. Пішло сім чоловік на чолі з воєнкомом і командиром роти Прокоповичем на коні. Вони були там недовго. Прибіг-

ли з блідими обличчями, без командира роти, у воєнкома була розірвана шинель і налите кров'ю од бігу лице. На них налетіла кінна розвідка чорношличників. Це було так: хлопці тільки що спустилися з гори, як на горизонті показалися рухливі чорні точки. Вони швидко наближались. Це було вісімнадцять кавалеристів. Почали одстрілюватись, але рушниці японського зразка після другого пострілу стали майже негідні до стрільби. Зтвор наче прикипав, і його треба було одбивати ногою, а ворог казково наближався. Тільки й чорношличникам довелося зле. Після пострілу кавалериста кінь спиняється й крутиться на місці. Тоді буває нерухома мішень, і кіннотник летить на землю. Чорношличники спішилися і залягли в лаву. Під їх огнем наші хлопці почали відступати. Перескочили через тин, а командир роти не міг, бо він був на коні. Чотири кіннотники летіли на них. Два червоноарми не витримали і почали тікати... За ними погналися два кіннотники. Перший кавалерист пролетів повз комроти, але не встиг ударити шаблюкою, яку він вихопив, коли пролітав мимо. Другий кіннотник кричить комроти: “Кидай рушницю!” Прокопович кинув рушницю, вихопив нагана, але чомусь наган не стріляє, комроти забув, що наган не самозвод, і чорношличник рубнув його по голові, комроти впав, хлопці не могли нічого зробити, бо вони одстрілювалися од петлюрівців, що залягли за домами. Чорношличник підскочив прямо до тину, він струнко й гарно сидів на коні, з клинка його шаблюки ще стікала кров комроти. “Панове більшовики, кидайте зброю!” Але товариш із правого флангу замість віддати зброю вдарив його з японської карабінки в голову.

Одступаємо на Гусятин. Але в Гусятині вже поляки. Ми, розбиті й злі, стоїмо біля шосе, а мимо проходить з музикою триста шістдесят другий полк, що його командиром Андрій Мінський. Майже всі червоноарми були, що приїхали з французького полону. В кінці на тачанці їхав Андрій. На ньому була звичайна ватяна фуфайка і старий солдатський кашкет без зірки.

— Ты чего тут? — кричить він на мене. — Едем со мной!

Його полк ішов на ліквідацію прориву. Я вже заніс ногу на тачанку, але на плече мені опустилась рука мого воєнкома.

— Нельзя.

Я смутно дивився услід Андрієві. Десь за поворотом зникли сині колони, і тільки чути було приглушені звуки оркестру. Ми одступаємо через ліси на Сатанове. У темні ночі батареї загрузають у глині, і ми їх витягуємо руками, освітлюючи собі дорогу смолоскипами із соломи. От вискоче із кушів ворог, і почнеться смерть. Вогко пахло глиною. Ми йшли майже останніми, і я декламував про себе вірші, що присвятив Ользі.

Була велика тривога. Частина збились і переплутались. Кажали, що у поляків є жіночі кінні загони, — почувалося, що вони переживають нашу керенщину⁹, що ми повернемося назад. Перейшли Збруч, і уже в Сатанові хтось не витримав і крикнув:

— Тепер ми на своїй землі, хай живе Радянська влада!

Але і на своїй землі ми панічно відступали. Мимо пролітали обози. По дорозі котилися хлібини, а ми йшли в пилу, голодні, босі, і сміялися з боягузів.

Всі насторожувалися, коли на горизонті холодно блистіла зброя і пролітали крики: “Поляки!” З нами відступало багато галицьких жовнівців, а вночі, в клуні, під тривожні, близькі удари гармат і регіт кулеметів, я розказував товаришам про свою любов до Ольги, вони слухали мене і ласкаво сміялися з мене. Так і зверталися до мене:

— Тов. Ольга, ходім у розвідку.

Мене знову одкликали до подиву співробітничати в “Красной звезде”.

Був жовтень. Ми стояли в вагоні на Вапнярці. По ночах було страшно холодно. Білизну я проміняв на хліб, і у мене лишилися тільки галіфе і гімнастерка, що я взяв у полоненого петлюрівця. Ще змалку я привик спати голим. Ї в вагоні з плачем і матюками я роздягався догола, простилав на газети гімнастерку й штани і укривався дірявою шинеллю. За ніч разів двадцять я просипався, а коли одягався, знову плакав од холоду і нарікав на свою долю. А поруч, в вагоні політосвіти,

під пальцями піаніста в постолах гримів марш Гінденбурга¹⁰.

Після замирення з поляками¹¹ мене посилають на військово-політичні курси при поармі. Завідуючим курсами був товариш Скворчевський.

Курси стояли в Єлисаветі. Був уже листопад. Після голодовки на фронті (по п'ять день ми нічого не їли, а коли доводилось їсти, то більше яблука із панських садів) в мене почалась дизентерія. Я кажу завхозові, щоб він дав візника до лікарні, бо я босий, а надворі грязь і йде сніг. Але він не дав мені візника, і я пішов босий до лікарні. Це було далеко, десь за вокзалом. Я йду і плачу, а мимо проходять червоноарми, гримить “Інтернаціонал”, і мені ще дужче жалко себе. Перехожі дивляться на мене і жалісно хитають головами. Коли я проходив через вокзал, до мене підійшов спекулянт і хотів купити мою шинелю. Це було так дико й страшно, я ж босий, а він мене хоче ще зовсім роздягнути.

Доки мене поклали на койку, я вісім день лежав і мучився на брудній і заплываній підлозі в ізоляторі. Одного разу в ізолятор зайшла жінка — воєнком шпиталю. Я глянув на неї — це була наша дивізійна політробітниця. Вона впізнала мене і дала мені постолі.

Коли я виходив з лікарні, була вже зима. На політкурсах було весело й бадьоро, тільки коли я їв хліб, чорний, глевкий хліб, мені здавалося, що в шлунку каміння. Але це не заважало мені полюбити замість Ольги політекономію. Я навіть хотів покинути писати вірші і бути просто політробітником. Політекономію викладав Скворчевський. Він так чудесно її викладав, що я ще й досі не зустрічав такого лектора, як він. Од моїх постолів лишилися тільки огризки. Дівчата пошили мені з шинелі туфлі, і я в них шоранку вибігав на вулицю, і біг через квартал, і на розі дивився на місцеву газету — чи нема там моїх віршів. Тоді ж виходила анархічна газета “Набат”. В “Набаті” було багато повідомлень про вихід комунарів із партії. З. Т. Скворчевський хвилювався і казав:

— Разогнал бы этих сопляков, а то мы дождемся, что они начнут стрелять нас на каждом перекрестке.

І раз уночі (це було вже після перекопської перемоги): “До зброї!” — ми всі вибігли і почали з нервовим сміхом одягатися. У курсисток ентузіастично горіли очі, вони теж були з рушницями й хотіли йти з нами. Махно повстав і хоче захопити Єлисавет. Частина всі вийшли за місто, йшли колонами. В могутньому ритмі кроків і хитанні рядів я раптом зник... Мене не було. Хвилями встала невимовна сила і залила моє “я”. Я відчув міць і порив мільйонів “ми” революції... І було радісно йти на смерть. Мене й ще двох товаришів послали в дозор. Десь далеко були огні города і наша застава. А ми стоїмо в порожньому й тривожному полі, самотньо й страшно гудуть провода, і навколо нікого-нікого. І от із тьми, на білому тлі снігу, наближається невідомий загін. Ми послали товариша повідомити заставу про ворога, а самі стали з рушницями “на огонь” і, майже божевільні, кричимо:

— Стій!.. Вийжджай один! — Загін наче вгруз в сніг... Од загону одділився один кіннотник, їхній командир із наганом у руці, під'їхав до нас.

Ми:

— Какой части?

Він:

— Нашей.

Ми:

— Пропуск.

Він:

— Орел. Отзыв.

Ми:

— Тамбов.

І не встигли ми обернутись, як нас уже оточила кіннота. Отзыв був не “Тамбов”, а “Курськ”. І ми чекали, що нас почнуть рубати. Мої плечі тоскно шулилися, наче вже чули холодну і страшну крицю.

— Кто начальник гарнизона?

— Не знаєм. — І мої плечі ще дужче хилились, і по костях пробігав чорний вітер смерті.

— А ваш военком?

— Скворчевський.

— Ведите нас к вашему военкому.

Це був загін Ревтрибуналу.

Махно пробився на Чорний ліс. Він захопив на півгодини Новоукраїнку. На другий день він захопив її знову, коли працювали установи і все було спокійно, і тримав її п'ятнадцять годин. За цей час він вирізав місцеву міліцію й комсомол. В лісових боях, у темі ночі, Махно переплутав наші частини, і свої били своїх... брали в бран комроти наших полків. В полі йшла кінна дивізія. Начдив і военком з джурую від'їхали далеко вперед. З лісу виїхало кілька тачанок і кіннота. Начдив посила джуру узнати, хто такі. Той під'їхав до невідомих кіннотників, поговорив з ними. Значить, наші. І военком, і начдив спокійно їдуть їм назустріч. А то були махновці. Вони під загрозою смерті примусили джуру мовчати, і він мовчав. Махновці під'їхали:

— Кто такие?

— Я — военком такой-то.

— Я — начдив такой-то.

— Ага, вас нам і треба. Злізай з коня!

Военкома і начдива поставили на снігу навколюшки, і на очах майже божевільної дивізії нахилили їм голови — порубали, і чорною блискавкою зникли в лісі. А з околишніх сіл до Єлисавета все везуть і везуть на селянських фурманках порубаних юнаків. Махно був уже десь під Уманню. Дав бій червоноармійцям і помчав далі.

XLVI

Я знову марю про Констанцію. Вона мені щоночі сниться. Я ж скоро буду дома і побачу її. Я все декламував із Шевченка:

Коли зустрінемся ми знову,

Чи ти злякаєшся, чи ні?

Якее тихее ти слово

Тоді промовила б мені? ¹

Мене посилають на Донбас для громадської роботи. З Єлисавета до Харкова я їхав чотирнадцять днів. Біля Нової Баварії² я не витримав, покинув ешелон і пішки прийшов до Харкова. На Донбас потяг ішов швидко.

Мені було радісно й тривожно. Не вірилося, що я знову побачу миле, рідне село, ті кривенькі тини, про які я боявся марити, бо кругом було так багато смерті...

В Лисичому потяг довго стояв. Була ніч, і я пішов по знайомому путі до своєї станції. Це було недалеко — півтори версти. Рипів під ногами сніг, як тоді, як колись, коли я, закоханий, ходив у Лисиче. За поворотом блиснули огні заводу. Вони привітно добігли по рейках до мене, і стало чомусь страшно. Невже я дома? Голова стала порожньою. Всі думи зникли. Я хочу хоч одну спіймати, але не можу. Нарешті я спіймав думку і мене залила радість повороту. Коли входив в село, скінчилась вистава в робітничому клубі і я побачив знайомих хлопців. Коли я їхав на фронт, так ці хлопці були маленькі, а тепер вони були вищі за мене, багато з них поженилися і навіть мають дітей.

По Красній вулиці я йшов додому. Як і колись, блимав вогник в маленькому вікні хворостянки. Я постукував в двері.

— Хто там?

— Володька.

Двері швидко відчинилися, і крик “Володька!” злився в одне божевільне, радісне виття. Мати була в сусіди, її покликали, і вона з плачем упала мені на плече. Ще коли я підходив до дому, мені сказали про смерть брата. Я страшно плакав за ним. Мати розказувала, який він вже був великий, що не вмщався на скрині. Він перший одержав мого листа з фронту. А думали ж, що я вже вбитий. Мати служила по мені панахиду. Олег умер од тифу. Він так і не дочекався, щоб я привіз йому із фронту галіфе. А він так хотів галіфе — сине з золотими кантами. Мені брат розказував, який він був дужий. Ще як малим, так бив парубків, а коли підріс, так його боялося все село і любили всі дівчата. Коли він умер, на домовину принесли багато вінків і сліз...

Махно ще був не ліквідований, і через наше село проходили банди. Комунарів було мало, і вони мушили ховатися в заводських трубах. Мати робила самогон, і я перекидав їй його. Вона плакала і казала:

— Нема того Володі. Умер наш Володя.

А я в обідраній шинелі і в полатаних штанях натхненно співав “Мы кузнецы” і по ночах з рушницею біг на тривогу. Мати казала:

— Он другі комуністи, що приїхали з фронту... у них і галіфе, і гроші, а ти як був босяком, так босяком і зостався.

Я її заспокоював і казав, що скоро буде гарно всім жити, не тільки одним нам. А в село привозили порубаних кооператорів і комуністів. Я лежав в тифу в заводській лікарні, а прямо в вікно було видно часовню, куди щодня носили мерців. Я думав — скоро і мене туди понесуть.

Після кожного приступу я виписувався і все розказував на вулиці хлопцям про бої, а вони, купами, з розкритими ротами слухали, доки мене не ламав новий приступ і я лягав знову до лікарні. Це був останній тиф. Я майже вмирав, а тут іще мати приходила й плакала, що нема чого їсти, щоб я написав їй записку до кооперативу. Вона хотіла надіти мені на шию хрестика, але я одмовився. Мені снилися попи, повстання, власне, це був бред. Серце швидко билосся, і я марив, коли воно перестане так швидко битися, та все просив лікаря послухати мені пульс... За сім день після того, як я виписався із лікарні, мене “в порядку боевого приказа” викликає Лисичанський партком і дає призначення. А по селах рубають партробітників, і бандити на тім боці Дінця гукають перевозу. По залізниці кругом села весь час ходить броневик. Мене посилають по службовій справі в Бахмут.

Бахмут... Невже я побачу Констанцію? Це ж моя вічна мрія на фоні крові й смерті. Був квітень, і я, блідий, смуглява смерть у шоломі, їхав до своєї мрії. Констанції не було дома, вона працювала в губнаросвіті секретарем соцвиху. Батько її набивав цигарки. Я так багато хотів йому сказати, але чомусь тільки сказав: “Дайте закурити”. Він дав мені закурити і почав говорити про політику, як його більшовики ганяли на примусові роботи. Але про все це він розказував весело, незлобливо. Брат Коті, Броня, був в армії. Я пішов до губнаросвіти. На-

йшов кімнату соцвиху, одчинив двері і біля стіни з лівого боку побачив за столом Констанцію.

— Здесь тов. Рудзянская?

Вона обернулась, глянула на мене, хотіла щось сказати і захлинулась. Я був наче мертвий. Піді мною не було ні підлоги, ні стін навколо... Мені здавалося, що коли я побачу Котю, так од щастя я упаду. Мені навіть так і снилося, що от я йду до Котиного ганку, а на ньому стоїть вона. Я підійшов до неї і впав біля її ніг, вниз лицем. Лежу й мовчу і тільки чую, як солодко й тяжко б'ється моє серце. Підіймаю голову, а на ганку стоїть не Котя, а її батько. Я питаю:

— Де Котя?

— Она уехала на полярный круг.

Але в уяву я не впав, а тільки хитався і здавався собі легким-легким, наче пір'їнка. Ми вийшли з Котею в коридор, але не могли говорити, тільки дивились одне на одного та зітхали. Потім я ходив до Коті і, коли говорив з батьком, усе дивився на неї так, як тоді, весною 18 року, а вона просила, щоб я так не дивився на неї, і чомусь полотніла. Я був такий щасливий, що нічого не помічав і не хотів помічати. Котя показувала мені, які в неї маленькі туфлі. Дійсно, в неї манюсенькі туфлі. Але я й досі не знаю, чому вона ховала од мене свої ноги, коли була босою, ще тоді, весною 18 року...

Мене, як неправильно демобілізованого, латиші знову забрали до армії, і медична комісія дала мені місячний відпуск, щоб поправити після тифу здоров'я. Я цей час хотів використати в Москві, ознайомитися з літературним світом і лишитися там. Одного разу Котина мати сказала мені, що Котя хоче поговорити зі мною. Ми вийшли. Йшли по тій же Магістратській вулиці. Котя хоче мені щось сказати й не може. Потім вона сумно й несміливо показує свою праву руку, а на ній, на пальці, обручальний перстень, що я його до цього часу зовсім не бачив. Такий я був дурний і щасливий. І чудно, я зовсім спокійно прийняв це, тільки став якимось порожнім, і життя одразу почорніло. В цей день я їхав, і ми довго ходили з Котею по якомусь пустирю. Я, наче сонний, водив її взад і вперед, плував, крутив, і вона

покірно йшла за мною, тільки була бліда-бліда. Мені треба йти, і я спинився з нею біля воріт. І от нахлинули сльози. Вони нахлинули з такою силою, що я не витримав і заплакав. Я тяжко плакав над своїми мріями. І жалко, безумно жалко було, що три роки на фронтах, в огні і тривозі я ніжно марив за цією людиною. Я крізь ридання говорив їй про це, а вона стояла мармурова й холодна. Я плачу й кажу:

— Дай я тебе хоч на прощання поцілую.

А вона не хоче...

Я плачу й кажу:

— Ну дай я поцілую хоч волосинку...

А вона не хоче...

Ох, як тяжко я плакав над трупом своєї любові...

Вона казала, що вже пізно, що я ніколи не забуду і не прощу її... Вона не хоче кинути мені, як собаці, “недоїдки”...

Вона каже:

— Ідіть...

— Ти ж казала колись, що де б я не був, ти будеш стежити за мною і прийдеш до мене... Коли ти його розлюбиш, ти прийдеш до мене.

Вона довго мовчала, потім тихо й мертво:

— Прийду... Ідіть...

— Ну скажи хоч “іди”.

— Іди...

Тоді я йду по брудній вулиці і плачу, плачу... Щоб не помітили перехожі моїх сліз і ридань, я зігнувся і заховав лице в шинель...

Потяг одійшов од станції, і страшно і тоскно закричав свисток... Я їхав наче в безодню... Я ж комунар... Мое життя належить колективові... Але в безодні моєї муки потонули і колектив, і комуна. Мені зовсім не хотілося жити. Не було стимулу. В вагоні їхав труп... І в останній момент, коли здавалось, що серце розірветься од болю, наді мною, над моїм заплаканим і помертвілим лицем ніжно нахилилося обличчя Ольги. Теплі очі привітно зоріли під лахматою шапкою, і губи її червоні, незабутні губи, говорили про щастя, що не все загублено для мене... І мені стало легше...

Харків... Квітень, юність, сонце, надії...

Я пішов із товаришкою Піонтек¹, яку знав іще в Одесі.

Вона повела мене в бібліотеку-читальню ЦК КП(б)У.

Ми зайшли в тиху кімнату, де на канапі в синьому костюмі з рудою борідкою Христа сидів маленький чоловічок, схожий на західного робітника, і читав газету.

Товаришка Піонтек попросила мене почитати їй свої вірші.

Я читав їй мої російські поезії, а маленький синій чоловічок читав газету, не звертаючи на нас жодної уваги.

Я спитав Піонтек:

— А ви розумієте по-українськи?

— Да.

І я почав читати їй “Відплату”.

Коли я читав, наш сусіда одіклав газету і уважно слухав, доки я не скінчив. Потім він підвівся з канапи і підійшов до нас. Це був товариш Кулик².

— Хто ви такий будете, товаришу? — спитав він мене.

Я сказав.

І Піонтек попросила товариша Кулика одкликати мене з армії як молодого поета, що подає надії.

І товариш Кулик, як завагітпропу ЦК КП(б)У, одкликав мене через “Учраспред” ЦК з армії.

Поки оформлювали моє відкликання в розпорядження ЦК, я, як командирований з периферії військовий політробітник, був улаштований в “Червоному готелі” і мав багато вільного часу.

Я познайомився в редакції газети “Вісті”³ з товаришами Коряком⁴ і Блакитним.

Коряк — маленький і гостроносий, в довгій кавалерійській шинелі — перебивав мене захопленими вигуками, коли я читав йому “Відплату”.

Він дякував мені за “гарні переживання” і говорив:

— Де ви були? Ми так давно чекали вас в українській літературі... Нам доводиться друкувати таку їрунду!

— А ви цієї їрунди не друкуйте, а друкуйте мене, — наївно сказав я йому.

Читав я Корякові й мої вірші російською мовою про любов, трави, шахти, і крізь спомини і розлуки з рідним селищем — “солодкий дим заводу”.

І Коряк порадив мені про це ж саме написати українською мовою.

На другий день я приніс йому “Червону зиму”.

Хоч місто і взяло мене в свій солодкий полон, але мені все снилися зелені, пахучі береги Дінця, ріки мого смуглявого хлоп'яцтва, з якими я познайомився ще малював...

Одгорів метушливий день. Я повертався до готелю.

В номері з меблів були ліжко, стіл, стілець і шафа з дзеркалом для одяжі. От із цією шафою, власне, з трюмо в ній, і зв'язане народження “Червоної зими”.

Я стояв перед трюмо, звідки на мене дивився смуглявий юнак, і раптом я ніби розтанув в тумані і зник у свічаді, а замість мене простяглася важка, грозова й радісна дорога мого молодого життя...

Я пригадав свої перші трудові кроки, друзів своїх, з якими ділив і радість, і горе, рум'яних, чорнобривих дівчат, і місячні половники, і те, як радісні робітничо-шахтарські колони вітали революцію, а я, сп'янілий од щастя, ішов у цих колонах і цілувався з такими ж, як я...

Ось тривожно і грізно кричить заводський гудок, і цей залізний і довгий крик туги і владно б'є по нервах і кличе, кличе...

В небі рвуться і тануть димки шрапнелі, наче безжурні хмарки, але з них летить смерть...

Ми з гвинтівками в руках біжимо до заводу по вулицях, повних кулеметної стрілянини, на бій за владу Рад...

Дороги, дороги, дороги...

Сніги, ешелони, кров...

І нарешті, мов казкова жар-птиця, в радісних руках мільйонів — Перемога!

З тисячами таких же, як і я, повертаюсь на село.

Мене тяжко засмутила смерть брата Олега, що так і не дочекався мене з фронту з галіфе для нього, про яке він наївно мріяв, працюючи на заводських каламажках... Йому було сімнадцять років.

Туга і радість злилися в мені в золотий спомин душі, що вилився в пісню і став “Червоною зимою”...

Я дивився в трюмо і співав і плакав, співав і плакав... Про форму я не думав. Вона сама виникла з ліричної повені, що залила мою душу...

Я не писав, а складав поему.

І коли я скінчив, то відчув таку щасливу спустошеність, якої більше ніколи не відчував ні до, ні після “Червоної зими”.

Все: і композиційна будова, і лірико-епічний сюжет з наростанням ліричного струму, його кульмінацією і спадом, мелодика в будові словесних сполучень, образи — все це народилося з пережитого і передуманого, як дитина першої любові, в сонячному русі почуття, вагітного думкою...

Слова, як намисто на нитку, нанизувались на мотив і зливалися з ним, щоб стати піснею моєї, нашої революційної юності.

Другого дня я пішов до Василя Блакитного. Він кудись ішов з товаришем і спускався сходами. Там же, на сходах, я дав йому рукопис поеми. Він глянув на перші рядки, і враз його очі синьо й щасливо засіяли...

— А гарно... Дивись! — захоплено вигукнув він до товариша і прочитав те місце, де “шикують злидні нас юнак до юнака”...

У поеми не було ще назви, і Блакитний взяв її з самого тексту: “О не забудь мені Червону ту зиму!” Він порадив мені назвати поему “Червона зима”.

Мене призначили інструктором преси при ЦК КП(б)У.

Звичайно, інструктор преси з мене був нікудишній, я тільки ходив по шумливому Харкову, закохано пив юнацьким серцем його життя, мріяв і складав у голові вірші.

Поетична лабораторія у мене і зараз у голові. Я перекреслюю і виправляю рядки віршів у голові, а не на папері, а коли виливаю образи на папір, то жодних перекреслень і виправлень не буває. Звичайно, іноді я виправляю і перекреслюю на папері, але, як правило, поетична лабораторія у мене в голові і в серці.

Я записався в марксистський гурток при агітпропі ЦК.

Старий більшовик товариш Ікс, що вів цей гурток, якось сказав усім, показуючи на мене (я любив задавати запитання, і ця звичка у мене залишилася змалку й до сивини):

— Судя по вопросам этого товарища, у него знаний на профессора, но только они у него не организованы.

І він нам розповідав, як треба систематизувувати набуті знання, розкласти їх у голові “по полочкам”.

Чудесна людина був дорогий і незабутній товариш Ікс.

Його спокійне і мудре лице і добрий зір із-за шкельців пенсне стоїть переді мною як приклад великої самодисципліни, спроможності і організованості.

Але недовго я був інструктором преси.

Між іншим, моє інструкторство показує, яка чула і прекрасна більшовицька партія. Як мати, в особі тт. Піонтек, Кулика, Коряка, Блакитного, вона зрозуміла мою душу поета, майже не пристосовану до життя людину, і давала мені всілякі поблажки, “панькаючись” зі мною, як казали мої вороги, на протязі довгих років і піднімаючи мене доброю рукою, коли я падав серцем на гостре каміння життя.

Велика партіє. Якби я вірив у Бога, я б молився тобі, так я люблю тебе і схиляюся перед тобою як твій смуглявий син, якому ти дозволила і допомогла залишити до сивого волосся дитячу душу і юну пісню, що живе тільки тобою, моя партіє, мати моя геніальна!

Оргбюро ЦК, в особі товариша Гордона, призначило мене членом оргбюро Всеукраїнського пролеткульту⁵, куди увійшли товариші Захар Невський, Рижов⁶, Коряк, Пилипенко⁷ і Василь Блакитний, Міша Майський⁸ і Хвильовий⁹.

Ми стали працювати разом у будинку на Московській, 20, де я часто приймав участь у літературних вечорах.

І там я познайомився з Хвильовим.

Він одразу ж захопив мене своєю любов'ю до життя й поезії.

В шкіряній куртці й кепці, а потім, пізніше, у шинелі з врангелівського, або, вірніше, з англійського сукна, в сивій смушковій шапці ще з імперіалістичної війни,

невисокого зросту, швидкий і динамічний, чорнобривий і зеленоокий, він зачарував мене своєю магічною індивідуальністю.

Тільки щось у моїй підсвідомості опиралося його волі.

Я з делікатності погоджувався з ним, що треба писати верлібром, а прийду додому і пишу ямбом.

Це повторювалось не один раз, що я погоджувався з ним на словах, а на ділі не погоджувався.

Нарешті Хвильовому це обридло і він махнув на мене рукою.

Він: “А ты, Володя, себе на уме!”

Я: “А что ж ты думаешь, Коля, что я под твоим умом?”

Так Хвильовий і не перехрестив мене в свою поетичну віру.

Тоді ж (це був 1921 рік) приїхав з Галичини до Харкова Валеріан Поліщук¹⁰, синьоокий красень з вкрадливими манерами, які особливо впливали на дівчат, з усмішкою — собі на умі.

Величезна ерудиція його мене захоплювала.

Та ще сонячна бадьорість.

Тільки не подобався мені натуралістичний біологізм у його поезії, але окремі вірші й місця величезних поем мене захоплювали.

Хвильовий часто любив повторювати із Поліщука:

“Котра година, товаришу?”

“Друга”.

І далі пішла
сіра смуга дороги
під ноги...

Або: “Нема Нікандрика, нема...”¹¹ — про брата Валерія.

І було дві сестри, Ліка і Льоля¹², які обидві закохалися в Валерія, і він обох їх любив.

Дивно?

Але це так.

З Льолею до Валерія у мене була любов. Тільки коли я йшов від неї, то після її пестощів почував себе так, ніби по мені проїхав з гуркотом і дзвоном трамвай.

Я знав, що це не любов, але нічого не міг з собою поробити, бо її очі були такі містичні й таємні. Вона завжди їх так томно, по-східному мружила. Та ще вона причарувала мене піснею:

Это было на радостном юге,
в очарованном мире чудес,
где купается розовый лотос
в отраженной лазури небес¹³.

Ї от туди приходила купатися красуня єгиптянка Радоніс.

Одного разу високо над нею пролітав орел. Побачив своїм гострим орлиним оком тувельки Радоніс і вкрав одну з них.

Пролітаючи над садами Мемфіса¹⁴, резиденції фараона, він загубив тувельку красуні в сад владаря Єгипту.

Фараон по тувельці закохався в Радоніс і наказав її розшукати.

Розшуки закінчились щасливо.

И царицею стала Радонис,
и любима была потому,
что такой ослепительной ножки
не приснилось уже никому.

Льоля співала цю пісню на мотив “Слышен звон бубенцов издалека”.

Потім я узнав авторку цієї пісні, власне, цього вірша. Це улюблена поетеса Ігоря Северянина Мірра Лохвицька.

Ї ще я узнав, що Льоля мружить свої темні єгипетські очі не тому, що в неї така містична душа, що випромінюють її сливоподібні очі, а тому, що вона близькозора.

Ї чари розвіялися.

Я розлюбив Льолю.

А тут з'явився Поліщук — прийшов, побачив і переміг.

Льоля безоглядно закохалась у Валер'яна, перемогла свою сестру і стала його дружиною.

З пролеткульту нічого не вийшло. Він так і вмер, не народившись.

Але перед смертю він захотів моїми зубами укусити Маяковського.

Це було в російському драмтеатрі, що містився тоді над Лопанню.

Приїхав Маяковський і мав виступити в цьому театрі.

Мені, в порядку пролеткультивської дисципліни, було доручено виступити з негативною критикою Маяковського.

Я погодився.

Але вони не знали, як я любив його!

І от вечір.

Маяковський приїхав і виступив (чи мені так запам'яталось, чи здавалось) у театральній шапочці, величезного зросту, зовні гострий і безпощадний у боротьбі з своїми опонентами.

А я дивився на його очі і побачив, що він зовсім не такий, яким він хотів здаватися. Очі в нього були сумні і добрі-добрі, повні невимовної ніжності до людей, в його очах я наче бачив свою душу.

Після читання віршів, що, як громи, викликали безперервні бурі аплодисментів, почалося обговорення прочитаного і взагалі по поезії Маяковського.

Маяковський — гігант фізично і гігант поетично — розправлявся, як із цуценятами, з своїми ворогами.

І от на сцену, в хутряній шубі, лізе просто через рампу старий і однозубий (між іншим, прекрасна людина) член оргбюро пролеткульту Рижов.

Маяковський, з вишини свого гігантського зросту розправившись із своїм черговим ненависником, спитав Рижова, що напіввиліз на сцену:

— И ты туда же, детка?!

І Рижов злякано порачкував назад, так і не виступивши проти Маяковського.

Тоді дали слово мені.

Я спитав Маяковського:

— Вы были на фронте?

— Был.

— Я еще никогда не читал и не слышал такой потрясающей поэзии. В ее гигантских образах и могучем рит-

ме чувається залізний крок Революції. Ви — великий поет. Разрешите пожалувати вашу руку.

І він, глянувши на мене добрими людськими очима, що втратили свою гостроту од запалу полеміки, простягнув мені свою руку, яку я обережно і побожно потис.

А потім пролеткультівці казали, що “Сосюра целував ноги Маяковському”.

Товариш Блакитний, як редактор газети “Вісті” (тоді вона була “Вісти”, а не “Вісті”, як потім), дозволив мені жити на горищі редакції, де колись була, ще до революції, церква Юзефовича, редактора газети “Южный край”, обладнана в клуб.

Зимою в ній було дуже холодно, і мене рятувала хутряна шуба, що я вперше за своє життя купив на гонорар за поему “1917 рік”¹⁵.

В тій колишній церкві я жив і писав вірші, і туди до мене приходила Льоля з її містичними очима, в яких я так гірко розчарувався, коли узнав, що їх містичність не що інакше, як близькозорість.

В цій же церкві у нас відбувалися літературні вечори, на які приходили всі, хто любив українську літературу. А таких було багато і ставало все більше.

Після суду “над пролетарськими поетами” клуб наш у церкві попрацював недовго.

Стали ширші масштаби, і літвечори перенесені в Селянський будинок на площі Рози Люксембург.

Хвильовий через свою чарівну індивідуальність і величезне знання російської і української літератури (по суті, він був учнем, як і я, великої російської літератури, наших класиків і народу) зібрав навколо себе цілу плеяду молодих прозаїків. Він перейшов на прозу після своєї збірки поезій “Досвітні симфонії”.

Його соратниками були трохи пізніше Панч¹⁶, Вразливий¹⁷, Копиленко¹⁸, Яновський¹⁹ (духовно, в київській віддалі), Підмогильний²⁰ і інші.

Можна сказати, й Головка²¹. І на всіх їх була печать його геніальності.

Я вважаю, що Хвильовий, як художник, як поет у прозі, — основоположник української радянської поезії,

особливо в своїх ранніх творах. Це моя особиста думка, і я її нікому не нав'язую.

Першу мою збірку “Поезії”, що видало Державне видавництво України (друкувалась у Сумах)²², рецензував В. Коряк, а потім вітав М. Доленго²³: “Золотим сумом віє од поеми “Червона зима”.

А потім, в 1922 році, коли вийшла друга моя збірка “Червона зима”²⁴, її вітав син мого безсмертного вчителя Івана Яковича Франка Тарас Франко²⁵: “Дивним чаром віє од першої збірки молодого поета”.

Він мене застерігав од футуризму Семенка²⁶, і правильно, як я потім зрозумів.

Я не любив його розхитаних ритмів неверхарнівського типу, але там, де він ставав більш-менш організованим ритмічно і гостродумним, він мені подобався.

Якось я зайшов до редакції “Вісті” в кабінет редактора.

На місці Блакитного сидів симпатичний брюнет з гострими, жагуче чорними очима, маленький і зосереджений.

Я його спитав:

— Ви Семенко?

А він мені:

— А ви Сосюра?

Так ми з ним познайомились.

Він мені як молодому поетові радив не дуже зважати на літературні авторитети, що справа не в тому, скільки книжок вийшло у письменника, а що він дав нового, в чому його оригінальність. Він мені, між іншим, радив римувати: “корова” і “театр”.

Першу пораду його я сприйняв, а другої — ні.

Я працював в літературному відділі Наркомосу (літо), де виходив журнал “Червоний шлях”²⁷, редактором якого був т. Коряк.

В черговому номері “Червоного шляху”, я прочитав новели Мамонтова²⁸, і одна з них мене гостро обурила. В ній було таке місце: “Спить обдурене село, засипане снігом і прокламаціями”...

Я сказав т. Коряку:

— Як ви могли надрукувати таку новелу?! Це ж справжня контрреволюція! Я піду в ЦК.

Товариш Коряк перелякався і почав виправдовуватися, що його не було в Харкові, що номер вийшов без нього і т. д.

Я пожалів тов. Коряка і в ЦК не пішов.

У черзі за бідним обідом для співробітників Наркомосу я познайомився з Копиленком.

Його здивувало, що я в черзі щось мурмотів. Я йому сказав, що пошепки складаю вірші, бо в черзі довго стояти, а я не люблю гаяти часу.

Копиленко познайомив мене з Сенченком²⁹.

Наскільки перший був жвавий, запальний і любив літературу всією своєю широко розкритою сонцю і вітрам життя душею, настільки мовчазним і зосередженим був кремезно збитий русявий другий.

Вони жили на Журавлівці, і я часто заходив до них, де ми ділилися духовною їжею, а вони ще й підгодовували мене смачною гречаною кашею.

О юність! Повна сонця і надій юність!

І що для тебе була гречана каша, голодні пайки, холод і нестача в одязі, коли тобі належав весь світ! Мила моя жертвена і героїчна юність!..

Через те, що в мене була політична освіта слабенька, брошурного характеру й трохи військово-політкурсантського, де я познайомився тільки з основними принципами марксизму і керувався більше класовим інстинктом, я вступив студентом до Комуністичного університету ім. Артема³⁰.

Ректором був (о радість!) т. Скворчевський, якого я дуже любив, а він мене як поета.

Екзаменував мене професор Яворський, якого дружина, що він її покинув, викрила фотографією як австрійського жандарма.

Він мене спитав:

— Як ви гадаєте, це добре, що на землі точиться класова боротьба?

Я сказав:

— Від того, що я скажу, добре це чи ні, класова боротьба не припиниться. Це закон життя нашого часу, об'єктивний закон, який не має нужди в моїх оцінках.

Я був прийнятий до Артемівки.

Тільки мені не сподобалось, що професор Яворський сказав про мене, що я “чудесний матеріал”. Який я матеріал? Я людина!

В Артемівці викладав професор Рожицин³¹, який в той же час працював і в ЦК.

Він прославився своєю чудною і дикою для мене лекцією: “Красота — это контрреволюция” і під час диспуту по ній розбив в пух і прах усіх своїх опонентів.

Хоч мені дивно було, як це він проповідував, що красаота — контрреволюція, хоч сам любив квіти і мав дуже красиву дружину.

А коли він у ЦК перевіряв дівчину, що хотіла мати роботу секретарки, то сказав їй:

— У вас некрасивый почерк!

І от Валентин Сергійович Рожицин читав нам, студентам, лекції по історії культури, і коли дійшов до Пушкіна, то я запискою спитав його: “Почему Пушкин писал по-русски?”

Всі, чи більшість студентів, гримнули розкотистим сміхом, мовляв, яке ідіотське запитування.

Але Рожицин сказав:

— Товарищи! Здесь не до смеха. Вопрос очень серьезный. Информую. Пушкину гораздо легче было писать по-французски потому, что он думал по-французски. А по-русски он писал потому, что был под влиянием народного творчества: няня.

Професор розв’язав мої останні сумніви. Справа в тому, що за мій перехід як поета з російської мови на українську я не подобався багатьом студентам. Вони дорікали мені за це майже як за національну зраду, вважали українським націоналістом.

І коли я говорив їм, що писав би російською мовою, якби народився в Росії, бо я знаю тільки літературну російську мову, а народної не знаю. Без знання ж народної мови письменником, яким я хочу стати, не станеш.

— А Гоголь? — казали вони мені.

— Так Гоголь тим же й великий, що своїм знанням народної української мови збагатив російську літературу, — сказав я.

Але це їх не задовольняло.

Один мені сказав:

— Зачем ты сменил королевскую флейту на сопилку?

Я гаряче відповідав:

— “Сопилка” мне дороже тысяч королевских флейт!

І от за допомогою т. Рожицина я розв’язав для себе свої вагання в сторону рішучого і беззастережного переходу на українську мову.

Звичайно, я задавав т. Рожицину запитання для студентів, які дуже любили, як і я, Рожицина.

Я прекрасно знав, що у Пушкіна в сім’ї панувала, як і у всього російського дворянства, французька мова як побутова мова.

Мені хотілося вустами професора відповісти студентам на їх великодержавницькі нарікання.

Вчився я добре. Вчителька з російської мови навіть звільнила мене від слухання її лекцій.

А от економгеографія та фінансові всякі справи мені ніяк не давалися, і я заздрив дівчатам і студентам, що в цих питаннях почували себе як риба в воді.

Мені дуже сподобалась одна студентка. Вона була дуже красива ніжною і мрійною українською красою з правильними рисами обличчя, тонкими крилатими бровами й довгими віями, за якими сіяли карі сонця її чудесних, глибоких, як щастя, очей.

Це була Наталя Забіла³².

Я писав їй закохані записки і раз запискою просив її прийти на цвинтар уночі, де часто молодь улаштовувала романтичні побачення.

Цвинтар був поруч Артемівки.

Але Наталя не прийшла. Замість неї мали прийти її чоловік, теж студент Артемівки, Сава Божко³³ з Іваном Кириленком³⁴, та побоялись, як потім розповідав мені Кириленко, бо думали, що в мене є зброя.

А зброї в мене і не було.

Звичайно, я не знав, що в Наталі є чоловік, та ще такий цинік і Дон Жуан, як Сава.

Правда, Дон Жуан він був примітивний, як сільські куркульські парубки або російські купчики: “Моєму-де праву не препятствуй!”

Але справа не в тому, справа в тому, що натурою я був схожий до Наталі, а в Саві її, мабуть, захопила його емоціональна первісність, сила і напористість, яких у мене не було.

Я був ніжний і ніяковий, і навіть Наталя часто читала мені марксистські нотації за мою розхристаність і непокірність певним догмам, в які вона свято, як начотниця, вірила, не розглядаючи їх крилато, в дії, в зв'язку з життям.

Але ми ж були молоді і кожний по-своєму молився марксівському богові.

XLVIII

Організувалася спілка пролетарських письменників “Гарт”¹. Організатором і її ідейним керівником і натхненником був т. Блакитний, або Еллан. Ми пішли в “Гарт”: Йогансен², Хвильовий, Поліщук і ще багато.

Ми називали себе спадкоємцями класичної літератури, власне, так було на ділі. Я, наприклад, ніяк не міг примиритися з буржуазною теорією одмирання поезії, яка тоді розкладалась, але не поезія взагалі, а поезія розгромленої (у нас) буржуазії, коли були у нас різні течії: футуристи (слово-звук)³, імажиністи (слово-образ)⁴, акмеїсти (слово-плоть)⁵, нічевоки (слово-тінь)⁶ і т. ін., не кажучи вже про символістів (слово-символ)⁷ і декадентів⁸ різних мастей. Повний розклад на атоми.

Теорія одмирання поезії була гадючим жалом переможеного ворога, який хотів отруїти молоду і свіжу свідомість переможців.

Я вважав, що ми повинні продовжувати традиції класичної літератури і вести її на нові, на свої вершини, і продовжувати творчо, по-своєму.

Коряк написав статтю “Із стріх вода крапле” і прочитав її нам на зборах “Гарту”.

В статті говорилося, що наші молоді письменники повинні писати так просто, як Пушкін, Толстой, Гоголь.

Всі, що виступали в обговоренні, хвалили статтю. Я виступив теж і сказав:

— Товариш Коряк калічить молодих початківців. Писати так, як Толстой, Пушкін і Гоголь, неможливо, а

бути їх епігонами це не вихід, це смерть для пролетарської літератури.

Вчитись у класиків необхідно, але вчитись творчо, і не в одного, а в багатьох класиків, не тільки українських, російських, але і в чужоземних.

Тільки через складний лабіринт творчих шукань у боротьбі з шаблонами в других і в себе можна прийти до своєї індивідуальної простоти.

Так, треба вчити молодь, а не штовхати її на безплідне епігонство.

Коли я це говорив, товариш Коряк гостроносо і сумно похнюпився. Мені було його дуже жалко, але думок його не жалко.

Коряк у заключному слові сказав:

— Всі, хто тут виступили, були нещирі. Один тільки Сосюра сказав мені правду.

Ще перед “Гартом” була організована спілка селянських письменників “Плуг” т. Пилипенком Сергієм Володимировичем — високим, спокійним, чорновусим красенем з ніби вирізьбленим з мармуру шляхетним обличчям, колишнім офіцером царської армії і прекрасним більшовиком-українцем, в якому гармонійно поєднувалось соціальне і національне. Це був справжній відданий справі Леніна, як і Блакитний, інтернаціоналіст в кращому розумінні цього слова.

Я, в силу своєї мандрівної душі, переходив то з “Плугу” в “Гарт”, то — навпаки.

Як маятник, мотався між ними, бо любив і плужан, і гартованців.

І ще обличчя Сергія Володимировича нагадувало мені старовинні українські фрески.

Я дуже любив його і дивився на нього як на батька. Так само я любив і Еллана, але дивився на нього як на старшого брата з блакитними, сміливими і натхненними очима і зразкового комуніста.

І Пилипенко, і Еллан дуже любили молодь, і молодь любила їх.

Пилипенка ми всі любовно називали “папаша” і безсоромно зловживали його добротою, спустошуючи його портсигар.

Він, блідий і прекрасний, стояв перед нами, і ми були готові піти за ним в огонь і в воду, так само і за Блакитним, який вражав мене інтелектуальністю вищого типу. Пилипенко був більш народний, і тому спілка “Плуг” набрала таких масових форм з літгуртками імені “Плугу”, що це декого стривожило (мене дивує — чому?) і т. Пилипенка стали обвинувачувати в масовізмі.

Ніколи “Плуг” не заміняв партію, як дехто думав. Це був широкий, сонячний рух української молоді до культури, і неправильно зроблено, що завчасно “Плуг” ліквідували.

Треба було б дати йому визріти в прекрасний плід культурної революції на Україні, яка тоді приймала грандіозний розмах.

Так само і з “Гартом” і “Вапліте”⁹, хоч “Гарт” мав менші форми і в своєму розвитку зустрічався ще з інерцією безкінечнорічної русифікації серед українських робітників, а от “Плугові” була відкрита “зелена” вулиця в серця української молоді.

“Вапліте” — Вільна академія пролетарської літератури, в якій я теж був, але рік, — була ще вужча, по суті, кастова організація, куди приймали тільки “аристократів”, обранців од літератури. Якось я дав М. Кулішеві¹⁰ нову збірку своїх поезій для видання у видавництві “Вапліте”.

Збірка пройшла понад п’ять рецензій, і все не було ніяких наслідків.

В цій збірці був вірш “Неокласикам”¹¹, і Хвильовий і Куліш хотіли, щоб явилучив цього вірша із збірки, а я не хотів.

Одного разу я спитав т. Куліша, скільки ще рецензій пройде моя збірка.

Куліш відповів з усмішкою:

— Та, мабуть, ще рецензій з десять.

Тоді я обурився і сказав:

— Ви мені нагадуєте петлюрівського старшину.

А потім подав заяву про вихід із “Вапліте” і перейшов до ВУСППу¹², який був організований для боротьби з “Плугом”, “Вапліте”, потім “Літфронтом”¹³, “Новою генерацією”¹⁴, “Авангардом”¹⁵ і т. ін.

Ще про “Молодняк”¹⁶, комсомольську організацію молодих письменників, на чолі якої був Павло Усенко¹⁷, сухолиций, з гострими очима і широкою походкою юнак.

Він почав широко ходити, коли став на чолі “Молодняка”.

Я любив його як своє продовження. Але мені не подобалось, що молодняківці протиставляли себе старшим письменникам, а себе (між собою) возводили трохи не в генії.

Тоді ж мене ударив у серце Стьопа Крижанівський¹⁸ віршем, [з] якого я пам’ятаю тільки чотири рядки:

Зростав на ліриці Сосюри,
Де Гете, Шиллер, де Байрон?..
Чи стану понад дужі мури,
яким просте ім’я — шаблон!..

Да, Стьопо! Ти не став “понад дужі мури”, а так і залишився, як поет, моїм епігоном.

Звичайно, Павло Усенко, хоч і любив його як поета і перший вітав його як поета, присвятивши йому вірша, коли він іще жив у Полтаві, “Сьогодні геніїв чекаю”¹⁹, звичайно, Павлуша благословляв такі випадки в моє оголене всім вітрам революції серце.

Це схоже на статтю Якова Савченка²⁰ “Мертве й живе в українській поезії”, де він хотів розправитись зі мною, як колись із Чупринкою²¹, і зарахувати мене до мертвих, а таку еротичну поетесу, як Раїсу Троянker²², до живих.

Потім, коли він і я були в Москві на змичці з російськими письменниками, Савченко спитав мене:

— Ти не сердишся?

— Ні.

— Це культурно.

А чого б я міг на нього сердитись, коли він сам себе побив.

Якось критик Меженко²³ сказав мені:

— Я вважаю всіх поетів за дегенератів, крім Тичини.

Я відповів:

— А я вважаю всіх критиків за дегенератів, крім Коряка.

Взагалі, коли я розсердюсь, то стаю гострий на язик і на перо.

Але треба повернутись назад.

Був студентський вечір в Артемівці. Мене все годувала пірижками одна з розпорядниць — білява, з волоссям як льон, світлоока дівчина в трофейній врангелівській шинелі. Звали її Віра²⁴.

Вона чомусь суворо й задумливо-ніжно все дивилася на мене.

Я призначив їй побачення, й вона з охотою дала згоду.

Цвинтар. Сонце. Пташині пісні... Життя, молодість і любов, а під нами — царство мертвих, світ мертвих.

Я ніжно взяв в долоні золоту од сонця голову Віри, і вона, трохи опираючись, повернула своє лице до моїх губ.

— Ты любишь по-рабочему... Быстро!

Чому вона думала, що всі робітники нахаби, не знаю.

Бо було ж нахабством з мого боку, так, без усякої психологічної підготовки, як говорили тоді заправські донжуани, так просто взяти й поцілувать.

Я сказав їй, що я не такий швидкий, як вона думає, що я не цинік, а зробив це, бо не міг не зробити, бо я полюбив її за її хорошу усмішку, льонове волосся і що вона так гарно збудована.

Вона мені розповіла про себе, що була політруком ескадрону, приймала участь в штурмі Перекопу, а до того в придушенні куркульського повстання на Харківщині.

Крім того, вона закінчила в Москві Свердловський комуніверситет²⁵ і викладала політекономію в Харківській губпартшколі, що була зв'язана господарчо з Артемівкою.

Коли вона мені це розповідала, раптом буквально за крок од нас, перед нами, двоє мовчки й швидко почали копати могилу...

І я подумав: “Мабуть, і щастя наше ляже в могилу”.

Так воно потім і сталося.

Через недостатність загальноосвітньої підготовки я перейшов з Комуніверситету за власним бажанням до робітфаку Інституту народної освіти.

Перед тим я одружився з Вірою.

Вона все писала мені записки і клала мені під подушку, щоб я не помітив, коли приходила до нас у кімнату студентського гуртожитку.

Я записки читав і став дивитися на Віру якось чудно, проганяв її.

А вона не сердилась на мене і все приходила. Мені сподобалась така упертість, і я сказав їй:

— Идем в загс.

Вона щасливо почервоніла, і лице її всю дорогу, поки ми йшли до загсу, палало, як троянда, коли сонце заходить і цілує її своїми багряними губами...

На робітфак я пішов на перший триместр, щоб іти разом з дружиною, яку теж прийняли до 1-го триместру.

Ректором інституту був товариш Стрільбицький, світла пам'ять про якого незгасно горить в моєму серці. Це був, якщо можна так сказати, світлий більшовик. Чула і сердечна людина з великої літери.

І от почалась учоба.

Лектор по хімії, товариш Фінкельштейн, почав нас знайомити з елементами світу, з киснем, воднем, азотом і т. і[н].

Він каже:

— Кисень.

А я з задньої парти:

— Оксигеніум.

Він:

— Водень.

Я:

— Гідрогеніум.

Він:

— Азот.

Я:

— Нітрогеніум.

Тоді Фінкельштейн (між іншим, мені не подобалось, що він казав, що все в природі побудовано без усякої участі розуму. А відкіля ж геніальне визначення Маркса “Материя думает!”), тоді Фінкельштейн каже:

— А хто там из вас такой умный? Сосюра?

Я підвівся.

— Идите в третий триместр.

— А жена?

— И жена пусть идет. Вы ей поможете.

І от я на третьому триместрі робітфаку ХІНО¹.

До класу входить викладач української літератури т. Єрофеїв. Між іншим, тоді вийшла хрестоматія з укрлітератури проф. Плевака², і основники-студенти вивчали мене по всій Україні, а я вчився на робітфаці.

Цікаво?

Такі “казуси” могли бути тільки за диктатури пролетаріату.

Єрофеїв почав за списком знайомитись з робітфаківцями.

Коли він дійшов до мене і назвав моє прізвище, я підвівся.

— Сидіть, сидіть!

Я сів.

— Ви не родич того Сосюри, що пише вірші?

— Ні, це — я.

— А може, ви його брат?

— Та ні! Це — я.

А потім професор Єрофеїв, коли закінчував свою лекцію, часто питав мене:

— Ну, як? Правильно я говорив?

Мені було це дуже смішно.

І це примусило мене задуматись.

Робітфак, по суті, повторював те, що я знав ще з агрономічної школи. Навіть там знання давали глибші й ширші.

Іти на основний, як мені пропонував т. Йогансен, що викладав в інституті?

Так літературу я знав краще за першого-ліпшого професора літератури.

Я з 12 років уже був знайомий не тільки з російською класичною літературою (з українською я познайомився пізніше, за громадянської війни, і особливо після неї), але і з світовою (через російські переклади).

Так що мені мало чого було робити і на основному.

Наприклад, хіба викладали там таке: на поемі Пушкіна позначився величезний вплив французького “Слова о полку Ігореве” — “Песни о Роланде”³.

Портрет Петра⁴ списаний буквально з портрета короля Філіппа⁵: “Глаза сияют, лик прекрасен...”⁶ і т. д.

Або: франки маврів “рубають, колють, ріжуть!!!”

І у Пушкіна: “швед, русский колет, рубит, режет”.

Так що мені було нема чого робити ні на робітфаци, ні на основному.

І я покинув учобу і став просто поетом. Правда, в партійних документах у мене записано, що я маю незакінчену середню освіту, бо в мене немає диплома про закінчення вищої освіти. Але мій диплом — мої три томи вибраних поезій. Це не нескромність, а образа на наших партійних бюрократів, яких я терпіть не можу, як і усяких чинуш, що загубили свою людську душу за “согласовать”, “углубить”, “провернуть”, “протереть с песочком” і т. д.

Ішли роки.

В мене було вже два сини, Олег і Коля. Чомусь я дуже любив Колю, схожого на мене, з очима глибокими й повними якогось до солодкого почуття темного блиску, в якому потопав мій зір, і я що довше дивився в глибину його очей — все дужче любив його. А Олега я теж любив. Тільки не так сильно.

Віра вже була студенткою агробіологічного факультету ІНО.

Я все робив, щоб вона закінчила освіту, а вона, як усякі дрібнобуржуазні натури (вийшло, що вона не селянка, як казала мені й партії, і її за це виключили з партійних лав), вона не мала почуття вдячності.

Якось вона байдуже і зверхньо сказала мені:

— Ты лентяй и некультурный.

Я спитав її:

— А что такое шваповская оболочка?

Вона, біологічка, не змогла мені відповісти. Між іншим, ще в агрошколі ми вивчали фізіологію, гістологію, ембріологію і т. і[н].

І от почалося, як наслідок розрухи, що нам лишили війна і революція, безробіття.

Ми йдемо з Вірою майданом Тевелева⁷, і на вітрині Віра побачила гарну кофточку.

— Купи мне эту кофточку!

Я:

— А бачиш, он дядьки хліба просять?..

Вона:

— А... ты меня не любишь!

Ясно.

Я ж її одягав добре, і особливих потреб в нових кофточках у неї не було.

Словом, колишня свердловка і політрук ескадрону стала звичайною міщанкою.

Навіть сестра її, що жила в Москві і вчилася на інженера, писала їй, що “у тебя мирозозерцание сузилось до размеров булавочной головки”.

І я вирішив покинути Віру, коли вона закінчить ІНО.

А сини, сини!?

Як я забув про синів, особливо про Колю?..

Не знаю. Якийсь гарячий туман кинув у тьму мою душу, бо не тільки за це я вирішив покинути Віру. І не за те, що вона приховала своє соціальне походження.

Останнім приводом для розлуки було таке.

Якось я Вірі сказав (ми уже кілька років жили в новому будинку письменників “Слово”⁸):

— Вера! Когда ты окончишь ИНО и будешь работать, ты будешь мне помогать хоть ежемесячным взносом квартплаты?

— Нет. Я свое жалованье буду посылать матери.

Мені було так важко матеріально. Я бився як риба об лід, щоб допомогти Вірі вчитися. Сам же я не вчився, і, можливо, заради неї, бо вдвох нам було тяжко вчитися (був уже тоді Олег) з матеріальних причин. І чи не це було основною причиною, що я покинув вчитися. Бо я все ж заздрив Вірі, що вона матиме вищу освіту, а я —

ні. Хоч товариш Ікс казав, що в мене знань на професора, але вони не організовані... А організацію знань, систематизацію їх дає тільки вища освіта, і це я визнаю й зараз, бо в мене є провали і в математиці (я не вчив ні тригонометрії, ні логіки, ні алгебри), не кажучи вже про вищу математику і астрономію. В природничих науках я підкований добре. Але це ж не все. Ї мені часто снилися сни, що я студент то партуніверситету, то просто університету, і це вічно терзало і зараз терзає мене, хоч як я не хизувався перед цим (у цьому романі), що маю блискучу літературну самоосвіту.

Так що літературній молоді я всім серцем рекомендую вчитися, вчитися і вчитися. Я на все дивився як поет: на книжки, на людей, яких вчився читати, як книжки, на життя у всій його складності, на мистецтво й знання... Все це було для мене засобом, а мета — поезія, і щоб ця поезія служила нашому народу, який одягає, годує нас, виховує нас, як добрий батько.

Як же не любити його, не молитись йому, як колись я молився Богові!

Я вічний учень народу і горджуся цим.

Хоч це не значить, що я “вічний студент”.

Як комуніст, борючись за лінію партії в житті (я знаю, що лінія партії — лінія трудового народу, і, якби партія в своїй боротьбі за комунізм не додержувала на основі марксо-ленінізму лінії народу, вона б не була комуністичною партією), я знаю, що ми не тільки учні, але й вчителі народу.

Але я ніяк не можу уявити себе вчителем, бо я син народу. А хіба син може вчити батька? У батька (а це мільйонний батько) більше голів і досвіду!

Я не можу і не хочу йти попереду народу, я хочу йти за ним, хочу злитися з ним і дивлюся на нього не зверху вниз, як дехто, і не знизу вгору, як дехто, а просто в вічі, як моему батькові колись дивився і якого любив так, як зараз люблю народ. Але це вже від філософії.

Вернуся до себе, молодого, смуглявого, розхристаного і ніжного до сліз у своїй любові до людей, моєї золотої Донеччини і взагалі України.

Правда, ця ніжність не заважала мені іноді ставати тим сільським хлопцем, що брав участь у “боях” з лисичанами за дівчат і за те, що вони нас дражнили: “Хахол-Мазепа!” (Ну, то було від “разделяй и властвуй...”)

Розкажу ще про один літературно-мордобійний випадок.

Це було в кімнаті редакції “Червоний шлях”, що містилась у будинку ВУЦВІКу з боку Спартаківського провулку.

Я зайшов за гонораром до редакції, але гонорару не видавали, а перед тим я отруївся бананами і зі мною було як при холері. Це — психологічна підготовка.

Ну і ще, я купив хутряну доху, яка теж — елемент психологічної підготовки.

В редакції були Іван Дніпровський⁹, Панч, Тичина, Наталія Забіла і її другий чоловік, поет Шмигельський¹⁰.

Тоді вийшла нова збірка поезій Поліщука “Громохкий слід”.

Забіла і Шмигельський були в захопленні од “Громохкого сліду” і казали, що книжка геніальна.

Я сказав, що вона геніально видана, але всередині в неї г...

Шмигельський і Забіла напались на мене, що я нічого не розумію в поезії і т. і[н].

Я сказав, що їх інтелігентська думка для народу не характерна.

Тоді Забіла:

— Если ты хочешь знать, так в партии тебя держат потому, что ты поэт, а так тебя давно уже надо вышвырнуть из партии.

Я не знав, що вона була вагітна на третьому місяці, і крикнув:

— Ах, ты, беспартийная идиотка!

Тоді вона, як розлючена кішка, кинулась на мене і почала бити по обличчю. А її чоловік Шмигельський, замість схопити Наталю за руки, схопив за руки мене, щоб дати їй набитись.

У боротьбі одірвався рукав моєї новенької дохи.

Ви уявляєте?

Отруївся бананами, не дають гонорару, та ще й б'ють по морді.

Хоч, признаюся, мені не так боліло, як було приємно, що мене б'є людина, в яку я ще був і тоді закоханий.

Але причому її чоловік?

Коли Наталія набилася, вона, вся червона і захекана, вибігла з кімнати.

Тоді Дніпровський, як прекрасний психолог, спокійно підійшов до дверей і заціпнув їх на гачок. Наче він знав, що буде далі.

А Шмигельський дивиться на мене й сміється.

Я з словами “муж и жена — одна сатана” підійшов до нього та як чесону його в обличчя з правого боку...

А він мене як свиснув, та так, що я полетів на стіл, стіл на стілець, а стілець на Тичину, який присів у кутку, закрив лице руками, але лукаво і спостережливо дивиться крізь розтулені пальці...

Я подумав: “Прямая линия самая короткая”, — і почав бити Шмигельського прямим ударом у вилицю коло правого ока. Тільки це робилося швидше, ніж я пишу. Шмигельський так більше і не міг влучити мене своїм залізним кулаком.

Такий я був швидкий і сердитий.

Словом, од моїх прямих ударів, і все в одну точку, правою рукою Антона одкидало на шафу, а шафа його кидала на мене, і я став відчувати, що б'ю не в обличчя, а в мокру і слизьку подушку, що росла і пухла на моїх очах.

Антон уже почав безвольно схиляти голову, але в цей момент хтось гарячково і швидко постукав у двері.

Вбігає Йогансен.

— Що? Сосюру б'ють?

— Ні, — сказали йому, — навпаки...

Але я через те, що мені не дали добитися, сів на канапу і розплакався.

Де взявся Хвильовий, гладить мене по голові й привмляє:

— Не плач, Володю, не плач!

Панч сказав:

— А ти, Володю, пішов не по своїй спеціальності. Тобі б треба було бути боксером.

Другого дня в коридорі тієї ж редакції Шмигельський мені сказав:

— А ти, Володю, здорово б'єшся. У мене й досі голова гуде...

Чи воно в мені щось первісне, глибоко приховане і вибухає, коли я дуже розсердюсь, і особливо коли я правий? Де тоді беруться й сили. Я наче дивлюсь на себе збоку і сам дивуюсь собі, захоплююсь собою.

Так буває під час натхнення, коли після того, як напишеш, сам не віриш, що це ти написав.

Так що повернуся ще до одного мордобою, про який забув згадати.

Ви мені пробачте, любі читачі! Пишу я це не для того, щоб радити вам розв'язувати всі суперечки кулаками, але справа зараз йде про хуліганів, яких я ненавидів і ненавиджу всіма силами своєї душі.

Це було ще в 1922 році, коли я був студентом Артемівки.

В кінотеатрі йшла американська картина "Сінабар", в якій особливо рекламувався бокс, власне, не бокс, а справжнісінький звірячий мордобій. Тоді місця не нумерували, і хто захопив яке місце, той на тому й сидів.

Віра була вагітна, і юрба так стиснулась, що придала нас із Вірою до одвірка. Я закрив Віру собою і схопився за риг дверей рукою, стримуючи юрбу, щоб вона не роздавила живіт Вірі.

Юрба так надавила на мою напружену руку та ще проти її згину, що я думав — рука зламається, але вона тільки туго угнулася і витримала натиск юрби. "Пробка" розсмокталася, і ми з Вірою побігли до моряка-інваліда на дерев'ящі, що стояв скраю ряду стільців, в якому він захопив чотири місця. Три були порожні, а коло четвертого він стояв сам, затуляючи нам прохід.

Я спитав його, чому він один захопив стільки місць. Він же на чотирьох стільцях не сидітиме.

"Это для товарищей".

Я (одсовуючи моряка вбік):

— Места не нумерованы. Садись, Вера!

Але ззаду кілька парубчаків почали мене лаяти, і особливо один із них, худий, з нахабним обличчям, в матроській смугастій тільнящі. Видно, що він ніякий не матрос, а тільняшку надів для форсу і залякування “фраєрів”.

Він брудно мене облаяв, пославши до однієї матері...

Я йому відповів тим же, тільки додав:

— Бандит!

— Он его назвал бандитом... Он его назвал бандитом, — загомоніли його, як видно, захоплені поклонники, а він, мабуть, був їх отаманом.

Між іншим, я в таборах Чона¹¹, купаючись на Дінці під Чугуєвом, розпанахав собі вказівного пальця правої руки об розбиту бутилку. Так що права рука у мене висіла на перев'язі.

І от переді мною підвелась довга верста з маленькою гадючою голівкою і поцілює мені кулаком у обличчя, хоч і бачить, що я можу битись тільки лівою рукою проти його двох довгих рейок.

Він розмахнувся із-за спинки стільця, але я уважно стежив за ним і вчасно одсахнувся од удару, що сплющив би мене у млинець, і страшний кулак якимось скося, згори вниз, пролетів повз мого носа.

Хуліган по інерції перегнувся і повис животом на спинці мого стільця головою вниз.

Тоді я ударом середньої сили лівою рукою зацідив йому ребром долоні під ложечку.

Він кілька разів тіпнувся і залишився висіти на стільці як порожній мішок.

Майже вся публіка стала ногами на стільці і мовчки дивиться.

А хуліган, очунявши, як сповите [дитя], знову поцілює мене своїм кулачищем, і знову я заспокоїв його ребром долоні.

Тоді члени його банди, які з своєрідного благородства не втручалися в наш двобій, стягли свого зів'ялого отамана з спинки мого стільця і, як неживу ляльку, посадили біля себе.

До мене підійшов один.

— Ваши документи.

Я йому показав свого студентського квитка і сказав, що не можу ж я з однією рукою дати себе бити, що я активно оборонявся.

Погасили світло, і почалося кіно.

А ззаду я чую:

— Всунь ему перышко.

Та я спокійно дивився кінокартину, бо знав, що в кінотеатрі вони мені нічого не зроблять, а от на вулиці...

Я сказав Вірі:

— Ты иди к центральному виходу. Они будут думать, что я с тобой. А я пойду через запасный выход. Как женщину, да еще беременную, они тебя не тронут.

Так і вийшло.

В метушні вони не помітили, що мене нема з Вірою, а думали, що я десь близько від неї, і йшли за Вірою.

Біля центрального виходу утворилася “пробка”, і хулігани застрягли в ній.

Я спокійно пройшов через майже вільний запасний вихід.

Іду повз центрального, а хулігани бачать мене, та “пробка” їх не пускає, і вони в безсилій люті тільки загрозливо махають на мене кулаками.

Я зняв кепку, глузливо попрощався з ними й швидко пішов додому.

Далеко пізніше прийшла бліда Віра.

Вони йшли за нею до самого нашого дому.

А це вже про бандитів, і я теж забув про це писати раніше.

Зима 1923 року.

Я в демісезонному пальті, з портфелем із парусини йду додому Басейною вулицею. Третя година ночі. Порожньо і тривожно кругом, бо тоді роздягали навіть і вдень. Проти мене йде один, а другий йде з Чернишевської вулиці, що перетинає Басейну. Йде до мене з правого боку. Але він далі від першого. Вони пересвистувались, але не розрахували, щоб вчасно зійтись в одній точці, якою був я.

Я їх випередив, швидко пішовши назустріч першому, випнувши великі пальці рук у кишенях.

Так, щоб він подумав, що в мене є зброя, і не в одній руці.

Коли ми порівнялися, бандит спитав мене:

— Спички есть?

— Нет, товарищ! — відповів я, спокійно і напружено проходячи повз нього.

Так само спокійно я пішов не оглядаючись далі.

І коли я пройшов досить, то оглянувся, у світлі вуличної електрики побачив, що бандити на розі Чернишевської зійшлися і той, другий, щось швидко говорив першому і гнівно розмахував руками. Але за мною вони не погналися, бо, як і Сава Божко з Кириленком, думали, що в мене є зброя.

А в мене її й не було.

L

Ще на фронті я читав вірші Тичини в 1919 році, але, крім “Більше не побачу сонячних очей”¹, нічого не зрозумів. Потім, пізніше, його “Сонячні кларнети” ввійшли в мою душу як море акордів і дня, і ночі, і світання, і заходу. Він чарував і полонив мене. Я жив тільки його образами, повними музики і сонця, а то й трагічними, як трагедія мого народу, як я тоді думав.

Да. Ранній геніальний Тичина був вчителем моєї поетичної юності після Шевченка, Франка, Лесі Українки, Вороного, Чупринки і Олеса, бо я вчився у багатьох, між іншим, і у прозаїків, як поет, а основне, я вчився у мого народу, як і вчусь у його пісень, то трагічних, то ніжних, то повних такої героїки, що серце залинається од щастя, що я син такого народу. Безкінечно благородного, рицарського, який ніколи нікого не поневолював, а тільки бився за своє місце на землі. Боронив свою рідну Україну.

Так от про Тичину.

Коли я познайомився з ним живим, а не в мріях, то моє уявлення лишилося про нього таке, як і у мріях.

Тонкий і стрункий, зеленоокий і ніжний, він немов летів у моїх очах, мов летів у небо слави, якого він, як ніхто з нас, був достоїн.

Це ж був 1923 рік, один з перших років нашої літературної молодості.

Якось ми були на городі диткомуні імені Василя Чумака². Був Іван Кириленко, здається, Божко й інші, яких не пам'ятаю.

У Тичини, в його геніальному вірші “Воздвигне Україна свого Мойсея”³, є такі рядки:

Од всіх своїх нервів у степ посилаю:
— Поете, устань!

Я ще на фронті коли читав:

А справжня муза, неомузена,
там, десь на фронті, в ніч суху,
лежить заплъована, залузана
на українському шляху⁴, —

то думав, що т. Тичина сказав це про мене.

А в рядках:

“Поете! Устань!” —

я просто відчув, чи мені так здавалося, що він звертається до мене, що заплъованою і залузаною душею, в суху ніч лежав я з гвинтівкою в руках на кривавому шляху України...

“Поете! Устань!”

І я душею кричав великому поету нашого народу:

— Якщо я чудом залишусь живим, я встану!

Якось дивно переплітається в мене в часі поезія Тичини.

Але це було так.

Бо в боях десь у глибині душі в мене було передчуття, що мене не вб'ють, що я ще буду жити і співати.

Смерті я не боявся. Мені тільки жалко було моїх віршів.

І буквально так, якось пізніше, сказав про себе Павло Григорович.

Я просто жахнувся. Наче він — я.

Але повертаюсь на город диткомуні.

Павло Григорович лежав у траві і задумано і мрійно дивився своїми зеленими волшебними очима в небо й іноді на нас.

Я спитав його:

— Прийшов той поет, якого ви кликали?

І Тичина відповів:

— Ні.

Та я не повірив йому.

Яка дивна юнацька самовпевненість і віра в свої сили, не тільки ті, що були в мене, а в ті, що будуть!

Потім іще летіли дні.

Павло Григорович бував в сім'ї Дніпровського Івана, куди заходив і я, і читав нам свої харківські вірші про жорстокий годинник над головою, про цвинтар...⁵

І раптом він сказав:

— А що, як я усохну?..

Ми мовчали.

І далеко потім Тичина сам відповів на цей крик його стривоженої душі:

Глибинами не всохну, не вмілю...⁶

Да. Я любив і люблю Тичину як нашого великого поета.

Хоч і люблю в нім не все.

Багато він дає до друку так звані поетичні відходи з його творчої лабораторії, що непокоїли і непокоять мене, бо я знаю, який це гігант, і стає боляче, коли він іноді, і не зовсім іноді, стріляє з гармат горобців.

Але, не дивлячись на це, Тичина — геній, і таким він є не тільки для нас, а таким залишиться і для наших нащадків, коли ми мовно не зникнемо як нація.

LI

І от Віра з синами покинула мене. Вона переїхала в стару кімнату, посварившись зі мною навіки.

Ну хай ми посварилися. Але причому ж діти?

За що вони росли напівсиротами?

Я ніколи собі не подарую цього, як і сини мої, що відмовились від мене.

Олег навіть сказав, що, коли я помру, він не піде за моїм гробом.

А Коля гостро і назавжди порвав зі мною.

Віра їх виховала в смертельній ненависті до мене. Вона навіть вигадала лозунг для синів: “Рвать и презирать”.

Це у мене “рвать” і мене “презирать”.

Ну що ж. Що посієш, те й пожнеш.

Тяжко оголювати своє серце, але я інакше не можу. Моя рана не тільки моя. Скільки у нас родинних трагедій! Їх навіть і не перелічиш.

Правда, їх стає все менше. Це показує на зміцнення нашої держави, і врешті їх і зовсім не буде. Я вірю в це.

Вірю в гармонійну людину комунізму, яка переможе не тільки морально доісторичну людину, але переможе й смерть і стане Владарем Космосу, переможе час і простір, стане безсмертною.

Знов повертаюся назад.

Як мені хочеться сказати про тих, кого уже нема між нами. Кого видерла з наших лав кривава рука порушників радянської заповітності, про тих, хто чудом лишився живим.

Я написав поему “Махно”¹, за яку стільки випив горя, що й нащадкам стане.

І в цій поемі я згадую про Примакова², переможця Махна.

І от він, живий герой моїх мрій, запросив нас на зустріч із ним у квартирі Раїси Азарх³, яка говорила нам, що вона командувала бойовими ділянками фронтів. А мені щось не вірилось.

І товариш Примаков спитав її:

— А помнишь, как ты командовала санитарным участком фронта?

Ну, санітарна і бойова ділянки мають чималу дистанцію.

Видно, Азарх дуже хотілося, щоб я або хто інший оспівав її як героїню громадянської війни. Але чому вона нешира? Хіба серед медробітників громадянської війни не було героїв?

Примакову я читав “Махна”, і він мені сказав, що коли почнеться війна, то забере мене до себе.

Але ще до війни його забрала смерть, такого морально чистого, безмежно хороброго і прекрасного полководця буремних днів на Україні.

Так само і Пилипенка забрала та ж смерть, що зветься “порушенням радянської законності”, і Епіка ⁴, Куліша і багатьох, що чесними і чистими очима дивляться на нас із вічності, повними сліз і любові до народу, за яку вони пішли в безсмертя, бо пам’ять про них вічно горітиме в наших серцях.

Звичайно, література у нас творилася не кулаками, як, звичайно, дехто з моїх “друзів” почне мені дорікати, зважаючи на описані мною кулачні епізоди. Але я їх описав не для сміху, а щоб показати, як пристрасна любов до літератури керувала нами, що іноді ми забували навіть, що ми люди, і ставали троглодитами, знов-таки ж з безмежної любові до слова, що є душею нашого народу.

Я написав поему “ДПУ” ⁵, і, коли прочитав її одній своїй знайомій, вона сказала:

— Насколько мне помнится из истории русской литературы, в ней никто не воспевал жандармов.

Я перестав бути знайомим цієї дівчини.

На чекістів, справжніх чекістів, я дивився крізь святий образ Дзержинського.

Іменно віра в наші органи безпеки і любов до них керували мною в поемі “ДПУ”.

Азарх була, здається, головредактором ДВУ ⁶, і коли вона прочитала в поемі, що в отамана бандитів карі очі, а в чекіста, що його вартував, світлі, то вона сказала:

— Измени цвет глаз, и вообще, за это противопоставление карих глаз светлым тебе может крепко влететь.

Але я колір у очей не міняв і мені “крепко” не влетіло.

Взагалі, тоді дуже чіплялися до лірики, і в серце моє встромляли тисячі ножів різні літературні шавки, внаслідок чого я написав збірку поезій “Серце” ⁷.

Коли почалися арешти українських радянських письменників, то мені страшно стало, що розбивалася моя віра в людей. Я, ми знали дану людину як хорошу, чесну, радянську, — раптом вона — ворог народу.

І так удар за ударом, і все в душу, душу народу, бо письменники — виразники народної душі.

На робітфаці вчилася зі мною на одному триместрі Беленькая-Ситниченко, що вхожа була до т. Затонського¹ — тоді наркома освіти.

Беленькая повела мене до нього на квартиру, і він, великоголовий і широкоплечий, за столом здавався мені високим, а як вийшов з-за столу, то переді мною стояла людина маленького зросту з широким і високим чолом філософа.

Його чорні, а може, сині (це ж при електриці), очі були повні блиску й мудрості.

Я читав йому вірші, і він мене назвав “поэтом гражданских набегов” і дав наказ дати мені через секцію наукових робітників окрему кімнату.

Але, коли я написав поему “Махно”, Беленькая говорила його думку про мене: “Он не наш. Пусть у него хоть двадцать партийных билетов, но он не наш”.

Якось, уже після дискусій з троцькістами, ми, робітфаківці, почали говорити про Пушкіна, і я сказав, що Ленін любив Пушкіна через соціальну спорідненість із ним, що естетично Ленін був вихований у такому ж оточенні, як і Пушкін, себто тому, що Ленін і Пушкін дворянського походження.

Що Ленін політично для мене вождь, а от щодо поетичних симпатій, то я з ним не згоден.

Гурінштейн, Міллер, Беленькая й інші накинулись на мене, як на ворога. Потім перескочили на революцію.

Міллер сказав:

— Каждый стон раненого красноармейца — музыка.

Я крикнув:

— Ты садист і мерзавець!

А Беленькая-Ситниченко крикнула мені:

— Революция — это напор!

Я:

— Кинь! Ти ховалась десь по куточках і не знаєш революції!

Словом, на мене полетіли заяви, і мене викликали на партбюро робітфаку.

І знову всі накинулися на мене за Леніна. Я їм говорив, що я Леніна люблю, що я за його ідеї, які стали ідеями всього трудового народу, ішов на смерть.

Але мені не повірили.

Тоді я сказав:

— Если уж правильно рассуждать, то я принес партии пользы больше, чем вы все вместе взятые.

Один з членів бюро аж підскочив на місці:

— Ого! Сильно сказано!

Я бачив, що питання стоїть так, що все бюро за виключення мене з партії.

Я, в силу своєї політичної розхристаності і покладання надій більше на класовий інстинкт, а не на знання уставу і теорії партії, не знав, що за партквиток можна боротись аж до ЦК ВКП(б) і, тільки коли він санкціонує виключення з партії, тільки тоді треба здати партквиток.

І, зарані знаючи рішення бюро, я вклав руку в кишеню піджака, що біля серця.

Всі пополотніли... (Думали, що в мене зброя.)

І, коли я з кишені витяг партквиток, всі раптом і з полегшенням зітхнули.

Коли розбирали рішення бюро на загальних зборах, я був дома, бо подав заяву (Гурінштейн була секретарем партбюро робфаку), що я здав партквиток у стані нервового вибуху і що прошу партквиток мені повернути, але справу хай розглядають без мене, бо я боюсь наробити ще чогось істеричного.

Гурінштейн моєї заяви зборам не читала, і ті товариші, що боронили мене, були обеззброєні, коли на запитання: “А де ж Сосюра?” — Гурінштейн відповіла:

— А Сосюра ходит в коридоре. Ему стыдно быть на собрании.

На партбюро ІНО рішення про виключення мене з партії було стверджено більшістю двох голосів проти одного.

Але наспіла партійна чистка.

Головою комісії по чистці у нас був т. Кастанов, старий більшовик.

Коли мене викликали, я зайшов до кімнати, де за довгим столом, накритим червоним, сиділи... робітники. Змалку рідні обличчя глянули на мене очима мого заводу:

— Ваш партбилет?

— У мене его нету. Рассказать вам, почему у меня его нет?

Т. Кастанов так чуло, як батько, нахилився до мене і каже:

— Расскажите!

І я розповів, як мене цькували троцькісти типу Гурінштейн, яка, коли висували кандидатів до Рад, пропонувала висувати своїх, бо робітники не вміють думати, що треба думати за них, про фразу Міллера, що “каждый стон раненого красноармейца — музыка”, і ще багато.

Тоді т. Кастанов каже:

— Все это правильно. Но вот вы, пролетарский поэт, как же вы могли сдать партбилет? Ведь он должен быть как сердце. А разве сердце можно вынуть из груди и отдать? Сдать партбилет — это политическое самоубийство. Без партбилета, как и без сердца, для коммуниста нет жизни. Пролетарскому поэту надо это знать.

І от прийшов час оголошення результатів чистки.

Ми всі прийшли, хто з надією, хто з тривогою.

Була тривога і у мене.

Нарешті заходить комісія. Першим зайшов секретар комісії і привітався зі мною.

Я подумав: “Мабуть, не виключили, раз вітається”.

І мені стало світліше на душі.

Але тривога не проходила, хоч до неї приєдналась і білокрила надія.

Почали читати прізвища тих, кого залишили, кому різні партпокарання, кого виключили.

Номер мого партквитка був 279305.

Читали спочатку номер партквитка, потім прізвище.

І от Беленькая-Ситниченко.

Забув, яке покарання за те, що вона приписала собі партстаж з 1915 року, а сама вона член партії з 1917-го. Та ще й що вона за громадянської війни більше була в командировках.

Гурінштейн: “За неизжитую психологию Бунда² из партии исключить”.

Гурінштейн тяжко зітхнула і, наче з неї випустили повітря, як порожній мішок опала на стільці.

Я, грішним ділом, дуже зрадив, що її спіткала така смертна для комуністки доля.

І от нарешті Сосюра:

“За сдачу партийного билета вынести строгий выговор с предупреждением”.

А Ленін дивиться на мене з стіни, тепло усміхається своїми мудрими примруженими очима і наче каже: “Признайся! Ти ж для красного слова, щоб бути оригінальним, говорив проти моєї любові до Пушкіна. Ти теж його любиш!”

І душа моя відповіла Леніну: “Люблю! А ще дужче люблю тебе, великий, безсмертний!”

І, повний щастя, я глянув на світ так, як я дивився, коли мене, замість розстріляти, червоні брати прийняли в свої лави бійців за весь бідний народ.

Перший арешт, як писав Хвильовий у своєму листі перед самогубством, “перший постріл по нашій генерації” (не по “Новій генерації” Поліщука, яка складалася з одного його, а по генерації письменників, які творчо йшли за Хвильовим), перший арешт був арешт Міші Ялового³, якого ми всі дуже любили, прекрасного комуніста і людини, поета (Юліан Шпол) і прозаїка (“Золоті лисенята” — роман).

Не марно ми всі називали його Мішою, ласкаво, як улюбленого брата.

Яка це була сонячна людина!

Коли він був секретарем редакції журналу “Червоний шлях” і я йому приніс уривок із “Третьої Роти” (“З минулого”), він прочитав його (це про кривавий період мого перебування в Петлюри) і сказав мені:

— Не советую тебе печатать!

Я:

— Почему?

Він:

— Слишком пристальное внимание.

Я сказав:
— Друкуй.

Грішним ділом, я, коли його заарештували (а ми ж вірили нашим органам безпеки), подумав, що “пристальное внимание” було скероване на нього, що в нього була совість нечиста і він, вважаючи мене теж за грішника, застерігав мене словами: “Слишком пристальное внимание”.

А тепер виявилось, що совість його перед революцією чиста, як сльоза, як і багатьох, що після нього пішли в небуття з жахом у серці. Вони ж думали, що гинуть од руки своїх, а це був ідейний жах, найстрашніший. Бо коли умираєш од руки ворога, то ти знаєш: духовно — ти не умреш, тебе ніколи не забудуть червоні брати, а коли умираєш од руки своїх, як ворог народу, це страшно, бо це не тільки фізична, але й духовна смерть.

За арештом Ялового пролунав постріл із браунінга, яким Микола Хвильовий розбив собі череп, і його геніальний мозок криваво розбризкав стіну його кімнати, де він творив, клянусь серцем, тільки з любові до свого народу.

А Новиченко⁴ хоче Хвильового вбити духовно. Ні! Хвильовий як письменник, як геній, безсмертний. І не Новиченку, який ходив під столом, а то, може, й на світі його не було, коли ми з Хвильовим одкривали перші сторінки жовтневої літератури, не Новиченку, цьому літературному флюгерові, вбити пам'ять геніального сина Революції, що був бійцем багряного Трибуналу Комуни, а загинув од чорного трибуналу, тільки не Комуни, а тих, хто змійно вислизнув з-під контролю партії і хотів мечем диктатури пролетаріату знищити завоювання Жовтня. Але з кривавих рук ворогів народу, що діяли іменем народу, вибили меч руки партії і віддали його знову в чесні й святі руки синів Дзержинського.

ЛІІІ

Я повернуся ще трохи назад, власне, не трохи, а далеко назад.

Коли ми з Хвильовим прийшли в жовтневу українську літературу, то були в ній Еллан, Кулик, Коряк, Доленго і почали приходити до нас: Йогансен, потім при-

їхав із Галичини Валеріан Поліщук, з'явилися Копиленко і Сенченко.

Я не кажу про Київ, де засіяла така зоря жовтневої поезії, як Василь Чумак (пісню якого — “Більше надії, брати!” — ми співали на робфаці). Чумак і ще Заливчий¹, що першого покололи багнетом в підвалах денікінської контррозвідки, а другий героїчно загинув під час повстання проти гетьманців у Чернігові. Ну, і, звичайно, Тичина. Словом, ми почали творити українську літературу Жовтня, коли нас можна було порахувати на пальцях.

А літвечори в сельбуді! Яке це було щастя, коли наші молоді серця билися, як одне серце, в єднанні з такими ж, як і ми, молодими читачами, що так же, як і ми, любили рідне художнє слово.

Як чудово знав сучасну російську літературу і пропагував її серед нас, письменників, Копиленко, як він вітав все нове і прекрасне в ній, як любив він все нове в літературі України!

А Сенченко Іван!

Безумовно, в його перших віршах (та й Копиленко починав як поет) було дихання геніальності, у віршах про нове, радянське місто, які він вмонтовував у свою прозу зі скульптурними образами.

Жалко, що Іван чомусь покинув писати вірші і, зачарований прозою, остаточно закохався в неї, щоб бути вірним їй до кінця.

І тихий, і мудрий Доленго Міша, якого я дуже любив як літературного труженика, трохи чудного і химерного поета, але іменно цим і привабливого, чудесного критика з тонким художнім смаком.

Його я люблю й зараз. І зараз він такий же, як і був, тихий і мудрий.

А Еллан! Перший після Кулика живий поет, якого я, ще початківець, побачив і полюбив всією душею за сталеві сині очі з гострим холодом у зіницях, коли він хвилювався, владно стиснені губи, коли говорив про завдання жовтневої поезії:

Солдати, солдати, солдати
під знаком червоних зірок!..

Або:

Ніжно іскрять апарати Кремля
на словах маніфесту-декрету...

Ну і, звичайно, “Ударом зрушив комунар...”, і “По-встання”.

Так. Він був і другом, і вчителем для таких, як я. Вічно для других і ніколи — для себе.

Такий Василь чудесний і всім єством відданий комунізму богатир духу, який все особисте підкорив загальному, і таким і пішов від нас, коли його огняне серце перестало битися для революції, щоб битися вічно в рядках його поезій, що він залишив нам і нашим нащадкам.

Як я їх всіх любив! І Хвильового, і Коряка, і Пилипенка, і Йогансена (поета-чародія), і Копиленка, і всіх, хто запалив своє серце огнем любові для народу і світив ним своєму народу на шляхах його героїчних шукань.

Про кожного трудно сказати, майже неможливо, бо нас ставало все більше. Але всі вони злилися для мене в один образ, який мені світить із днів нашої юності, і цей образ ніколи не погасне для моїх очей... А коли мої очі погаснуть, він буде світити для очей мого безсмертного українського народу...

І от Хвильовий застрелився, застрелився Скрипник ², якого я любив всім серцем і дивився як [і] на мого комуністичного батька, називаючи “червоним левом Революції”.

Нас викликали на бюро Дзержинського райкому — Куліша, Досвітнього ³, Касьяненка ⁴ і мене, щоб ми сказали про своє ставлення до самогубства Хвильового і Скрипника. Секретарем райкому була висока, енергійна жінка (забув її прізвище), що дала нам слово.

Ну, всі виступали, як Бог на душу положе. Та от виступає військовий у шинелі, з перев’язаною бинтами головою (я ще не виступав), і каже:

— Кто не знает такого поэта, как Сосюру. У нас есть сведения, что Сосюра имел со Скрипником связь не только как с наркомом просвещения, а еще и по линиям, которые сейчас выясняются...

І коли мені було дане слово, я сказав:

— Товарищ с перевязанной головой сказал о каких-то “иных” линиях моей связи со Скрипником. Пусть это остается на его совести. Недаром у него перевязана голова. Кроме писем к т. Скрипнику, в которых я каялся ему в своих уклонах как поэт, т. к. я смотрел на него как на партийного руководителя, “математика Революции”, как я называл его в письмах, да нескольких посещений его на дому, где я читал ему по его просьбе свои стихи, никаких “иных линий” связи с ним у меня не было. Пусть товарищ с перевязанной головой скажет откровенно, какие еще “иные” связи были у меня со Скрипником. Все здесь коммунисты, и сказать про это надо, не пряча его во мраке, и не пугать меня бессмысленными угрозами, т. к., клянусь, товарищи, что он и другие, даже не с перевязанными головами, будут выяснять эти мифические “иные линии” связи со Скрипником до второго пришествия, а так как его никогда не будет, то и никогда не выяснят этих глупо выдуманных с чужого голоса “иных линий” связи с так страшно ушедшим от нас человеком.

Я вірив тому, як офіційно трактувалася смерть Хвильового і Скрипника, і щиро сказав, що я любив цих людей і що мені дуже тяжко розчаровуватися в них. Що я засуджую їх самогубство як жах відповідальності перед Трибуналом Комуни, як ганебне дезертирство. Секретар райкому сказала, що виступи Куліша, Досвітнього і Касьяненка незадовільні, а мій виступ вона визнала щирим, і що він задовольняє її. З цим погодились інші.

І ще я пам'ятаю. Сонячний день, хвіртку двору будинку “Слово”, біля якої стояли Досвітній і Епік.

Я чимось був дуже обурений, а вони лагідно мене заспокоювали, казали, що все добре, а над ними, молодими, стрункими і красивими, смерть із тьми вже замахнулася своєю гострою і безпощадною косою... А може, й знали, бо за ними вже ходили її двоногі тіні...

Що я забув написати про саме прекрасне і про саме страшне в моєму житті — про любов і голод.

Голод тільки торкнувся нас із Марією¹ своїм чорним крилом, але багатьох-багатьох він не тільки торкнувся, але і штовхнув у незліченні могили на моїй милій Україні.

Почалася колективізація.

Вона йшла нереальними темпами, масовим порядком, і з'явилася стаття Сталіна “Головокружение от успехов”.

Потім, трохи пізніше, в 1932 році, в Кисловодську, один хворий на астму старий більшовик мені казав: “Все как будто хорошо по статье Сталина о головокружении. Но меня, душу мою терзает черная кошка сомнений... Почему Сталин одной рукой пишет статью “Головокружение от успехов”, а другой рукой подписывает тайную инструкцию о прежних бешеных темпах коллективизации”.

Якось дивно писати про любов на цьому страшному фоні страждань мільйонів, і я скажу просто. Мене послали в Сталіно для літроботи з початківцями на місяць.

Я зайшов до Віри і спитав її (я іноді заходив до синів):

— Если я встречу человека, которого полюблю на всю жизнь, ты разрешишь мне жениться?

Ї мертво відповіли губи людини, про яку я писав вірш “Так ніхто не кохав”:

— Разрешу.

Ї я в Сталіно одружився з моїм синьооким щастям і горем, що полюбив на все життя.

Я з Марією приїхав з Донбасу в Харків.

Якось на вулиці я познайомив Віру з Марією, і Віра, бліда, з затисненими од суму і гніву вустами, процідила крізь них своїй подрузі, коли вони одходили од мене:

— А она красивая...

Ї от почався голод.

На вітринах продовольчих магазинів були тільки одинокі білі головки капусти та іноді картоплини.

Продавцям нічого було робити, і вони сумно й безпорадно стояли всі в білому, як у китайському траурі, за прилавками.

По вулицях ходили так же, як за безробіття в часи непу, тільки без пилок і сокир, селяни в свитках, голодні мої брати, вони од голоду вже не могли ходити, і їх звозили у призначені місця.

Іноді вони ходили по квартирах нашого будинку “Слово”, але на високі поверхи вони вже не могли підніматись. Я жив на другому поверсі, і коли вони заходили до мене, то я міг ділитися з ними тільки хлібом, бо нічого іншого в нас не було. Ми й самі їли тільки один раз на день і робили все можливе, щоб син їв тричі на день.

А вони, худі й жовті, як віск, ледве молили зсохлими й гарячими од внутрішнього пожару губами:

— Хоч би шматочок м'яса!..

А де я його міг узяти?..

І от напівпомерклі очі страдників мого народу з тяжким докором дивились у мою залиту сльозами душу, і їх муки страшно вгрузали в неї, щоб в 1934 році вибухнути гіпоманіакальним пожаром.

Ми, напівголодні, стоїмо біля вікна нашої письменницької їдальні, на першому поверсі нашого крила “Слова”, а дружина одного відомого письменника, що чудом залишився після страшних поневірянь, “де Макар телят не ганяв”, стоїть (дружина) над нами на сходах і з глузливою зверхністю каже нам:

— А ми цими обідами годуємо наших цуценят...

Я зненавидів її за цю фразу, і коли її репресували, то подумав: “Так цій куркульці і треба!”

І от 1933 рік.

Мене послали на Нікопольщину, власне, в самий Нікополь, на будівництво трубного заводу. Я поїхав з дружиною, а син лишився дома з її сестрою.

Крім того, що я був на будівництві, помічник начполітвідділу показав мені рибальські артілі і артілі колективістичні.

Коли ми йшли з околиці в одне село (вже починала зеленіти весна), ми побачили маленьку дівчинку, що

опухлими руками зривала з зеленого куща якісь ягідки, ще зелені... Од цих бідних опухлих ручок серце моє знов зупинилось і весь світ захитався в мені і навколо... Але це було тільки мить, і я повернувся до життя.

Заходили в село. Ідемо в колгоспний дитсадок, що містився в сараї, власне, їдальня дитсадка.

Діти сидять навпочіпки коло круглого низенького столу, їдять дерев'яними ложками, всі з однієї миски.

Одна дівчинка набере ложку мутної рідини, піднесе до губок, проковтне і оближе ложку, а потім знову, проковтне і оближе ложку, а потім знову, проковтне і оближе.

Ми її питаємо:

— Для чого ти так робиш?

А вона:

— Щоб довше їсти...

Боже мій! Я бачив тільки краплю страждань мого народу, та й ті краплі падали як вогняні на моє серце і пропікали його наскрізь.

А писати про те, що мені розповідали інші, я не можу, бо в мене і так страшно горить лице і гостро болить потилиця.

LV

Ще задовго до цього жахливого, що нам довелось пережити і не поламатися, а вистояти в морі трупів і на своїх плечах (я кажу про весь народ) понести й далі святий тягар труда во ім'я комунізму, бо навіть те, що робилося іменем робітничого класу, іменем партії, не одірвало селян од робітників, не викликало страшного повстання як акту соціального самогубства, на яке штовхали народ наш чорні руки ворогів і лівих загибників, що колективізували народ під дулом нагана.

Святий наш народ. Він усе витримав, і навіть такі страшні жертви не захитали його віри в партію. Настільки політично виріс наш народ, що він не тільки відчував, але й знав, що партія веде його лінію, але її перекручували всі, хто був зацікавлений в дискредитації Радянської влади перед українським народом, який був

і є Радянська влада, як і російський народ, як всі народи-брати.

А який дурень сам устроить ножа в своє серце? Так і наш народ.

Хоч і є страшне прислів'я, вигадане виродками людства, яке наводить [...] ¹ в одному з своїх романів:

“Не надо человека вешать, а надо его довести до такого состояния, чтобы он сам повесился”.

Я вважаю, що це прислів'я перевершує всі езуїтські “ідейні” концепції.

Але, повторюю, народ наш витримав, і в цьому його безсмертя, і я горджусь моїм народом і молюся йому, як колись молився Богу.

Тільки народ мій витримав, а я — ні, бо захворів психічно. Про це потім.

LVI

Пробачте, любі читачі, що я вже вживаю методи кінонапливу і повертаюся усе назад, але це не від того, що я забудько, а щоб краще іти вперед і ясніше було те, що буде.

В 1929 році ми, українські письменники, — після дружнього візиту до синьоокої сестри України Білорусії, де я близько і рідно узнав чудесних і світлих Михася Чарота ¹, Дубовку ², Александровича ³, не кажучи вже про таких велетнів, як Якуб Колас ⁴ і Янка Купала ⁵.

Ми поїхали з таким же візитом до білявої сестри України, могутчої сестри всіх радянських народів, до Росії, в Москву.

І от Москва... Не така, як зараз, що наче летить у гуркоті і дзвоні, в гігантському розгоні до щастя, а швидше велике село, але така ж рідна, як і зараз.

Нас приймав товариш Сталін в приміщенні ЦК ВКП(б). Але перед тим, як зайшов він, з нами розмовляв дуже каліченою українською мовою Каганович, і це мене дуже дратувало.

І от зайшов товариш Сталін.

Всі на нього дивилися побожно, а коли т. Сталін щось спитав, то Кулик, як школяр, підняв руку, і я ба-

чив, як під столом у нього од підхалимського захвату дрібно трусилася ліва нога...

Мені й Пилипенкові дуже хотілося їсти, а може, і з якоїсь підсвідомої бравади ми з ним в півуха слухали тов. Сталіна, бо пили чай і заїдали його бутербродами з ковбасою.

Але мене навічно вразили слова людини, в образі якої ми бачили партію, народ. Він уособлював в собі для нас все, і природу нашу, що народ змінював своїм героїчним трудом і цим самим змінювався сам, і найсвятіше в світі — Вітчизну:

— Я получаю письма со всего Советского Союза, в которых мне пишут следующее: “Зачем развивать национальные культуры? Не лучше ли делать на общепонятном языке (подразумевается под этим русский)”, — каже т. Сталін. — Все это глупости. Только при полном и всемерном развитии национальных культур мы придем к культуре интернациональной. Иного пути нет и не может быть.

І ці слова нашого вождя, як золотий дороговказ, світили мені в темні ночі моїх хитань у мовному питанні, в моїй безкінченній муці й тривозі за душу мого народу, за українську мову. І ці хитання ще й зараз потрясають мене, і я не сплю ночами і все думаю, думаю...

Я вважаю неправильним твердження товариша Кириченка (він сказав це на прийомі українських письменників у себе, в ЦК КПУ, коли працював на Україні): “Україна — не Болгарія”.

Так. Україна не Болгарія, а Україна, або український народ, не давав права ні Корнійчукові⁶, ні Білодідові⁷ говорити, що український народ — двомовна нація.

У мене серце обливається кров'ю од гніву і обурення на цих людей.

Ну, хай т. Кириченко помиляється!

Але ні Корнійчук, ні Білодід не “помиляються”, вони це говорили тому, що вони самі двомовні, і накидали це українському 45-мільйонному народові бюрократично, якщо не сказати гірше, розписувались за безсмертя, перед яким вони тільки є прах!

Да, Україна — не Болгарія.

В Болгарії болгарська мова не зазнала долі української, хоч як її турки не зживали з світу. Але російське самодержавство, взявши собі на допомогу страшного спільника — православіє, призвело наш народ до того (майже за 300 років), що він забув своє ім'я (нам же навіть забороняли в церквах молитись своєю мовою, не кажучи вже про школи), і коли питали українців, хто вони, то була тільки одна страшна відповідь: “Ми — православні”.

І от тепер великодержавні шовіністи усіх мастей беруть собі в спільники російську мову, щоб асимілювати наш народ в російській культурі.

Невже це потрібно великому, святому і благородному російському народові (“Повинную голову и меч не сечет”, “Лежачого не б'ють!”)?

Ні! Російський народ не акула, а наш великий брат, і не марно радянський Рилєєв⁸ — прекрасний російський поет Прокоф'єв⁹ — виступив в журналі “Огонек” на захист української мови, як перед тим товариш Софронов¹⁰ — теж один з кращих синів нашого північного брата — відповів на крик мого серця, коли він був на Україні, на “Любіть Україну” він благородно і мужньо відповів:

— Люби Україну!

От справжні сини Росії, а їх сімдесят, якщо не більше мільйонів, і всі вони так думають, і всі вони люблять Україну святою братньою любов'ю, і віра в це розвіює ніч моєї душі, і в ній встає залитий сльозами світанку день, що у нас є великий спільник і він не віддасть на поталу нашу українську мову всіляким воробйовим і білодідам. Я залізно вірю в це, як вірю в безсмертя мого народу, якому молюсь, як колись молився Богові.

Після Москви мене з групою товаришів послали в Ленінград.

Нашу бригаду очолив Микитенко¹¹.

В готелі нам дали спільний номер з Микитенком.

Був вихідний день, і ми мали піти в Ермітаж¹².

До мене прийшла знайома, яка сподобалась Микитенкові, і він запросив її до себе в кімнату.

Через кілька хвилин моя знайома, обурена, вийшла з кімнати Микитенка, а за нею — він, червоний і розлючений.

Микитенко (до мене):

— Ти ідеш в Ермітаж?

Я:

— До мене прийшла знайома, і в Ермітаж я піду пізніше.

Микитенко вийшов і сердито грюкнув дверима.

Потім, після Ермітажу (я не ходив), ми обідали в ресторані готелю, і Микитенко як накинувся на мене при товаришах, як почав мені читати нотацію:

— Який ти делегат!

І перейшовши на російську мову:

— Мы, когда приедем на Украину, тебя в дугу согнем!

Я обурився і жакливо вилаяв Микитенка, назвавши його вождем з епітетом, що неприємно пахне.

Він почервонів од люті, кинув ложку і перестав їсти.

Сидів і думав. Довго думав. А потім каже:

— Давай помиримся. — І простягнув мені руку.

А коли приїхали на Україну, почалося биття. Я почав писати поему “Мазепа”. Уривок із неї, власне початок, я послав в журнал “Життя й Революція”, а там “Мазепу” надрукували, тільки було зазначено, що то не уривок, а поема!

Образ був ще тільки ембріоном, а мене навіть за ембріон почали бити. І очолювали це биття Микитенко і Кулик.

Наслідком такого биття була збірка “Серце”, в якій я гіперболізував образ поета, що приходив щоночі п’яний і бив свою біляву дружину, словом, розкладався, забувши про заводське оточення, з якого вийшов.

Редактор газети “Комуніст” т. Таран зрозумів це, нібито я писав про себе (я писав як лірик, од першої особи), і наслідком цього непорозуміння була стаття в “Комуністі” “Жовта муть”.

Тоді я прийшов до Тарана в його редакційний кабінет і, задихаючись од гніву, сказав, дивлячись в ненависне і спокійне обличчя:

— Що, куркульська мордо?.. Радієш?.. Але знай, що ти не Савченко, а я не Чупринка!

А Таран, у синьому костюмі, випешений і спокійний (це було при його підлеглих), тільки пальці його дрібно і нервово вистукують по столі, каже:

— Ідіть, ідіть!

Я:

— Я то піду, а от тебе винесуть звідси вперед ногами...

І, повний гніву і одчаю, я ходив по золотих вулицях Харкова, зацькований “літературною сараною” на зразок поета Каца¹³, що кричав на мене з трибуни на письменницьких зборах:

— Мерзавець!

А потім голод, і в 1934 році — Сабурова Дача.

Мене кинули в неї обманним чином Кулик, Микитенко (був закулісним керівником, за освітою він був невропатолог).

Я був доведений цькуванням і тим, що бачив в 1933 році в Харкові і на Нікопольщині, майже до вогняного стану.

Коли мені передали фразу дружини Микитенка: “Сосюра!? Та це ж фашист!” — то я, узнавши, що її брата було заслано, як крупного спекулянта, в Соловки, зустрів її з холуєм Микитенка Дубровським і сказав їй:

— Я тобі покажу, чортова спекулянтка, який я фашист!

Ну ясно, що я божевільний, бо як же я смів таке сказати на всевладну дружину літературного деспота Микитенка, у якого навіть походка стала начальницькою і тіні якого боялися всі, бо він же був вхож до Хвилі¹⁴ і розправлявся з кожним, хто хоч крапельку його критикував, як з класовим ворогом.

Мене кинули по записці Кулика в будинок божевільних машиною Затонського (його дружина була директрисою всіх психіатричних закладів України), в машині був переодягнений міліціонер, а шофером машини був т. Богатирьов.

Мені народ усе говорить.

Я навіть знав, що про мене казав т. Затонський, якого як члена Радянського уряду трохи не розстріляли

червоногвардійці в Києві за громадянської війни, коли Муравйов ¹⁵ — цей зрадник і провокатор — дав наказ розстрілювати за кожне українське слово.

І, не дивлячись на це, Затонський писав у своїй брошурі “Національне питання” чи “Про національне питання”, що кожний червоногвардієць, який розстрілював за кожне українське слово, “об’єктивно боровся за Радянську владу!”

Який кривавий цинізм і приниження! Такі червоногвардійці нічим не відрізнялися від контрреволюціонерів, раз вони так ретельно виконували контрреволюційний наказ.

В порядку революційної совісті вони могли не виконувати цього страшного наказу, що був скерований на дискредитацію перед українським народом Радянської влади.

Правда, далеко потім Муравйова розстріляли як зрадника, але духовно не розстріляли за київський погром українців.

А духовний розстріл Муравйова і таких, як він, це — українізація, за яку я всім серцем, тим більше що проти українізації були троцькісти.

Дивна річ, у т. Кулика були і хороші риси, за які я любив його, і одна з них запам’яталася мені на все життя.

Це було в 1923 році в “Хараксі” (південний берег Криму).

Товариш Кулик і колишній редактор київської газети “Пролетарська правда” говорили про українізацію (а я слухав). Кулик був за, а той редактор, троцькіст і великодержавний шовініст, був проти українізації.

Т. Кулик сказав:

— Ленин говорил: “Тот коммунист, который, живя и работая на Украине, не знает украинского языка, — плохой коммунист”.

А троцькіст йому:

— Мало ли какими словечками бросался Ленин!

Це вже тепер на зборах письменників виступив т. Червоненко ¹⁶ і говорив, що не можна одним розчерком пера виправити всі викривлення ленінської національної політики, що держава не може втручатися в ці справи (в мовні справи).

Я мовчав.

Але через два-три дні я прочитав у “Правді”, що в Узбекистані чи в Таджикистані, я не пам’ятаю, але пам’ятаю точно, що в одній із середньоазіатських республік, держава преміями заохочує серед учителів краще викладання російської мови.

Ясно, що якби “Правда” надрукувала до зборів це повідомлення, на яких виступив Червоненко, я б йому сказав:

— Значить, на Україні держава не втручається в мовні справи, а в Середній Азії втручається! Значить, мене штовхають на печальні і гнівні роздуми, що держава російській мові — мати, а нашій — мачуха.

Але я вірю, що це — неправда, я маю світлі надії на те, що раз держава і народ — це одне і те ж, то українська мова займе таке місце, яке належить 45-мільйонному народові, що дає гігантський вклад в нашу спільну побудову комунізму, і не тільки матеріальний, а і духовний, незважаючи на таких пігмеїв, як Воробйов, що скоротив тиражі українських видань (крім дитячої і молодіжної літератури) до 2000 (максимум — 8000 — поезія).

Ще в 1926 році т. Затонський казав про мене на Політбюро ЦК КП(б)У, що зі мною треба “расправиться ножом”, а т. Любченко Панас Петрович¹⁷ відборонив мене од смерті. І про це мені говорив народ.

Я все знав, що про мене є і в МГБ, про це мені теж говорив народ.

Ви уявляєте, познайомився я з таким собі богемником Мазюкевичем, який, за його словами, теж був у Петлюри, а потім у 1-му Чорноморському полку з полонених петлюрівців і денікінців при 4-й Галицькій бригаді, що од денікінців перейшла на бік Червоної Армії. І, коли цей полк повстав проти Радянської влади і мене хотіли розстріляти, (але) ніби на старшинському зібранні (Мазюкевич) виступив за мене, мовляв, “Сосюра наш, тільки загітований більшовиками”.

Ось про цього Мазюкевича, що приїхав з Чехословаччини на Україну, один студент, що теж приїхав із Чехословаччини, сказав мені, що Мазюкевича виключили із чехословацької компартії як провокатора.

Одного разу (я не був алкоголіком, але іноді за компанію випивав, і добренько-таки випивав, іноді до самозабуття)...

І от, коли в мене були в гостях Фореггер¹⁸, керівник тоді балету Державопери, Плетньов, балерун, і дві чи три балерини, коли я випив таки добренько, Мазюкевич, ідучи по кімнаті зі мною, голосно, щоб усі чули, сказав мені:

— Помнишь, как мы с тобой расстреливали комиссаров?..

Я був настільки п'яний, що замість викинути провокатора разом із його компанією, яка на чолі з Фореггером насторожено слухала, обняв його лівою рукою за його гадючий тулуб і лагідно і спокійно сказав йому:

— Ты фантазируешь.

Були й такі “знайомі” в мене. А скільки їх було, особливо серед жінок...

А коли я їх викривав, вони зникали і замість їх з'являлися інші.

Немарно в Одесі одна бідна сліпа інтелігентка-жебракка, якій я, коли проходив повз неї, давав завжди [їй] гроші, сказала:

— Остерігайся женщин.

І це ж саме сказав мені через багато років товариш Назаренко¹⁹, тоді секретар ЦК КПУ, коли “законники” репресували мою дружину Марію:

— Не доверяй женщинам.

І от я в будинку божевільних, куди мене привезли пізньої ночі, в психіатричному відділі, який вів професор Юдін Тихон Іванович.

Приймала мене його асистентка Віра Василівна Яблонська.

Я почав обурено лаятись, кричати на неї, навіть назвав її брудним словом, яким звать вуличних жінок, і, щоб налякати її, зробив короткий жест правої руки ребром долоні до її горла і на зльоті спинив долоню, бо все ж вона жінка.

Але в ту мить, коли я на півдорозі спинив руку, вона очима дала знак, і...

На мене моторошним градом кинулися ззаду і з боків санітари... Того, що кинувся на мене спереду, я

одкинув ударом ноги між ноги нижче живота, але це йому не дуже зашкодило, бо він був у шкіряному фартуці.

А ззаду мене схопила рукою за горло, обнявши мою шию залізною рукою (середньовічний прийом “хомут”), людина, вища за мене на зріст, і так мені здавила горло, що мені стало нічим дихати і я перестав боротись.

Як розп'ятому, руки мені витягли в сторони і зробили укол, од якого наче гори упали на моє серце, — чи витримає, чи ні, — але серце витримало, а я став весь як холодець, безвольний і покірний, і чомусь в мені воскресло дитяче...

Бо, коли лікпом Бородін, що душив мене середньовічним прийомом за горло, вів мене з санітарами в буйний дім, я плакав і просився:

— Дядя, я больше не буду!..

Мене привели в буйну (“неспокойное отделение”) і, брутально зірвавши з мене одягу, кинули, як хмиз, на залізне, майже голе ліжко...

А навколо мене ад, повний безперервного руху і марення.

Один бігає коло ліжок і кричить, що він горить, що він потопає, а другий — паралітик після люїса — просить у мене закурити, а в мене немає, і він шипає і крутить мою шкіру гострими, гнкими нігтями... А я лежу безвольний і байдужий.

Мені не страшно, особливо я став веселіше дивитися на світ у тому безладді, коли хлопчик в одній білизні, що бігає круг свого ліжка, крикнув:

— Цвіте Червона Україна!

Я подумав, що раз мене і божевільні знають, то чого ж я буду боятися?

А на ранок мене перевели з буйного, поставили мені ліжко за стіною біля нього, бо вхід туди не мав дверей.

Прийшли лікар з професором.

І один з них сказав мені, подивившись в мої очі:

— У вас очень сильное сознание, но зрачки расширены.

Я:

— Доктор! Если бы вам впрыснули столько наркотической гадости, как мне, то у вас глаза б повылазили.

Мені дозволили ходити в межах коридору і знайомитись з хворими.

Я зайшов до курилки, де троє божевільних колективно складали вірші.

Один каже:

Буря мглою небо кроет.

Другий:

Выхожу один я на дорогу,
сквозь туман кремнистый путь блестит.

А третій:

Что ты спишь, мужичок,
ведь весна на дворе,
ведь соседи твои
работают давно...

Я:

— Товарищи! Ведь это не ваши стихи. Это — Пушкина, это — Лермонтова, это — Кольцова...

Тоді вони, як тигри, приготувалися кинутись на мене і крикнули:

— Ты что на нас нападаешь!..

Була відкрита квартира, і я попросив їх:

— Товарищи! Закройте, пожалуйста, форточку!..

І вони всі втрьох чемно полізли закривати квартиру, а я вийшов із курилки.

Назустріч мені йшов Юдін.

Я йому сказав:

— Профессор, что же вы посадили меня с безнадежными!

Якось, коли я узнав, що хворим роблять рентгензнімки мозку, я попросив професора зробити і мені такий знімок.

Професор показав собі пальцем на лоба:

— У вас здесь все в порядке.

Я:

— Зачем же вы здесь меня держите?

Він:

— Інструкції.

Мені все стало ясно.

І я вирішив утекти з Сабурової Дачі.

Хворі мали на собі тільки білизну, халати й капці.

Мені ж професор на моє прохання дозволив повернути мою сорочку, штани й черевики.

Була хороша чергова, студентка, що любила мої поезії, і вона дозволила мені вийти погуляти на подвір'я.

Божевільні, як правило, тікали через проломи у мурі, а там по ярках, і санітари швидко наздоганяли їх.

А я пішов повз прохідної через ворота, і мене вартувий пропустив, бо подумав, що я один із працівників Сабурової Дачі.

Між іншим, лікарі мене втішали, що на Сабуровій Дачі лікувався Гаршин²⁰. Мовляв, май за честь, що ти мучишся там же, де мучився Гаршин.

Санітари вже, мабуть, гасають по ярках, шукаючи “божевільного” Сосюру, а я ще почекав біля трамвайної зупинки, що була метрів за сто, а то й більше від Сабурки, і приїхав додому.

Дома, звичайно, паніка.

Уже було темно, і в коридорі я зачепився за цинкове корито. Дружини не було, а сестра її, Сіма, істерична особа, підняла страшний крик, бо подумала, що я розбиваю квартиру.

Один тільки синок мій, дворічний Вова, сонячно усміхнувся мені і пішов на руки.

Він дуже зрадів мені.

Дружина і її сестра вважали мене за божевільного і безнадійного, бо так сказав їм Хаїм Гільдін.

Між іншим, перед моєю утечею професор казав мені, що перебування даліше в його відділі буде мене пригнічувати.

І я втік не тільки тому, що сам цього хотів.

І от прийшов за мною (Сіма кудись втекла, і я лишився один із синочком на руках) санітар. Це був волохатий і високогрудий гігант, більше схожий на троглодита, з тупим і байдужим, вузьколобим обличчям дегенерата.

Я взяв плитку од електричного утюга і сказав йому, що, як ханьку, розколю його порожню голову, коли він доторкнеться до мене.

А син плаче і лає мавпоподібну потвору за мене, махає на нього маленькими рученятками, а той насторожено сидить на канапі і все робить рухи, наче хто його шпигає електричним током нижче спини, щоб кинутись на мене, та плитка утюга, гострим кінцем обернена до нього, спиняє його.

І він знову сидить і все хоче кинутись на мене горою своїх мускулів і тваринної люті. Очі йому горіли, як у вовка, і він усе чекав слушної миті...

А син все плакав, і моторозна ніч заглянула у вікно.

Таке напруження довго не могло тривати, і сталося б щось страшне.

І санітар це відчував, бо очі мої теж, мабуть, горіли вогнем, і ще гострішим, ніж у нього, та я з усіх сил стримував себе, щоб не кинутись на нього і не ударити його гостряком плитки так, щоб вона угрузла в його ненависний череп.

Я знав, що це — машина, тупий виконавець, і цим стримував себе.

Нарешті зайшов Іван Кириленко і почав умовляти мене повернутись до божевільні.

Наближалась партчистка, і я товаришам говорив (до божевільні), що виступлю проти Микитенка за те, що він сховав од партії своє соціальне походження як син куркуля, а не незаможника, як він писав у анкеті.

Мені ж народ усе говорить.

Це було невігідно Микитенкові, і мене зробили божевільним. А Куличок ненавидів мене за мої “ухили” в національному питанні, хоч він сам любив свою національну дрібну буржуазію.

Коли ми обговорювали статут ВУСППу і Хаїм Гільдін вніс пропозицію, щоб записати в статуті пункт і про боротьбу з єврейським шовінізмом (головував Кулик), то Кулик сказав, що такого пункту включати в наш статут не треба, бо це “нетактовно”.

Микола Терещенко ²¹ ніяково усміхнувся, підтримав його.

А я виступив і сказав:

— Коли ми цього пункту не включимо в наш статут, то ми будемо не пролетарською організацією, а дрібно-буржуазною. Партія записала на своїх знаменах і цей пункт, а Кулик хоче, щоб ми були вищі од партії?!

Але пройшла пропозиція Кулика.

Гільдін мовчав.

І ще: товариші говорили, жартуючи між собою, що “божевільний Сосюра пише вірші краще, ніж нормальний Кулик”.

Попереду я писав, що голод на Україні і цькування, очолені Микитенком, довели мене до психічної хворості.

Це було майже так. Я був майже божевільний, коли розбурхана душа от-от перехлюпнеться за грані свідомості...

Між іншим, коли на чистці т. Скуба (а я був тоді у божевільні) спитав Микитенка, чи це правда, що він син куркуля, Микитенко:

— А хто вам це сказав?

Скуба:

— Сосюра.

Микитенко:

— Так Сосюра ж божевільний!..

І цим одвів од себе удар.

Я повертаюсь до моєї втечі.

— Це ж правда, що Микитенко приховав од партії своє соціальне походження? — спитав я Кириленка.

Кириленко:

— Правда, але про це ЦК знає. Він своєю творчістю реабілітував себе.

Я:

— Навпаки, він своєю творчістю ще поглибив злочин приховання од партії свого соціального походження.

Я мав на увазі його “Справу честі”²², яку гостро критикував між товаришами, а за це Микитенко дивився на мене як на класового ворога.

— Так ти не повертаєшся назад? — спитав мене Кириленко.

Я:

— Ні! Я вимагаю негайного консиліуму тут, на місці.

І от приїхав з лікарями професор Гейманович, і почався консиліум.

Мене переконали, що переведуть до Москви (як я просив), тільки з умовою, щоб я повернувся до Сабурки, бо інакше не можна оформити перевод.

І я повернувся до божевільні.

Професор Юдін сказав:

— Вы хорошо сделали, что убежали. Это их встряхнуло.

До Москви мене супроводили в капцях, не дали навіть заїхати додому, щоб взяти штиблети.

Супроводив мене той, що душив за горло, — лікпом Бородін.

У Москві мене влаштували в санаторій для невротиків на Покровському-Стрешнево.

Мені дозволяли, як я просив, бувати в місті. І я часто їздив до Спілки письменників. Мене любив Лахуті²³, і я його дуже любив, хоч мені не дуже подобалось, що він дивиться на Сталіна як на Бога.

А взагалі, Лахуті був прекрасна людина.

Він не цурався мене, як божевільного, і при всіх ходив зі мною в приміщенні Спілки письменників, пригощав мене обідом у письменницькiм клубі, давав мені гроші.

Потім, пізніше, він передав мені те, що говорив йому Ставський²⁴ про мене: “И охота тебе возиться с этим сумасшедшим поэтом! Его не сегодня-завтра арестуют”.

А Лахуті не повірив Ставському і, як брат, не одривав своєї теплої і доброї руки від змученої моєї.

Вічна слава і хвала тобі, мій геніальний і смуглявий брате!

Ти в найстрашніші хвилини мого життя не відступився від мене, мужній, прекрасний і вірний!

Да. Який же ти великий і благородний, народе Росії, за твої прислів'я, що випромінює твоя свята душа!

“Товарищи познаются только в беде”.

“В беде познаются товарищи”.

Коли я повернувся з Москви, столицею України вже став Київ, і я сумно дивився в вікно, як мої соратники по перу радісно готувалися до переїзду, бо мене, як опального, не брали до Києва.

Цькування продовжувалось.

Кулик сказав моїй дружині, коли вона його спитала, чому круг мого імені змова мовчання:

— Мы не заинтересованы в популяризации Сосюры.

І от письменники переїхали в основній своїй масі до Києва, а я й ще [дехто] з не обраних залишилися в Харкові, який одразу ніби щось загубив, став теж сумний і не такий шумливий і радісний, коли був столицею.

Через деякий час із Києва приїхав Микитенко, як секретар парткомітету Співки письменників (київського), виключати мене з партії за поему “Розгром”¹, яку я починав на волі, а закінчив за ґратами божевільні.

Поема була скерована проти націоналістів, до яких я, вірячи нашим органам безпеки, зараховував і Вишню², що вже був репресований, і Річицького³, і Мішу Ялового, бо офіційна партійна думка була така ж. Але про Хвильового і Скрипника я написав з болем, як за людей, що були комуністами і, обдуривши себе, стали ворогами народу.

І за те, що я так про них написав (хоч я погодився змінити думку про них, як вимагала рецензія т. Щербини⁴, тоді головредактора письменницького видавництва), мене вирішили виключити з партії.

І от Микитенко приїхав із Києва розправитися зі мною, бо не мав надії на харків'ян.

Почалися партзбори.

Я бачив, що все робиться за командою зверху і питання про мене давно вже вирішено, майже не боровся.

Я казав, що поема мала була прийнята до друку (мені навіть виписали гонорар), тільки треба було переробити два місяці.

Виходить один старий з довгою бородою і каже:

— Сосюра говорить неправду, що йому пропонували переробити поему.

Я:

— Як вам не соромно! Такий старий — і брешете!

Микитенко:

— Як ви смієте ображати таку поважну людину!

Я:

— А чого ж він бреше?

То був Крушельницький ⁵, що приїхав із Галичини.
Два сини його були репресовані.

Я цього не знав.

Виходить Антін Лісовий ⁶ і каже:

— Сосюра — як гнилий овоч, упав з дерева.

Фефер ⁷:

— Поэма “Червона зима” — махновская поэма.

А Городської ⁸, так той прямо так і сказав:

— Сосюра? Да это же литературный паразит!

А коли я, доведений до одчаю, говорив, що поему я написав у стані психічної хворості, Городської глузливо сказав:

— А почему Сосюра не сошел с ума большевистски, а сошел националистически?

Ясно, мене хотіли зробити політичним трупом і майже зробили ним, коли руки підвелися угору, щоб я пішов вниз...

Товаришка Логвинова, секретар з пропаганди нашого райкому, послала мене технічним секретарем багатотиражки на фабрику “Червона нитка”.

Я там працював з осені 1934 року до літа 1935-го.

Студенти приходили на фабрику і сумно дивилися на мене...

Я не витримав, покинув технічну роботу на фабриці і поїхав до Києва.

В Києві я зайшов до Наркомосу на прийом до т. Затонського.

В коридорі Наркомату я зустрів Копиленка, який спитав мене:

— Приїхав за правдою?

Я сказав, що так, і Копиленко, байдужий і чужий, заклопотано пішов, гарно одягнений у чорний, із смокінгового сукна костюм, в своїх справах, а на мені був старий-старий, не костюм, а мішок...

Затонський мене прийняв.

Тільки двоє його охоронців майже нависли ззаду над моїми плечима.

Може, вони думали, що я прийшов застрелити товариша Затонського?!

Нарком спитав мене:

— Чому ви звернулись іменно до мене?

Я сказав:

— Тому що я знаю вашу думку про мене.

Затонський:

— Могло б бути гірше...

Я:

— Чому?

Він:

— А що ви ляпали?

Я мовчав.

Тоді Затонський спитав мене, над чим я працюю.

Я сказав, що переклав поему “Демон” Лермонтова.

Він попросив мене прочитати йому переклад.

Я йому прочитав з пам’яті початок, і він сказав:

— Як в оригіналі.

Потім він дав розпорядження, щоб мені виписали двісті карбованців на дорогу до Харкова, і подзвонив до Спілки письменників, сказавши, щоб я зайшов туди.

Я ж був виключений і з Спілки письменників!

Я прийшов до голови Спілки Антіна Сенченка⁹ — лисого красеня з жагучими чорними бровами — і сказав йому, що хочу жити і працювати в Києві. Він відповів, що це залежить тільки від мене, і подзвонив до видавництва, щоб зі мною склали договір на збірку вибраних поезій, і дав розпорядження, щоб мені купили новий костюм і видали путівку в Єсентуки моїй хворій дружині.

Він мені говорив, що за костюм грошей повертати не треба, але я сказав, що я не жебрак і гроші поверну.

Він погодився зі мною.

Щоб це все реалізувати, треба було прожити в Києві кілька днів, а мені не було де ночувати, і я одну ніч ночував на Шевченківському бульварі, і так же склав у голові і вдень записав вірша: “Сьогодні я такий щасливий!”

Удень я сумно йшов по вулиці Короленка повз будинок ЦК ¹⁰, який містився в страшному потім № 33.

Біля входу в ЦК аж до панелі важко і багряно звисали прапори. Я проходив повз них. Було літо, повіяв теплий вітер, і червоний прапор обняв всього мене, як брата, з голови до ніг.

Серце моє ледве не розірвалося од щастя, і я подумав: “Ні! Більшовики не виключили мене з партії!”

LVIII

З Києва, де зі мною боялися навіть вітатися (“Не сьогодні-завтра он будет арестован...”) і де в гуртожитку курсів молодих поетів Геня Брежньов¹ і Боря Котляров² “зайцем” влаштували мене і я в них тайно од коменданта ночував у будинку на вулиці Комінтерну, я поїхав додому.

Гонорар, власне, аванс за збірку вибраних поезій, я тримав за пазухою, щоб не украли. Там же була і путьовка для Марії. Настрій у мене був ще не дуже веселий, бо все в перспективі було таке непевне і неясне.

Коли я заходив у вагон, червоноармійці, що їхали в ньому заспівали “Пісню про Якіра” (мої слова, музика Козицького³), що тоді ставала народною, і я, колишній комуніст, слухаючи її, тяжко заривав у душі...

Але що це я все про сумне!

Треба і про веселе.

Повернуся ще трохи назад, коли були живі ті, кого між нами немає.

В Харкові у клубі Блакитного був влаштований диспут на тему “Шляхи українського театру”.

Зібрався весь цвіт радянської інтелігенції. З Києва приїхали артисти на чолі з Гнатом Юрою⁴.

Доповідь робив Лесь Курбас⁵, що потім з трагічним обличчям стояв біля тіла Хвильового, що з одчаю розбив собі голову кулею, та й сам пішов за ним.

Головував т. Озерський⁶, прекрасна й незабутня людина.

Після доповіді почалося обговорення. Були хороші виступи, що не повторювали один одного.

Але мене вразив один із промовців, що повчально підняв пальця вгору і почав:

“Колись Маркс сказав” (цитує).

“А Енгельс сказав” (цитує).

“А Луначарський сказав...”

І тут я не витримав і перед його черговою цитатою врізався в мовчання запитанням із публіки:

— А ви що сказали?

Всі grimнули оглушливим сміхом і майже полягли на стільці від цього.

А промовець так розгубився, що не міг далі продовжувати і свою промову в писаній формі віддав т. Озерському, що все підтримував свого живота, який підстрибував од сміху, і крізь сміх казав:

— Товаришу Сосюра! Товаришу Сосюра!

До мене підійшов драматург Мамонтов і попросив мене ще утнути щось аналогічне, але я йому відповів:

— Хорошого — понемножку.

LIX

В 1937 році я з сім'єю переїхав до Києва. Мені дали в “Роліті”¹ — будинку письменників — квартиру на шостім поверсі, а потім на третьому, після того, як репресували Семиволоса², а потім Проня³.

Було сумно на горі інших, яке виходило не з моєї волі, будувати своє поетичне кубельце.

Я продовжував свій літературний шлях і хоч був формально позапартійний, але духовно ні на мить не відривався від партії.

Коли моє виключення з партії санкціонувало бюро Харківського міськкому, то секретар міськкому, довговусий українець (хоч він говорив і російською мовою), сказав мені:

— Мы оставляем двери партии открытыми для тебя. Только ты докажи своим творческим трудом, что тяжкие свои ошибки перед партией исправил (мене ж виключили як “зоологічного націоналіста”!), и мы возвратим тебя в свои ряды.

Між іншим, після того бюро ми вийшли на Сумську з Кузьмичем⁴, що був секретарем нашої партійної організації, і він мені сказав:

— Ну, Володю, віддай мені партквиток...

Я весь внутрішньо затремтів од страшного одчаю, душа моя заридала, закричала, а права рука одірвала од серця (чи разом з серцем) і віддала Кузьмичеві моє щастя, моє все, чим я жив, що мені світило, і пішов у морок...

Чому я віддав партквиток, а не боровся за нього?

Я знав, що все погоджено з тим, що “свыше”, і що з моєї боротьби нічого не вийде. Навіть не погоджено, а “свыше” сказано голосом Затонського: “Он не наш. Пусть у него хоть двадцать партийных билетов, но он не наш”.

1939 року за видатні заслуги в галузі розвитку української радянської художньої літератури я був нагороджений нашим урядом орденом “Знак Пошани”.

Був урядовий банкет, зв’язаний з іменем безсмертного Шевченка.

Корнійчук мене спитав:

— Хотите познакомиться с Микитою Сергійовичем?

Я сказав, що хочу.

Тоді він підвів мене до товариша Хрущова і познайомив мене з ним.

Микита Сергійович сказав мені:

— Я думал, что вы гораздо старше выглядите. Вы извините меня, что я так говорю.

Я відповів:

— Если бы я меньше пережил, я б выглядел еще моложе.

Тримався я спокійно, але в душі — буря од згадок про все, так страшно пережите...

А Микита Сергійович дивиться на мене своїми зеленими (чи, може, вони мені здалися зеленими од електрики, а вони карі!?) і безкінечно чулими очима, і в мою душевну бурю входить, як промінь сонця з укритого грозовими хмарами неба, його спокійний, батьківський голос:

— Получите орден Ленина.

І моя буря одразу стихла, і розбурхане море душі стало спокійним, як очі товариша Хрущова.

А мука, що я за лавами партії, все росла, і настав момент, коли я подзвонив у ЦК, що хочу поговорити з Микитою Сергійовичем в особистому питанні, тим більше що на урядовому банкеті Микита Сергійович мені говорив:

— Жаль, что в таких условиях нет возможности поговорить как следует.

Але помічник Микити Сергійовича товариш Гапочка відповів мені, що йому доручено поговорити зі мною.

Я ж хотів бути прийнятий безпосередньо т. Хрущовим.

Та скільки я не дзвонив у ЦК, Гапочка спочатку відповідав, а потім він став кудись виходити, то на доповіді, то на наради.

І я написав листа товаришеві Сталіну. Лист був такий:

“Дорогой товарищ Сталин!

Пусть меня извинит Никита Сергеевич, что я через его голову обращаюсь к вам, но я никак не могу пробиться к нему через его бездушно-глухое окружение вроде всяких Гапочек и Нагорных.

В 1934 году меня исключили из партии как зоологического националиста, а я не мыслю жизни без партии.

Меня доводили до мысли о самоубийстве, но я не сделал этого потому, что слишком много страдал украинский народ, чтобы его поэты стрелялись”.

І я так ридав над листом, що кров трохи не розірвала мого обличчя. Особливо над закінченням:

“Ты мое единственное спасение и прибежище.

Отец! Спаси меня!!!”

Точно я листа не пам’ятаю, але про народ і порятунком точно.

Я послав листа авіапоштою.

Але я не знав, що дружина розпечатала листа і вклала туди довідку од психіатра.

Так що лист до тов. Сталіна пішов з довідкою, здається, професора Абашева.

І відповідь прийшла як блискавка.

Мені в обкомі сказали, що прийшов од товариша Сталіна хороший лист про мене. Я питав про зміст листа, але мені не сказали. А лист був такий: “Восстановить в партии. Лечить”.

Це я так гадаю, бо на бюро мене викликали без представника нашої письменницької організації т. Городського і розбирали справу без нього.

Тільки мені не сподобалось, що товариш, який доповідав про мене, говорив тільки погане плюс і те, що я був у петлюрівцях.

Він замість Сосюра сказав Петлюра.

Мене це обурило, і [я] сказав спокійним людям, що сиділи за довгим червоним столом:

— Неужели товариш, который докладывает обо мне, не мог найти ничего хорошего, что я сделал для народа, а все только плохое, и даже вместо Сосюра назвал меня Петлюра?!

Секретар обкому спитав мене:

— Как вы считаете, были у вас уклоны?

Я відповів:

— Да. По национальному вопросу.

Тоді секретар обкому каже:

— Я считаю, что товарища Сосюра надо восстановить в партии с прежним стажем, с мая 1920 года, но записать перерыв с 1935 года до 1940-го и предложить Ленинскому райкому выдать ему партбилет.

Ї кімната захиталась і попливла під моїми ногами. Од щастя я став легкий і крилатий.

А люди за довгим червоним столом спокійно дивились на мене добрими очима братів і усміхались мені.

Я сказав їм, не я, а моя залита сльозами щастя душа:

— Спасибо, дорогие товарищи!

Вклонився їм і, не чуючи під собою підлоги, вийшов.

Мене зустріли очі тих, що в черзі, то тривожні, то спокійні, то повні надії й благання, і по моему блаженному обличчю узнали все ще до того, як я сказав їм:

— Восстановили.

Ї, щасливий до нестями, я швидко ходив по шумливих, повних сонця, фарб і кольорів вулицях Києва і, зустрівши знайомого, в короткому слові “понови-

ли” — ділився з ним своїм щастям і біг далі, щоб побути самому з собою, з своєю такою майже екстатичною радістю...

LXI

І який я забудько!

Добре, що прийом кінонапливу мені допомагає.
Лахуті.

Смуглявий-смуглявий, дуже схожий на індуса, він приїхав до Києва і вручив нам членські квитки Спілки письменників СРСР.

Це було на Леніна, 7, в 1936 році.

Була урочиста атмосфера. Я, ще не поновлений в партії, підійшов до столу, за яким стояв Гасем.

Він мене спитав:

— Что ты будешь делать, если тебе насыпять земли в карманы?

— Я ее выброшу, — сказав я.

— Так вот, брось это! — І Гасем показав на порожні пляшки від боржому.

Я дав слово, що кину.

Та знов я лечу не крізь туманність і не вгору, як в дитинстві, а вперед, крізь радість, у якій зростав разом з народом, як зростав з ним і у горі, в грізний 1941 рік, повний грімів і тривоги мільонів, тривоги, яку серце передчувало, але в яку розум не хотів повірити, — така вона була смертно несподівана.

Не встиг я прийняти в Кисловодську кілька ванн, як почалась Велика Вітчизняна війна.

В Харкові я був трохи не заарештований як диверсант, бо приїхав туди небритий і в костюмі не з нашої матерії та чемоданом у руках.

Маленький син був у Євпаторії¹ з такими ж, як він, дітьми на оздоровленні, а дружина в Києві.

Смерть уже переривчасто гула над головами мільйонів, і серце здригалося од тривоги і гніву.

Почався бій людей з потворами і машин з машинами.

Небо і земля були повні смерті... Вони дивилися в наші розширені зіниці і в звужені зіниці горил у сталь-

них шоломах, що йшли й котилися на мільйонах шин за бронєю машин по нашій залитій кров'ю, огнем і сльозами землі, що стогнала од вибухів, які терзали її материнські груди...

В Києві, як і скрізь, куди досягав вогонь ворога, де на землі, а де з неба, з неба — далі, а на землі ще не так близько, страшне дихання війни відчувалося в переривчастому, повному гадючої люті реві фашистських моторів та в безумному скреготі сталі од гігантських розривів у Дніпрі між мостами через рідні води, що гнівно били в береги і кликали до відплати синів України і їх червоних братів з неосяжних просторів нашої зоряної матері.

Якось на фоні того гігантського і страшного в своїй сподіваній несподіваності незручно і ніяково говорити про особисте.

Словом, дружина була евакуйована з письменниками старого покоління в Уфу. Що сталося з сином, я не знав.

ЦК розбило нас, письменників, на агітгрупи, і ми виступали перед населенням.

Я був у парі з Кобилецьким Юрком ².

Він виступав з промовами, а я читав вірші під небом, що скоро мало бути не нашим, безкінченно рідним небом моєї святої України...

Мене тільки вразила телеграма з Уфи. Один відомий поет, якого вже немає в живих не з його волі, а з волі тих, кого теж уже немає в живих, у цій телеграмі питав, коли кров уже лилась морями і міста кричали до неба гуркотом пожеж, повні ран, як і люди, цей поет питав: “Как моя квартира?”

А в його квартирі був штаб, а на покрівлі будинку (я називав цей будинок “феодальним”, а наш “плебейським”), де він жив, стояла зенітка і гостро і гулко кашляла в грізне небо...

Штаб, звичайно, письменницький, де Бажан ³ видавав нам ще залиті маслом пістолети “тете”.

А перед тим у військовому відділі ЦК нам видали офіцерське обмундирування.

Його одержала і Ванда Василевська ⁴ і стала дуже схожа на жінку часів громадянської війни, жінку військового комунізму.

Мені сподобалось, що вона не боялась, а була спокійна і зосереджена.

ЦК знову розбило нас, але вже на дві групи: одну відправляли в тил, а другу на фронті.

В письменницькому садку під переривчастим гулом фашистської смерті над золотим і закривавленим Києвом на лаві лежав Вадим Собко ⁵ і спокійно читав книжку.

Його посилали на фронт.

А Іван Нехода ⁶, що теж ішов у вогняне море останньої битви з тьмою, казав мені, такий же спокійний, як і Вадим:

— Ви в тилу, а ми на фронті будемо робити одне спільне діло.

А мені було гостро соромно, що мене посилали туди, де ще горить по ночах електрика і люди можуть спокійно спати за вікнами, не заліпленими хрестами паперових стрічок.

Але бойовий наказ ЦК.

Дисципліна серця, яке звикло слухатись голосу партії, повела мене в Харків крізь вогняний вихор ударів з неба. В Харкові ми теж працювали зброєю слова.

У мене вийшла там перша збірка вогняних рядків “Червоним воїнам” ⁷.

Та ночами і Харків почав заливати небо вогняними пунктирами куль і снарядами, бо і над ним усе частіше почали літати залізні птиці і кидали яйця смерті на землю, з якої діти худенькими, скривавленими кулачками посилали прокльони убійникам з “цивілізованого” Заходу.

А вони, нахабні своєю тимчасовою перевагою, на своїх залізних воронах, поблискуючи троглодитними очима за шкельцями пенсне, ганялися навіть за коровами...

І от мене знову посилають ще далі і вже у глибший тил.

Уфа.

Що ти скажеш про землю, яка відкрила нам теплі обійми і прийняла як своїх змучених синів з братньої землі далекої України.

Скажу тільки, що я ніколи не забуду Башкирії і буду любити її, як полюбив її синів і дочок, а особливо її поетів, виразників її великої душі, Сайфі Кудаша ⁸, Баяна ⁹ і ще багатьох, таких рідних і незабутніх.

Сина дружина знайшла в Харківському вокзалі і з іншими дітьми привезла в Башкирію. Там же (в Уфі) була і наша Академія ¹⁰. Там же було й наше письменницьке видавництво і виходила літгазета, в якій Городської (“Сосюра? Да это же литературный паразит!”) писав про “золоту лірику Сосюри...” ¹¹ і т. ін.

Там же я написав вірш “Коли додому я прийду” ¹², який вважаю центральним віршем мого серця, якщо можна так сказати.

Відтіля ж полетів ешелонами і літаками “Лист до земляків” ¹³ і над поневоленим, але нескореним Донбасом розлітався білими метеликами і тихо опускався ними на золоту землю моєї любові, юності моєї...

Але що це я все про себе та про себе...

І Павло Григорович Тичина, і Рильський Максим Тадейович, і всі ми злились в один збройний табір слова, відданого служінню Батьківщині.

Батьківщина!

Крім неї, крім її страждань і гніву, крім її боротьби, для нас не існувало нічого.

І коли нам часом було і холодно, і голодно, то одна золота думка гартувала наші серця, повні любові до партії, до синів Вітчизни, що у стальних шоломах, як ангели відплати, стояли муром сердець і заліза проти озброєного зла, озброєна правда проти озброєного зла, і ми, коли нам ставало дуже важко, думали: “А на фронті ще важче”.

Нам хоч смерть не дивилась у вічі, а там... Там...

В те вогняне “там”, де вирішувалась доля не тільки наша, всіх простих і чесних людей на землі, летіли наші думи і серця...

Восени 1942 року частину нас, письменників, запросили до Москви на літвиступи.

В Москві я зайшов до т. Коротченка ¹⁴, що сидів за столом з намагніченими гнівом і безсонням сталевими очима.

Я спитав його:

— Какой у меня способ мышления?

І серце моє, що здригнулося від щастя, почуло:

— Большевистский.

Я сказав:

— Я хочу працювати в Москві, тут ближче до фронту.

Дем'ян Сергійович погодився.

Тоді я попросив дозволу його поцілувати.

І він вийшов із-за столу, і я поцілував його, як брата, як батька...

Такий я був наелектризований бурею, що гриміла і в серці, і кругом...

Я працював і в Українському радіокомітеті як поет, і в Українському партизанському штабі у т. Строкача¹⁵, куди мене послав т. Корнієць¹⁶.

Партизанам я писав вірші і навіть одержав листа од т. Ковпака, де він писав про те, що він робить на черепах фашистів: “Це тільки цвіточки, а ягодки будуть впереді!..”

LXII

Микита Сергійович викликав нас на фронт — Тичину, Рильського і мене.

Тичину тоді призначили наркомом освіти України¹, яку ще мали тільки звільнити, а Рильський працював над словником², і вони не поїхали.

Поїхали Головко, Малишко³ і я.

Про це я багато сказав у поемі “Вітчизна”⁴, яку Прожогін так нечесно “критикував”, коли мене потім били за вірш “Любіть Україну!”.

Але про це — потім.

Ми бували іноді на передовій, маючи базу глибокого тилу, при штабі Воронезького фронту.

Годували нас не дуже гарно.

Перше було завжди з трофейних картопляних очистків, і в мене дуже болів живіт.

Микита Сергійович іноді запрошував нас до їдальні штабу фронту і підготовував нас.

Я наїдався так, що в мене живіт ставав як тугий мавританський барабан.

Одного разу Микита Сергійович показав нам фото свого сина-льотчика, що загинув смертю хоробрих.

Коли Микита Сергійович розповідав нам про смерть свого сина, він якраз тримав у правій руці повну ложку супу, а в лівій фото сина.

І мене вразило, що ложка супу в його руці не здригнулась, не пролилося з неї ні краплі, хоч у душі срібно-голового воїна бушувала буря...

Я цю бурю чув своїм серцем, повним любові до людини, що так любила і любить Україну, що уособлювала для нас її, якій, як і йому, належали наші гарячі і вірні серця.

Я з захопленням дивився на нього, на цей залізний спокій батька, серце якого обливалося кров'ю жалю за сином.

А от і веселе, власне, це веселе могло кінчитися дуже сумним.

Ми були в Сьомій гвардійській армії.

Наша “база” була в селі, де розташувався політвідділ армії.

Коли ми приїжджали з передової, — вона проходила берегом Дінця — золотої ріки мого дитинства, — і німці били з-за неї по нас із важких гармат, так хлопчик господаря хати, де ми жили, завжди зустрічав нас так:

— Ну, как дела, пацаны? Закурить есть?

І от стою я у дворі в солдатському — в солдатській гімнастерці, в офіцерських темно-синіх галіфе й кирзових чоботях, пілотці й портупей, з “тете” на боці та “Знаком Пошани” біля серця. Ми тоді ще не були атестовані і не мали звань.

Підлітає до воріт подвір'я, в якому я стояв, мотоцикл з передової. Мотоцикл із човником, у якому сидів маленький, нервовий і гарячий генерал.

Рукою в чорній рукавиці він зробив владний і гострий жест, мовляв, біжи!

Я йду до нього.

Тоді він кричить мені:

— Эй, ты! Бегом!

Я йду до нього.

Підходжу до човника і кажу маленькому генералу:

— Вы поосторожнее.

Він:

— Ты кто такой?!

Я:

— Писатель украинский.

Він:

— А-а! Извиняюсь. Скажите, пожалуйста, где здесь политотдел армии?

— Я не знаю. Но здесь есть товарищи, которые должны знать.

Генерал вилазить із човника і йде за мною, нетерпляче хльоскаючи стеком по блискучій халяві свого чобота.

Я трохи відчинив ворота сараю, де Головка, Малишко і кореспондент “Радянської України” майор Купцов грали в карти і випивали горілку.

Я тихо сказав Малишкові:

— Андрію! Тут тебе хоче бачити один громадянин.

Малишко вийшов, позіхаючи і мутно кліпаючи своїми японськими оченятами, та ще з рухами скуки, байдужості і втоми.

Він ще як слід не розгледів генерала, як той бурею гніву налетів на нього:

— Ты как стоишь!..

І т. д.

Малишко тільки злякано і зблідло стояв, виструнчившись перед генералом, а той одводив на ньому свою душу.

А потім лукаво глянув на мене і спитав:

— А может быть, это тоже писатель?

Я сказав:

— Да. Писатель.

Тоді генерал з словами: “Я тоже люблю литературу”, — пішов від нас, нервово хльоскаючи стеком по блискучій халяві свого чобота.

А Малишко гірко образився:

— А чога ж ти мені не сказав? Він же міг мене розстріляти...

А я пішов за сарай і заплакав з образи, що генерал кричав на мене і називав “ти”.

Танковий корпус нагородили гвардійським званням, і ми були в цьому корпусі.

Мене вразив командир танкового батальйону, молодий хлопець в парусинових чобітках, що швидко і заклопотано ходив між танками. Він був невисокого зросту і дійсно нагадував мені підлітка. Всі танкісти були молоді-молоді.

Це ж було перед битвою, а вони себе тримали так, ніби не вони мають ринути крізь океани ворожого вогню визволяти рідну землю України.

Серед них були сини різних народів нашої Батьківщини, і всі вони були як брати, що йшли з вогню в вогонь від легендарного Сталінграда.

У бліндажі один танкіст, що недавно був кавалеристом, гаряче доводив усі переваги коня над танком, як живої енергії і дружби кавалеристів над дружбою танкістів.

Але його розбили по всіх пунктах, і він, тяжко зітхнувши, погодився.

Мабуть, він сумував за своїми друзями і конем...

Перемагають армії з молодим командним складом. Я чув чи читав про це.

Я написав для танкістів від їх імені вірш “Клятва танкіста” з нагоди близького вручення їм гвардійського прапора і читав його їм.

В цьому вірші, що потім поклав на музику фронтовий композитор і виконувала фронтова капела, танкісти клялися визволити Україну, на священну землю якої вони уже вступили і стали грізними арміями над Дінцем, клялися нищити ворогів і відплатити їм за муки нашого народу.

Клялися сини всіх народів разом із синами України, і ця клятва звучала, як грім, у моєму серці.

Вони мені сказали (молоді, запорошені, прекрасні в своїй героїчній і жертвеній молодості):

— Товарищ Сосюра! Не беспокойтесь, все будет сделано!

Вони потім бронею і серцем зустріли на Курській дузі безумні орди бронірованої ночі, трохи угнулись їх зоряні

лави, але не прорвав їх ворог, бо угнуті ряди героїв майбутнього комунізму туго вдарили в криваве лице нападника, і армії переслідування, що були наготові, погнали фашистів туди, де Україна простягла своїм молодим визволителям руки в напіврозірваних ланцюгах...

Але я вже не був свідком гігантської битви на Курській дузі, бо рука, що берегла мене, повернула мене в Москву.

Сказали, що телеграмою викличуть мене знову на фронт. Але я так і не дочекався тієї телеграми.

І почалося щастя мільонів, щастя визволення загарбаних ворогом міст і сіл Батьківщини.

Все далі і далі на захід ішли полки визволення й відплати.

Салюти, салюти, салюти!..

Небо Москви ритмічно гриміло гарматними [салютами] і сяло різнобарвними огнями ілюмінацій, шовечора воно сяло...

Уже Харків залило сонце Батьківщини...

Донбас обнімав крилатих вісників весни людства...

А вогненна лавина визволення котилася все далі й далі...

Полтава!..

І нарешті — Київ!!!

Урядовим поїздом ми летіли полями України, що витирала сльози щастя з своїх безсмертних очей, ми летіли на мітинг інтелігенції, що мав бути з нагоди визволення Києва.

Минуло кілька днів, як одгриміли битви за серце України Київ...

І от уже це серце б'ється в грудях соціалізму.

Ми поїздом їхали до Дарниці, а там машинами через понтонний міст у Київ.

Дніпро...

Ніякі слова не передадуть нашого щастя...

А повз нас гриміли танки, вони, сиві од інею, йшли і йшли по Шевченківському бульвару туди, де йшов грандіозний бій за все нові міста і села України.

Це ж саме творилось і в бою за визволення інших республік Країни Рад, тимчасово залитих гадючою тьмою свастичних ночей...

Руїни, і рани, і щастя, щастя, щастя...

Воно переважало все, йому підкорені були і наші серця, і серця блідих, виснажених братів і сестер, що вийшли до нас із печер ночі, назустріч сонцеві і щастю, щастю, щастю...

Звичайно, біль незліченних ран і втрат іще тьмою муки за сяйвом радості в очах врятованих коливався, як ніч, що відходила перед багряними прапорами світання...

Моя особиста радість, радість повороту і перемоги, зникла в загальній радості, і від того здавалося, що серце не витримає щастя, що потоками заливало його, що летіло в нього з мільйонів таких же сп'янілих од щастя сердець...

Але ворог зробив останню спробу повернути Київ. Він узяв Житомир, і ми вже чули глухий і зловісний гуркіт канонади, що поволі, але невпинно наближалась до нас.

Мітинг не відбувся, і нас перекинули на лівий берег Дніпра.

І знову поїзд летів, а його шукали фашистські самольоти і ніяк не могли знайти.

Ворога одігнали.

Та уряд і ЦК були ще в Харкові.

Коли ж ворога одігнали ще далі, знову засіяли перед нами Лавра і колони будинку ЦК над Дніпром, знову рідні вулиці, чорні руїни Хрещатика, вітер в покрученому вибухами залізі і, як очі мерців, порожні вікна розбитих гнізд, відкіля до війни лунали музика і сміх щасливого життя, що ще не знало смертної тривоги, не чуло переривчастого реву фашистських моторів над золотими голівками дітей...

LXIV

Там, на заході, іще гримить битва гігантів, щоправда, фашистський гігант, коли тікав від нас, ставав все меншим і меншим, поки не обернувся на гнома під безпощадними ударами меча Червоного богатиря... Але ще ворог пручався і намагався удавати, що він не гном, а той же бронірований гігант, що топтав наші поля і серця

своїми чобітьми, залитими кров'ю і мозком масових розстрілів, тортур і погромів.

Тепер мільонний месник ішов по його полях зі сходу і заходу, з двох боків били фашистського звіра...

А тут, на визволеній землі нашої спільної Матері, всемогучий труд почав загоювати страшні рани...

І руїн ставало все менше, вони танули, наче сніг на сонці...

Битва за хліб кипіла на полях Батьківщини...

Ну, та це все відоме вам, дорогі читачі...

А де ж, ви скажете, Третя Рота?

А Третя Рота в моєму серці як море в краплі його води.

І про Третю Роту ще буде мова.

LXV

Повний щастя перемоги і радості повороту на Україну, я в 1944 році написав вірш “Любіть Україну”, який студенти просили мене по кілька разів читати їм на літвечорах.

Поет Олекса Новицький¹ надрукував “Любіть Україну” в “Київській правді”, а Леонід Новиченко, як редактор, передрукував його в нашій “Літературній газеті”.

Цього вірша я написав внаслідок таких фактів...

Ще в Башкирії, в Уфі, коли Україну розпинали криваві окупанти, одна така сказала при мені й Юрі Кобилецькому:

— Как я соскучилась за украинским салом!

Кобилецький:

— А за украинским народом вы не соскучились?

І в Москві теж одна така сказала, коли ми з молодим прозаїком із Західної України Ткачуком² ішли з нею по вулиці Горького:

— Для меня Родина — там, где мене хорошо.

Ткачук сказав:

— Свиняча філософія.

І ще Валентин Бичко³ пожалівся мені, що днями за порадою т. Мануїльського⁴ з одного номера газети “Зірка” знято шапку з такими словами:

Учіться, брати мої,
думайте, читайте.
І чужому научайтесь,
й свого не цурайтесь!..

І ще:

Мова рідна, слово рідне,
хто вас забуває,
той у грудях не серденько,
а лиш камінь має...⁵

Я не буду називати авторів цих слів...

У відповідь на це і те, що було перед цим, я написав
“Любіть Україну”.

LXVI

Часто я ходив і ходжу повз Софіївський собор, золотий гомін якого ще колись лунав над Києвом разом із гомоном Лаври (дзвони...), що оспівав у чудесних віршах молодий Тичина¹, і згадую веселого, з світлими й сміливими очима, як у сільських парубків, Григорія Косинку², що жив у флігелі соборського подвір'я разом із своєю високогрудою жіночкою.

Я до них часто ходив, коли в 1925 році відпочивав у Дарниці.

Я так любив Григорія, золоте і співуче життя якого обірвала куля ката, і не фашистського одвертого ката, а ката, що підступно, кривавою гадюкою заліз у наші лави, і як багато і смертельно покусав він жалами куль серця нашого цвіту!..

Фашистське вимели сміття
полки визвольною грозою...
Й багряний прапор наді мною
благословля нове життя.

Тут над штиків колючим гаєм
був клич: “Вперед, товариші!”
І образ Леніна сіяє
в моїй закоханій душі.

І ще я згадував, як я листувався з Грицем, які прекрасні українські листи він мені писав. Якби він жив, він

став би нашим Тургенєвим у прозі, бо, як і Тургенєв, він був поетом у прозі.

Ленін...

З іменем цим так багато зв'язано в нас. Це ім'я підтримувало наш дух у тяжкі години відступу і окрилювало в години гніву і відплати.

Я знов лечу у споминах назад.

Був призов ударників у літературу, по суті, шкідлива і непотрібна справа, яка пошкодила і виробництву, і робітникам (молоді робітничій), яким задурили голову, що вони одразу стануть геніями.

Щоправда, найталановитіші з них лишилися в літературі (одиначі), а багато-багато були тільки скалічені духовно, і нічого з них не вийшло.

Між ударників, призваних в літературу, походжали, як єгипетські жерці, і “священнодіяли” між них, хизуючись знанням Маркса, Леніна і Сталіна, цитуючи їх твори (така-то сторінка і такий-то абзац, згори чи знизу), критики Коряк, Щупак³ і Коваленко⁴.

Я запропонував їм при ударниках зачитати уривок із статті одного критика: “Його всі цитують, не друкують, а я вважаю, що це — хороший критик”.

Вони поблажливо усміхнулись.

— Просим, просим!

Я їм зачитав цей уривок російською мовою, де йшлося про право людини на фантазію.

Коряк сказав: “Це — левое ребячество”.

Щупак: “Це правий ухил”.

А Коваленко: “Та це і — справжня контрреволюція”.

Я сказав: “Товариші! Це — з Леніна”.

Картина.

Але я знов повертаюсь до себе і знову лечу на чарівному коні уяви в близьке минуле, в Київ 1944 року, з якого я полетів у Харків тридцятих років.

Та чогось мій норовистий кінь, як тільки побачив золоту башню Лаври (їх було дві — одну разом із тілом церкви зірвали німецькі фашисти), метнувся на Донбас, правда, на мить, а потім знов у Харків, щоб уже в Києві продовжувати свій біг у вічність, щоб я сам собі (був) яснішим і для себе, й для своїх читачів.

Колись моя мати, побачивши, що я складаю вірші на папері, гнала мене на шахти збирати вугілля:

— Іди, сукин син, на шахти, нічим уже топити в хаті. А вірші хліба не дадуть.

Потім, пізніше, у Харкові, коли я став відомим поетом і коли в мене не було настрою писати, вона мені казала:

— Синочок! Чого ти не пишеш? Я тобі вже й чорнила, і бумажки приготувала...

І я тоді написав “Дніпрельстан”.

(І ще кінь метнувся на Донбас.)

Мати мене часто біла, коли я був підлітком, за сестру Зою, що мала дуже поетичну уяву і гіперболізувала все, що я робив із нею, перед матір’ю, а та, не розібравшись, у чім справа, і вірячи тільки Зої, люто накидалась на мене і біла поліньяками або полумиском по голові.

Нарешті мені набридло наставляти свою бідну голову під полумиски та поліньяки, і я почав утікати від матері.

Та спочатку вона мене повертала під свої удари, удаючи, що хоче розірвати кофту на грудях, і істерично гукаючи мене.

Та потім я не повертався уже, бо, коли побіг раз і мати кофти не порвала, більше вже не вірив їй.

Мені дуже не подобалось, що вона на мене кричала:

— Сукин син!

Якось я їй сказав:

— Мамо! Чого ви себе лаєте? Я ж не сучкин син, а ваш!

У матері було довге й чорне, аж до сині воронячого крила, волосся, і мій улюблений братик Олег дивився якось на нього задумано-захопленими карими оченятами і сказав:

— Мамо! Яке у тебе гарне волосся! Як у собаки!..

І знов Київ... Перон, дзвінки...

Ми їдемо в Москву для проведення декади української літератури та мистецтва.

Скільки радості!

В Москві нас дуже гостинно і гарно зустрічали — поетів, співаків, артистів...

Росіяни дуже люблять українців, як і ми їх, бо ми ж брати.

Радісно ми поверталися до Києва...

Та от, як удар страшного і несподіваного грому з безхмарного неба, редакційна стаття “Правды”⁵, в якій мене за вірш “Любіть Україну”, за любов до України “в стягів багряному шумі” названо, по суті, націоналістом за те, що я нібито пишу за Україну поза часом і простором (а “знамен червоний шум..!”, “зойки гудків” і що Україна “між братніх народів, мов садом рясним, сіяє вона над віками!”)... Справа в тому, що “Правда” критикувала перший варіант “Любіть Україну”, написаний у 1944 році, сім років тому, де був рядок: “Без неї — ніщо ми, як порох і дим, розвіяний в полі вітрами”, і цей варіант переклав Прокоф’єв.

А в збірці “Щоб сади шуміли”, за яку я був нагороджений Сталінською премією 1-го ступеня, був надрукований вірш “Любіть Україну”, в якому рядок: “Без неї — ніщо ми...” я замінив рядком: “між братніх народів...”, щоб показати Україну не ізольовано од своїх соціалістичних побратимів і посестер.

Але “Правда” почала мене бити за перший варіант “Любіть Україну”, що під цим віршем підписалися б такі недруги українського народу, як Петлюра і Бандера...⁶

І скільки я не казав (коли мене почали бити у всеукраїнському масштабі, — всі організації!.. — і навіть у всесоюзному — шукали в кожній республіці свого “Союзу” — ламали йому ребра, били під душу, як мене на Україні), і скільки я не казав, що я виправив “Любіть Україну”, мені не вірили і били до самозабуття.

Корнійчук на пленумі письменників України кричав на мене (мабуть, з переляку, бо його теж критикували, але чемно і в міру):

— За який націоналістичний гріш ви продалися?

А Малишко вмістив в газеті “Радянська Україна” цілий підвал, у якому “доводив”, що раз я був у петлюрівських бандах, то мені не можна вірити, що я на кожному вирішальному етапі становлення Радянської влади на Україні “був не з нами”.

Його стаття була, по суті, ідеологічним ордером на мій арешт.

І теж Малишко робив це, як і Корнійчук, щоб одвести вогонь критики од себе і сконцентрувати на мені, бо його, як і Корнійчука, своїм крилом зачепила критика.

Прожогін шукав націоналізм в моїй поемі “Вітчизна” і “знайшов” його там, де я писав про Україну, хоч у тій же поемі я з такою любов’ю писав про Білорусію, про Росію і Москву як серце Вітчизни!..

Новиченко дописався до того, що “Сосюра вже перестав бути прикладом для літературної молоді!”.

Одразу ж після появи статті в “Правде” “Об идеологических извращениях” мене викликав перший секретар ЦК КПУ т. Мельников⁷.

Він мені говорив, що я “представитель рабочего класса в украинской поэзии”, що “у нас нет ни тени сомнения по отношению к вам”.

Внаслідок розмови з ним я написав покаянного листа⁸, що був надрукований в “Правде”.

А ще перед тим кореспондент прогресивної газети українців в Канаді приїхав, щоб перевірити, чи я ще є на світі, бо націоналістичні газети в Канаді писали, що я заарештований, і мене з цим кореспондентом у ВОКСі⁹ сфотографували.

Коли я приїхав у Сталіно¹⁰, ішла конференція молоді, на якій виступав секретар Сталінського обкому КСМУ.

Він говорив про “Любіть Україну”, про те, що під цим віршем підписалися б Петлюра і Бандера.

Закінчивши промову, він сказав:

— А теперь слово имеет товарищ Сосюра!

Мене зустріла електрична буря аплодисментів.

Якось я сумно ішов по Червоноармійській біля Бессарабки¹¹.

Вулицею переходив юнак у міському костюмі з чемоданом у руках. Мабуть, студент.

Він підійшов до мене і спитав:

— Ви — Володимир Сосюра?

— Я.

— Дозвольте потиснути вашу руку!..

Він потиснув мені руки і, не сказавши більше ні слова, швидко і схвильовано пішов від мене.

Я так розгубився від радісних сліз, що залили мою душу, що навіть забув спитати його, хто він такий.

То мені потиснула руку українська молодь.

І тільки це мене втримало від божевілля або самогубства, сталінські¹² аплодисменти і цей потиск руки...

Але серце не витримало, і в мене почалися спазми коронарних судин, а потім досягла свого апогею гіпертонія.

Тільки це вже галузь медицини, а не ідеології, і за це я прошу пробачення у вас, мої золоті читачі!

Тільки медицина все ж зв'язана з ідеологією, власне, з ідеологічною боротьбою і любов'ю.

Серце почало протестувати уже після арешту моєї дружини¹³, яку викликали в Міністерство державної безпеки телефоном, коли мене не було дома.

Так. Серце не витримало і почало давати грізні сигнали.

Муки особисті не такі вже й цікаві, тільки у нас трудно сказати, де починається особисте і де кінчається громадське.

Наскільки чудесний наш соціалістичний лад, що в ньому злиті з “ми” воедино “я” кожного з нас.

Колись мені одна стара більшовичка сказала:

— Переживайте всегда с народом. Если радость, она будет большей, а если горе — оно будет меньшим.

І в цьому моє щастя, а може, й сила, що я ще до поради старої більшовички переживав завжди (і переживаю) з народом.

Я знав, що не в мене одного таке горе, хоч я ще вірив, що НКВС — меч диктатури пролетаріату і раз заарештували Марію — значить, було за що.

Це говорила моя свідомість, а серце кричало, і плакало, і билось об ребра кривавими крилами, як підстрелена птиця.

І я страшно угнувся духовно, як поет і як людина...

Це дало право Крижанівському сказати на поетичній секції про мене: “Сосюра — вже смердючий труп”.

Правда, товариші, і навіть Малишко (він іноді буває хорошим), всипали Стюпі за мене.

А він щось белькотів, що він так сказав для користі літератури...

Та товариші в переносному смислі зробили із Стьопи “смердючий труп”.

Це було ще за доби “культу”.

До Києва приїжджали російські письменники, і з ними приїхав Назим Хікмет¹⁴.

І теж це було ще за Сталіна.

Хікмет попросив Малишка познайомити його зі мною і при товаришах сказав мені:

— Я читал ваше стихотворение “Люби Україну” и никакого национализма в нем не нашел.

Після Сталіна почалося [оздоровлення] літературної атмосфери.

Стало легше дихати і співати.

Але за кілька днів до розгрому Берії¹⁵ і його бандитів уночі — дзвінок.

Дзвонив той же, що заарештував дружину:

— Зайдите в министерство. За вами придет машина (з таким-то номером), вы садитесь в нее и приезжайте к нам.

Я вийшов.

Машина з указаним номером уже чекала на мене. В ній був один в чорному. І я з ним поїхав в Міністерство безпеки.

Ще до цього за мною вже ходила тінь смерті. В неї були жовті штиблети, світло-шоколадний костюм і безбарвне обличчя нальотчика.

В міністерстві той, що мене привіз, завів до одного кабінету і зник.

В кабінеті було двоє в військовому. Один стояв, а другий сидів за столом.

Я показав свою перепустку, і той, що сидів за столом, забрав її в мене і замкнув до шухляди.

Ясно.

Мені сказали, щоб я почекав.

Сиджу, чекаю...

А вони, ті двоє, про щось жваво і весело розмовляють, здається, про концерт, про гру артисток...

Мовляв, “життя уже летить повз тебе, а ти, птичко, уже в клітці”.

Довго я так чекав, а вони не звертали на мене уваги, ніби я — порожнє місце.

Очевидно, там, нагорі, по прямому проводу питали згоди на мій арешт одну людину, що простягла благовісну руку над моєю головою¹⁶ і сказала:

— Сосюру не трогать!

І чорна рука, що вже добиралась до мого серця, щоб стиснути його смертно своїми гострими, закривавленими кігтями, одійшла в морок...

Тоді зроблено було такий крен.

Заходять двоє у військовому, рангом вищі за тих, що застосовували до мене прийом “психологической пытки”, і один з них сказав:

— Владимир Николаевич! С вами хочет поговорить министр.

Ми пішли нагору.

Зайшли до кабінету міністра.

Це був Мешік¹⁷, потім розстріляний разом із Берією й іншими претендентами на криваву владу над тероризованим народом. Вони хотіли навалити Гімалаї трупів до тих, що вже навалили, але... не вийшло!

Мешік, коли я привітався з ним, запросив мене сісти.

Я сів.

Він дивиться на мене і мовчить.

Я теж мовчу.

Мешік:

— Чого ви мовчите?

— Я жду, що ви мені скажете.

Мешік:

— Чого ви не даєте до друку ваших віршів? Ви що, протестуєте проти критики?!

Я:

— Ні, я не протестую. Вірші я пишу, але мене не друкують.

Мешік:

— Хто вас не друкує?

Я:

— Газети, і журнали, і видавництва. Я вже давно-давно дав у “Радянський письменник” велику збірку поезій “За мир”, але її й досі маринують.

Мене, між іншим, уже не друкували два роки ніде і не дозволяли виступати перед народом.

Тобі кажуть “виправляйся”, а не друкують, як же я буду виправлятися?

Смілянський правильно говорив, коли його били:

— Коли шахт'юр помилився, то його ж не виганяють із забою, а дають йому змогу там же, в забої, і виправитися!..

Мешік:

— До вас ніхто не заходив з націоналістичного підпілля?

Я:

— Ні! Навпаки. Мені прислали загрозливі листи.

Мешік:

— А як ви живете матеріально?

Я:

— Не вилажу з ломбарду. [Здав] речей на 10 000 крб.

Мешік:

— Так ви мені напишіть листа про те, хто вас не друкує, і завтра у вас буде наш товариш. Ви передайте йому листа до мене і дасте йому переписати номери ломбардних квитанцій.

Я попросився з ним і пішов.

А той, що відібрав у мене перепустку і замкнув її в шухляду письмового столу, з такою люттю і темною ненавистю у східних очах дивився на мене, а рука, рука ката, віддавала мені перепустку.

Я, не попросившись із ними, вийшов.

А через деякий час та рука, що сказала своїм благовісним жестом: “Сосюру не трогать”, повернула мені з далекої засніженої тайги мою дружину.

Це вже було після розгрому Берії.

LXVII

Вічно сіятимуть у вікнах зорі легендарного Сталінграда, де почався гігантський розгром синьомундирних нападників, кривавих слуг ночі людства, що хотіли поглинути наше сонце.

Вічно сіятиме у віках прапор перемог, що злетів над пожарами фашистського Берліна як багряна птиця відвойованого щастя мільонів.

Вічно сіяти стягам народної влади над столицями вільних серед вільних, кому простягнули мільйони червоних переможців світлу і добру руку допомоги на Заході і на Сході.

З вічним відсвітом останнього зльоту світової перемоги в серцях ми живемо і творим Комунізм.

І ніякі атомні і водневі грози не зупинять ходи мільйонів на верховини вселюдського щастя. З кожним днем ми все дужчі, а вороги миру — все слабші.

Це так, як ще за громадянських битв юнак, червоноармієць, що потрапив в полон білої смерті, сказав осканженілим ворогам (це було в дні агонії контрреволюції):

— Мы все прибываем, а вы все малеете...

Так. Ми все прибуваємо, а вороги все маліють, і це вже не в масштабах колишньої Росії, а на всій земній планеті.

І якимось на фоні гігантських подій у всьому світі трохи чудно і ніяково говорити про долю поета, що вийшов із золотої Третьої Роти і снігами Червоної Зими йшов крізь огняні контрасти грози, що гриміла над Батьківщиною, йшов і йде з мільйонами весни мільйонів, з п'ятикутною зіркою на чолі і в серці.

Я — крапля в багрянотому океані народної боротьби, і в мені, його краплі, відбилась уся його краса і велич, і в мені ревли його бурі, коли він ішов грізними валами на збройний штурм фортець старого світу, і в мені він сія чудесною красою в ці дні, коли він іде на трудовий штурм старого світу во ім'я Миру і Комунізму.

В клубі Ради Міністрів були збори активу радянської інтелігенції, які вели письменники.

Збори були присвячені підсумкам роботи XX з'їзду нашої партії.

Всі радісно вітали все те, що геніально накреслив історичний з'їзд переможців ночі.

Було урочисто й святково.

І от виступає Корнійчук і в своїй промові, між іншим, сказав:

— Марно критикували Сосюру за вірш "Любіть Україну". Нічого ворожого в цьому вірші немає. Це патріотичний вияв душі поета.

Я дивився на обличчя, і всі вони злилися в моїх очах в одну туманну пляму од сліз, що залили мої очі...

Потім виступав Малишко і теж у своїй промові — палкій і пристрасній, в якій його серце од гніву на ворогів народу навіть кинуло своє полум'я і на тих, хто ні сном ні духом до них не причетний, — Малишко теж сказав про мене, що марно мене били, що ні за що мене калічив Каганович...

І я од радості все простив — і те, що кричав на мене Корнійчук, і статтю Малишка в “Радянській Україні” проти мене, і все і всім дезорієнтованим братам, що били мене так, що аж серце гуло од ударів.

Ви ж знаєте, як у нас уміють бити!

Я всім прощаю і всіх люблю.

Люблю навіть Новиченка, Стьопа Крижанівського.

А ще дужче я люблю свою Донеччину і Третю Роту, що провідною зорею світила, світить і буде світити мені на поетичній путі, зливаючи своє сяйво з зорями Комунізму, що все більше і все ближче сіяють на нашому трудовому небі.

Літо 1926 року — Харків.

Зима 1942 року — Москва.

Зима 1959 року — Київ.

ПРИМІТКИ

До другого тому творів Володимира Сосюри увійшли поеми, що не друкувалися за життя поета, та автобіографічний роман “Третя Рота”.

ПОЕМИ

МАХНО

(Уривки)

У романі В. Сосюри “Третя Рота” згадується його поема “Махно”: “Я написав поему “Махно”, за яку стільки випив горя, що й нащадкам стане.

І в цій поезії я згадую Примакова, переможця Махна. [...]

Примакову я читав “Махна”, і він мені сказав, що коли почнеться війна, то забере мене до себе” (Сосюра В. Третя Рота. — К.: Укр. письменник, 1997. — С. 254).

Текст поеми в архіві В. Сосюри не зберігся. У першому варіанті рукопису поеми “Розстріляне безсмертя” (1960) він згадується під назвою “Махно”. Очевидно, В. Сосюра мав намір поновити по пам’яті твір, над яким працював ще в 1924 р., а точніше — написати “нову” поему про Махна:

Безумство бурі світової
одгуркотіло вже давно...
Ти знов стоїш переді мною
й в поему просишся, Махно!

Ти просиш (зір твій, наче жало...)
поему написать нову,
бо першая давно пропала
в сумних архівах ГПУ.

У третій книзі спогадів Ю. Смолича “Розповіді про неспокій немає кінця” є найширша згадка про поему “Махно”, а також пояснення, чому саме автор “стільки випив горя” за неї: “Рік пізніше Володя написав поему “Махно”. То була “бомба” в літературному середовищі — і Блакитний знову люто картав Володю, я при тому присутній не був. Але на “збіговиську” “гартованців” у редакції “Вістей”, в тому ж кабінеті Блакитного, вибухла запальна дискусія: Володя якраз прийшов від тодішнього комісара освіти Шумського, який дав Сосюрі доброго прочухана. Поему Володя кілька разів переробляв та переписував —

повністю вона надрукована не була, не дописана й до кінця, з'явилися, либонь, лише окремі з неї уривки. [...] Поетична сила поеми була величезна. Можливо, ця втрачена поема була одним із найдужчих Сосюриних творів.

Не забути рядків, якими після вступу зачиналася поема:

Шумлять і клени, і тополі,
Лиш не шумить один перон:
Лежить зарубаний за волю,
Лежить зарубаний за трон... [...]

Перші рядки поеми “Махно” були, здається, такі:

Тебе не бачив і не знаю,
Ну, як в архівах ГПУ
Тебе знайти?..

Текст цієї недокінченої — в машинопису — поеми Володька подарував був і мені, як, очевидно, ще багатьом товаришам. На превеликий жаль, у подальших життєвих перипетіях цього рукопису не стало” (*Смолич Ю.* Розповіді про неспокій немає кінця. — К.: Рад. письменник, 1972. — С. 79—81).

У 1988 р. в домашньому архіві Ю. Смолича нами було виявлено конверт, в якому зберігалось кілька аркушів, списаних каліграфічним почерком В. Сосюри червоним атраментом. Заголовок “З поеми “Махно”, а далі шістнадцять чотирирядкових строф, а після останньої підпис, дарчий напис і дата: “З великою пошаною й дякою за пораду т. П. Панчеві. В. С. 25/II-24. Харків”. На конверті, в якому зберігаються автографи В. Сосюри, є напис рукою П. Панча: “Із поеми “Махно” Сосюри (оригінал)”. Очевидно, цей оригінал подарував Ю. Смоличу П. Панч після ознайомлення із третьою книгою спогадів, що вийшла у 1972 р., де в споминах про В. Сосюру йшлося найбільше про цю поему.

У бібліографічному покажчику Яшека і Лейтеса “Десять років української радянської літератури” (Харків: ДВУ, 1928) є дві позиції, на підставі яких можна судити про публікацію фрагмента поеми (чи, можливо, задуманого роману) “Махно”: 1. “Махно” (уривок із поеми). — Жовтневий збірник. — 1924. — С. 7; 2. “Над морем сидів і хитався од болю”. — Журн.: Червоні квіти. — 1924. — № 6. — С. 12—13.

Публікації в періодиці останніх років невідомої досі спадщини В. Сосюри, а також згадки про втрачену поему “Махно” привернули увагу вчителя-пенсіонера О. Т. Лебедя із містечка Прилуки на Чернігівщині, який скопіював текст цього твору, за винятком спілогу, ще в 1928 р. у селі Дмухайлівці на Дніпропетровщині за текстом Карпа Гупала, який навчався у 1923—1925 рр. у Харківському інституті народної освіти і приятелював із В. Сосюрою. Проте свій список О. Лебідь подарував В. Сосюрі в 1937 р. в Одесі і зміг частково відтворити текст поеми у 1990 р. Оскільки цього тексту немає в автографі В. Сосюри, подаємо його за поновленим списком О. Лебедя:

Тебе не бачив і не знаю,
Ну як в архівах ГПУ

Тебе знайти? Берізка має
Так сиротливо на снігу.

Це ким розкидано патрони?
Сліди чийх чобіт, колін?
Одні рубаються за трони,
А другим волі і землі?..

А другим — ніч у драну хату
Зоря з засмажених долонь.
Ага! Таким єдина плата —
Через плече клинка вогонь...

Шумлять і клени, і тополі,
Лиш не шумить один перон.
Лежить зарубаний за волю,
Лежить зарубаний за трон.

А там на волі і на троні,
Сьогодні з нами, завтра — ні,
Скажи, чому ти не червоний,
Кому, кому твої огні?

А вітер в відповідь: “Ні-ко-о-о-му...”
А вітер в відповідь: “За всі-і-іх...”
Немає для людей зако-о-о-нів...
Немає для людей межі-і-і-і...

Гуляє вітер в Гуляй-Полі,
Там сонця золоте вино —
Усім одрізав хліба й волі
Веселий батько наш Махно.

Шумлять і клени, і тополі,
Лиш не шумить один перон.
Лежить зарубаний за волю,
Лежить зарубаний за трон.

Тут іде повторення тексту, що є в автографі В. Сосюри (“Сьогодні свайба у Степана...”), а далі цілком невідомі фрагменти:

Уже не лускають насіння
Баби на призьбі, на дубках,
Тільки вгорі спокійно й синьо,
Тільки вгорі незнаний жах...

Уже і Керенський, і Троцький —
Один погас, другий зійшов.
І голосний гудок заводський
Побідно далі розколов.

Був у Махна смуглявий хлопець —
Його найвірний ад'ютант.
Чудний якийсь, а діло робить
Веселий синьоокий Ян.

Ян із Познані, та війською
Його закинуло в Донбас...
Ну й Ян з усмішкою ясною,
Ну й Ян — пропаща голова.

.....
Уже в душі не пекло Данте,
Уже в душі не чорний шал.
Замість Кропоткіна і Канта
На етажерці "Капітал".

У Примакова чорні брови,
У Примакова губи-квіт.
Але од нього слів любови
Не дочекатися тобі.

І знов в душі те пекло Данте.
І знов в душі той чорний шал...
Тобі Кропоткіна і Канта
Хіба замінить "Капітал"?

.....
Прийшов до хлопців невідомий,
А вміє, як вона рубать.
Лице знайоме й незнайоме.
В лице — одрубані слова.

Коли його нагнали білі,
Він зачепився за кущі.
Тугі жіночі перса білі
На сонці блиснули на мить.

(Махно впізнає Ганну. З новою силою "любов ударила Махна".)

Ну, хлопці, в нас весілля два —
Одружим Яна і Тетяну —
Оце такі мої слова.

А хлопці — блиск, а хлопці — буря:
— Живе хай батько наш Махно!
Веселий синьоокий джура
Махнові подає вино.

— Так заливайся ж балалайко
Нехай копійкою життя...

.....
Хай день, а вільний буду я!

Подається і датується за публікацією В. Костюченка в газ. “Літературна Україна” (1998. — 28 трав.), передрукованою із “Жовтневого збірника” (1924. — С. 7—14).

“СЛОВО”

Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна. — 1998. — 17 верес. (публікація Л. Череватенка із супровідною статтею “З архівного забуття”). Оригінальний текст поеми не зберігся, а поновлений — відтворений по пам’яті українським поетом і перекладачем Д. Паламарчуком, якому перед війною В. Сосюра подарував блокнот із записом цього твору. Блокнот було втрачено Д. Паламарчуком під час його перебування в загоні УПА.

Подається за машинописом (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 59). Датується орієнтовно кінцем 30-х років.

КАЇН

Вперше надруковано в журн.: Київ. — 1990. — № 12. — С. 7—25.

Зберігається машинопис із авторською датою (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 59).

Каїн — за біблійною міфологією старший син Адама і Єви, землероб, який через заздрість убив свого молодшого брата Авеля. За братовбивство був проклятий Богом і відзначений особливим знаком — “каїновою печаттю”.

Образ Каїна — це один із вічних образів світової літератури, що зажив не меншої популярності, ніж Дон Жуан чи Фауст. Біблійна новела про братів Каїна і Авеля знайшла алегоричне витлумачення ще в “отців церкви” — Амвросія (близько 340—397 рр.), Августина Блаженного та Іоанна Златоустого (між 344 і 354—407). Останній богослов ототожнював, наприклад, Авеля із Ісусом Христом, бо, будучи пастирем овець, приносить у жертву Богові агня і зазнає смерті від руки свого брата.

Не обійшов цей вічний образ і літератури української ще з найдавніших часів її зародження і розвитку. В анонімному сказанні про Бориса і Гліба кінця XI — початку XII ст., у “Повісті минулих літ”, у книзі житій святих Дмитра Туптала та багатьох інших творах є порівняння негідних братовбивчих вчинків із злочином Каїна, який із заздрощів підняв руку на брата свого... Але то були тільки порівняння, а по-справжньому драматичний образ першої, за біблійною легендою, народженої на землі людини дістав належну інтерпретацію у творах нової літератури. Це стосується насамперед “Смерті Каїна” Івана Франка, джерелом якої, як пояснює сам автор у листі до М. Драгоманова від 20 березня 1889 р., була перекладена ним містерія Байрона “Каїн”, народні апокрифи про Лемеха та Фауста і Біблія. Поема Франка немовби є продовженням байронівської містерії з додатком, звичайно, настроїв, переживань і роздумів Каменяра. Автор зізнався Маковею, що “мало не зробив з Каїна Христа”.

В юнацькій лектурі В. Сосюра особливе місце посідав Ветхий Завіт, яким він любив зачитуватися в траві на своєму убогому подвір’ї.

Читаючи цю книгу (за його визначенням в автобіографічному романі “Третя Рота” — “золота легенда людства”), майбутній поет забував про навколишній світ і поринав у світ уявний.

Через кілька десятиліть, у складний післявоєнний час, коли вже розкритиковані були М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко, В. Сосюра звертається до біблійної тематики, пишучи в 1948 р. поеми “Каїн”, “Мойсей”, а потім “Христос” та інші, знаючи напевно, що вони не можуть бути надрукованими “в роки золотого, кривавого Тамерлана” (так він згодом назве епоху сталінського терору в листі до свого грузинського друга Георгія Наморадзе).

Подається за машинописом.

МОЙСЕЙ

Вперше надруковано в журн.: Київ. — 1997. — № 11/12. — С. 18—21 (публікація Ю. С. Бурляя).

Подається і датується за чорновим автографом у зошиті (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 1. — № 4). В архіві В. Сосюри зберігся машинопис тексту поеми, але без назви і без закінчення, яке є в чорновому автографі (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 1. — № 124). Дослідник В. Антофійчук вважає машинописний текст окремим варіантом поеми. Див. публікацію: Антофійчук В. Поема Володимира Сосюри “Мойсей”: два варіанти твору // Буковинський журнал. — Чернівці. — 1998. — № 1. — С. 108—114 (там же публікація другого варіанта тексту поеми. — С. 115—121).

ХРИСТОС

(Легенда)

Вперше надруковано у вид.: Антофійчук В. І., Нямцу А. Євангельські мотиви в українській літературі кінця XIX—XX ст. — Чернівці: Рута, 1996. — С. 177—198. Вдруге надруковано в журн. “Київ” (1997. — № 1/2. — С. 12—26) із післямовою Ю. Бурляя “Я в вас живий!” (с. 26—32). В обох публікаціях не враховано скорочення двох строф (3-ї і 4-ї) наприкінці твору в машинописному тексті, що було зроблено, очевидно, автором. Поновлені публікаторами строфи повністю руйнують художній задум поета створити образ Христа, а не вождя народів Сталіна, який випадково, як іронія, з’являється у фіналі легенди:

Шумують юрби, як прибої,
курантів в небі лине спів...
Вони ідуть, ідуть Московою
в багрянім морі прапорів.

Їм стелять путь жоржини й рожі,
що тихо падають з висот,
і Сталін, на Христа похожий,
вітає радісний народ.

Подається за машинописним варіантом (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 10. — Арк. 40—75). Датується за автографом.

ВААЛ

Вперше надруковано в журн.: Київ. — 1998. — № 1/2. — С. 25—30 (публікація, примітки та супровідна стаття “Невідомий Сосюра: Біографічні етюди” Ю. Бурляя).

Подається і датується за машинописом із архіву В. Сосюри (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 13).

МАЗЕПА

Перші чотири розділи поеми В. М. Сосюри “Мазепа” були надруковані в журн.: Життя й Революція. — 1929. — № 1. — С. 3—15. Після віршованого роману “Тарас Трясило” це був другий твір на історичну тематику, якому, на жаль, не судилося бути повністю надрукованим за життя автора, а його творча історія розтяглася більше ніж на три десятиліття. У названому журналі друкувався лише початок твору із присвятою І. К. Микитенку, написаний у Харкові влітку 1928 р., а над рештою розділів (V—XXVI), прологом і епілогом поет працював у 1959—1960 рр. Причину такої довготривалої перерви можна вбачати у поясненні самого В. Сосюри, що знаходимо в його автобіографічному романі “Третя Рота”: “Я почав писати поему “Мазепа”. Уривок із неї, власне, початок, я послав у журнал “Життя й Революція”, а там “Мазепу” надрукували, тільки було зазначено, що то не уривок, а поема!

Образ був ще тільки ембріоном, а мене навіть за ембріон почали бити” (*Сосюра В. Третя Рота.* — К.: Укр. письменник, 1997. — С. 273).

Із раннього варіанта поеми зберігся лише її “ембріон” — початок із чотирьох розділів, який В. Сосюра включив до редакції, завершеної в 1959—1960 рр. Усі наявні в архіві поета тексти поеми — це здебільшого машинописи з авторськими правками і вставками. У переважній більшості авторизованих примірників тексту зазначено місце і дату написання твору: “Святі Гори — Харків (літо 1928 — літо 30). Київ (осінь—зима 1959, зима—весна 1960 р.)” (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 6. — Арк. 136). Можливо, автор згодом помилково зазначив, що продовжував працювати над поемою навіть у 1929—1930 рр., оскільки в його архіві не збереглося ніяких слідів цієї роботи.

Остання редакція поеми має присвяту дружині М. Г. Сосюри, синові та онукам:

Марії — дум блакитні висі,
мої дерзання золоті...
Й Володі, Льоді та Орисі,
що нас продовжують в житті.

(ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 1. — Арк. 2.)

Особистість видатного українського гетьмана Івана Степановича Мазепи привертала увагу багатьох письменників і вчених, починаючи від Вольтера, Байрона, Словацького, Рилеєва, Пушкіна і кінчаючи романами Ф. Булгаріна і Б. Лепкого. Висвітлення діяльності Мазепи дореволюційною і радянською історичною наукою не можна вважати

достатньо повними і об'єктивними: проголошена церквою анафема діяла з однаковою силою і на тих, хто таврував його як “зрадника” Петра I, і на тих, хто бачив у спілці з Карлом XII лише позитивні сторони. Переважна більшість істориків не змогла уникнути тенденційності в оцінці цієї складної і суперечливої особистості, а дехто переходив на звичайну лайку.

В. Сосюра, на відміну від деяких своїх попередників, по-своєму трактує образ Мазепи. Не ідеалізуючи його як неординарну особистість, поет створює насамперед художній образ, а не політичний портрет гетьмана. Автору не можна дорікнути в незнанні історичних чи літературних джерел, що, очевидно, й дозволило йому уникнути тенденційності у вирішенні цієї складної проблеми. Український поет, як ніхто інший, намагається розкрити психологію особистості Мазепи, щоб з'ясувати для себе і для читача не лише мотиви розриву із царем, а й показати справжнього борця за суверенну Україну. Не всі авторські спроби подати об'єктивну картину тогочасної дійсності з позицій сьогодення можна вважати вдалими, чому спричинилася, можливо, і багатолітня перерва між написанням окремих частин твору, але ширість, відвертість і громадянська мужність у розмові з читачем про найскладніші періоди історії України — це головні ознаки твору.

В архіві В. Сосюри збереглися письмові зауваження акад. О. І. Білецького на рукопис поеми “Мазепа” як свідчення того, що вченому була надана можливість ознайомитися із останнім варіантом твору у 1959 р.:

“Рядки, що мені не подобаються:

Стор.

- 3 Там очі пани хвилюють нерви
4 Звичайно буде “тет-а-тет”
5 Таке лице сія (сяє?) неначе
5 Плечі треба пити
5 Він тис мене в кутку так грубо
Вбрання ритмічно шелестить
7 І хоч незручно підглядать (і далі)
8 До збачення, о ревуар!
Він потонув, немов у транс
Божественний і граціозний...
9 На листі місячний іней (іній?)
10 Не тільки подавать штиблети (королівські штиблети?)
12 Живуть там бурюю я р к о ю
16 І у блаженстві потонуть
(де саме? на траві колючій чи на ліжку під ковдрою?)
25 Іван дає спокійно здачі
29 Було усе одного тону
36 І, наче оводи ті злі,
Ії обсіли москалі
Покличте знову кобзаря!
Я так люблю його м о т и в и
37 Свою любов до України
Вмій влить у ф о р м у л и ч і т к і

- 44 З твоїм зіллється Юзі слід,
Коли одужаєш як слід
- 45 Іван на себе тільки злий,
Що був такий сентиментальний
- 49 Дзвін копит
Ввірвався в аромати руж
Весь вступ від 63 — аж до 68 дуже плутаний
- 66 Централізованих зусиль
- 75 І протягла стріла Амура
Два серця — юне і старе
- 86 Ні, лобом не розбить бетону
Й сказати, де наші, де чужі,
Коли стрілецькі гарнізони
У кожному місті, як ножі
- 93 Петром брутально і цинічно
Утилізований Палій.
- 95 То Карл Дванадцятий до бою
Петра з ф'юрдів заклика
(ф'юрди — це в Норвегії — не в Швеції)
- 96 За нашу націю нещасну
...Щоб нашу вольність нам вернули,
Маєтки наші і сади
(Можливо, що так розмовляла старшина. Але Петро ще не од-
бирає від неї маєтків.)
- 110 Чи може бути виправдана паралель між українцями та “індіана-
ми” чи шотландцями?
- 114 Хіба народу не любив я?
Та в грізний час страшних негод
Собі на горі й безголів'я
Не зрозумів мене народ

(А в чому саме виявилась любов Мазепи до народу? Чи в тому, що він церкви будував? Чи в тому, що посилав козаків на “каналські роботи” і на будову Петербурга — щоб догодити Петру? Ввесь час Мазепа твердить, що він любить і любив Україну — але якусь абстрактну Україну чи країну, де він може бути повновладним владикою?)

Сексуальне життя Мазепи зображено багато конкретніше, ніж його “любов до України!”) (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 44.)

Поема В. Сосюри “Мазепа”, не будучи повністю опублікованою, поширювалася серед читачів як за авторськими примірниками, так і в списках. Зокрема, в одному з таких примірників, що згадується в статті В. Яременка “Малий штрих до великої проблеми, або Материк його душі” є присвята письменнику В. Минку:

Дарую Вам свого “Мазепу”,
Що впав офірою Москви.
Бо лицарів чубатих степу
Мені нагадує Ви.

(Журн.: Київ. — 1990. — № 8. — С. 67.)

В. Яременко публікує там же і текст вступу до поеми “Мазепа”, скопійований у шістдесятих роках за примірником, що знаходився у професора А. О. Іщука. Текст цього вступу відсутній в архіві В. Сосюри. У нашому виданні цей гіпотетичний вступ друкується як окремий твір у розділі “По́за збірками” (т. 1).

У романі В. Сосюри “Третя Рота” є досить критичні зауваження на адресу І. Микитенка. Відомо, що їхні стосунки не завжди були дружніми, що свідчить про особливості характерів обох письменників та специфіку тих обставин, за яких доводилося жити. Не виключена можливість, що причиною загострень стосунків були і особливості характеру В. Сосюри, його природжена вразливість. О. І. Микитенко (син письменника) після публікації роману “Третя Рота”, використовуючи матеріали із родинного архіву (листи, дарчі написи на книгах тощо), зробив спробу роз’яснити можливу причину конфліктів між письменниками. У своїй статті “Друзі чи супротивники?” О. І. Микитенко цитує за автографом В. Сосюри, що знаходиться в родинному архіві І. К. Микитенка, 111 рядків із поеми “Мазепа” із підзаголовком “Провал”, які не увійшли ні до опублікованих у 1929 р. чотирьох розділів, ні до пізнішої редакції.

МАЗЕПА

Провал

І ночі, й дні пливли, як спів,
та раз, коли бенкет гримів,
коли огні кругом сіяли,
вгорі складаючи вінець,
прийшов од війська посланець
в шоломі із ясної сталі,
і на хвилинку тихо стало.
До короля він підійшов
і, впавши на одне коліно,
сказав:

— Бунтує Україна
і розливає шляхти кров,
нсначе воду... Польща гине,
нам треба сили військової,
щоб вийти з честю з поля бою
і скинуть хлопське ярмо.
Величність ваша, ми ждемо.
Бо вороги уже так близько.

К о р о л ь

Послати ще п’ять тисяч війська,
зміцнить облоги по містах!
Ми побідим, бо з нами небо! —

і стало соромно Мазепі.
Відав би все він за ту мить,
щоб бути там, де бій гримить,
де рідний край повстав за волю,

бо він чужий у цьому колі.
Тут тільки мука, тільки гнів —
така наука в ворогів.
Тут можна з горя посивіти
з незаслужованих образ.
Та знає він, що ще не час,
що треба вчитись і терпіти.
Вже не одно минуло літо,
як од Дніпрових берегів
прийшов він вчитись до панів,
надів він маску цю погану
і сводника, і Дон Жуана.
Як важко і як душно в ній,
коли він зовсім не такий.
Він думав, що король його
добра Україні воліє,
але згубив і цю надію,
погас навик її огонь,
порвалася остання нитка,
у темі нічого вже не видно,
крім точки світлої — ідеї,
що не дає упасть на дно.
Й здається, п'є він не вино,
а кров України своєї.
І сміх, і музика кругом,
кінця веселощам немає.
А Йван од горя і одчаю
ламає пальці під столом
і губи до крові кусає.
Йому огненні стали очі,
й, немов молитву, він шепоче:
— Прости, Україно моя,
що я не там, де бути треба,
як од Христа, Петро, від тебе
не відречусь ніколи я.
До дня, що раптом засія
в огні, у радості розплати,
я мушу все підрахувати,
не хочу помилитись я.
А прийде дснь, в грозі над степом
я буду в першому ряду...

І п'є, і п'є вино Мазепа,
неначе душу молоду
в вині він хоче утопити...

Крові напився ворон ситий,
і десь повстання одгуло.
Згоріло не одне село,
і голова не 'дна упала

там, де котилася навала
і в теплій рані не одній
цвіло одбите од віконця
проміння місяця і сонця
останнім спомином про бій,
де трупи покотом і валом,
байдуже зорило на шлях
або завіяне в снігах
волосся мертвих цілувало.
Там одкресав копитом кінь,
як дзвону врочисте амініь,
голосить вітер там без краю,
козацькі кості замітає,
і весь в крові чекає степ
своїх омріяних Мазеп.

Шумить, радіє вся Варшава
і поспішає на майдан,
де смерть приймає отаман
на палі гострій і кривавій...
Під ним тече і кров'ю булька,
а він з кишені витяг люльку,
мовляв, “погляньте-но на нас”,
і закурив в останній раз.
Мовчить юрба, синіє небо,
в юрбі стоїть сумний Мазепа.
Йому лице то як огонь,
то наче мармур білизнаю,
і сльози на очах його
горять кривавою росою.
Ну що він може тут один!
Б'є серце, як погребний дзвін,
тугою кров'ю в щоки й скроні,
і кола жовті та червоні
пливуть, усе кудись пливуть...
Немов в крові жовніврів коні,
заплакав хтось, так тонко, чуть,
останній промінь згас на броні...
На палі звис, зігнувся труп,
і люлька випала із губ.

(Журн.: Київ. — 1990. — № 2. — С. 142—143.)

Уперше повний текст поеми опубліковано в журн. “Київ” (1998. — № 12. — С. 77—107) із супровідною статтею-дослідженням Ю. Барабаша “Іван Мазепа — ще одна літературна версія: Про поему Володимира Сосюри “Мазепа” (там же, с. 140—149). Текст друкувався за єдиним доступним для публікаторів авторизованим машинописним примірником, що переховувався в родині поета і був переданий у 1987 р. разом із поемою “Розстріляне безсмертя” та автобіографічним романом “Третя Рота” до відділу рукописних фондів і текстології Інс-

титуту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Всі інші варіанти поеми були передані ще у 1973 р. до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України і зберігалися у спецфонді. Після розсекречення спецфондівських матеріалів В. Сосюри було проведено порівняльний текстологічний аналіз усіх наявних варіантів поеми, що дає підстави стверджувати таке: опублікований варіант є останнім і найповнішим, під яким стоїть дата: “Харків (літо 1928 р.). — Київ (осінь—зима 1959, зима—весна 1960 р.)”. Цей варіант не є виявом творчої волі автора і з’явився із дописаним у 1960 р. (очевидно, за чиясь порадою) епілогом, чого немає у творі, завершеному в 1959 р.

Подаємо текст цього вимушеного доопрацювання:

Таке, Іван, життя твоє,
Що десь погасло за полями...
А у церквах поклони б’є
Народ, обдурений попами.

Це так було. Тепер не так.
Тобі ми добре знаєм ціну...
І я в диму страшних атак
Ішов на смерть за Україну
І за Росію! Як брати,
Ми з росіянами у бурі,
Во ім’я світлої мети
Зняли квітки знамен в лазурі,
В Комуни зводячи мости.

Встають до зір за ГЕСом ГЕС.
Петро й Мазепа. Краю милий!
Вони по-різному прогрес
В ті дні далекі розуміли.

З Петром Іван програв двобій...
Вони несли життя орлине:
Той для Росії, а другий —
Для золотої України.

Життя для нас було як ад.
Та мій народ в години бою,
Як за Богдана, руський брат
Підтримав світлою рукою
Й в огні жовтневих барикад
Повів до щастя за собою...
І розцвіло життя, як сад.

Шумить Дніпро. Він повний світла.
Вже наша доля не сліпа.
Й моя Україна розквітла
Під знаком молота й серпа.

В обличчя свіжий вітер лине,
Цілує губи і чоло.

Ї не було б коли б України,
То і Росії б не було.

В ясній путі простори сині
Їм усміхаються обом.
Ні, трьом! Із одного коріння,
Із Білоруссю в вись разом,
Щоб увійти в Комуни брами
Вони зросли трьома стволами,
Обнявшись шумними верхами.

*Харків (літо 1928 р.)
Київ (осінь—зима 1959,
зима—весна 1960 р.)*

У тексті поеми В. Сосюра робив деякі скорочення. Наприклад, у розділі XI після слів "...Що ніс на Захід чорний жаж" викреслено таку строфу:

Народе! Зір у тьмі мій тоне,
в сльозах стою я на межі.
Ти лобом не розбив бетону,
не знав де наші, де чужі,
коли стрілецькїї загони
у кожнім місті, як ножі.

(ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 1.)

Цікавими є первісні варіанти розділу XXIII:

*И грянул бой, Полтавский бой!
О. Пушкін*

Про бій Полтавський не скажу я
нового. Пушкін все сказав...
Там, де усе в диму вирує,
де тьмяно блискають штики.
Де хмари гай гіллям цілує,
стоять в резерві козаки.
У піхвах ковані клинки
та руки ждуть. Вже місяць-лисич
вгорі примарний і тонкий
зійшов... І враз:

"Палій, Палій!" —
гукнуло вісімнадцять тисяч.
А він в сорочці білій, босий
летить блискавно на коні
й кричить у крик різноголосий:
"Брати! Ви вірите мені?
Вас продали! До мене, любі!
Ми будем разом шведів бить!
Любіть Україну, любіть!"

О, де їх сила незборима?
Простіть синів своїх степи!
Ї ходять, ходять поміж ними,
як чорні ворони, попи.
“Покайтесь, браття!..” Палієві
вони повірили, а він
їх обдурив, віддав ножесві
всіх на тортури, на загин.

Над ними вітер у печалі.
Рида Палій: “Ї я умру
на мук пскельних гострій палі...
Пощо повірив я Петру!
Пощо, пощо повірив круку?..
Моїй вині ні дна, ні мір!
Я цілував катюзі руку,
ту, що вела мене в Сибір...”

Ї повний розпачу і муки
Палій пішов у монастир.

Так біло скрізь, і тишиною
од мурів віє, все мов спить.
Перед іконою святою
чернець зажурений стоїть.

Заснули дзвони і сторожа...
Лиш цвіркуна десь чути спів...
“Прости мене, о Мати Божа,
за смерть замучених братів,

що ця рука послала в яму
й під гострі дзюби вороння!
На самоті страшній з думками,
коли далеко ще до дня,

у тьмі нічній душа страждає,
мов в вічнім полум’ї горить...
Хоч плоть моя іще живая,
та я давно не хочу жить.

Вкраїно! Вирви мос серце
і кинь собакам на смітник!”
Ї головою в стіну б’ється
Палій, церковний робітник.

Завжди він сповнений турботи,
старенький, зігнений, сухий.
Він не цурається роботи
і все замолює гріхи.

Гріхи, гріхи!.. Одні прокльони
він чув від друзів бойових...
Та як не бий, Палій, поклони,
сльозі не змить гріхів твоїх!..

Подається і датується за авторизованим машинописом (ІЛ. — Ф. 139. — № 102) із врахуванням усіх авторських правок і скорочень (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 1—8).

РОЗСТРІЛЯНЕ БЕЗСМЕРТЯ

Подається за авторизованим машинописом, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури (Ф. 139. — № 103). Датується за рукописами та авторизованими машинописами, що збереглися в архіві В. М. Сосюри (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 14—16), де є такі варіанти авторського датування: № 14 — “1960. Київ”; № 15 — “Весна 1960 року. Конча-Заспа”; № 16 — “Конча-Заспа—Київ—Ірпінь. Весна 1960”.

Фрагменти поеми друкувалися в журн.: Україна. — 1988. — № 1. — С. 8—9; Вітчизна. — 1988. — № 1. — С. 93—107. Журнальна публікація у “Вітчизні” — це лише третина повного тексту твору, оприлюднення якої викликало в той час невдоволення в одного з живих “героїв”. У передмові до публікації нами було дано таке пояснення: “Героєм” поеми став П. Г. Воробійов — колишній начальник Укркниготоргу, “заслуги” якого в скороченні тиражів видань українською мовою і дістали належну оцінку В. Сосюри” (“Вітчизна”. — 1988. — № 1). П. Воробійов звернувся до редакції журналу з протестом, погрожуючи притягти публікатора до судової відповідальності нібито за наклеп. Пізніше редакція журналу навіть надрукувала спростування П. Воробійова (“Вітчизна”. — 1988. — № 5).

Втім, сама характеристика П. Воробійова ідентична як у рукописному, так і в авторизованому машинописному варіантах. До того ж серед рукописів В. Сосюри є ще дві епіграми на П. Воробійова (“Небезпека” і “Ще є, ще є щенята зінські...”) та постичне послання міністрові культури Р. Бабійчуку, в яких подається різко негативна характеристика цього керівного чиновника. Для прикладів варто навести тексти обох епіграм:

1. Небезпека нашої мові
знов загрожує... Ножі!!!
Ріжуть, ріжуть воробійови
українські тиражі!..
2. Ще є, ще є щенята зінські
на зло культурі українській.
Живуть, як тля, на цій землі
і воробійови, й ковалі.

Звичайно, причетним (більшою чи меншою мірою) до колишньої владної еліти було неприємно читати критичні пасажі в поемі (не самі

ж ми, мовляв, це робили)... Об'єктивно коїлася-таки та наруга над українською літературою, і причетні мають визнати і свою частку вини, — настав час відповідати і за свої вчинки. А поет, крім того, писав не заднім числом, він мав громадянську мужність в ті роки виступити зі своїм болем і гнівом.

Можливо, В. Сосюрі й не варто було б вдаватися до таких оцінок діяльності чиновника, але, очевидно, обурення його керівною діяльністю вивело поета із рівноваги. Щоб не бути голослівними (чи й справді В. Сосюра мав право звинувачувати П. Воробйова в скороченні тиражів українських видань?), звернемося до архівів. Наказом тодішнього міністра культури України Р. Бабійчука від 23 червня 1959 р. П. Г. Воробйова було призначено “керуючим Українським об'єднанням книжкової торгівлі “Укркнига” і заступником Головополіграфвидаву” (ЦДАМЛМУ. — Ф. 730. — Оп. 1. — № 500), тобто з того часу питання тиражів практично вирішувалося керуванням ним об'єднанням. Про це свідчить лист головного редактора Держлітвидаву України Р. М. Чумака № 1484 від 2 серпня 1960 р.: “В листі від 13.VII. 1960 р. за № 26-01-5308 заступник керуючого об'єднання книжкової торгівлі тов. Коваль М. Т. (заступник П. Г. Воробйова. — С. Г.) продовжує заперечувати необхідність відкрити передплату на “Антологію українського оповідання” в 4-х томах.

Не витримує критики й інше твердження тов. Ковалья, що нібито тираж будь-якого видання визначають не книготорговельні організації, а видавництво. Цікаво, чим тоді пояснить тов. Коваль, що в анотованому плані тираж “Антології” визначено 30 тис. примірників, а насправді “Антологія” виходить тиражем 8,5 тис. примірників. Невже тов. Коваль забув, що в підписаному представником Укркниги протоколі на видання “Антології” стоїть у відповідній графі цифра “8,5 тис.”, а не 30 тис., як того хотіло видавництво” (ЦДАМЛМУ. — Ф. 730. — Оп. 1. — № 564. — Арк. 115). Про подібне йдеться і в листі завідувача редакції української дожовтневої класики Д. Олександренка від 3 лютого 1960 р. за № 265: “Оскільки видавничу продукцію реалізують книготорговельні організації республіки, то вони й замовляють підкреслення наше. — С. Г.) нам тиражі на книжки. А що ця справа налагоджена кепсько [...], то й наші книжки частенько бувають малотиражними” (ЦДАМЛМУ. — Ф. 730. — Оп. 1. — № 565. — Арк. 6, 6 зв.).

У стенограмі засідання редакційної ради Держлітвидаву України (під головуванням Р. М. Чумака) зафіксовано: “Українську народну музику ми видавали дуже часто. Тепер книготорг каже: “Давайте утримаємось поки що” (ЦДАМЛМУ. — Ф. 730. — Оп. 1. — № 657. — Арк. 43).

А тепер поглянемо на тематичний план випуску літератури Держлітвидаву України на 1960 р. і порівняємо з тим, що вийшло друком:

Г. Карпенко-Карий. Твори в 3-х т. (План — по 15 тис. том., випуск — по 10 тис.).

О. Кобилянська. Твори в 5-ти т. (План — по 15 тис., випуск — по 10050).

Я. Галан. Твори в 3-х т. (План — по 15 тис., випуск — по 9 тис.).

І. Вурган. Василина (План — 20 тис., випуск — 1,1 тис.).

О. Підсуха. В передчутті весни (План — 8 тис., випуск — 6 тис.).

В. Поліщук. Поезії (План — 5 тис., випуск — 3 тис.).

І. Гончаренко. На клич життя (План — 8 тис., випуск — 5 тис.).

С. Журахович. Звичайні турботи (План — 15 тис., випуск — 11 тис.).

Бібліографічний словник “Українські письменники” в 5-ти т. (План — по 30 тис. змінено на 15 тис., а фактично вийшло: т. 1. — 10 тис., т. 2—3 — 7940, т. 4—5 — 7 тис.).

Антологія українського оповідання (План — по 30 тис., випуск — по 15 тис. після цитованого вище листа Р. Чумака, а не по 8,5 тис., як того хотіла Укркнига)”.

Отже, надто різка оцінка В. Сосюрою тогочасної діяльності П. Воробйова, як і інших героїв поеми, мала реальні підстави.

Первісний задум написання поеми змінився в процесі її створення. В загальному зошиті з автографом початку поеми (22 аркуші) поема мала називатися “Махно” (можливо, автор хотів поновити чи переробити цей твір, написаний у 1924 р. і тоді ще підданий нищівній критиці) або “Примаков”. Обидва ці заголовки були перекреслені і над ними було написано остаточний — “Розстріляне безсмертя”. З приводу другого заголовку є авторське пояснення у тексті чорнового незавершеного варіанта (в зошиті).

Такий-то я, мої братове, —
хотів писати про Махна,
а написав про Примакова...

(ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 15. — Арк. 12 зв.)

Але авторський задум розширювався в процесі роботи над твором. Згадавши про репресованих письменників, державних і партійних діячів, В. Сосюра намагався в поетичній формі увічнити десятки імен, які на той час поверталися із небуття. Не обминув він і тих, кого “забули” в часи хрущовської відлиги (М. Хвильовий, М. Яловий), і перейшов навіть до живих сучасників. У поемі є чимало цікавих сторінок, гідних високого поетичного таланту В. Сосюри, але, на жаль, є там і слабкі місця, де йдеться про О. Гончара, М. Руденка, А. Хижняка, М. Равлюка та інших.

В. Сосюра робив спроби, де вважав за потрібне, пом’якшити деякі місця. У цьому можна переконатися, вивчаючи один із машинописних варіантів, де ним вилучено різко негативні характеристики М. Стельмаха, А. Хижняка та інших письменників. Із записної книжки (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 1. — № 93) автор не включив до остаточного варіанта різко негативні характеристики Л. Новиченка і М. Шамоти, переробивши згодом ці фрагменти текстів на епіграми.

Поема “Розстріляне безсмертя” — це твір, в якому непропорційно поєднані талановито написані фрагменти та сторінки.

ТРЕТЯ РОТА

(Роман)

Автобіографічний роман В. М. Сосюри “Третя Рота” — єдиний прозовий твір, над яким автор працював із великими перервами майже чверть століття. Про роботу над романом є цікаві авторські свідчення, зокрема таке: “Я почав писати прозою роман-трилогію про своє життя ще в 1926—30-х роках. Уривок цього роману був надрукований в журналі “Червоний шлях”, № 10, за 1926 рік (“З минулого”). Весь же роман називається “Третя Рота” — 1. “Володька”; 2. “Крізь вогонь”; 3. “Поет”. Надрукований уривок був про громадянську боротьбу на Україні, про трагічний період моєї молодості... Я відклав його і через 12 років повернувся до нього, в 1942 році, в Москві. Так як не було машиністки, яка б могла друкувати українською мовою, то я диктував її на російській мові (почав з дитинства, вірніше, повернувся до нього, щоб потім писати про роки юності і дійти до старості). Я продиктував машиністці шістдесят сторінок і цей початок роману давав читати Клименту Єфремовичу Ворошилову як моєму землякові. Він теж із Третьої Роти, і його соратником по громадянській війні був мій дядя Іван Локотош, двоюрідний брат моєї матері, бувшої робітниці патронного заводу в м. Луганську. Товариш Ворошилов прочитав початок роману і побажав мені через т. Пономаренка успіху.(Я передавав рукопис через т. Пономаренка, у якого був друг по батрацькій молодості кубанець Сосюра із станиці Брюховецької, де живе половина Сосюр.) Тов. Ворошилов побажав мені успіху і порадив випустити фізіологічні моменти, що я і зробив.

Після Вітчизняної війни, осінню 1959 року, я повернувся знову до роботи над романом і в чорновому вигляді закінчив всі три книги трилогії весною 1960 року. Редакція газети “Молодь України” попросила у мене (т. Семенець, редактор) цей роман, щоб друкувати його із номера в номер газетним варіантом, про що повідомила своїх молодих читачів” (див.: *Сосюра В.* Твори: В 10 т. — К.: Дніпро, 1972. — Т. 10. — С. 195).

На жаль, газетну публікацію роману (“Молодь України”. — 1959. — 1 груд.) було обірвано на самому початку вольовим рішенням одного з тогочасних комсомольських діячів, що знайшло відображення у байці В. Сосюри “Дрозд і Соловей” (див.: *Сосюра В. М.* Третя Рота. — К.: Рад. Письменник, 1988. — С. 311—312).

У десятому томі Творів В. М. Сосюри в десяти томах роман подано із значними скороченнями (К.: Дніпро, 1972. — С. 84—155). Із наявних шістдесяти семи розділів останньої зведеної авторської редакції до десятого тому потрапило лише двадцять шість. Нова нумерація та повне і часткове скорочення більшості розділів була проведена упорядником цього тому Є. Є. Радченком (в архіві поста зберігається машинописний текст роману із купюрами Є. Є. Радченка) (див.: ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 74). Із тексту роману були вилучені насамперед сторінки, де йшлося про перебування В. Сосюри у війську С. Петлюри чи про репресованих діячів української культури. Жодне скорочення тексту не позначене відповідними позначками і не обумовлене в примітках.

Значно ширшу публікацію роману за авторським рукописом здійснено в журн. “Київ” (1988. — № 1/2). Невеликі фрагменти твору друкувалися також у дні 90-річчя з дня народження поета в газетах “Літературна Україна” (1988. — 7 січ.), “Вечірній Київ” (1988. — 4 лют.) та в “Литературной газете” (1988. — 11 трав., переклад Н. Висоцької).

Найповніший текст роману надруковано в окремому виданні: *Сосюра В. М. Третя Рота*. — К.: Рад. письменник, 1988. — 357 с. За цим же виданням зроблено переклад російською мовою Н. Висоцькою і С. Плахтинським (М.: Сов. писатель, 1990. — 269 с.). У 1997 р. видавництвом “Український письменник” перевидано “Третю Роту” у повнішому обсязі.

“Третя Рота” має декілька варіантів і редакцій, починаючи з ранніх рукописів і кінчаючи останньою авторською зведеною редакцією (роман-трилогію перероблено автором в автобіографічний роман). Ця редакція зберігається в архіві поета (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 74; ІЛ. — Ф. 139. — № 101). До неї не увійшли численні фрагменти, які були у романі-трилогії, що зазнала авторської переробки і скорочення. Зокрема у другій частині трилогії “Крізь вогонь” є один епізод, що не увійшов до останньої переробленої редакції: “У мене побились чоботи, і я не вийшов на муштру, а лишився в казармі із такими, як і я. До нас приїхав Петлюра, і я чув крізь розчинені вікна його владний і енергійний крик: “Гайдамаки, вперед!”

Це він для чогось вибирав із вилюднених юнаків колишніх козаків мого полку. Потім Петлюра зайшов до нас. Він був маленький, сухорлявий і гостроносий і, як я потім побачив, дуже схожий у профіль на Раковського.

По команді днювального ми всі стали “струнко”.

Петлюра підійшов до мене:

— Ну що, юначе? Босий!

— Так, пане головний отамане!

— Нічого. Чоботи будуть.

І він пішов від нас заклопотаний і нервовий.

І дійсно, другого дня нам усім видали хороші, з довгими халявами, жовті чоботи, які так личили до наших синіх галіфе з срібними кантами” (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — Од. зб. 86. — Арк. 57).

Проблема вибору основного тексту при публікації роману ускладнювалася тим, що не всі редакції і варіанти твору збереглися. Оскільки трилогію було завершено, за свідченням автора, “в чорновому вигляді” і навіть текст її не зберігся в повному обсязі, то, очевидно, найдовіршенішим є варіант, перероблений і закінчений автором взимку 1959 р., який і було запропоновано В. Сосюрою для публікації в газ. “Молодь України”. За цим же варіантом були здійснені публікації в журн. “Київ” та в окремому виданні 1988 р. і в перекладі російською мовою 1990 р.

В архіві В. Сосюри збереглися неопубліковані досі спроби віршованого роману “Третя Рота” (ЦДАМЛМУ. — Ф. 44. — Оп. 2. — № 73).

Подається за авторизованим машинописом (ІЛ. — Ф. 139. — № 101).

Третя Рота — шахтарське селище в Донбасі (тепер селище Верхне, що входить до м. Лисичанська Луганської області). Засноване 1721 р. як сторожовий пост Ізюмського козацького полку. Після ліквідації козаччини там знаходилася Третя рота Бахмацького гусарського полку, звідки й походить назва.

Пролог

¹ Дебальцеве — тепер місто обласного підпорядкування Донецької області, засноване в 1878 р.

² Пономаренко Пантелєймон Кіндратович — товариш В. Сосюри, через якого пост передавав для ознайомлення К. Є. Ворошилову в 1942 р. у Москві рукопис роману “Третя Рота”.

³ Я віддав у Харкові оригінал цієї поеми діда в музей імені Шевченка... — Йдеться про музей поета в Харкові при Інституті Тараса Шевченка, на базі якого 1933 р. було створено галерею картин Т. Г. Шевченка в Харкові, з 1940 р. — Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві. Про долю рукопису поеми діда В. Сосюри тепер ніяких відомостей немає.

⁴ ...він став учнем штейгерської школи. — Йдеться про навчання гірничої справи (маркшейдерії), що стосується просторово-геометричних вимірювань у надрах землі і на її поверхні з наступним зображенням контурів корисних копалин, гірничих виробок на планах і картах.

⁵ Андрієве стояння. — Очевидно, йдеться про свято на честь Андрія Первозванного (помер у середині I ст. н. е.) — одного з дванадцяти апостолів Ісуса Христа, який, за руськими літописами, проповідував християнство серед слов'ян Древньої Русі, побував біля Києва і на дніпровському березі встановив хрест. На цьому місці збудовано Андріївську церкву.

I

¹ ...заводська “кукушка” — побутова назва тодішньої марки невеликого маневрового паровоза.

II

¹ Локотш Радя — двоюрідний брат матері поета Антоніни Дмитрівни Сосюри.

IV

¹ Юзівка — тепер м. Донськ.

VII

¹ Кольцов Олексій Васильович (1809—1842) — російський поет, автор віршів про красу російської природи, значна кількість яких покладена на музику і стала народними піснями. Писав твори також і українською мовою; бував на Україні, де збирав пісні та прислів'я, написав твори про тяжку долю українського народу.

² Ну, та шися, сивка... — В. Сосюра наводить слова із “Пісні орача” О. В. Кольцова.

³ Нікітін Іван Савич (1824—1861) — російський поет, у творах якого показано народне життя і висловлено протест проти самодержавства.

⁴ В ы р ы т а з а с т у п о м я м а г л у б о к а я .. — В. Сосюра не зовсім точно цитує вірш І. С. Нікітіна, написаний в 1860 р.

⁵ С а в а о ф (від давньоєврейського Цебаот) — одна із назв бога Ягве — верховного божества в іудаїзмі.

XI

¹ “В і ч н а п а м ’ я т ь” — заупокійна молитва у православних християн.

² В е т х и й З а в і т (Старий Завіт) — перша частина Біблії, що визнається за “священне писання” в іудаїзмі та християнстві. Книга створювалася протягом IX—II ст. до н. е. іудейськими священнослужителями на основі легенд і міфів Стародавнього Сходу.

³ ...ш у к а л и з е м л ю Х а н а а н с ь к у... — давня назва території Сирії, Палестини і Фінікії на Близькому Сході.

⁴ Ф і л і с т и м л я н и — древні племена, які проживали на східному березі Середземного моря і згуртувалися в II тисячолітті до н. е. В кінці XIII — на початку XII ст. до н. е. філістимляни почали захоплювати територію Палестини і Сирії.

⁵ С е р а ф и м о в и ч (справжнє прізвище — Попов) Олександр Серафимович (1863—1943) — російський письменник.

⁶ ...б р а т і в М а к к а в е ї в... — Йдеться про братів Іуди Маккавея — вождя народного повстання II ст. до н. е. в Іудеї проти влади Селевкідів. Після його загибелі боротьбу продовжували його брати до завоювання Іудеєю політичної незалежності в 142 р. до н. е.

⁷ С а м с о н — герой біблійної легенди, ізраїльтянин, який одружився з дівчиною з ворожого племені філістимлян Далілою. Самсон мав надзвичайну фізичну силу, що містилася в його волоссі, але підступна жінка обрізала його і віддала чоловіка в полон філістимлянам. Полоненому Самсону викололи очі і закували в кайдани. В полоні волосся відросло, до Самсона повернулася сила, і він зруйнував храм, де його ув’язнили, в руїнах якого загинув і сам з ворогами.

⁸ І с у с Н а в і н — за біблійною міфологією, слуга і сподвижник Мойсея; він не являється автором Книги Ісуса Навіна із Старого Завіту.

⁹ “В т у м а н е т ы с я ч е л е т и й”. — Як видно із подальшого пояснення В. Сосюри, автором книги був письменник Красновський.

¹⁰ Б е л е е т п а р у с о д и н о к и й... — слова, що належать декабристу О. О. Бестужеву (літературний псевдонім — Марлінський; 1797—1837), який писав у незавершеній poemі “Андрей — князь Переяславский” (1828):

Белеет парус одинокий,
Как лебединое крыло,
И грустный путник ясноокий:
У ног колчан, в руке весло.

Пізніше М. Лермонтов свій вірш “Парус” (1832) розпочав рядком із вірша Бестужева.

¹¹ А юнак Давид з його пращєю, якою він знищив велетня Голіафа... — В Біблії (1-ша Книга Царів, 17) розповідається, як юнак Давид убив камнем із пращі філістимлянського богатиря-велетня Голіафа.

¹² Ієрихонські труби. — Після виходу іудеїв з єгипетського полону на своєму шляху в Палестину вони обложили місто Ієрихон, але зруйнувати міцні укріплення не було можливості. Ієрихонські мури впали від священних труб, завдяки чому місто було взято.

XVI

¹ “Іліада”, “Одіссея” — давньогрецькі епічні поеми, що приписуються Гомеру.

² “Кубок” Шиллера — очевидно, йдеться про баладу Шиллера “Кубок”.

³ Зейдліц — можливо, мається на увазі австрійський письменник Цедліц Йозеф Крістіан (1790—1862).

⁴ Уланд Людвіг (1787—1862) — німецький поет, драматург, історик літератури.

⁵ ...поряд із “Сищиком” і “Пещерою” Лейхтвейсата “Індейськими вождями”... — Як видно, юнацька лектура В. Сосюри складалася переважно із пригодницьких творів, авторство яких встановити не вдалося.

XIX

¹ Рід Томас Майн (1818—1883) — англійський письменник. Автор авантюрно-пригодницьких романів, в яких відображено життя і побут індіанців.

² Емар Гюстав (1818—1883) — французький письменник. Автор пригодницьких романів “Слідопит” (1858), “Пірати прерій” (1859) та ін.

³ “Вершник без голови” — пригодницький роман Т. М. Ріда.

XXI

¹ Нат Пінкертон — герой серії анонімних книг із оповіданнями про пригоди слідчого, які були створені, очевидно, як реклама американського “агентства розшуку Алана Ната Пінкертон і його синів”. Не дивлячись на низький літературний рівень цих книг, у дореволюційній Росії вони мали успіх і широке розповсюдження, особливо серед молоді.

² Нільсен Аста (1881—1972) — датська актриса, яка завоювала популярність у німому кіно.

³ Максимов — очевидно, йдеться про актора театру і кіно Максимова (справжнє прізвище — Самусь) Володимира Васильовича (1880—1937), який знімався з 1911 р.

⁴ Ліндер Макс (справжнє прізвище — Габріель Лев'ель; 1883—1925) — французький кіноактор.

XXII

¹ Б е л и й Андрій (справжнє прізвище — Бугаєв Борис Миколайович; 1880—1934) — російський поет, теоретик символізму.

XXVI

¹ А п у х т і н Олексій Миколайович (1840—1893) — російський поет.

² Н а д с о н Семен Якович (1862—1887) — російський поет.

XXVII

¹ Б а л ь м о н т Костянтин Дмитрович (1867—1942) — російський поет. Їз 1920 р. перебував в еміграції.

² С е в е р я н и н Ігор (справжнє прізвище — Лотарьов Ігор Васильович; 1887—1941) — російський поет. Їз 1918 р. жив в Естонії.

XXVIII

¹ “Н и в а” — російський щотижневий журнал для сім'ї, що видавався в Петербурзі в 1870—1918 рр. і був одним із найпопулярніших у Росії. В 1894—1916 рр. виходили щомісячні літературні додатки до журналу; з 1891 р. безплатним додатком до “Ниви” видавались зібрання творів багатьох російських та зарубіжних письменників, що забезпечувало журналу великі тиражі і популярність.

² Ц е н з о р Дмитрій Михайлович (1877—1947) — російський поет. Свої твори друкував із 1894 р., в 1905—1907 рр. — в нелегальній пресі.

³ Ф о ф а н о в Костянтин Михайлович (1862—1911) — російський поет.

⁴ М и л ы й, м и л ы й, с м е ш н о й д у р а л е й! — рядок із вірша С. Єсеніна.

⁵ Є с е н і н Сергій Олександрович (1895—1925) — російський поет. В. Сосюра переклав десять віршів С. Єсеніна (“Береза”, “Пороша”, “Жебрачка”, “Пісня про собаку” та ін.).

⁶ ...н е л ю б и в ч и т а т и Т о л с т о г о . — Очевидно, йдеться про твори Л. М. Толстого, що були складними для сприйняття юнаком В. Сосюрою. Пізніше, і особливо в післявоєнний час і останні роки свого життя, поет по-новому перечитував класиків світової літератури, і твори Л. М. Толстого викликали його захоплення.

XXX

¹ А н і м ц і в ж е з а х о п и л и Х а р к і в . — Харків було зайнято німецькими військами у квітні 1918 р.

XXXI

¹ ...г е т ь м а н с ь к а в а р т а п і с л я р о з г о н у н і м ц я м и Ц е н т р а л ь н о ї Р а д и . — 29 квітня 1918 р. німецькі війська розігнали Центральну Раду, замінивши її урядом на чолі з колишнім царським генералом П. П. Скоропадським, правління якого у квітні—грудні 1918 р. увійшло в історію під назвою “гетьманщини”.

² О л е с ь Олександр (справжнє прізвище — Кандиба Олександр Іванович; 1878—1944) — український поет.

³ В о р о н и й Микола Кіндратович (1871—1938) — український поет, театрознавець, перекладач.

XXXV

¹ ...т р и м а є ф р о н т п р о т и д о н ч а к і в.. — Йдеться про автономну Донську область, утворену заможним донським козацтвом.

² К а щ е н к о Андріан Феофанович (літературні псевдоніми — І. Тертишний, А. Будій; 1858—1921) — український письменник, в історичних повістях і романах якого висвітлено минуле України, зокрема історію козацтва.

³ Ц у м в а ф е н — до зброї (нім.).

XXXVI

¹ П о т ь о м к і н Григорій Олександрович (1739—1791) — російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал, князь. Був фаворитом і найближчим помічником імператриці Катерини II; з його ініціативи зруйновано Запорозьку Січ. Епізод, описаний В. Сосюрою із полоненим нащадком Потьомкіна, згодом був використаний поетом у ліричній баладі “Перстень” (1926).

XXXVII

¹ Н е п (нова економічна політика) — економічна політика Радянської держави в перехідний період від капіталізму до соціалізму, запроваджена на основі рішень X з'їзду РКП(б) (1921 р.). Основу непу становили: заміна продрозверстки продподатком, допущення вільної торгівлі при регулюванні її органами Радянської влади, здача в оренду частини дрібних державних підприємств приватним особам, дозвіл на організацію невеликих приватних підприємств, допущення в певних межах оренди зсмі та ін.

² М и с п і в а л и “Ч у м а к а”. — Йдеться про якусь українську народну чумацьку пісню.

³ П е т л ю р а Симон Васильович (1879—1926) — один із керівників уряду УНР; із лютого 1919 р. — голова Директорії.

⁴ “П л у г” — спілка українських радянських селянських письменників, що існувала в 1922—1932 рр. (у 1931 р. “Плуг” було перейменовано на Спілку пролетарсько-колгоспних письменників).

⁵ М а з е п и н с ь к и й п о л к — гайдамацький полк війська С. В. Петлюри, що носив ім'я гетьмана Мазепи Івана Степановича (1644—1709).

⁶ Г а й д п о л к — гайдамацький полк.

⁷ ...л і в і е с е р и... — політична партія в Росії, яка сформувалася в кінці 1917 р. з лівого крила партії есерів. Ліві есери входили до складу Радянського уряду, користувалися довір'ям частини селянства і мали угоду з більшовиками. В Україні ліві есери підтримували С. В. Петлюру.

⁸ М а х н о Нестор Іванович (1889—1934) — один із керівників революційного руху на півдні України в роки громадянської війни, анархіст. У 1921 р. втік у Румунію.

⁹ Ч и н г а л — кинджал.

XXXVIII

¹ К а р п о м — караульне помешкання.

² ...ж м у т “у к р а ї н о к”... — очевидно, йдеться про паперові гроші.

XXXIX

¹ С і ч о в і с т р і л ь ц і — військове формування в Наддніпрянській Україні, сформоване у листопаді 1917 р. Вперше як Легіон Українських Січових Стрільців було створено в 1914 р.

² Д е н і к і н Антон Іванович (1872—1947) — генерал-лейтенант царської армії, один із керівників білого руху.

XL

¹ Г р и г о р ’ е в нас зрадив, перейшов на бік червоних... — Йдеться про петлюрівського отамана Г. Григор’єва, який на той час формально перейшов на бік Радянської влади і командував дивізією на південній ділянці Українського фронту.

XLI

¹ П р о с к у р і в — тепер м. Хмельницький.

² Ф е л ь д м а н — очевидно, йдеться про перекладача і співробітника Наркомату іноземних справ України в 1920-х роках Д. Фельдмана, з яким у Харкові був знайомий В. Сосюра.

XLII

¹ Б і р з у л а — тепер м. Котовськ Одеської області.

² С т а в и л и п ’ е с у “Бурлака” з участю Садовського. — Йдеться про п’єсу І. К. Карпенка-Карого, постановку якої здійснив Микола Карпович Садовський (справжнє прізвище — Тобілевич; 1856 —1933). В 1918 р. М. К. Садовський емігрував із невеликою групою акторів театру на Захід, де виступав на сцені. В 1920—1926 рр. жив за кордоном (Ужгород, а пізніше — Прага). В 1926 р. повернувся в Україну.

³ “П о в і й, в і т р е, з У к р а ї н и...” — українська народна пісня “Повій, вітре, на Україну...” на слова С. В. Руданського.

XLIII

¹ К о л и м и К и ї в у з я л и р а з о м з д е н і к і н ц я м и... — Йдеться про захоплення Києва денікінцями і петлюрівцями, що відбулося 31 серпня 1919 р. 16 грудня 1919 р. Київ було окуповано червоними військами.

² “Учітеся, брати мої...” — вільна цитата із поеми Т. Г. Шевченка “І мертвим, і живим...” (1845).

³ Римський - Корсаков Микола Андрійович (1844—1908) — російський композитор і громадський діяч.

⁴ Директорія — уряд в Україні, створений у листопаді 1918 р. До лютого 1919 р. Директорію очолювали В. Винниченко і С. Петлюра. У квітні 1919 р. зазнала поразки від Червоної Армії, але у липні 1919 р. війська Директорії звільнили Україну. Припинила своє існування після радянсько-польської війни і розгрому війська С. Петлюри.

⁵ Раковський Христіан (1873—1941) — радянський партійний і державний діяч. У 1919—1923 рр. — голова уряду України; в 1923—1927 рр. — посол СРСР в Англії і Франції. Репресований у 1938 р., розстріляний у 1941 р.

⁶ Черкасенко Спиридон Феодосійович (літературні псевдоніми — Провінціал, Стах Петро та ін.; 1876—1940) — український письменник. У 1919 р. емігрував за кордон.

⁷ Журлива Олена (справжнє прізвище — Котова Олена Костянтинівна; 1898—1971) — українська поетеса і педагог.

⁸ Самійленко Володимир Іванович (літературні псевдоніми — В. Сивенький, Іваненко, Полтавець, Смутний та ін.; 1864—1925) — український письменник.

⁹ Слащов Яків Олександрович (1885—1929) — генерал-лейтенант. Командував корпусом денікінської, потім врангелівської армії. Емігрував до Туреччини, 1921 р. повернувся на батьківщину, був амністований і служив у Червоній Армії.

¹⁰ Добармія (Добровольча армія) — одне з найбільших білогвардійських з'єднань, основна ударна сила денікінщини. Армію було створено наприкінці 1917 р. на Дону при сприянні Антанти з верхівки козацтва та юнкерів.

¹¹ “На вас, завзятці-юнаки...” — вірш Михайла Петровича Старицького (1840—1904) “До молоді” (1876).

¹² Тютюник Юрій — генеральний хорунжий армії Української Народної Республіки, начальник штабу Григор'єва. З 1924 р. проживав на Радянській Україні; розстріляний у 1929 р.

XLIV

¹ Ранню поему “1918 год” В. Сосюра написав у 1919 р. в м. Смотричі на Поділлі. Строфа процитована, очевидно, по пам'яті, бо має деякі текстові різночитання із виправленою автором версткою.

² Поляки почали наступать. — Йдеться про початок агресії білопольського війська 25 квітня 1920 р. на території Білорусії і України, яке за короткий час просунулося на 200 км углиб України.

XLV

¹ Подив — абревіатура від “политический отдел дивизии”.

² “...бытие определяет сознание”. — У передмові до праці “К критике политической экономии” (1859) К. Маркс пише: “Не сознание людей определяет их бытие, а, наоборот, их обществен-

ное бытие определяет их сознание” (Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — М., 1959. — Т. 13. — С. 7).

³ Г а м с у н Кнут (справжнє прізвище — Педерсен; 1859—1952) — норвезький письменник, у романах якого капіталістичному місту протиставлялося патріархальне село (“Соки землі”, 1917).

⁴ П о а р м — аббревіатура від “политический отдел армии”.

⁵ ...к о л и п о л я к и з а х о п и л и К и ї в — 6 травня 1920 р. польські війська зайняли Київ.

⁶ С е р р а т і Джачінто Менотті (1872 чи 1876—1926) — один із керівників Італійської соціалістичної партії (в 1910-х роках); учасник II конгресу Комінтерну (1920). В 1924 р. в числі “третьоінтернаціоналістів” вступив до Компартії.

⁷ В о н а р о з к а з у в а л а п р о ч е р в о н у В е н г р і ю... Як там роздавили радянську владу. — 21 березня 1919 р. в Угорщині перемогла пролетарська революція, було проголошено Угорську радянську республіку. Радянську владу було встановлено і в Закарпатській Україні, що входила тоді до складу Угорщини. Після поразки угорської революції в Угорщині в 1920 р. встановлено диктатуру на чолі з М.Хорті, відновлено монархію.

⁸ Н а п о д и в — начальник політичного відділу дивізії.

⁹ ...в о н и п е р е ж и в а ю т ь н а ш у к е р е н щ и н у... — Очевидно, В. Сосюра має на увазі наявність жіночих загонів, які охороняли перед штурмом Зимовий палац, де знаходився Тимчасовий уряд О. Ф. Керенського.

¹⁰ Г і н д е н б у р г Пауль фон (1847—1934) — німецький військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал. Під час Першої світової війни 1914 р. командував військами Східного фронту, з 1916 р. — начальник генерального штабу.

У записі В. Сосюри йдеться, очевидно, про якийсь із військових маршів Гінденбурга, популярний у ті роки.

¹¹ П і с л я з а м и р е н н я з п о л я к а м и... — 12 жовтня 1920 р. польський уряд погодився на перемир'я і підписав договір у 1921 р.

XLVI

¹ “К о л и з у с т р і н е м я м и з н о в у...” — В. Сосюра цитує слова Т. Шевченка із вірша “Якби зустрілися ми знову...” (1848):

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якєє тихєє ти слово
Тоді промовила б мені?

² Н о в а Б а в а р і я — передмістя Харкова 1920-х років.

XLVII

¹ П і о н т е к. — У рукописі нечітко написано це прізвище, в результаті чого при передрукуванні та в публікації уривків роману в десятому томі Творів у десяти томах (К.: Дніпро, 1972) допущена неточність — “Шотнек”. Є підстави вважати, що це була дружина І. Ю. Кулика Люціана Карлівна Піонтек (1899—1937) — українська письменниця.

² Кулик Іван Юліанович (справжнє ім'я та по батькові — Ізраїль Юделевич (1897—1937); літературні псевдоніми — Р. Ролінато, Василь Роленко) — український письменник, партійний і громадський діяч. В автобіографії, написаній у Києві 5 жовтня 1958 р., В. Сосюра так оцінював роль І. Ю. Кулика у вирішенні його творчої долі:

“В Харкові мою долю в українській поезії визначив Іван Юліанович Кулик, котрий звернув на мене увагу як на молодого поета і через ЦК КП(б)У відкликав мене з армії” (див.: *Сосюра В. Твори*: В 10 т. — Т. 10. — С. 76).

³ “Вісті” — українська республіканська газета “Вісті ВУЦВК”, що виходила в Києві (березень—серпень 1919 р., 1934—1941) і в Харкові (1920—1934). 14 травня 1941 р. була об'єднана з газетою “Комуніст”.

⁴ Коряк Володимир Дмитрович (1889—1937) — український критик.

⁵ Всеукраїнський пролеткульт — пролетарська культурно-освітня і літературно-мистецька організація України, яка ставила своєю метою створення нової, пролетарської, культури шляхом розвитку творчої самостійності пролетаріату.

Деякі теоретики Пролеткульту з вульгарно-соціологічних позицій пропагували ідею “чистої” пролетарської культури, заперечували класичну спадщину, претендували на повну автономію в питаннях культури.

⁶ Захар Невський, Рижов — члени оргбюро Всеукраїнського пролеткульту.

⁷ Пилипко Сергій Володимирович (літературні псевдоніми — Сергій Сліпий, Плугатар та ін.; 1891—1934) — український письменник, один із засновників літературної організації “Плуг”. Був редактором газет “Більшовик”, “Вісті”, “Комуніст”, “Селянська правда”.

⁸ Майський Михайло Семенович (справжнє прізвище — Булгаков; 1889—1960) — український письменник. Працював у Наркомосі, завідував робітничим відділом газети “Вісті”, багато часу віддавав організаційній роботі в Пролеткультурі та “Гарті”, де був відповідальним секретарем.

⁹ Хвильовий Микола Григорович (справжнє прізвище — Фітільов; 1893—1933) — український письменник.

¹⁰ Поліщук Валер'ян Львович (літературні псевдоніми — Микита Волокита, Сонцвіт Василь та ін.; 1897—1937) — український письменник.

¹¹ “Нема Нікандрика, нема...” — рядок із вірша В. Л. Поліщука “Ридання братне”, написаного на смерть молодшого брата Нікандра.

¹² І було дві сестри, Ліка і Льоля... — Йдеться про сестер Лідію і Олену Іллівну Конухес (згодом дружина В. Л. Поліщука).

¹³ Это было на радостном юге... — В. Сосюра наводить дві строфи із вірша російської поетеси М. Лохвицької.

¹⁴ Мемфіс — давньоєгипетське місто, засноване в III тисячолітті до н. е.; столиця Єгипту в 28—23 ст. до н. е.

¹⁵ “1917 рік” — поема В. Сосюри, написана в 1921 р., в якій відтворені події громадянської війни в Україні в 1917—1919 рр.

¹⁶ П а н ч Петро Йосипович (справжнє прізвище — Панченко; 1891—1978) — український письменник.

¹⁷ В р а ж л и в и й Василь Якович (справжнє прізвище — Штатньо; 1891—1937) — український письменник.

¹⁸ К о п и л е н к о Олександр Іванович (1900—1958) — український письменник.

¹⁹ Я н о в с ь к и й Юрій Іванович (1902—1954) — український письменник.

²⁰ П і д м о г и л ь н и й Валер'ян Петрович (1901—1937) — український письменник.

²¹ Г о л о в к о Андрій Васильович (1897—1972) — український письменник.

²² П е р ш а збірка В. М. Сосюри “Поезії” була видана в Сумах (Всеукрдерж видав, 1921. — 16 с.).

²³ Д о л е н г о Михайло Васильович (справжнє прізвище — Клоков; 1896—1981) — український поет, літературний критик, ботанік. Рецензія М. Доленга “Володимир Сосюра: Поезії” була надрукована в журналі “Шляхи мистецтва” (1921. — № 2. — С. 141). Він автор монографії “Творчість В. Сосюри” (Харків: ЛІМ, 1931. — 95 с.).

²⁴ ...в 1922 році, коли вийшла друга моя збірка “Червона зима”... — Названа збірка В. Сосюри вийшла в Харкові в 1921 р., але на титульній сторінці було поставлено дату 1922.

²⁵ Ф р а н к о Тарас Іванович (1889—1971) — український літературознавець; син І. Я. Франка. Рецензія Т. І. Франка “Володимир Сосюра: “Червона зима” була надрукована в журналі “Шляхи мистецтва” (1922. — № 1/3. — С. 71).

²⁶ С е м е н к о Михайло (Михайль) Васильович (1892—1937) — український поет-футурист.

²⁷ “Ч е р в о н и й ш л я х” — український громадсько-політичний, літературно-мистецький і науковий журнал, що виходив у Харкові в 1923—1936 рр. як щомісячник і був із січня 1931 р. органом Федерації об'єднаних радянських письменників України.

²⁸ М а м о н т о в Яків Андрійович (літературні псевдоніми — Я. Лірницький, Я. Пан; 1888—1940) — український драматург, театрознавець.

²⁹ С е н ч е н к о Іван Юхимович (1901—1975) — український письменник. Літературну діяльність розпочинав і як поет, видавши збірку “В огнях вишневих завірюх” (Харків: ДВУ, 1925).

³⁰ К о м у н і с т и ч н и й у н і в е р с и т е т і м е н і А р т е м а — вищий навчальний заклад УРСР, що готував кадри керівних партійних і профспілкових працівників. Університет було створено в 1922 р. на базі Вищої партійної школи ЦК КП(б)У у Харкові (у 1932 р. був реорганізований у Вищу комуністичну сільськогосподарську школу).

³¹ Р о ж и ц и н Валентин Сергійович — професор Комуністичного університету імені Артема.

³² З а б і л а Наталя Львівна (1903—1985) — українська письменниця.

³³ Б о ж к о Сава Захарович (1901—1947) — український письменник.

³⁴ К и р и л е н к о Іван Ульянович (1903—1938) — український письменник.

XLVIII

¹ “Г а р т” — Спілка пролетарських письменників України (1923—1925), членами якої були В. Блакитний, П. Тичина, І. Микитенко та ін.

² Й о г а н с е н Михайло (Майк) Гервасійович (літературні псевдоніми — В. Всцеліус, М. Крамар; 1895—1937) — український письменник.

³ Ф у т у р и с т и (слово-звук) — представники футуризму (від латинського *futurum* — майбутнє), формалістичного напрямку в літературі й мистецтві, що склався напередодні і в роки Першої світової війни. В українській літературі представниками футуризму були в 1920-х роках М. Семенко, Г. Шкурупій та ін.

⁴ І м а ж и н і с т и (слово-образ) — представники літературного угруповання імажинізму (від англійського *image* — образ), що існувало переважно в Росії в 1919—1927 рр. (В. Г. Шершеневич, А. Б. Марієнгоф, ранній період творчості С. О. Єсеніна). Імажиністи проголошували основним принципом поетичної творчості самоціль форми, зводили поезію до штучних образів і метафор і т. п.

⁵ А к м е ї с т и (слово-плоть) — представники модерністської течії в російській літературі початку ХХ ст. — акмеїзму (від грецького *акме* — вершина, вищий ступінь, розквіт). Акмеїсти проповідували “мистецтво для мистецтва”, витончене естетство, індивідуалізм, містику.

⁶ Н і ч е с о к и (слово-тінь) — представники однієї з модерністських течій в російській літературі початку ХХ ст.

⁷ С и м в о л і с т и (слово-символ) — представники європейського літературно-художнього напрямку кінця ХІХ — поч. ХХ ст. (французьке *symbolisme*, від грецького *symbolon* — знак, символ). Елементи символізму помітні у творчості українських письменників М. Вороного, М. Філянського, В. Пачовського, а пізніше в поезії П. Тичини, О. Слісаренка, Я. Савченка, В. Ярошенка.

⁸ Д е к а д е н т и (від французького *decadence* — занепад) — представники антирраціоналістичних течій у літературі та мистецтві кінця ХІХ — початку ХХ ст. Для декадентів були характерними відчуженість від життя, відмова від суспільної боротьби, пропагування концепції “мистецтво для мистецтва”, песимізму, містики. Декадентство об’єднує різні за формальними ознаками, але близькі за суттю школи — символізму, акмеїзму, футуризму, експресіонізму, кубізму, сюрреалізму, екзистенціалізму.

⁹ В а п л і т с е — Вільна академія пролетарської літератури — літературна організація в Україні (1925—1928). До “Вапліте” спочатку належали письменники М. Яловий, М. Хвильовий, О. Слісаренко, Г. Епік, П. Панч, О. Довітній, М. Йогансен, О. Громов, І. Дніпровський, А. Лейтес, П. Тичина, А. Любченко, О. Копиленко, Д. Фельдман, В. Сосюра, М. Бажан, М. Майський, В. Вражливий, О. Довженко, Г. Коцюба. Згодом організацію поповнили М. Куліш, Ю. Смолич, Ю. Яновський, І. Сенченко, Г. Коляда. Організацією було видано

п'ять номерів журналу "Вапліте" і один випуск альманаху "Вапліте" і "Вапліте, зошит перший".

¹⁰ К у л і ш Микола Гурович (1892—1937) — український письменник-драматург.

¹¹ "Н е о к л а с и к а м" — вірш В. Сосюри, написаний у червні 1926 р. (друга редакція — у 1957 р.) і не включений до збірок, що виходили на той час. Неокласики — літературне угруповання письменників та літературознавців України (М. Рильський, М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, М. Могиланський, О. Бургардт), представники якого проповідували кращі традиції античності, ренесансу та класицизму, запозичуючи з минулого образи та стилістичні прийоми.

¹² В У С П П — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників — літературна організація в Україні в 1927—1932 рр., до складу якої входили І. Микитенко, Іван Ле, В. Сосюра, О. Корнійчук та ін.

¹³ Л і т ф р о н т — очевидно, Пролітфронт — літературна організація, заснована в 1930 р. М. Хвильовим і колишніми членами організації Вапліте. Через рік після створення члени Пролітфронту влилися до організації ВУСПП.

¹⁴ "Н о в а г е н е р а ц і я" — літературна організація українських футуристів, що функціонувала в Харкові в 1924—1931 рр., до якої входили письменники М. Семенко, Г. Шкурупій, О. Полторацький та ін. Засновники організації проголошували гасла про "нову форму", застосовували у своїй творчості формалістичні прийоми.

¹⁵ "А в а н г а р д" — літературна група в Харкові (1925—1929), яка декларувала тісний зв'язок літератури й мистецтва з "добою індустріалізму", виявляючи іноді зневагу до реалізму і прогресивних традицій національної культури.

¹⁶ "М о л о д н я к" — літературна організація комсомольських письменників України (1926—1932), до якої входила молодь Харкова й Києва, що належала до "Плугу" й "Гарту". Організація видавала журнал "Молодняк".

¹⁷ У с е н к о Павло Матвійович (1902—1975) — український поет.

¹⁸ К р и ж а н і в с ь к и й Степан Андрійович (нар. 1911 р.) — український поет, критик, літературознавець.

¹⁹ "С ь о г о д н і г е н і ї в ч е к а ю" — вірш В. Сосюри із поетичної збірки "Місто" (1924), мав присвяту "Тов. Усенкові".

²⁰ С а в ч е н к о Яків Григорович (1890—1937) — український письменник. Стаття Я. Г. Савченка "Мертве й живе в українській поезії", в якій давалася й оцінка творчості В. М. Сосюри, була надрукована в журн. "Життя й Революція" (1929. — № 1. — С. 121—126; № 2. — С. 122—138).

²¹ Ч у п р и н к а Грицько Оврамович — український поет.

²² Т р о я н к е р Раїса — маловідома поетеса.

²³ М е ж е н к о Юрій Олексійович (справжнє прізвище — Іванов-Меженко; 1892—1969) — український і російський бібліограф, літературознавець, колекціонер.

²⁴ В і р а — Берзіна Віра Касперівна (1904—1992) — перша дружина В. М. Сосюри, якій поет присвятив поему "Робфаківка" (1923) та інші твори.

²⁵ Свердловський комуніверситет — Комуністичний університет імені Я. М. Свердлова — вищий партійний навчальний заклад, що готував кадри керівних партійних і радянських працівників; створений у 1919 р. У 1932 р. університет було реорганізовано у Вищий сільськогосподарський комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова.

XLIX

¹ Х І Н О — Харківський інститут народної освіти.

² П л е в а к о Микола Антонович (1890—1941) — український літературознавець і бібліограф. В. Сосюра має на увазі упорядковану вченим двотомну “Хрестоматію нової української літератури”, де вміщено біографії 75 письменників з бібліографією.

³ “П е с н ь о Р о л а н д е” — героїчна епопея французького середньовіччя (XII ст.). Побудована на народних піснях, легендах, літописах.

⁴ П е т р о І В е л и к и й (1672—1725) — російський цар з 1682 р., імператор з 1721 р.

⁵ Ф і л і п п — очевидно, йдеться про Філіппа II Августа (1165—1223) — короля Франції з 1180 р., який проводив політику централізації держави і був одним із керівників Третього хрестового походу.

⁶ “Г л а з а с и я ю т, л и к п р е к р а с е н...” — Тут і далі В. Сосюра неточно наводить рядки із поеми О. С. Пушкіна “Полтава”: “...лик ужасен”.

⁷ Т е в е л е в Мусій Соломонович (1890—1918) — учасник боротьби за владу Рад в Україні. У 1915—1917 рр. працював у Катеринославській, а потім в Харківській більшовицьких організаціях. Розстріляний німцями.

⁸ “С л о в о” — кооперативний будинок письменників у Харкові.

⁹ Д н і п р о в с ь к и й Іван Данилович (справжнє прізвище — Шевченко; 1895—1934) — український письменник.

¹⁰ Ш м и г е л ь с ь к и й Антон Іванович (1901—1972) — український письменник.

¹¹ Ч о н — аббревіатура від “часті особого назначенія”.

L

¹ “Б і л ь ш е н е п о б а ч у с о н я ч н и х о ч е й”. — В. Сосюра цитує другий рядок другої строфи вірша П. Тичини “Подивилась ясно...” (1918).

² Ч у м а к Василь Григорович (літературні псевдоніми — С. Віче, Вагр, Ічня; 1901—1919) — український поет.

³ “В о з д в и г н е В к р а ї н а с в о й о г о М о й с е я...” — рядок із вірша П. Тичини “І Белий, і Блок...” (1919).

⁴ “А с п р а в ж н я м у з а н е о м у з е н а...” — В. Сосюра цитує третю строфу вірша П. Тичини “Один в любов...” (1919).

⁵ ...ч и т а в н а м с в о ї х а р к і в с ь к і в і р ш і п р о ж о р с т о к и й г о д и н н и к н а д г о л о в о ю, п р о ц в и н т а р... — Йдеться про вірші П. Тичини “Харків” (1923) та “Фуга” (1921).

⁶ “Глибинами не всохну, не вмілію...” — В. Сосюра не зовсім точно наводить третій рядок “Глибинами не втану, не змілію...” із першої строфи вірша П. Тичини “За всіх скажу...” (1922).

LI

¹ “М а х н о” — поема В. Сосюри, написана у 1924 р.

² П р и м а к о в Віталій Маркович (1897—1937) — у роки громадянської війни командир корпусу Червоного козацтва України.

³ А з а р х Раїса — письменниця, співробітниця Державного видавництва України.

⁴ Е п і к Григорій Данилович (1901—1937) — український письменник.

⁵ “Д П У” — поема В. Сосюри “ГПУ”, написана в 1928 р.

⁶ Д В У — Державне видавництво України.

⁷ “С е р ц е” — збірка В. Сосюри, видана в 1931 р. (Харків: ЛІМ, 1931).

LII

¹ З а т о н с ь к и й Володимир Петрович (1888—1938) — радянський партійний та державний діяч, академік АН УРСР (з 1929 р.). В 1922—1923 рр. і в 1933—1938 рр. — нарком освіти УРСР.

² Б у н д (мовою їдиш — “союз”) — Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (1891—1921).

³ Я л о в и й Михайло (літературний псевдонім — Юліан Шпол; 1891—1937) — український письменник, фундатор і перший президент Вапліте. Його роман “Золоті лисенята” був надрукований у 1927 р.

⁴ Н о в и ч е н к о Леонід Миколайович (1914—1996) — український літературознавець, критик, академік НАН України.

LIII

¹ З а л и в ч и й Андрій Іванович (1892—1918) — український письменник і громадський діяч, один із керівників повстання 1918 р. проти гайдамаків і німців на Чернігівщині, у боротьбі з якими загинув.

² С к р и п н и к Микола Олексійович (1872—1933) — радянський державний і партійний діяч, академік АН УРСР (з 1928 р.) і АН СРСР (з 1929 р.).

³ Д о с в і т н і й Олесь (справжнє прізвище — Скрипаль Олександр Федорович; 1891—1934) — український письменник.

⁴ К а с ь я н е н к о Євген — журналіст. Із 1925 р. — редактор газети “Вісті”.

LIV

¹ Д а н и л о в а Марія Гаврилівна — друга дружина В. М. Сосюри.

LV

¹ У рукопису пропуск.

LVI

¹ Ч а р о т Михась (1896—1938) — білоруський письменник.

² Д у б о в к а Володимир Миколайович (1900—1976) — білоруський письменник.

³ Александрович Андрій Іванович (1906—1963) — білоруський письменник.

⁴ Колас Якуб (справжнє прізвище — Міцкевич Костянтин Михайлович; 1882—1956) — білоруський письменник. В. Сосюра переклав три вірші Якуба Коласа (“Киньте смуток!”, “Відгук” і “Устінський горбок”).

⁵ Купала Янка (справжнє прізвище — Луцевич Іван Домінікович; 1882—1942) — білоруський поет. В. Сосюра переклав три вірші Янки Купали (“Старі окопи”, “Генацвалі”, “А ми собі сіємо й сіємо...”).

⁶ Корнійчук Олександр Євдокимович (1905—1972) — український письменник-драматург.

⁷ Білодід Іван Костянтинович (1906—1981) — український мовознавець, академік АН УРСР (з 1957 р.), академік АН СРСР (з 1972 р.). В. Сосюра, очевидно, має на увазі працю І. Білодіда “Російська мова — мова міжнаціонального спілкування СРСР” (1962).

⁸ Рилєєв Кіндрат Федорович (1795—1826) — російський поет, декабрист, страчений царизмом. Автор поезій високого громадянського звучання, історичних дум, агітаційних віршів. К. Ф. Рилєєв у 1817—1820 рр. жив в Україні, знав українську мову, вивчав історію України, писав твори на українську тематику (дума “Богдан Хмельницький”, поеми “Войнаровський”, “Наливайко”). В. Сосюра переклав вірш К. Рилєєва “Мене навідати бажала”.

⁹ Прокоф’єв Олександр Андрійович (1900—1971) — російський поет. Україні присвятив ряд поезій, переклав твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка. В редакційній статті газети “Правда” від 2 липня 1951 р. “Проти ідеологічних перекручень в літературі”, в якій В. Сосюру було піддано критиці за опублікований у журналі “Звезда” (1951, № 5) вірш “Любіть Україну!”, О. Прокоф’єва було звинувачено в тому, що він “безвідповідально поставився до свого обов’язку перекладача”, “з незрозумілих причин допустив повну сваволю, вписавши в текст образи, яких зовсім немає в автора вірша”.

¹⁰ Софронів Анатолій Володимирович — російський письменник, драматург. Ряд віршів присвятив Україні, Т. Шевченкові. У 1953—1986 рр. — головний редактор журналу “Огонек”.

¹¹ Микитенко Іван Кіндратович (1897—1937) — український письменник.

Стосунки між В. Сосюрою і І. Микитенком були дружніми, хоч, як це видно із роману, інколи загострювалися. В. Сосюра іноді суб’єктивно оцінював діяльність свого літературного побратима, але із співчуттям ставився до його загибелі в 1937 р., про що говорить у поемі “Розстріляне безсмертя” (1960). В. Сосюра присвятив І. Микитенку поему “Мазепа” (журн.: Життя й Революція. — 1929. — № 1).

Після першої публікації роману “Третя Рота” син І. К. Микитенка — перекладач і критик О. І. Микитенко — надрукував широкі і ґрунтовні пояснення щодо стосунків його батька із В. Сосюрою (див.: Друзі чи супротивники? // Київ. — 1990. — № 2. — С. 138—149).

¹² Ермітаж — музей історії мистецтва і культури в Санкт-Петербурзі, що виник у 1764 р. як приватна збірка художніх творів Катерини II.

¹³ К а ц Зельман Мендельович — російськомовний письменник.

¹⁴ Х в и л я Андрій — керівник агітпропу в ЦК КП(б)У, а пізніше — заступник наркома освіти СРСР.

¹⁵ М у р а в і о в Михайло Артемович (1880—1918) — військовий авантюрист, який приєднався до боротьби за Радянську владу, лівий есер, підполковник. У 1917 р. під час бунту Керенського — Краснова — начальник оборони Петрограда. В 1918 р. — головнокомандуючий військами Східного фронту. 26 січня (8 лютого) 1918 р. війська Муравйова захопили Київ і вчинили жорстокий червоний терор.

¹⁶ Ч е р в о н е н к о Степан Васильович (нар. 1915 р.) — партійний і державний діяч УРСР, дипломат. У 1956—1959 рр. — секретар ЦК Компартії України.

¹⁷ Л ю б ч е н к о Панас Петрович (1897—1937) — державний і партійний діяч УРСР.

¹⁸ Ф о р е г г е р Микола Михайлович (справжнє прізвище — Грейфентурн; 1892—1939) — російський і український режисер, балетмейстер, народний артист УРСР (з 1934 р.). У 1929—1936 рр. — режисер Харківського і Київського театрів опери та балету.

¹⁹ Н а з а р е н к о Іван Дмитрович (1909—1986) — партійний і державний діяч УРСР. У 1946—1947 рр. і в 1949—1956 рр. — секретар ЦК Компартії України.

²⁰ Г а р ш и н Всеволод Михайлович (1855—1888) — російський письменник.

²¹ Т е р е щ е н к о Микола Іванович (1898—1966) — український письменник, перекладач.

²² “С п р а в а ч е с т і” — п’єса І. Микитенка (Харків: Гарт, 1932).

²³ Л а х у т і Абулькасім Ахмедзаде (1887—1957) — таджицький поет. В. Сосюра переклав два вірші А. Лахуті (“Лист з дороги”, “Винном любові”).

²⁴ С т а в с ь к и й Володимир Петрович (справжнє прізвище — Кирпичников; 1900—1943) — російський письменник. Загинув на фронті. В 1937—1943 рр. був редактором журналу “Новый мир”.

LVII

¹ “Р о з г р о м” — поема В. Сосюри, текст якої не зберігся.

² В и ш н я Остап (справжнє прізвище — Губенко Павло Михайлович; 1889—1956) — український письменник, сатирик і гуморист.

³ Р і ч и ц ь к и й Андрій (справжнє прізвище — Пісоцький Анатолій; 1882—1937) — український політичний діяч, журналіст. Автор праці “Тарас Шевченко в світлі епохи”.

⁴ Щ е р б и н а Іван Савич (1891—1979) — український письменник.

⁵ К р у ш е л ь н и ц ь к и й Антін Володиславович (1878—1937) — український письменник, критик, журналіст.

⁶ Л і с о в и й Антін (справжнє прізвище — Хуторян Антін Семенович; 1892—1955) — український поет та прозаїк-перекладач.

⁷ Ф е ф е р Іцик (Ісак Соломонович; 1902—1952) — єврейський письменник. Переклав єврейською мовою вірші Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри та ін.

⁸ Г о р о д с ь к о й Я к і в З і н о в і й о в и ч (1898—1966) — російський письменник. Переклав російською мовою вірші багатьох українських поетів, у т. ч. і В. Сосюри.

⁹ С е н ч е н к о А н т і н — тодішній голова Спілки радянських письменників України.

¹⁰ У д е н ь я с у м н о й ш о в п о в у л и ц і К о р о л е н к а п о в з б у д и н о к Ц К... — Йдеться про теперішню вулицю Володимирську і будинок № 33, в якому тоді знаходився ЦК КП(б)У.

LVIII

¹ Б р е ж н ь о в Г е н н а д і й І в а н о в и ч (1913—1953) — український поет.

² К о т л я р о в Б о р и с І в а н о в и ч (1911—1989) — російський поет.

³ К о з и ц ь к и й П и л и п О м е л я н о в и ч (1893—1960) — український композитор, педагог, музично-громадський діяч.

⁴ Ю р а Г н а т П е т р о в и ч (1888—1966) — український актор, режисер, народний артист СРСР (з 1940 р.).

⁵ К у р б а с Л е с ь (Олександр Степанович; 1887—1937) — український актор, режисер, педагог, народний артист республіки (з 1925 р.).

⁶ О з е р с ь к и й — політичний діяч, журналіст.

LIX

¹ “Р о л і т” — житловий будинок письменників у Києві по вулиці Богдана Хмельницького, 68.

² С е м и в о л о с І в а н Т е р е н т і й о в и ч (1909—1943) — український письменник.

³ П р о н ь Г н а т — український письменник.

⁴ К у з ь м и ч Володимир Савич (1904—1943) — український письменник.

LXI

¹ М а л ь н ь к и й с и н б у в у Є в п а т о р і ї... — Йдеться про сина Володимира.

² К о б и л е ц ь к и й Ю р і й (Іван) С в и р и д о в и ч (1906—1987) — український літературознавець і критик.

³ Б а ж а н М и к о л а П л а т о н о в и ч (1904—1983) — український поет, державний і громадський діяч, академік АН УРСР (з 1951 р.).

⁴ В а с и л е в с ь к а В а н д а Л ь в і в н а (1905—1964) — польська і радянська письменниця і громадська діячка.

⁵ С о б к о В а д и м М и к о л а й о в и ч (1912—1981) — український письменник.

⁶ Н е х о д а І в а н І в а н о в и ч (1910—1963) — український поет.

⁷ П е р ш а в о е н н а з б і р к а п о с і ї В. Сосюри “Червоним воїнам” була видана в 1941 р. (Київ—Харків: Держлітвидав).

⁸ К у д а ш С а й ф і (справжнє прізвище — Кудашев Сайфі Фаттахович) — башкирський поет.

⁹ Б а я н Н у р Г а л і м о в и ч (1905—1945) — татарський поет.

¹⁰ ...н а ш а А к а д е м і я. — Академія наук УРСР.

¹¹ ...Г о р о д с ь к о й ... п и с а в п р о “з о л о т у л і р и к у С о с ю р и...” — В Уфі була надрукована стаття Я. Городського “Мобілізована творчість” у газеті “Література і мистецтво” (1942. — 31 берез.).

¹² “К о л и д о д о м у я п р и й д у” — вірш, написаний 3 грудня 1941 р. Композитор Б. М. Лятошинський у роки війни написав романс на ці слова поета.

¹³ “В і д т і л я ж п о л е т і в е ш е л о н а м и і л і т а к а м и “Л и с т д о з е м л я к і в”. — Цей твір розповсюджувався на тимчасово окупованій території України у вигляді листівок та окремих видань творів Т. Шевченка, де між текстами Кобзаря вмонтовувалися строфи із вірша В. Сосюри.

¹⁴ К о р о т ч е н к о Дем'ян Сергійович (1894—1969) — радянський державний і партійний діяч УРСР. У 1939—1947 рр. — секретар ЦК КП(б)У.

¹⁵ С т р о к а ч Тимофій Амвросійович (1903—1963) — один із організаторів і керівників партизанського руху в Україні під час війни, генерал-лейтенант (з 1944 р.). У 1942—1945 рр. — начальник Українського штабу партизанського руху.

¹⁶ К о р н і е ц ь Леонід Романович (1901—1969) — радянський державний і партійний діяч. У 1939—1944 рр. — Голова Ради Народних Комісарів УРСР.

LXII

¹ Т и ч и н у т о д і п р и з н а ч и л и н а р к о м о м о с в і т и У к р а ї н и... — В 1943—1948 рр. П. Г. Тичина був наркомом (з 1946 р. — міністром) освіти УРСР.

² ...Р и л ь с ь к и й п р а ц ю в а в н а д с л о в н и к о м... — Йдеться про Російсько-український словник, що готувався тоді до видання (вийшов у 1948 р. за редакцією академіків АН УРСР М. Я. Калиновича, Л. А. Булаховського і М. Т. Рильського).

³ М а л и ш к о Андрій Самійлович (1912—1970) — український поет.

⁴ “В і т ч и з н а” — поема, написана в 1949 р., яку теж було піддано необ'єктивній критиці, як і деякі інші твори поета, після редакційної статті “Проти ідеологічних перекручень в літературі” в газеті “Правда” (1951. — 2 лип.).

LXV

¹ Н о в и ц ь к и й Олекса Миколайович (1914—1992) — український поет, перекладач.

² ...з м о л о д и м п р о з а ї к о м і з З а х і д н о ї У к р а ї н и Т к а ч у к о м... — Очевидно, йдеться про західноукраїнського прозаїка Василя Івановича Ткачука (нар. 1916 р.), який пропав безвісти на фронті у 1944 р.

³ Б и ч к о Валентин Васильович (1912—1994) — український поет.

⁴ М а н у і л ь с ь к и й Дмитро Захарович (1883—1959) — радянський партійний та державний діяч, академік АН УРСР (з 1945 р.). В 1944—1953 рр. — заступник Голови Раднаркому (з 1946 р. — Рада Міністрів УРСР).

⁵ “М о в а р і д н а , с л о в о р і д н е...” — В. Сосюра не зовсім точно цитує фрагмент першої строфи із вірша С. Воробкевича “Рідна мова” (1869), де четвертий рядок має такий вигляд: “Тільки камінь має”.

¹ ...що оспівав у чудесних віршах молодий Тичина... — Йдеться про поему П. Тичини “Золотий гомін” (1917) та інші твори поета, в яких оспівано Київ.

² Косинка Григорій Михайлович (справжнє прізвище — Стрілець; 1899—1934) — український письменник.

³ Щупак Самійло Борисович (1895—1937) — український критик і літературознавець, на працях якого позначився вплив вульгарного соціологізму.

⁴ Коваленко Борис Львович (1903—1938) — український літературознавець і критик.

⁵ ...редакційна стаття “Правды”... — Йдеться про статтю “Против идеологических извращений в литературе”, надруковану в газеті “Правда” 2 липня 1951 р.

⁶ Бандера Степан (1909—1959) — український політичний діяч.

⁷ Мельников Леонід Георгійович (1906—1981) — радянський партійний і державний діяч. З 1949 р. був першим секретарем ЦК КП(б)У.

⁸ ...я написав покайного листа... — Лист В. Сосюри “В редакцію газети “Правда” було надруковано 10 липня 1951 р.

⁹ В О К С — абревіатура від повної назви товариства — Все-союзное общество культурных связей с заграницей. Товариство засноване в 1925 р. з метою ознайомлення громадськості СРСР із досягненнями науки і культури зарубіжних країн і популяризації культури народів СРСР за кордоном. Ліквідоване в 1958 р. в зв'язку з утворенням Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (СРТД).

¹⁰ Сталіно — колишня (у 1924—1961 рр.) назва м. Донецька.

¹¹ Бессарабка — Бессарабська площа в Києві, розташована між Хрещатиком, вулицями Басейною і Червоноармійською, бульваром Т. Шевченка і Крутим узвозом. На площі знаходиться Бессарабський критий ринок, збудований у 1910—1912 рр., назва якого, очевидно, походить від того, що сюди приїздили торгувати вином і фруктами селяни з півдня України та Бессарабії.

¹² Мається на увазі — “аплодисменти, що пролунали у Сталіно”.

¹³ ...після арешту моєї дружини... — М. Г. Сосюру було заарештовано в листопаді 1949 р., і вона перебувала в ув'язненні протягом шести років.

¹⁴ Хікмет Назим Ран (1902—1963) — турецький письменник, громадський діяч.

¹⁵ Берія Лаврентій Павлович — тоді міністр Державної безпеки СРСР.

¹⁶ ...людину, що простягла благовісну руку над моєю головою... — Йдеться про М. С. Хрушова, який, як земляк В. М. Сосюри, захистив його від репресії.

¹⁷ Мешік Павло Якович (1910—1953) — тоді міністр внутрішніх справ УРСР, один із найближчих “сподвижників” Л. П. Берії, який разом із ним постав перед судом 18 грудня 1953 р.

З М І С Т

ПОЕМИ

Махно (<i>Уривки</i>)	6
“Слово”	9
Каїн	16
Мойсей	45
Христос (<i>Легенда</i>)	51
Ваал	78
Мазепа	86
Розстріляне безсмертя	179

РОМАН

Третя Рота	238
ПРИМІТКИ	509

Літературно-художнє видання

Національна академія наук України

Видавництво “Наукова думка”

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Новітня українська література

**СОСЮРА
ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ**

Вибрані твори в двох томах

ТОМ

2

Поеми

Роман

Київ, видавництво “Наукова думка”

Художній редактор І. М. ГАЛУШКА
Технічний редактор С. Г. МАКСИМОВА
Коректор Л. М. КОЗЛЕНКО
Комп’ютерний набір Н. С. БОРИСОВА,
Т. М. ШЕВЧЕНКО, О. І. ФУЖЕНКО
Комп’ютерна верстка Н. А. ЗРАЗЮК

Подано до складання 27.07.2000. Підп. до друку 10.12.2000.
Формат 84 × 108/32. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 28,98. Ум. фарбо-відб. 28,98.
Обл.-вид. арк. 29,05. Наклад 5000 прим. Зам. 0—698.

Видавництво “Наукова думка”
Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3.

Головне підприємство РВО “Поліграфкнига”
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3.

С66 **Сосюра В. М.**
Вибрані твори : В 2 т. — К. : Наук. думка, 2000.
(Б-ка укр. л-ри. Новітня укр. л-ра).
ISBN 966-00-0619-5
Т. 2 : Поєми. Роман. — 552 с.: портр.
ISBN 966-00-0621-7

До тому ввійшли поєми, що не друкувалися за життя
єта, та автобіографічний роман “Третя Рота”.

С $\frac{4702640206 - 032}{2000}$ 21-2001

ББК 84.4УК

